

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE

Cu titlu de manuscris
002.2(478) (043.2)

CERETEU IGOR

CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHĂ ÎN ESTUL MOLDOVEI (SEC. XVI-XIX)

611.02 ISTORIA ROMÂNILOR (PE PERIOADE)

Teză de doctor habilitat în istorie

Consultant științific / / **EȘANU ANDREI**

**Doctor habilitat în istorie, profesor cercetător,
membru titular al Academiei de Științe a Moldovei,
membru de onoare al Academiei Române**

Autorul / / **CERETEU IGOR**
Doctor în istorie

CHIȘINĂU 2018

© Cereteu Igor, 2018

CUPRINS

ADNOTĂRI (în limbile română, rusă, engleză)	6
LISTA PRESCURTĂRIILOR ȘI SEMNELOR CONVENȚIONALE	9
INTRODUCERE	10
1.TIPARUL ȘI CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHE ÎN ABORDĂRILE ȘTIINȚEI ISTORICE. IZVOARELE ISTORICE	20
1.1.Tiparul și circulația cărții în Basarabia din perspectivă istoriografică	21
1.2.Izvoarele istorice	38
1.3.Concluzii la capitolul 1	50
2.ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ȘI PRODUCȚIA DE CARTE ÎN.....	53
ȚĂRILE ROMÂNE (1508-1830).....	53
2.1.Începuturile tiparului românesc. Activitatea tipografică în Țara Românească.....	54
2.2.Tiparul românesc în Transilvania	70
2.3.Carte și tiparul în Țara Moldovei	76
2.4.Activitatea tipografică de la Chișinău în 1814-1830	86
2.5.Concluzii la capitolul 2	101
3. CIRCULAȚIA ȘI ITINERARIILE CĂRȚII ROMÂNEȘTI VECHE ÎN ESTUL MOLDOVEI ÎN SEC. XVI-XIX	107
3.1.Răspândirea cărții românești vechi în estul Moldovei.....	108
3.2.Itinerarii basarabene ale cărții românești vechi	125
3.2.1.Carte de la Târgoviște.....	126
3.2.2. Carte de la mănăstirea Govora.....	128
3.2.3. Carte de la București.....	129
3.2.4. Carte de la Iași.....	131
3.2.5. Carte de la Buzău.....	133
3.2.6. Carte de la Snagov.....	134
3.2.7. Carte de la Râmnic.....	134
3.2.8. Carte de la Sibiu.....	136
3.2.9. Carte de la Blaj.....	136
3.2.10. Carte de la Brașov.....	138
3.2.11. Carte de la Viena.....	138
3.2.12. Carte de la Buda.....	139
3.2.13. Carte de la mănăstirea Neamț.....	140
3.2.14. Carte de la Chișinău.....	142
3.2.15. Carte de la Sankt Peterburg.....	143

3.2.16. Centre tipografice cu o prezență restrânsă în Basarabia.....	143
3.3. Concluzii la capitolul 3.....	144
4. CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHĂ ÎN BIBLIOTECILE MĂNĂSTIREȘTI DIN BASARABIA.....	147
4.1. Mănăstirea Vărzărești	147
4.2. Mănăstirea Căpriană	150
4.3. Mănăstirea Hâncu	153
4.4. Mănăstirea Condița.....	156
4.5. Mănăstirea Hârbovăț.....	157
4.6. Mănăstirea Țigănești.....	159
4.7. Mănăstirea Curchi.....	161
4.8. Mănăstirea Suruceni	166
4.9. Mănăstirea Saharna.....	168
4.10. Mănăstirea Răciula	170
4.11. Mănăstirea Hirova.....	172
4.12. Mănăstirea Frumoasa.....	174
4.13. Mănăstirea Noul Neamț.....	177
4.14. Concluzii la capitolul 4	185
5. VALOAREA DOCUMENTARĂ ȘI SEMNIFICAȚIA ISTORICĂ A ÎNSEMNĂRILOR OLOGRAFE	186
5.1. Evenimente istorice.....	186
5.2. Cutremure de pământ.....	213
5.3. Observații meteorologice	233
5.4. Concluzii la capitolul 5	251
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI	253
BIBLIOGRAFIE	257
ANEXE.....	276
Anexa 1. Cartea românească veche în estul Moldovei	277
Anexa 2. Cartea românească veche în Basarabia în perioada interbelică (titluri)	278
Anexa 3. Cartea românească veche în fonduri din Chișinău în prezent (titluri).....	278
Anexa 4. Cartea românească veche în mănăstirile din Republica Moldova, cercetată <i>de visu</i> (titluri)	279
Anexa 5. Cartea românească veche din mănăstirile din Republica Moldova, cercetată <i>de visu</i> (titluri).....	280
Anexa 6. Cartea românească veche în mănăstirile din Republica Moldova, cercetate <i>de visu</i> (exemplare).....	281

Anexa 7. Cartea românească veche cercetată <i>de visu</i> din biblioteca mănăstirii Vărzărești (titluri).....	281
Anexa 8. Cartea românească veche din biblioteca mănăstiri Hâncu până la 1950 (titluri)	282
Anexa 9. Cartea românească veche din biblioteca mănăstirii Hâncu în prezent (titluri).....	282
Anexa 10. Cartea românească veche din biblioteca mănăstirii Curchi în 1937 (titluri)	283
Anexa 11. Cartea românească veche din actuala bibliotecă a mănăstirii Suruceni (titluri) ...	283
Anexa 12. Cartea românească veche din biblioteca actuală a mănăstirii Hârbovăt (titluri)	284
Anexa 13. Cartea românească veche din biblioteca actuală a mănăstirii Răciula (titluri).....	284
Anexa 14. Cartea românească veche din biblioteca mănăstirii Hirova în perioada interbelică.....	285
Anexa 15. Cartea românească veche din biblioteca actuală a mănăstirii Noul Neamț (titluri)	285
Anexa 16. Cărți vechi românești din tipografiile Iașului semnalate în estul Moldovei.....	286
Anexa 17. Tipărituri de la mănăstirea Neamț cu circulație în estul Moldovei	287
Anexa 18. Cărți vechi românești din tipografia de la Chișinău semnalate în estul Moldovei .	289
Anexa 19. Cartea veche românească tipărită la București atestată în estul Moldovei.....	290
Anexa 20. Titlurile și edițiile tipăriturilor de Blaj semnalate în estul Moldovei	292
Anexa 21. Tipărituri de la Râmnic atestate în estul Moldovei	293
Anexa 22. Cărți tipărite la Brașov cu circulație în estul Moldovei.....	294
Anexa 23. Cărți românești tipărite la Viena și semnalate în estul Moldovei.....	294
Anexa 24. Tipărituri de la Buda semnalate în estul Moldovei.....	294
Anexa 25. Cutremurele de pământ semnalate în spațiul istoric al Moldovei.....	295
Anexa 26. Observații meteorologice semnalate în însemnări manuscrise.....	298
DECLARATIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII	305
CV-ul AUTORULUI	306

ADNOTARE

Autor: CERETEU IGOR

Tema: Cartea românească veche în Estul Moldovei (sec. XVI-XIX). Teza de doctor habilitat în istorie. Chișinău, anul perfectării 2018.

Cuvinte-cheie: activitate tipografică, circulația cărții, Basarabia, ortodoxie, itinerarii, mănăstiri, bibliotecă, cutremure, evenimente istorice, însemnări manuscrise, observații meteorologice, biserică, cercetarea cărții, manuscrise.

Domeniul de studiu: Istoria Românilor.

Structura tezei: Introducere, cinci capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie din 393 titluri, 257 pagini text de bază (până la compartimentul Bibliografie), 26 tabele la Anexe. Rezultatele obținute au fost publicate în peste 60 de lucrări științifice.

Scopul lucrării este cercetarea fenomenului răspândirii și circulației cărții românești vechi în estul Moldovei în secolele XVI-XIX în baza surselor documentare, a însemnărilor manuscrise și valorificarea însemnărilor manuscrise pentru a evidenția, analiza și sintetiza subiectele principale desprinse din conținutul acestora.

Obiectivele lucrării rezidă în: constatarea nivelului de cercetare a problemei în știința istorică; identificarea subiectelor care necesită o abordare complexă; conturarea imaginii generale despre activitatea tipografică în Țările Române; estimarea rolului fiecărui centru tipografic în piezajul cultural românesc; identificarea perioadelor istorice și împrejurările politice referitoare la difuzarea literaturii românești în estul Moldovei în perioada care ne preocupă; reevaluarea informațiilor despre unele cărți tipărite la Chișinău în perioada 1815-1830, a căror datare era nesigură și a propune, în baza documentelor de arhivă și a deducțiilor formulate o altă datare, care în opinia noastră nu comportă incertitudini; identificarea în baza surselor documentare, a itinerariilor cărții românești vechi până în Basarabia și a stabili rolul fiecărui centru tipografic în completarea cu literatură a bibliotecilor instituțiilor religioase; elucidarea în limitele informațiilor de arhivă și a însemnărilor manuscrise înființarea și evoluția bibliotecilor mănăstirești din stânga Prutului și identificarea bibliotecilor bogate în carte veche românească, pentru stabilirea rolului și locului acestora în dezvoltarea culturală a Basarabiei; valorificarea însemnărilor manuscrise de pe cărțile vechi, în vederea stabilirii rolului și rostului lor pentru știința istorică; identificarea evenimentelor istorice din însemnări, pentru a le corobora cu alte surse documentare în vederea precizării veridicității lor; sistematizarea informațiilor din însemnările manuscrise și din alte surse istorice pentru a contura un tablou al mișcărilor tectonice în spațiul moldav; prelucrarea însemnărilor manuscrise despre observațiile meteorologice și conturarea cronicii acestora în perioada care ne preocupă.

Noutatea științifică a lucrării constă în faptul că pentru prima dată în istoriografia românească a fost abordată în complexitatea ei problema tiparului, circulației cărții românești în estul Moldovei și au fost valorificate însemnările manuscrise, din care, pe lângă subiectul difuzării literaturii românești la est de Prut, au fost elucidate subiecte ca: evenimente istorice, cutremure de pământ și mențiuni meteorologice.

Valoarea teoretică a lucrării constă în analiza fenomenului tiparului și a circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX, prin aplicarea principiului pluridisciplinarității.

Valoarea aplicativă. În legătură cu caracterul pluridisciplinar al lucrării, rezultatele acestei cercetări pot fi aplicate în lucrări științifice elaborate de către istorici, teologi, filologi etc.

Implementarea rezultatelor. Rezultatele științifice au fost implementate prin publicarea a două monografii și peste 60 de articole, utilizate în elaborarea comunicărilor la conferințe și simpozioane științifice. De asemenea, tezele din lucrare pot fi utilizate în elaborarea cursurilor pentru învățământul universitar, suporturi didactice la cursurile de master, pentru elaborarea tezelor de licență și masterat.

АННОТАЦИЯ

Автор: ЧЕРЕТЕУ Игорь

Тема: Старопечатная румынская книга в восточной Молдове (XVI-XIX в.в.).
Диссертация на степень доктора хабилитат. Кишину, 2018.

Ключевые слова: типографическая деятельность, обращение книг, Бессарабия, православие, путь книги, монастыри, библиотека, землетресения, исторические события, пометы на полях книг, метеорологические упоминания, церковь, исследование книг, рукописи.

Область исследования: История румын.

Структура диссертации: введение, пять глав, общие выводы и рекомендации, библиография из 393 наименований, 257 страниц основного текста (до раздела Библиография), 26 таблиц в разделе Приложения. Полученные результаты опубликованы в более 60 научных работах.

Цель работы является комплексное исследование распространения старопечатной румынской книги на территории восточной Молдовы в XVI-XIX вв. на основе документальных источников и помет на полях книг; исследование помет на полях книг для их анализа по тематическому принципу.

Задачи диссертации: определить уровень исследования данной проблемы в румынской исторической науке для обнаружения проблем нуждающихся в более тщательной трактовки; изучить и отражать типографическую деятельность в румынских княжествах в отдельности с начала XVI в по 1830 г. для выявления роли каждого типографического центра в румынском культурном пространстве; исследовать исторические источники для обнаружения периодов распространения старопечатных изданий на территории восточной Молдовы, а также политические, экономические, социальные обстоятельства этого процесса; пересмотреть информации о некоторых книгах изданных в Кишинёве в 1815-1830 и на основе архивных документов и сформулированных дедукций предоставить более точную их датировку; выявить на основе документальных источников пути по которым передвигалась румынская книга до Бессарабии, а также уточнить роль каждого из типографических центров в обогащение богослужебной литературой церковные учреждения Бессарабии; освещать, на основе документальных источников и помет на полях книг, процесс формирования и развития монастырских библиотек в прудо-днестровском междуречье, а также установить их роль в развитие румынской культуры в Бессарабии; исследование рукописных помет на полях книг для выявления их места и роли для румынской исторической науки; идентифицировать исторические события из помет и сопоставить их с документальными источниками для выявления и уточнения их правдивости; идентифицировать пометы с информацией о землетрясениях и метеорологических наблюдениях и создать хронику такого рода событий.

Научная новизна работы заключается в том что впервые в румынской историографии была освещена проблема обращения старопечатных изданий на территории восточной Молдовы в XVI-XIX вв., а также были обработаны информации из помет.

Теоретическая ценность работы состоит в анализе явления обращения старопечатных книг на территории Бессарабии путём применения междисциплинарного принципа освещения проблемы.

Практическая ценность. Результаты данной научной работы могут быть использованы научными сотрудниками в разных областях науки: история, теология, филология и др.

Внедрение научных результатов. Научные результаты были использованны для написания более 60 статей, а также для составления двух каталогов румынской книги из фондов библиотек и музеев, а также из монастырских библиотек Республики Молдова. Результаты могут быть внедрены также в разработке учебных пособий для студентов мастерата, а также при написании дипломных работ и для получения степени доктора наук.

ANNOTATION

Author: CERETEU IGOR

Topic: Old Romanian book in eastern Moldova (XVI-XIX centuries). PhD paper (thesis) in History. Chisinau, year of elaboration 2018.

Key words: Book printing, Bessarabia, orthodoxy, itineraries, monasteries, library, earthquakes, historical events, manuscript remarks, meteorological mentions, church, book research, manuscripts.

Field of study: Romanian History.

Paper (Thesis) structure. Introduction, five chapters, general conclusions and recommendations, bibliography from 393 titles, 257 pages, basic test (up to the Bibliography chapter), 26 tables in Annexes. The obtained results were published in over 60 scientific works.

The scope of paper is the research of the phenomenon of spreading and circulation of the old Romanian book in the eastern part of Moldova in the XVI-XIX centuries on the basis of documentary sources, manuscript remarks and the capitalization of manuscript remarks in order to highlight, analyze and synthesize the main subjects from their content.

The objectives of the paper lie in: ascertainment of the research level of the problem in historical science; identifying the topics that require a complex approach; estimation of the role of each printing center in the Romanian cultural landscape; identification of historical periods and political circumstances regarding the dissemination of Romanian literature in the eastern part of Moldova during the period of our interest; reevaluation of the information about some books printed in Chisinau during 1815-1830, whose dating was uncertain and proposal, based on the archive documents and the formulated deductions of another dating, which in our opinion does not involve uncertainties; identification, based on the documentary sources, of the routes of the old Romanian book up to Bessarabia and establishing the role of each printing center in completion with literature of the libraries within the religious institutions; elucidation within the limits of the archive information and manuscript inscriptions the foundation and evolution of the monastery libraries on the left side of the Prut River and the identification of the libraries rich in old Romanian books in order to establish their role and place in the cultural development of Bessarabia; identification of the historical events from the inscriptions to compare them with other documentary sources in order to clarify their veracity; systematization of information from manuscripts and other historical sources in order to draw a picture of tectonic movements in the Moldavian space; processing of the manuscript remarks about the meteorological observations and shaping their chronicle during the period of our interest.

The scientific novelty of the paper is that for the first time in the Romanian historiography it was discussed in its complexity the issue of the printing, the circulation of the book and the manuscript remarks, from which, besides the subject of the Romanian literature spreading to the east of the Prut, were elucidated subjects such as: historical events, earthquakes and meteorological mentions.

The theoretical value of the paper is in the analysis of the printing phenomenon and of the circulation of the Romanian book on the territory of eastern Moldova during the XVI-XIX centuries, by application of the multi-disciplinary principle.

The applicative value. In connection with the multidisciplinary character of the paper, the results of this research can be applied in scientific papers elaborated by historians, theologians, philologists, etc.

Implementing the results. The scientific results were implemented by publishing two monographs and over 60 articles, used in the elaboration of the communications at scientific conferences and symposia. Also, the theses from the paper can be used in the elaboration of the courses for the university education, didactic materials for the Master courses, for the elaboration of the Bachelor and Master papers.

SIGLE ȘI PRESCURTĂRI

AB = Arhivele Basarabiei
ANRM = Arhiva Națională a Republicii Moldova
bis. = biserică
BOR = Biserica Ortodoxă Română
BRV = Bibliografia Românească Veche (București)
BRM = Bibliografia Românească Modernă (București)
CM = Cartea Moldovei (Chișinău)
CMI = Comisiunea Monumentelor Istorice
CMISB = Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia
ex. = exemplar
f. = filă, foaie
jud. = județul
MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
menț. = mențiune
m-re = mănăstire
ms. = manuscris
p. = pagină
^r = recto
RIM = Revista de Istorie a Moldovei (Chișinău)
RSIAB = Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești (Chișinău)
s. = sat
sec. = secolul
Sf. = Sfânta, Sfântul
^v = verso
v. = vezi
VB = Viața Basarabiei
vol. = volum
KEB = Кишиневские Епархиальные Ведомости

SEMNE CONVENIONALE

/ = semnifică trecerea de pe un rând pe altul în titlul cărții
[] = indică paginile sau filele nenumerate
() = marchează intervenția editorului de întregire a prescurtărilor
(?) = exprimă îndoiala autorului
◊ = delimitează completările editorului în cazul rupturilor, ștersăturilor sau omisiunilor, traducerea din limba rusă, precum și echivalența cronologică în anii erei de la Hristos
... = corespunde locurilor șterse, rupte sau neclare care nu au putut fi întregite

INTRODUCERE

Actualitatea și importanța temei abordate. Abordarea activității tipografice în general și al produsului ei, cartea românească veche, în particular, constituie deziderate spre care au tins istorici, teologi, muzeografi, bibliografi, care au scos în evidență numeroase necunoscute, în baza cărora s-au elaborat cataloage de cărți, lucrări de caracter publicistic și de sinteză, ce vădesc importanța acestui subiect pentru istoria, cultura și spiritualitatea românească. Au fost valorificate numeroase documente de arhivă, s-au efectuat lucrări de teren pentru identificarea vechilor cărți din bibliotecile bisericești și mănăstirești cu scopul de a întregi istoria noastră națională, or conținutul cărților vechi și însemnările manuscrise oferă de multe ori informații inedite despre diferite aspecte din istoria românilor sau din cea universală. Cu toate acestea istoria tiparului și cărții rămâne tributară istoriografiei românești și străine din considerentul că unele aspecte ale acestor probleme au fost reflectate în mai mică măsură de cercetătorii în domeniu, or sursele istorice și documentare nu au fost surprinse și valorificate suficient, ele conținând informații de multe ori inedite despre activitatea tipografică la români, difuzarea și itinerariile cărților și desigur locul, rolul și valoarea însemnărilor olografe, care conțin date variate despre fapte și fenomene istorice, observații astronomice, meteorologice, date despre cutremurele de pământ, etc.

Cartea românească tipărită de la începutul secolului al XVI-lea până la sfârșitul perioadei moderne a fost delimitată de specialiști în două perioade distincte, bine conturate cronologic: cartea românească veche (1508-1830) și cartea românească modernă (1831-1918). Este cazul să precizăm că periodizarea cărții românești este convențională și nu există careva argumente de ordin istoric sau de altă natură, care ar motiva delimitarea cărții vechi de cea modernă. Cartea din perioada veche s-a bucurat de o mai mare atenție din partea specialiștilor din diferite domenii, decât cea din perioada modernă. Interesul sporit pentru valorile bibliofile din această perioadă este datorat faptului că prin aspectul fizic, conținutul textelor sau a însemnărilor manuscrise, cartea veche reprezintă un izvor veritabil de documentare, atât pentru istorici, cât și pentru oamenii de știință din alte domenii. Cu toate acestea, suntem de părere că tipăriturile de la mijlocul secolului al XIX-lea își reduc din valoarea estetică, prezentă în cărțile din perioada veche și, de asemenea, din importanța conținutului însemnărilor manuscrise.

Reieșind din circumstanțele politice ale timpului, în RSSM și în România în perioada de guvernare comunistă subiectul cercetării schimbului de valori dintre Țările Române în perioadele medievală și modernă a fost neglijat în mare parte, chiar dacă printre factorii importanți, care au contribuit la menținerea identității naționale și a limbii române în Basarabia în perioadele de ocupație străină este și problema prezenței și circulației cărții românești în acest spațiu. În istoriografia românească și europeană nu a fost elaborată și publicată nici o contribuție științifică care ar fi reflectat circulația valorilor bibliofile românești în Basarabia.

În ultimele decenii cercetarea cărții și al tiparului constituie o preocupare a oamenilor de știință din Republica Moldova. S-a cercetat, în special, evoluția activității tipografice de la Chișinău în secolul al XIX-lea, iar fenomenul răspândirii cărții românești în partea stângă a Prutului în secolele XVI-XIX a rămas la nivelul constatărilor din perioada interbelică. Prin urmare, fenomenul circulației cărții românești în acest spațiu a rămas un deziderat pentru cercetători, din lipsa surselor bibliofile valorificate. Investigațiile pe care le-am întreprins în ultimul timp în fondurile bibliotecilor publice, în muzeele și mănăstirile din Basarabia au prilejuit valorificarea unui număr impunător de cărți vechi, multe dintre ele având însemnări manuscrise, care reflectă varietatea de fenomene istorice, culturale sau de altă natură.

Este cunoscut că după instaurarea regimului sovietic în Basarabia, în anii '40 ai secolului al XX-lea au fost închise majoritatea bisericilor și mănăstirilor, iar inventarul și cărțile din biblioteci confiscate, o parte fiind nimicite. Exemplarele rămase și cercetate *de visu* sunt doar o mică parte din tezaurul pe care l-au avut instituțiile publice sau religioase. Cu toate acestea, cercetarea cărților și a însemnărilor manuscrise oferă date istorice prețioase, uneori neașteptat de curioase despre fenomenul circulației valorilor bibliofile în acest spațiu și, de asemenea, contribuie la întregirea cunoștințelor despre diferite evenimente istorice, fenomene naturale, restaurarea lăcașelor de cult, observații meteorologice sau astronomice etc.

Actualitatea temei noastre de cercetare rezidă din necesitatea valorificării tezaurului de comori bibliofile din bibliotecile publice, private, bisericesti și mănăstirești, cu atât mai mult că cercetările de teren pe care le-am întreprins în ultimul timp au demonstrat că manuscrisele și tipăriturile identificate sunt în stare avansată de distrugere. Marea majoritate, însă, nu au fost cercetate de specialiști în perioada interbelică, ori ele poartă cu ele informații foarte utile și prețioase despre diferite fenomene și evenimente, trăite de autorii însemnărilor manuscrise, uneori inedite pentru mediul științific românesc. Unele dintre aceste obiecte valoroase au putut fi recuperate de la enoriași, păstrate în condiții mai puțin adecvate și au fost retrocedate bisericilor și mănăstirilor. Actualitatea și importanța temei de cercetare reiese și din interesul cercetătorilor din alte domenii, mai ales că problema cărții și tiparului comportă un caracter pluridisciplinar, fiind preocupați de aceste subiecte specialiști în istorie, teologie, filologie, artă etc., ori problema cărții vechi românești în toate ipostazele ei se află la confluența acestor științe.

Scopul și obiectivele tezei. Reieșind din cele enunțate am stabilit drept scop al lucrării cercetarea fenomenului răspândirii și circulației cărții românești vechi în estul Moldovei în sec. XVI-XIX în baza surselor documentare și a însemnărilor olografe; valorificarea însemnărilor manuscrise pentru a evidenția subiectele principale desprinse din conținutul acestora.

În vederea realizării scopului formulat s-au profilat următoarele **obiective**:

- cercetarea și sistematizarea informației despre cărți și însemnări manuscrise;

- identificarea centrelor tipografice cu prezență mai numeroasă de carte în estul Moldovei;
- identificarea perioadelor istorice și a împrejurărilor politice, în care și datorită cărora răspândirea și circulația literaturii românești în estul Moldovei devine mai accentuată pe segmentul cronologic care ne preocupă;
- reevaluarea informațiilor despre unele cărți tipărite la Chișinău în perioada 1815-1830, a căror datare era nesigură;
- identificarea, în baza surselor documentare, a itinerariilor cărții românești vechi până în Basarabia și rolul fiecărui centru tipografic în completarea cu literatură a bibliotecilor instituțiilor religioase;
- elucidarea în limitele informațiilor de arhivă și a însemnărilor manuscrise, înființarea și evoluția bibliotecilor mănăstirești din stânga Prutului și identificarea celor mai bogate și mai reprezentative biblioteci, pentru a putea stabili rolul și locul acestora în dezvoltarea culturală a Basarabiei după anexarea din 1812;
- valorificarea însemnărilor manuscrise de pe cărțile vechi, pentru a stabili rolul și rostul lor în știința istorică.

Cadrul cronologic al lucrării. Limita cronologică inferioară a lucrării este determinată de începuturile activității tipografice pe pământ românesc și apariția primei cărți tipărite *Liturghierul* lui Macarie, în anul 1508. Pentru o mai corectă înțelegere a fenomenului circulației cărții românești vechi în estul Moldovei am urmărit evoluția lui pe parcursul secolului al XIX-lea, în plan comparativ cu perioada de până la anexarea provinciei de Imperiul țarist. Limita cronologică superioară este motivată prin faptul că însemnările manuscrise, care reflectă fenomenul circulației cărții se întâlnesc sporadic până către sfârșitul acestui secol.

Cadrul geografic al cercetării. Complexitatea problemei istoriei cărții ne-a determinat să optăm în elaborarea acestei lucrări pentru circulația cărții românești vechi pe teritoriul dintre râurile Prut și Nistru în secolele XVI-XIX, deoarece pătrunderea cărții românești în acest spațiu nu s-a aflat în atenția cercetătorilor. Dat fiind faptul că numele de Basarabia, este aplicat pentru acest teritoriu abia în secolul al XIX-lea, am considerat corect de a utiliza formularea „estul Moldovei”, considerând-o mai adecvată și care desemnează cadrul geografic cercetat în teza de doctor habilitat în istorie. În vederea elucidării complexe a fenomenului, în anumite situații, am recurs la depășirea limitelor geografice stabilite.

Metodologia cercetării științifice. În prezenta lucrare am utilizat o serie de metode, care au facilitat în esențială măsură elucidarea scopului și obiectivelor propuse. Dintre acestea menționăm metodele: istorico-comparativă, inductivă, deductivă, statistică, critică, empirică, structural-funcțională, comparativă etc. De asemenea, au fost aplicate principiile cronologic, al

obiectivității, al imparțialității istorice etc. Utilizarea acestor metode și principii ne-au ajutat substanțial la tratarea justă a problemelor din teza de doctor habilitat în istorie.

Noutatea științifică a rezultatelor obținute. Problema cărții și tiparului au fost cercetate sub aspect teoretic în știința istorică românească, însă fenomenul circulației valorilor bibliofile în estul Moldovei în secolele XVI-XIX, valorificarea însemnărilor manuscrise nu s-a aflat suficient de mult în atenția oamenilor de știință. Precizăm în acest context că nu există în istoriografia românească și universală o lucrare științifică care ar reflecta fenomenul difuzării și circulației edițiilor vechi românești în estul Moldovei în sec. XVI-XIX. Istoriografia sovietică trecea sub tăcere prezența cărților românești pe teritoriul Basarabiei, ori cercetările noastre au demonstrat că bibliotecile bisericilor și mănăstirilor erau completate continuu cu literatură religioasă din diferite centre tipografice de peste Prut. În condițiile când în perioada regimurilor totalitare din URSS și România, fenomenul circulației cărții românești pe teritoriul Basarabiei era trecut sub tăcere, în noile condiții am întreprins cercetări de proporții și am valorificat cartea românească din fonduri de biblioteci și muzee, din biserici și mănăstiri, încât rezultatele investigațiilor se încadrează în categoria celor inedite, iar teza de doctor habilitat în istorie este de noutate absolută și deschide în știința istorică din Republica Moldova o nouă direcție științifică: Cartea veche din sec. XVI-XIX în Republica Moldova: salvagardare, cercetare, valorificare.

De asemenea, nu s-a recurs până în prezent la valorificarea și sistematizarea însemnărilor manuscrise de pe cărțile vechi. Evenimentele istorice, mai ales schimbările de domnii, conflictele militare, deplasările de forțe pe teritoriul Moldovei și altele au suscitat atenția multor știutori de carte, care au însemnat și descris cu diferite ocazii, în detalii, aceste procese istorice, uneori cu luări de atitudine din partea celor care le-au însemnat. Deoarece, unele evenimente erau scrise din auzite sau în perioade mai târzii, datarea lor a trebuit reevaluată și descrise în baza documentelor istorice.

Analiza însemnărilor manuscrise ne-a permis să scoatem în evidență cutremurele de pământ, care s-au produs în această regiune în perioada de la începutul secolului al XVI-lea până în 1829. Observațiile meteorologice nu s-au aflat suficient de mult în atenția cercetătorilor, ori aceleași surse ne-au oferit o informație destul de bogată despre variațiile climatice din această perioadă. Aceste fenomene naturale și procese istorice, incluse în lucrare, constituie în mare parte o noutate absolută pentru știința istorică din Republica Moldova.

Valoarea teoretică a lucrării constă în: 1) Determinarea abordărilor teoretice și metodologice principale privitoare la cercetarea cărții vechi românești sub diferite aspecte. 2) Elaborarea modelului de catalogare a cărților vechi din bibliotecile mănăstirești și publice. 3) Elaborarea conceptului de catalogare și de compartimentare tematică a însemnărilor manuscrise.

4) Teza de doctor habilitat în istorie constituie un punct de reper pentru cercetările în domeniul circulației cărții și valorificării însemnărilor manuscrise, a altor domenii conexe.

Valoarea aplicativă. În legătură cu caracterul pluridisciplinar al lucrării, rezultatele acestei cercetări pot fi aplicate în lucrări științifice de istorie, teologie, filologie etc. De asemenea, tezele din lucrare pot fi utilizate în elaborarea cursurilor pentru învățământul universitar, suporturi didactice la cursurile de master, pentru elaborarea tezelor de licență și masterat.

Rezultatele științifice principiale înaintate spre susținere. Cercetările întreprinse au facilitat instituirea unui domeniu nou de cercetare, cu multiple direcții conexe istoriei, ce impune acestuia un caracter pluridisciplinar: *Valorificarea cărții vechi de patrimoniu și al însemnărilor manuscrise ca izvor istoric*. Caracterul multidisciplinar se argumentează prin legăturile directe ale domeniului nostru de cercetare cu alte științe: teologie, filologie, artă, bibliologie, climatologie, seismologie, antropologie, astronomie etc. Prezenta lucrare acoperă un gol în istoriografia românească, tratând una dintre problemele puțin cunoscute mediului științific, oferind o sinteză a circulației cărții românești în Basarabia și stabilind patru perioade distincte în răspândirea literaturii românești în secolele XVI-XIX.

În urma investigațiilor în problema istoriei răspândirii și circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX am atins anumite rezultate științifice, pe care le-am înaintat spre susținere:

1. am stabilit perioadele răspândirii cărții românești vechi la est de Prut pe segmentul cronologic cercetat;
2. am identificat titlurile de carte românească cu circulație în estul Moldovei, tipărite în perioada 1508-1830, necunoscute mediului științific românesc ca parte a fenomenului circulației valorilor bibliofile românești în acest spațiu;
3. am identificat, transliterat și am pus în valoare însemnările manuscrise, inedite circuitului științific, care reflectă răspândirea cărții românești vechi pe teritoriul Basarabiei și problemele conexe cărții;
4. am stabilit momentul începutului tipăririi cărților în tipografia de la Chișinău, am reevaluat și datat corect unele ediții presupuse: a *Bucoavnei* (1814), *Tipicului* (1821), *Începuturile învățăturii creștinești și Catihizul în scurt* (1828) și de asemenea am confirmat datarea micilor slujbe tipărite în anul 1826 și datate în BRV cu anul 1823;
5. am identificat itinerariile de circulație ale cărților românești din estul Moldovei, cât și centrele prin care acestea au pătruns în Basarabia: capitala Țării Moldovei – târgul Iași, prin negustori, colportori, ierarhi ai Bisericii; mănăstirea Neamț, prin monahi, pelerini și colportori, târgul Huși, prin ierarhii Episcopiei Hușului;

6. am dezvăluit tabloul prezenței cărților românești în așezămintele monastice din spațiul pruto-nistean; cele mai importante centre de credință creștină și cultură din acest spațiu – mănăstirile Căpriană, Curchi, Frumoasa, Răciula, Vărzărești, Hârbovăț, Noul Neamț au devenit focare de răspândire a culturii scrise prin carte;
7. am identificat, localizat, confirmat și precizat datarea evenimentelor, faptelor și întâmplărilor semnalate în însemnările manuscrise;
8. am valorificat însemnările manuscrise referitoare la mișcările seismice din spațiul moldav și am elaborat un repertoriu al cutremurelor de pământ din această regiune, cu indicarea efectelor acestora asupra populației din spațiul pruto-nistean;
9. am selectat informațiile și am elaborat în baza însemnărilor manuscrise cronică observațiilor meteorologice din spațiul istoric al Moldovei de la începutul secolului al XVI-lea până în 1830, cu accent asupra teritoriului din stânga Prutului;

În totalitatea lor aceste rezultate confirmă că tipăriturile românești au circulat destul de intens în acest spațiu, mai ales până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când manuscrisele sunt înlocuite în mod covârșitor cu tipăriturile. Valoarea documentară a însemnărilor manuscrise este probată prin informația, pe care o oferă despre fenomenele naturale și evenimentele istorice.

Implimentarea rezultatelor. Rezultatele științifice au fost implementate în elaborarea unor cataloage de cărți vechi la Biblioteca Academiei de Științe a Moldovei și la Biblioteca Națională a Republicii Moldova, cu descrierea lor fizică și transliterarea însemnărilor manuscrise, care facilitează în mare măsură cercetările temelor care reies din conținutul acestor note. Rezultatele investigațiilor noastre au fost implementate în publicarea a două monografii și peste 60 de studii și articole, utilizate în elaborarea comunicărilor la conferințe și simpozioane științifice. Cartea și tiparul, însemnările manuscrise de pe cărțile vechi sunt o preocupare de mai mulți ani a autorului, perioadă în care am participat la numeroase întruniri științifice naționale și internaționale. Rezultatele cercetărilor au fost prezentate și discutate în cadrul unor manifestații științifice, cu participarea specialiștilor în domeniu: Conferința științifică internațională *In honorem. Profesorul Gheorghe Postică la 50 de ani*, 22-24 ianuarie, 2004. Comunicarea: *Însemnări de pe un Triodion al familiei lui Dumitrache Meleghe*; Conferința anuală organizată de Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Republicii Moldova. 3-4 mai 2007. Comunicarea: *Circulația tipăriturilor bucureștene în Basarabia (ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și începutul secolului al XX-lea)*; Sesiunea științifică anuală a Muzeului de Arheologie și Istorie a Moldovei, 15-17 octombrie 2008. Comunicarea: *Tipărituri nemțene din secolul XIX în Basarabia*; Workshop. Alba Iulia, 23-25 octombrie 2008 cu genericul *Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetare – valorificare – perspective*. Comunicarea: *Circulația vechilor cărți românești de Blaj, Sibiu, Brașov, Viena și Buda în Basarabia*; Sesiunea științifică anuală a

Muzeului de Arheologie și Istorie a Moldovei, 15-17 octombrie 2009. Comunicarea: *Circulația cărții românești de la Râmnic în Basarabia*; Workshop. Alba Iulia, 13-15 octombrie 2009: *Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetare – valorificare – perspective*. Comunicare: *Prezențe bibliofile râmnicene în Basarabia*; Sesiunea științifică anuală a Muzeului de Arheologie și Istorie a Moldovei, septembrie 2010. Comunicare: *Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări de pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei*; Simpozion internațional cu genericul *Istorie, cultură, patrimoniu*. Ediția a IV-a 28 septembrie 2011. Iași. Muzeul Literaturii Române. Comunicare: *Circulația cărții românești vechi de la Iași în Basarabia*; Workshop. Alba Iulia, 14-15 octombrie 2011: *Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetare – valorificare – perspective*. Comunicare: *Circulația cărții românești de la Buzău în Basarabia*; Sesiunea științifică consacrată Zilei bibliotecarului. Biblioteca Științifică Centrală a AȘM „Andrei Lupan”. Tema comunicării: *Completări și precizări la istoria bibliotecii mănăstirii Suruceni*; Conferința științifică anuală a Institutului de Istorie al AȘM. Comunicarea: *Contribuții la istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț*. Chișinău, 25 decembrie 2014; Conferință științifică cu ocazia Zilei bibliotecarului. Biblioteca Științifică Centrală a AȘM. Chișinău, 23 aprilie 2014. Comunicarea: *Manuscrise românești din fondul sectorului „Carte rară și veche” a Bibliotecii Științifice Centrale „Andrei Lupan” a Academiei de Științe a Moldovei*; Conferința științifică: *Valori bibliofile din patrimoniul național (200 de ani de la înființarea Tipografiei Exarhicești din Chișinău)*. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. 30 aprilie 2014. Comunicarea: *Date inedite despre biblioteca Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni*; Simposionul internațional „Valori bibliofile”. Biblioteca Națională a Republicii Moldova. Chișinău, 16 iunie 2014. Comunicarea: *Cărți bisericești din biblioteca Mănăstirii Chistoleni*; Conferința internațională *Mediul și schimbarea climei: de la viziune la acțiune*, Chișinău, Republica Moldova, 5-6 iunie 2015. Comunicarea: *Mențiuni meteorologice în cronici și însemnări vechi din secolul XVI până în primele decenii ale secolului XIX*; Simpozionul științific internațional *Valori bibliofile – 15-16 iunie 2015*. Comunicarea: *Valori bibliofile din biblioteca mănăstirii Saharna*; Simposionul internațional „Valori bibliofile”. Biblioteca Națională a Republicii Moldova. Chișinău, 16 iunie 2016. Comunicarea: *Colecția de carte religioasă din biblioteca mănăstirii Răciula*.

Majoritatea comunicărilor au fost publicate sub formă de studii și articole în reviste de specialitate din țară și de peste hotare: *Însemnări de pe cărți vechi tipărite (din colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova)*, în *Destin românesc*, nr. 4, 2003, p. 83-100; *Valoarea documentară și semnificația istorică a notelor posesorale*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 4, 2004, p. 81-88; *Însemnări de pe în Triodion al familiei lui Dumitrache Melegghi*, în volumul *Studii de Istorie Veche și medievală. Omagiu Profesorului Gheorghe Postică. In honorem. Gheorghe*

Postică la 50 ani, Chișinău, 2004, p. 262-269; *Cărți vechi și însemnări valoroase (din colecția Muzeului Național de Artă al Moldovei)*, în *Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură*, Serie nouă, 2006, An 1 (XII), Nr. 2 (46), p. 177-178; *Tipărituri bucureștene din secolul XVIII în Basarabia*, în volumul *Tradiții și valori culturale la est de Carpați (sec. XVI-XX)*, Materialele conferinței științifice „Tradiții și valori culturale la Est de Carpați” Chișinău, 2007, p. 32-64; *Tipărituri transilvănene în Basarabia (a doua jumătate a sec. XVIII și primele două decenii ale sec. XX)*, în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă*. Vol. II [XVII], 2008, nr. 2, p. 163-174; *Comori bibliofile ieșene în Basarabia (sec. XVII-XVIII)*, în volumul *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*. Volum îngrijit de Dumitru Țicu, Ionel Căndea, Muzeul Brăilei. Editura Istros, Brăila, 2008, p. 479-506; *Tipărituri vechi și rare în colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova*, în *History and Politics. Revistă de istorie și politică. ULIM*, an I, nr. 1-2, 2008, p. 193-204; *Prezențe bibliofile râmnicene în Basarabia (sec. XVIII-XIX)*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 12, II, 2008, p. 78-97; *Din cronologia fenomenului seismic la est de Carpați*, în volumul *Probleme actuale de istorie națională. Studii în onoarea profesorului Pavel Parasca*, ULIM, Chișinău, 2009, p. 291-322; *Tipărituri nemțene din secolul XIX în Basarabia*, în *Tyragetia, Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, vol. III [XVIII] nr. 2, 2009, p. 123-138; *Circulația vechilor cărți românești de Blaj, Sibiu, Brașov, Viena și Buda în Basarabia*, în volumul *Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetare – valorificare – perspective*, Alba Iulia, 2009, p. 253-276; *Circulație de carte și schimb de valori în Țara Moldovei în secolele XVII-XIX*, în *RIM*, nr. 2-3, 2009, p. 66-84; *Circulația cărții vechi românești de Râmnic în Basarabia*, în *Tyragetia, Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, Vol. IV [XIX] nr. 2, 2010, p. 127-136; *Circulația tipăriturilor românești din secolul al XIX-lea de la Mănăstirea Neamț în Basarabia*, în revista *Transilvania*, nr. 11-12, 2010, p. 121-135; *Circulația cărții românești vechi de la Iași în Moldova de răsărit*, în *Anuarul Muzeului Literaturii Române Iași*, Anul IV, 2011, p. 20-38; *Din istoria cercetării cărții și tiparului în Basarabia*, în volumul *Cultură și politică în sud-estul Europei (sec. XV-XX)*. Materialele sesiunii științifice din 1 septembrie 2010. Coordonatori: acad. Andrei Eșanu, dr. prof. Constantin Iordan, CEP USM, Chișinău, 2011, p. 108-118; *Unele considerații privind difuzarea cărții vechi tipărite la Chișinău*, în *Tyragetia, Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, Vol. VI [XXI] nr. 2, 2012, p. 235-242; *Itinerarii basarabene a cărții românești de Buzău*, în revista *Transilvania*, Sibiu, 2012, nr. 5-6, p. 33-38; *Circulația cărții românești vechi de la București în Basarabia*, în volumul *In honorem Alexandru Moșanu. Studii de istorie medievală și contemporană a românilor*. Coordonator dr. hab, conf. univ Nicolae Enciu, Cluj-Napoca, 2012, p. p. 123-144; *Itinerarii basarabene ale cărții românești vechi*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2012, nr. 3, p. 55-73; *Completări și precizări la istoria bibliotecii mănăstirii Suruceni*, în *Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării*, nr. 9,

2013, p. 10-28; *Cărți vechi bisericești din biblioteca Mănăstirii Frumoasa*, în *Magazin bibliologic*, 1-4, 2013, p. 112-120; *Contribuții la istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț*, în *RIM*, nr. 3, 2014, p. 33-54; *Pagini din istoria bibliotecii mănăstirii Hâncu*, în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie Nouă. Vol. VIII [XXIII]* nr. 2, 2014, p. 139-154; *Cărți vechi din biblioteca mănăstirii Țigănești*, în *Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării*, nr. 9, 2014, p. 72-81; *Menținuni meteorologice în cronici și însemnări vechi din secolul XVI până în primele decenii ale secolului XIX*, în Conferința internațională *Mediul și schimbarea climei: de la viziune la acțiune*, Chișinău, Republica Moldova, 5-6 iunie 2015, p. 10-12.

Sumarul compartimentelor tezei. Teza de doctor habilitat în istorie, cu titlul **Cartea românească veche în Estul Moldovei (sec. XVI-XIX)** a fost elaborată în conformitate cu cerințele CNA.A.

În **Introducere** sunt formulate actualitatea și importanța temei de cercetare, scopul și obiectivele, noutatea științifică a rezultatelor obținute, cadrul cronologic și geografic, metodologia cercetării, importanța teoretică și valoarea aplicativă, aprobarea rezultatelor și sumarul compartimentelor tezei.

În capitolul 1, **Tiparul și cartea românească veche în abordările științei istorice. Izvoarele istorice**, sunt analizate problemele cărții și tiparului, abordate în știința istorică românească și din străinătate din primele decenii ale secolului al XIX-lea până în prezent, evidențiind, în primul rând, lucrările referitoare la spațiul cercetat în această lucrare. Au fost descrise în linii generale cele trei categorii de surse care au stat la baza elaborării lucrării: 1) documentele de arhivă; 2) cataloage și bibliografii și 3) însemnările manuscrise de pe cărți. Concluzia care se impune în urma elucidării critice a problemei în istoriografie este că fenomenul circulației tipăriturilor în estul Moldovei în secolele XVI-XIX nu a fost cercetat în știința istorică românească și străină.

Capitolul 2 cu titlul **Activitatea tipografică și producția de carte în Țările Române (1508-1830)** este consacrat începuturilor și evoluției activității tipografice în Țara Românească, Transilvania și Moldova, însă am acordat un compartiment distinct organizării și tipăririi cărților la Chișinău în perioada 1815-1830. S-a recurs, atunci când a fost cazul, la date statistice privind producția de carte în diferite centre tipografice românești și străine. Din cercetările specialiștilor în domeniu rezultă că producția de carte românească este în creștere, încât în secolul al XVIII-lea numărul tirajelor depășește o mie de exemplare la unele titluri. Prima tipografie producătoare de carte românească veche este cea de la Târgoviște, iar ultima este tipografia exarhicească de la Chișinău. Dacă tipăriturile din vechile centre tipografice erau răspândite în întregul spațiu românesc prin negustori, colportori, preoți, călugări etc., la Chișinău difuzarea era centralizată, or cărțile se repartizau câte un exemplar contra cost fiecărei biserici, în alte cazuri preoților sau

dascărilor. În prezent nu este posibil de estimat, chiar și cu aproximație, numărul cărților tipărite până în 1830, din lipsa surselor documentare.

În capitolul 3 sunt tratate **Circulația și itinerariile cărții românești vechi în estul Moldovei în sec. XVI-XIX**. Au fost stabilite patru perioade în evoluția fenomenului difuzării literaturii românești în spațiul de la est de Prut, iar un număr mai mare de cărți românești a pătruns în acest spațiu după înființarea tipografiilor de la mănăstirea Neamț (1806) și a celei de la Chișinău (1814). Itinerarele pe care s-au deplasat cărțile sunt multiple, iar cele mai importante în acest sens sunt tipografiile din mănăstirea Neamț, târgurile Iași și Huși, mijlocitori fiind monahii, negustorii, colportorii și ierarhii Bisericii Moldovei.

În capitolul 4, **Cartea românească veche în bibliotecile mănăstirești din Basarabia**, este tratată problema prezenței și răspândirii cărții românești vechi în așezămintele monahale din estul Moldovei. Din cercetările noastre am stabilit că în bibliotecile mănăstirești din Basarabia a fost depozitat în timp un număr însemnat de tipărituri religioase și mai puține de factură laică. Precizăm că cea mai mare parte a informațiilor din acest compartiment sunt inedite, datorită faptului că am avut posibilitatea de a cerceta bibliotecile mănăstirești din Republica Moldova în perioada 2012-2013. Concluzia care s-au evidențiat, în rezultatul cercetărilor, este că tipăriturile românești au fost răspândite în mănăstirile și schiturile din întregul spațiu cercetat. Până la începutul secolului al XIX-lea, cele mai numeroase sunt cărțile din tipografiile din București, Iași, Râmnic și Buzău, iar în secolul al XIX-lea crește semnificativ numărul tipăriturilor de la mănăstirea Neamț și Chișinău. Cărțile erau răspândite în mare parte de negustori, ierarhi ai Bisericii și de slujitorii bisericești.

În capitolul 5 cu titlul **Valoarea documentară și semnificația istorică a însemnărilor olografe** sunt abordate subiectele care reies din conținutul însemnărilor manuscrise: evenimentele istorice, cutremurele de pământ, mențiunile meteorologice și observațiile astronomice. În acest context am reevaluat, în baza însemnărilor manuscrise unele evenimente istorice desfășurate pe teritoriul Moldovei; am elaborat registre ale cutremurelor de pământ și ale observațiilor meteorologice, ori în baza valorificării însemnărilor manuscrise am identificat sau confirmat unele evenimente și fenomene mai puțin cunoscute în știința istorică românească.

Fiecare capitol este urmat de **Concluzii**, iar la sfârșitul lucrării sunt prezentate **Concluzii generale și recomandări**. Lucrarea câștigă în valoare prin compartimentele **Bibliografie** și **Anexe**, care cuprind tabele statistice și diagrame despre prezența cărții românești vechi în Basarabia.

1.TIPARUL ȘI CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHE ÎN ABORDĂRILE ȘTIINTEI ISTORICE. IZVOARELE ISTORICE

Istoria cărții manuscrise și tipărite constituie un domeniu indispensabil al istoriei românilor. Interesul pentru cercetarea cărții în spațiul românesc apare la începutul secolului al XIX-lea, problema fiind abordată prin prisma istoriei Bisericii. Pe parcursul acestui secol tendința istoriografiei românești este orientată, în special, spre elaborarea lucrărilor bibliografice, în care sunt incluse cărțile ieșite de sub teascurile tipografice. Vasilie Pop, considerat părintele bibliografiei românești, a elaborat în 1838 la Sibiu prima lucrare despre tipografiile și cărțile apărute de sub teascurile românești [4; 142, p. 208-233].

Această intenție a fost continuată de Timotei Cipariu, personalitate erudită de la Blaj, caruia îi aparține o altă contribuție, ce conținea o listă a cărților tipărite până în perioada când a fost scrisă lucrarea[58]. Dimitrie Iarcu, personalitate proeminentă a românilor, întocmește și publică un catalog general, în care semnalează producția tipografică de carte românească din perioada 1550-1863, în care au fost prelucrate peste 3000 de titluri de tipărituri [66].

Pe parcursul secolului XX cercetarea cărții se amplifică, fiind aduse contribuții științifice remarcabile la valorificarea tezaurului bibliofil și a activității tipografice din spațiul românesc și din afara lui, cercetate fiind sub aspect istoric, filologic, teologic, de artă etc. O contribuție însemnată la cercetarea istoriei literaturii române din secolul al XVIII-lea aparține lui Nicolae Iorga, care pune începuturile unei serii de istorii literare din cultura românească [236]. Câțiva ani mai târziu a apărut o altă lucrare a aceluiași autor despre istoria literaturii religioase a românilor, care de fapt, este o continuare a lucrării publicată în anul 1901 [231]. Nicolae Iorga i-a conferit istoriei tiparului și cărții românești un statut privilegiat și a trasat direcțiile viitoare de cercetare în acest domeniu. Informații utile despre activitatea tipografică și valoarea cărților tipărite în spațiul românesc au fost incluse în istoria bisericii românești, publicată în câteva ediții [230]. Sunt valoroase în acest context contribuțiile la istoria literaturii române, semnate de Sextil Pușcariu [304, 217 p.], George Călinescu [102, 950 p.], în care este abordată problema evoluției literaturii românești.

Cercetările sistematice în domeniu au luat amploare din momentul apariției celei mai importante bibliografii a cărții românești vechi (1508-1830), în patru volume, elaborate și publicate în perioada 1903-1944 de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu [47], adăugite și completate în 1973 de Daniela Poenaru [78], operă care a pus începuturile primelor lucrări științifice și apariția primelor sinteze în domeniu. Drept urmare a acestor eforturi istoriografia românească s-a îmbogățit substanțial cu remarcabile contribuții în domeniul cărții și tiparului din perioada 1508-1830.

În anul 1968 a apărut la București prima sinteză a istoriei cărții românești de la începuturi până în 1918, editată de Mircea Tomescu, valoroasă prin cadrul cronologic destul de extins și varietatea de subiecte elucidate [327]. A doua sinteză a cărții românești a fost elaborată de Dan Simonescu și Gheorghe Buluță, publicată în anul 1981 [315]. Situația politică existentă și instituirea cenzurii a împus cercetătorilor români anumite interdicții în vederea reflectării istoriei tipografiei de la Chișinău și a cărților apărute pe parcursul secolului al XIX-lea de sub teascurile acestei tiparnițe. Începuturile și evoluția activității tipografice din Chișinău a fost abordată și inclusă ca parte componentă a istoriei tiparului românesc abia în ediția din 1994 a celei de-a doua sinteze a cărții românești [316].

În a doua jumătate a secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea în întregul spațiu românesc au apărut numeroase articole și studii, tratate consacrate tiparului, cărții românești, iar problema tiparului, fenomenul răspândirii și circulației la est de Prut a cărților tipărite în spațiul românesc și în străinătate a fost elucidat de Paul Mihail și Zamfira Mihail [72, 73], iar mai recent, în primul deceniu al secolului al XXI-lea, în contribuțiile Elenei Chiaburu, care reflectată și subiectul răspândirii la est de Prut a cărților tipărite în zona Moldovei [148].

Prin aceste contribuții s-a dorit valorificarea tezaurului de carte românească de la începutul secolului al XIX-lea până în primul deceniu al secolului al XXI-lea. Istoriografia românească a evoluat de la simple constatări ale titlurilor de carte tipărite în limba română la ample tratate de sinteză, însă cu toate acestea, rămâne tributară în ceea ce privește aspectul circulației valorilor bibliofile românești în Basarabia și asta datorită faptului că acest teritoriu s-a aflat în 1812-1918, 1940-1941 și 1944-1991 sub ocupație străină. Atât regimurile țarist și sovietic în Basarabia, cât și comunist în România au periclitat reflectarea obiectivă a acestui fenomen. Evoluția istoriografiei referitoare la Biserica ortodoxă și mai ales la așezămintele monastice din Basarabia/RSS Moldovenească/Republica Moldova a fost elucidată detaliat de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu în 2011 [199], iar subiectul circulației cărții românești în estul Moldovei, de la deschiderea primei tipografii pe pământ românesc (1508) și până la sfârșitul secolului al XIX-lea nu s-a bucurat de atenția cuvenită în știința istorică românească.

1.1. Tiparul și circulația cărții în Basarabia din perspectivă istoriografică

Cartea veche constituie o componentă majoră a istoriei culturii și spiritualității românilor, este un mesager de informație scrisă, purtătoare de date istorice în timp și spațiu, nu doar prin conținutul textelor, dar și prin însemnările manuscrise, în care erau consemnate sau descrise detaliat evenimente istorice, se notau informații despre fenomene naturale sau de altă natură, care au marcat mentalul colectiv în anumite perioade. Prin aceste consemnări cartea reprezintă o veritabilă sursă de documentare pentru cei interesați de istoria politică, culturală sau economică a societății românești. Prin numărul lor, însemnările manuscrise despre circulația tipăriturilor,

depășește alte categorii de note marginale și pot fi identificate până spre sfârșitul secolului al XIX-lea.

Cercetarea problemei a demarat de la simple constatări ale cărților vechi în bibliotecile mănăstirilor și bisericilor în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În a doua jumătate a acestui secol au fost elaborate primele cercetări științifice despre tipografia de la Chișinău, iar problema prezenței tipăriturilor românești în bisericile și mănăstirile din Basarabia a rămas la nivelul abordărilor anterioare, fiind doar semnalate unele titluri de cărți în instituțiile ecleziastice.

În prima jumătate a secolului XX situația se modifică considerabil, cu precădere după anul 1918, când Moldova dintre Prut și Nistru devine parte integrantă a Regatului României, iar cercetările în diferite domenii, inclusiv în cel al cărții și tiparului românesc devin, oarecum, privilegiate. În această perioadă au fost efectuate numeroase cercetări de teren și inventariate un număr apreciabil de mare de cărți din biserici și mănăstiri, au apărut primele sinteze despre istoria Bisericii din ținut și despre cultura românească sub dominație țaristă. Constatăm, așadar, un interes special pentru cercetarea istoriei bisericii, al tiparului și cărții românești în Basarabia, tendință care se menține până la ocuparea ținutului de trupele sovietice în anul 1944. După instaurarea puterii sovietice în teritoriul românesc de la est de Prut cercetarea științifică a fost reorientată în direcția falsificării adevărului istoric, s-au impus alte valori, străine dezideratelor din prima jumătate a acestui secol. Problema cărții și tiparului este inclusă în capitole speciale ale unor lucrări tendențioase despre „cultura moldovenească”, fiind selectate doar subiectele care reflectau legăturile culturale ale slavilor de est cu Țara Moldovei. Cercetarea științifică a raporturilor culturale prin carte și tipar între românii din stanga și dreapta Prutului a fost interzisă. Numărul contribuțiilor științifice referitoare la această problemă a scăzut considerabil, iar lucrările apărute, atât în România, cât și în RSSM nu reflectau obiectiv legăturile culturale prin carte și tipar între cele trei țări românești. După căderea blocului comunist din Europa, iar împreună cu acesta și a ideologiei ateiste, s-a revenit la valorificarea patrimoniului cultural și spiritual românesc. Au apărut numeroase cataloage de cărți, lucrări de sinteză, în care sunt reflectate just legăturile culturale prin carte și tipar între românii de pe ambele maluri ale Prutului, astfel revenindu-se la starea de normalitate și obiectivitate în reflectarea problemei enunțate.

Aceste împrejurări constituie argumentele de bază, care ne-au determinat să distingem patru perioade în evoluția cercetării cărții și tiparului în spațiul românesc de la est de Prut.

I. Prima perioadă cuprinde segmentul cronologic 1838-1918, limita cronologică inferioară al căruia se suprapune pe apariția primelor mențiuni despre tipografia de la Chișinău și ale cărților românești în bisericile și mănăstirile din Basarabia, iar cel superior pe sfârșitul stăpânirii țariste în Basarabia.

II.Perioada a doua este cuprinsă în intervalul 1918-1945, când teritoriul dintre Prut și Nistru era parte integrantă a Regatului României, iar cercetările în domeniul istoriei cărții și tiparului românesc din Basarabia s-au bucurat de o atenție sporită și o abordare obiectivă.

III.Următoarea perioadă, a treia, este cuprinsă între anii '50 și sfârșitul deceniului opt al secolului al XX-lea, timp când în întregul spațiu românesc a fost inoculată ideologia ateistă, iar subiectele de factură religioasă excluse din mediile de cercetare, cu precădere în Basarabia.

IV.Ultima, a patra perioadă, începe la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea și continuă până în prezent, fiind caracterizată prin declinul ideologiei ateiste, iar drept rezultat revenirea la valorile creștine și la cercetările științifice referitoare la valorile bibliofile și activitatea tipografică românească.

I.Problema valorilor bibliofile și a activității tipografice românești a fost cercetată la început sub diferite aspecte, fie în cadrul istoriei Bisericii, fie prin identificarea și semnalarea prezenței unor cărți vechi în instituțiile ecleziastice. Primul cărturar care a stăruit asupra istoriei tipografiilor românești și produsul lor – cartea, a fost Vasile Popp, personalitate erudită cu preocupări multiple în diferite domenii. În lucrarea sa dedicată istoriei tipografiilor românești, scrisă la Sibiu în anul 1838 este inclusă pentru prima dată, de rând cu alte tipografii românești și cea de la Chișinău, semnalând în același timp câteva cărți ieșite de sub teascurile tipografiei basarabene. Această lucrare nu a avut ecou în epocă, din cauza că s-a aflat doar în manuscris. Textul *Disertației* a fost valorificat și publicat spre sfârșitul secolului XX cu un valoros și extins *Studiu introductiv* de Eva Mârza și Iacob Mârza, renumiți prin valoroasele contribuții la istoria cărții românești [40].

Primele manifestări de interes pentru carte și tipar în Basarabia au apărut în aceeași perioadă, când s-au editat unele lucrări în limba rusă, cu referiri tangențiale la aceste probleme. Prima informație sumară despre cărțile românești din bibliotecile mănăstirești este atribuită lui N. Murzakevici, care în anul 1848 a publicat o lucrare despre mănăstirile din Basarabia, în care sunt semnalate primele informații despre bibliotecile acestor instituții ecleziastice. Autorul a inclus în cercetările sale doar titlurile, locul și anul ediției cărților identificate în unele mănăstiri din Basarabia, fără să includă și însemnările manuscrise [363]. Din aceleași surse s-a inspirat A. Zaščiuk, care în anul 1862 a editat un material mai complet decât cel al lui N. Murzakevici, prezentând informații sumare despre mănăstirile din Basarabia, cu unele implicații și în subiectul valorilor bibliofile [353].

Interesul pentru istoria bisericilor din Basarabia, iar împreună cu acesta și pentru cărțile vechi s-a evidențiat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și mai ales odată cu editarea *Buletinului Eparhiei Chișinăului (Кишиневские Епархиальные Ведомости)*, primul număr al căruia a apărut în anul 1867. Pe paginile acestei reviste au fost publicate numeroase articole și

studii științifice de factură teologică, de caracter istoric. Se evidențiază mai întâi de toate articolele și studiile de caracter istoric, în special cele de istorie a localităților, a bisericilor și mănăstirilor, care conțin date despre bibliotecile așezămintelor religioase. Unele dintre aceste materiale conțin informații destul de relevante despre cărțile vechi, răspândirea și circulația lor la est de Prut, ori unii autori au redat și însemnările de pe exemplarele descrise [341, 343, 345, 346, 358, 359, 361, 366, 370, 376, 380, 389]. În revistă apar unele articole despre manuscrisele și tipăriturile din mănăstirile și schiturile din Basarabia [84, 347, 387]. În această perioadă au apărut unele contribuții despre activitatea tipografică din Moldova, apariția primelor tipografii și a primelor cărți tipărite, precum și cel al lui G. Gore, care se referă la apariția și activitatea tipografiilor din Moldova și abordează unele aspecte din istoria activității tipografice de la Chișinău [348].

A. Stadnițchi este primul cercetător din Basarabia, care s-a aplecat asupra istoriei tipografiei și a cărților tipărite la Chișinău, publicând în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea o lucrare științifică, în care reflectă și contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la întemeierea tiparniței și tipărirea cărților bisericești [379]. Pagini din viața și activitatea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, cu unele referiri tangențiale la înființarea tipografiei de la Chișinău a scris D. Șceglov [388], iar subiectul cărții tipărite în Basarabia și influențele asupra textului românesc este reflectat de A. Celac [386].

Valoroase în acest context sunt contribuțiile cunoscutului slavist A. I. Iațimirschi, care a cercetat, descris și comentat din punct de vedere științific câteva colecții de manuscrise slavo-române, a semnalat în satul Vorniceni un exemplar de *Liturghier* al lui Macarie (1508) - prima tipăritură apărută în spațiul românesc [390, 391, 392, 393]. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea Zamfir Arbore, cunoscut prin scrierile sale referitoare la istoria Basarabiei, publică o lucrare, în care este abordat și subiectul tipăriturilor românești din bibliotecile mănăstirilor din Basarabia [88]. Eforturile lui Zamfir Arbore de a oferi noi contribuții valoroase despre istoria Basarabiei au continuat la începutul secolului al XX-lea, când a publicat o altă contribuție științifică care tratează și unele aspecte despre tipăriturile românești din bibliotecile bisericilor din diferite localități ale Basarabiei [43]. Acestea oferă posibilitatea cercetătorilor în domeniu de a recurge la identificarea filierelor și căilor de călătorie a cărților până în localitățile în care au fost identificate. Meritul acestor lucrări este că s-au introdus în circuitul științific informații generale despre cărțile din bibliotecile bisericilor și mănăstirilor.

La începutul secolului al XX-lea a apărut sub redacția lui P. A. Crușevan [342] o contribuție monografică consistentă despre Basarabia, cu reflectarea mai multor aspecte, în care sunt menționate și unele cărți vechi din mănăstirile din ținut, înrudită ca abordare cu cele semnate de N. Murzakevici și A. Zaščiuk.

Aceleași abordări de catalogare a valorilor bibliofile românești și străine sunt aplicate în

1911/1912 de P. Draganov, care a publicat *Basarabiana* – primul indice de cărți, manuscrise, articole scrise în mai multe limbi și închinat Moldovei sau unor personalități marcante [351].

În această perioadă se includ în valorificarea tezaurului bibliofil din Basarabia și cercetători din Regatul României. Gheorghe Ghibănescu, călătorind între 9-19 august 1912 prin Basarabia a scris însemnări valoroase despre ceea ce a văzut. A vizitat câteva biserici, având ocazia să cerceteze și cărțile din bibliotecile lor, pe care le-a inclus în lucrarea: *Impresii și Note din Basarabia* și publicate începând cu 24 august al aceluiași an în ziarul *Opinia* din Iași. Impresiile de călătorie ale lui Gheorghe Ghibănescu au fost publicate la editura „Civitas” din Chișinău în anul 2001, cu prefață, note și comentarii de Valeriu Nazar, fostul director al Muzeului Literaturii Române „Mihail Kogălniceanu” de la Chișinău, care a identificat în fondurile acestei instituții o copie dactilografiată a lucrării [220].

În anul 1915 D. Furtună, într-o lucrare despre starea preoțimii în secolul al XVIII-lea din spațiul românesc, inclusiv situația culturală, tratează problema științei de carte în rândul clerului, asigurarea cu literatură bisericească a bisericilor, cu exemple relevante din diferite părți ale Țării Moldovei, inclusiv din Basarabia [217].

Din cele arătate mai sus rezultă că istoriografia cărții și tiparului din estul Moldovei în această perioadă este marcată de tendința modestă de constatare și semnalare a unor fapte istorice despre întemeierea tipografiilor românești și de tipărire a cărților vechi de factură religioasă. Atestăm și unele încercări de reflectare a istoriei tipografiei de la Chișinău sau a activității Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni în privința organizării tiparniței (Av. Stadnițchi, D. Șčeglov, G. Gore), a unor subiecte care se referă la colaționarea textelor și influențele externe exercitate asupra textului religios tipărit, tradus în limba română (A. Celac). În cercetarea cărții românești din Basarabia se includ cercetători din România (N. Iorga, Gh. Ghibănescu), care contribuie la valorificarea cărților vechi din instituțiile ecleziastice din Basarabia.

II. Cercetări temeinice în domeniul cărții vechi tipărite au fost întreprinse în perioada interbelică. După Unirea Basarabiei cu România în 1918 au apărut noi oportunități pentru valorificarea patrimoniului cărțurăresc la est de Prut. Oamenii de știință au demarat cercetări temeinice în acest domeniu, prezentând lucrări valoroase despre contribuția cărții și tiparului în menținerea spiritului românesc prin carte și tipar în perioada de stăpânire țaristă. Lucrarea lui Petre V. Haneș abordează în paralel activitatea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni și unele aspecte din activitatea tipografică de la Chișinău, evocă unele chestiuni despre prezența spiritului românesc în Basarabia prin cultură și carte [225].

Deosebite contribuții în acest context sunt aduse de Ștefan Ciobanu, care dedică o lucrare destul de documentată pentru acea perioadă și publicată în prima ediție la Chișinău, în anul 1923 [157]. Autorul consacră un capitol tipăriturilor bisericești, ieșite de sub teascurile tiparniței de la

Chișinău în perioada de stăpânire țaristă. Importante sunt pentru cercetarea tezaurului bibliofil din Basarabia scrierile lui Ștefan Berechet cu referire la manuscrisele vechi și însemnările olografe, unele dintre care au un conținut istoric [94, 95, 96, 97].

Constatări prețioase despre tipăriturile românești în Basarabia sunt întâlnite în lucrările semnate de Vasile Curdinovschii [166] și I. Gheorghiță [218]. Valoroase pentru cercetările în domeniul tiparului de la Chișinău, prezența și circulația valorilor bibliofile românești în Basarabia sunt articolele și studiile lui Constantin Tomescu [323, 324, 325, 326].

Cartea manuscrisă sau tipărită sunt incluse ca părți componente ale istoriei Bisericii. O atare contribuție științifică a fost elaborată și publicată la Chișinău în 1931 de Nicolae Popovschi [298], în care este reflectată activitatea eparhiei Chișinăului și Hotinului de la înființare și până în anul 1918. În valoroasa sa contribuție, elaborată în baza documentelor de arhivă și a literaturii publicate până în acea perioadă, este tratată și problema înființării și activității tipografiei exarhicești de la Chișinău și deopotrivă sunt incluse date relevante despre tipăriturile apărute de sub teascurile acestei tipografii.

În urma unor investigații în bibliotecile bisericilor și mănăstirilor din Basarabia P. Constantinescu-Iași a publicat în perioada interbelică un studiu destul de relevant despre circulația tipăriturilor românești pe teritoriul dintre Prut și Nistru în timpul stăpânirii țariste, în care a pus începuturile abordării acestui subiect în istoriografia românească [163]. Menționăm că pentru timpul în care a fost scrisă această lucrare, cercetările asupra cărților vechi românești erau într-o perioadă a începutului de acumulare a informației, ori în timpul care a trecut, identificarea și cercetarea valorilor bibliofile a continuat, iar o nouă abordare a problemei este mai mult decât necesară, mai ales pentru a stabili căile de circulație și împrejurările în care au fost difuzate cărțile românești până în Basarabia. Contribuțiile lui P. Constantinescu-Iași la valorificarea patrimoniului cărțurăresc din Basarabia sunt evocate într-o recenzie semnată de Paul Mihail, ale cărei contribuții la valorificarea cărții și tiparului în Basarabia sunt impresionante prin număr și abordări și se plasează printre cele mai prețioase în mediul științific românesc. Paul Mihail a investigat mai multe biblioteci parohiale din centrul și parțial nordul Basarabiei, rezultatele fiind incluse într-o lucrare de mare rezonanță în mediul științific de pe ambele maluri ale Prutului, care cuprinde între coperti studii publicate până la 28 iunie 1940 și din perioada iulie 1941 – august 1944. Prin datele istorice incluse în lucrările sale, opera lui Paul Mihail se prezintă ca fiind de mare importanță pentru istoria românilor [265].

Informații interesante pentru cercetarea istoriei mănăstirilor sunt memoriile de călătorie în Basarabia a preotului Dimitrie P. Micșunescu, care a vizitat înainte de 1937 mai multe așezăminte monahale din ținut și a descris uneori în detalii impresiile despre vizită, amintind și de prezența cărților românești sau de starea unor biblioteci mănăstirești [39].

Din cele arătate reiese că istoriografia din Basarabia din perioada interbelică este orientată spre a identifica și prezenta sub formă de catalog a cărților vechi, în special de factură religioasă. Există, însă, și unele încercări modeste de a reflecta problema cărții și tiparului în formă de sinteză. În mediul științific de la Chișinău apar contribuții valoroase despre cartea și tiparul din Basarabia sau despre circulația cărților vechi românești în această provincie. Dacă Ștefan Ciobanu publică o lucrare monografică despre cultura și spiritualitatea românească din Basarabia sub stăpânire țaristă, P. Constantinescu-Iași a elaborat un studiu de sinteză în care este reflectat subiectul circulației cărții românești pe teritoriul Basarabiei, fără a se implica prea mult în subiectul itinerariilor pe care s-au deplasat cărțile în timp. Paul Mihail propune unele informații sugestive despre difuzarea cărții românești din Basarabia în afara spațiului românesc, în baza documentelor arhivistice. De asemenea sunt merituoase contribuțiile lui Paul Mihail de a prezenta unele informații despre legăturile culturale dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul Neamț, rezultatul fiind și completarea acestei biblioteci mănăstirești cu valoroase cărți vechi, multe dintre care lipseau cu desăvârșire în Basarabia. Astfel, putem conchide că în această perioadă sunt elaborate primele studii și articole de sinteză referitoare la evoluția cărții și tiparului românesc și manifestările artei tipografice în Basarabia sub diferitele ei aspecte.

III.După ocuparea Basarabiei de trupele sovietice în anul 1944 cercetarea fenomenului circulației cărții românești la est de Prut a intrat într-un profund declin. Intelectualitatea s-a refugiat peste Prut, iar după instaurarea noului regim s-a pus problema constituirii unei noi ideologii, bazată pe principii străine românilor basarabeni. Contribuțiile științifice în domeniul istoriei, elaborate și publicate în perioada interbelică de înaintașii culturii românești din Basarabia au fost interzise, au fost impuse teorii false despre originea românilor moldoveni, despre rolul exagerat al slavilor de est în etnogeneza „poporului moldovenesc”. Cercetările în domeniul cărții și tiparului au fost reorientate în direcția elogierii contribuțiilor slavilor de est la dezvoltarea culturii în general și organizarea primei tiparnițe în capitala Țării Moldovei, în particular. Fenomenul circulației cărților românești la est de Prut a fost exclus din mediile de cercetare și preamărit rolul manuscriselor și tipăriturilor provenite din mediul slav în făurirea „culturii moldovenești”, care ar fi fost diferită de cea românească.

În anul 1951 a apărut primul tratat de istorie a Moldovei [354], cu abordări unilaterale și tendențioase despre rolul scrisului slavon în cultura românească în secolele XIV-XV; despre apariția primelor cărți în limba română la confluența secolelor XV-XVI, fenomen datorat, în opinia autorilor, raporturilor culturale dintre Moldova, Rusia și Ucraina. Se acordă atenție sporită activității mitropoliților Varlaam și Dosoftei și legăturilor cu Rusia și Ucraina, influenței acestor țări la dezvoltarea culturii din Moldova în secolul al XVII-lea. Este minimalizat rolul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la organizarea tipografiei exarhicești la Chișinău în anul

1814 și la tipărirea cărților religioase în limba română. Mai mult ca atât, această personalitate nu este amintită în lucrare, iar despre tipografia de la Chișinău se menționează doar că „a fost creată după 1812”. A doua ediție a acestei lucrări a apărut în anul 1965, în care atestăm aceleași reflecții unilaterale și tendențioase despre cultura din Țara Moldovei în secolele XV-XIX, cu accent vădit pe problema influenței Rusiei și Ucrainei asupra formării și dezvoltării „culturii moldovenești” [355].

În tratatele de istorie a limbii „moldovenești”, apărute la Chișinău după cel de-al Doilea Război Mondial, fenomenul circulației cărților românești pe teritoriul Moldovei istorice este abordat tangențial. În *Istoria literaturii moldovenești*, editată la Chișinău în anul 1958 se admite răspândirea și circulația manuscriselor traduse din slavonă în limba „moldovenească” pe teritoriul Moldovei și Transilvaniei [242], iar în ediția din 1986 se susține, fără argumente documentate, că în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea au început să apară pe teritoriul Moldovei unele tipărituri din Transilvania, Muntenia, Lvov, Kiev și Moscova [241].

În altă lucrare despre istoria „literaturii moldovenești”, apărută la Chișinău în anul 1963 [368] se vehiculează aceleași idei, precum că literatura în limba română apare în Moldova datorită legăturilor cu slavii de est. De asemenea, se elogiază rolul acestora în introducerea și evoluția tiparului în Moldova și se accentuează pe bună dreptate rolul mitropoliților Varlaam și Dosoftei în organizarea tiparniței și tipărirea cărților românești.

În aceleași coordonate ideologice se înscriu și contribuțiile lui N.A.Mohov [277, 362]. Una dintre primele lucrări cu referire la subiectul tiparului din Moldova datează din anul 1959, iar în 1977 a publicat monografia dedicată „prieteniei multisekulare moldo-ucrainene”, în care susține că în perioada de la sfârșitul secolului XIV până la sfârșitul secolului XV Moldova a fost un important centru cultural de limbă slavonă pentru toate țările creștine din sud-estul Europei. Autorul admite doar circulația cărților slavonești din spațiul est-slav spre Moldova și evită să amintească despre răspândirea cărților românești în Basarabia și contribuția acestui fenomen pentru dezvoltarea culturii și limbii române. Aceleași abordări sunt incluse în altă lucrare, publicată în 1983 [278], în care elogiază rolul Rusiei și Ucrainei în crearea primei tipografii în Țara Moldovei și acceptă doar răspândirea cărților manuscrise și tipărite din arealul est-slav spre Moldova, iar fenomenul circulației cărților românești în acest spațiu, care era destul de intens pe parcursul perioadei medievale, este omis cu bună intenție.

În această perioadă la București apare prima sinteză a istoriei cărții românești, elaborată și semnată de Mircea Tomescu, cunoscut cercetător al cărții și tiparului. În lucrare este înfățișată istoria cărții românești de la apariția primelor teascuri tipografice până la Unirea Țărilor Române din 1918. Autorul insistă pe o istorie a cărții ca produs spiritual și material, fără a scrie o istorie a culturii, ori cartea și tiparul constituie părți integrante din cultura românească. S-a dorit ca această

valoroasă contribuție să fie, așa cum este de altfel, *o carte a cărții românești*. Autorul propune o periodizare a cărții, diferită de cea tradițională, acceptată în istoriografia românească, inspirată din *Bibliografia Românească Veche* și consideră că perioada veche a cărții românești începe de la scrisul și cartea manuscrisă slavo-română până în anul 1780, iar perioada cărții românești moderne anii 1780-1918. Lucrarea prezintă mult material factologic, analizat cu precauție și meticulozitate, încât mare parte a ipotezelor înaintate nu au fost combătute până în prezent. Această lucrare poate fi considerată pe bună dreptate începutul sintezelor despre cartea veche și modernă românească [327]. Conjunctura politică din perioada când a fost scrisă și publicată nu a permis, însă, autorului să includă în tratările sale și problema circulației cărții românești la est de Prut și a celei tipărite la Chișinău în alte provincii românești. Mai mult ca atât, Mircea Tomescu nu amintește despre tipografia și cărțile apărute în Chișinău pe întreg parcursul secolului al XIX-lea.

În mediul științific de la Chișinău problemele tiparului și circulației cărții sunt reflectate prin prisma ajutorului acordat de Moscova și Kiev la organizarea tipografiei în capitla Țării Moldovei și se valorifică doar informația care este în legătură cu activitatea tipografică din Rusia și Ucraina. În această ordine de idei se înscrie identificarea în 1981 de către E. Levit a unei tipărituri a lui Mihail Strilbițchi, necunoscută mediului științific, intitulată *Cântec după răposare preluminatului cneaz Grigorie Alexandrovici Potemkin Tavricescul*, apărută la Dubăsari în anul 1793 [244].

Pentru prima dată în istoriografia din Basarabia este admisă ipoteza despre răspândirea și circulația cărților din Muntenia și Transilvania pe teritoriul Moldovei în scrierile lui E. M. Russev [309, 373]. Istoricul susține că în secolul al XVI-lea și prima pătrime a secolului al XVII-lea în Moldova pătrundeau cărți din Valahia și Transilvania, acestea fiind uneori comenzi ale domnilor Moldovei, executate în special de tipografii din Valahia. Din cele menționate de E. M. Russev rezultă că o mare contribuție în dezvoltarea culturii din Moldova l-au avut și cărțile slavonești, tipărite la Moscova, Lvov și Ostrog. Influența exercitată de Rusia asupra culturii din Țara Moldovei în secolul al XVIII-lea este reflectată de I. Semionova [312], care afirmă că mai multe personalități marcante din Țara Moldovei au studiat în centrele din Rusia, de unde au adus numeroase cărți rusești sau traduceri în limba rusă din alte limbi europene.

În *Istoria RSS Moldovenești*, publicată la Chișinău în anul 1984 a fost preluată ideea potrivit căreia până la apariția unei tipografii în Țara Moldovei cărțile pătrundeau în acest spațiu din Valahia, unele dintre care erau comenzi speciale ale domnilor Moldovei, iar din Brașov erau aduse cărți tipărite de diaconul Coresi. De asemenea, un rol important este atribuit tipăriturilor din Lvov (edițiile lui Ivan Feodorov) și celor din Moscova. Se afirmă pe bună dreptate că necesitatea crescândă de carte tipărită a dus la înființarea unei tipografii în capitala Țării Moldovei, ori cărțile aduse de peste hotarele țării nu satisfaceau cerințele în creștere „de slovă tipărită”. În această ediție,

ca și în cele precedente este elogiat rolul Rusiei și Ucrainei în dezvoltarea culturii din Țara Moldovei și se omite intenționat rolul cărții românești în menținerea culturii și limbii române, în special, în Basarabia pe parcursul secolului al XIX-lea. Se amintește de tipografia privată a lui Duca Sotiriovici, de cea a lui Mihail Srilbițchi și de tipografia de campanie a cneazului Potiomkin. Despre tipografia înființată de Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni se menționează doar că „Îndată după unirea Basarabiei cu Rusia aici se fondează o tipografie eparhială, care imprima, de asemenea, manuale și cărți laice” [240].

Istoriografia din RSSM rămâne tributară în perioada sovietică subiectelor de istorie a tiparului și cărții românești. Monografia editată de V. Chiriac în 1977 [151] despre cartea și tiparul din Moldova în secolele XVII-XVIII este una dintre puținele contribuții științifice la acest subiect. Monografia lui V. Chiriac este valoroasă prin faptul că prezintă în linii generale activitatea tipografică din Țara Moldovei în secolele XVII-XVIII. Autorul dedică un compartiment cărții manuscrise ca premergătoare cărții tipărite, după care identifică premisele apariției tiparului în Țara Moldovei, descrie primele manifestări de activitate tipografică în acest spațiu, evocă contribuția Mitropolitului Varlaam la tipărirea cărților în limba română. Se referă, de asemenea, la perioada ultimului sfert al secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea în ceea ce privește activitatea tipografică, identifică împrejurările politice, sociale și culturale în care a fost revigorată tipărirea cărților în Moldova, descrie viața și activitatea de copiere și de tipărire a cărților Mitropolitului Dosoftei, prezintă în linii generale activitatea tipografiei grecești din Moldova. Autorul evocă contribuția personalității lui M. Strilbițchi la editarea cărților religioase și laice, menționează despre activitatea tipografiei ruse de campanie în Moldova în perioada războiului ruso-turc din anii 1787-1791 și evidențiază promotorii tiparului din Moldova, ca: Amfilohie Hotiniul, Vartolomeu Măzăreanu, Iacob Stamati și Veniamin Costachi. Contribuția științifică a lui Vlad Chiriac este importantă prin faptul că a evidențiat câteva aspecte din istoria cărții românești vechi în Moldova, domeniu de cercetare care era interzis sau neglijat ca fiind în opinia autorităților lipsit de substanță. Autorul, însă, nu a reflectat în lucrarea sa și fenomenul răspândirii și circulației cărții tipărite în spațiul moldav în perioada secolelor XVII-XVIII, ori elucidarea acestui aspect ar fi conferit afirmațiilor și ipotezelor sale în lucrare un grad mai avansat de obiectivitate și credibilitate. În altă lucrare, care abordează problema relațiilor culturale dintre centrele slave și Țara Moldovei, V. Chiriac, elogiază la fel ca și predecesorii săi, contribuția Kievului și Moscovei la începuturile tiparului în Moldova în deceniul patru al secolului al XVII-lea [356].

Problema circulației cărții românești în perioada medievală, din perspectiva unității etnice și culturale românești a fost reflectată în 1978 de Octavian Șchiau [320]. Pe lângă subiectele incluse în lucrarea sa referitoare la cărți, tipografi, activitatea tipografică în secolele XVI-XVIII

autorul reușește să impregneze fenomenul circulației cărții și schimbul de valori în contextul politic al acestei perioade. Este preocupat și de activitatea tipografică interromânească, cu un accent pe fenomenul cărții și tiparului în Transilvania. De asemenea, urmărește și constată în baza însemnărilor manuscrise de pe cărți prezența și circulația în Transilvania a *Cazaniei lui Varlaam*. Este preocupat îndeosebi de itinerariile cărții muntene spre Transilvania și a celei transilvănene în întregul spațiu românesc. Autorul însă nu menționează despre circulația cărții din Transilvania spre Basarabia, care s-a aflat în număr apreciabil de mare în acest spațiu în secolul al XVIII-lea, fiind adusă de negustorii ardeleni, ori prezența ei poate fi datorată și fenomenului transhumanței.

A doua sinteză a cărții românești, cea a lui Dan Simonescu și Gheorghe Buluță, a apărut la București în anul 1981 [315], importantă prin noi viziuni și înzestrată cu ilustrații ale tipăriturilor.

Semnificative pentru cercetările în domeniul cărții vechi românești sunt rezultatele celor două sesiuni cu genericul „Valori bibliofile din patrimoniul cultural național - cercetare și valorificare” (1980 și 1981), organizate și desfășurate - primul la Râmnicu Vâlcea și al doilea la Arad. Materialele comunicărilor au fost publicate sub formă de culegeri de articole și studii și prezintă informații în mare parte inedite pentru anii ‘80 ai secolului XX. Tematica subiectelor prezentate au fost din cele mai variate, ca: reevaluarea și completarea *Bibliografiei Românești Vechi*. Vol. 1-4 (1903-1944); circulația cărții vechi românești; însemnări și autografe; colecții bibliofile; valorificarea patrimoniului biblofil; manuscrise; conceptul de carte rară etc. Acestea, în totalitatea lor, constituie direcții de care sunt preocupați cercetătorii în domeniu din România și sunt utilizate în investigațiile actuale. Nu a fost prezentată, din motive cunoscute, nici o comunicare cu referire la circulația cărții românești la est de Prut, sau despre cartea și tiparul de la Chișinău din secolul al XIX-lea [330].

Contribuții valoroase la istoria Bisericii Ortodoxe Române aparțin lui Mircea Păcurariu, care a elaborat și editat un amplu tratat, cu multiple abordări de subiecte, printre care și cele ale tiparului și valorilor bibliofile din spațiul de la est de Prut [289].

Valoroasa contribuție științifică a lui Florian Dudaș cuprinde un spectru variat de probleme ale cărții vechi manuscrise și tipărite cu circulație în Transilvania. Deși lucrarea acoperă spațiul istoric transilvănean, există referiri tangențiale și la celelalte provincii românești, mai ales atunci când este vorba despre copierea manuscriselor sau tipărirea cărților în Muntenia sau Moldova ori circulația lor în teritoriile locuite de români. Autorul abordează subiecte ca: numărul cărților românești, difuzarea și prețul lor, dania și ocrotirea tipăriturilor, fenomenul complex al circulației cărții. Concluzia la care a ajuns autorul acestei însemnate contribuții este că tipăriturile din Moldova sunt, în comparație cu cele din Muntenia, mai rar întâlnite în Transilvania, iar argumentul principal ar fi că în Moldova se atestă un nivel mai scăzut al activității tipografice decât în Țara Românească și că Transilvania a avut legături culturale mai strânse cu Muntenia decât cu Țara

Moldovei. Cu toate acestea, potrivit autorului, în spațiul transilvan sunt întâlnite cărți românești tipărite la Iași, Rădăuți și mănăstirea Neamț. Însă, ca și în alte contribuții la istoria cărții și tiparului românesc, publicate după cel de-al Doilea Război Mondial la vest de Prut, circulația cărții românești din Transilvania spre Basarabia nu a fost reflectată [191].

Este știut că în anul 1944 teritoriul românesc dintre Prut și Nistru a fost încorporat în URSS, iar problemele cercetării cărții și tiparului, circulației valorilor bibliofile românești în acest spațiu au fost ignorate sau reorientate intenționat în direcția falsificării adevărului istoric. În ceea ce privește apariția tiparului în Țara Moldovei s-au admis doar informațiile despre contribuția Moscovei și Kievului în organizarea primei tipografii, contribuția ierarhului moldovean Varlaam la instalarea tiparniței în capitala Țării Moldovei prin ajutorul acordat de Mitropolitul Kievului Petru Movilă. Raporturile culturale prin carte și tipar între Țările Române au fost ignorate la început cu desăvârșire și abia în anul 1981 E. M. Russev admite fenomenul răspândirii pe teritoriul Țării Moldovei, anterior înființării tipografiei la Iași, a cărților tipărite în Țara Românească și Transilvania. În același timp, se afirmă că un rol important în dezvoltarea culturii din Moldova și apariția cărților în limba română este datorat raporturilor culturale cu Rusia și Ucraina. În mediul științific din RSSM sunt semnalate mai puține contribuții științifice la acest subiect în comparație cu cel din România, fapt explicat prin excluderea tacită a subiectului cărții și tiparului din mediile de cercetare. În România în această perioadă a evoluției cercetării cărții a continuat repertorierea tipăriturilor vechi sub diferite aspecte, fie sub formă de elaborare a cataloagelor de cărți, fie includerea listelor de cărți, uneori cu descrierea lor și însemnările manuscrise ca părți integrante ale lucrărilor de sinteză. Au fost elaborate și publicate articole și studii, lucrări fundamentale de sinteză referitoare la istoria cărții din întregul spațiu românesc, cu excepția teritoriului românesc ocupat de URSS. Conjunctura politică, preceptele ideologice și cenzura instituită de regimul comunist nu permiteau însă reflectarea pe deplin a fenomenului circulației cărții românești în Basarabia, sau a celei tipărite la Chișinău în alte provincii istorice românești.

IV.Începutul perioadei de declin a ideologiei ateiste de la sfârșitul deceniului opt al secolului al XX-lea corespunde cu revenirea la valorile spirituale creștine și la reluarea cercetării științifice a subiectelor de factură religioasă și a celor referitoare la carte și tipar. Atât în centrele științifice din dreapta, cât și din stânga Prutului sunt puse în valoare noi direcții de cercetare, iar valorile bibliofile românești devin accesibile celor interesați de istoria și arta cărții manuscrise și tipărite. În atare împrejurări, către sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea a fost publicat un catalog de manuscrise vechi din biblioteca mănăstirii Noul Neamț, lichidată de autoritățile sovietice în 1962, alcătuit în urma unor expediții de documentare în diferite centre din fosta URSS de V. Ovcinico-Pelin și care conține un studiu privind istoria constituirii mănăstirii și bibliotecii

așezământului monahal de la Chițcani, din care reiese fenomenul circulației cărții manuscrise și tipărite între cele două maluri ale Prutului [51].

În aceeași perioadă au fost reluate cu o mai mare intensitate investigațiile în domeniul cărții tipărite în Moldova. Datorită unor eforturi conjugate au apărut lucrări, care abordează tangențial problemele răspândirii și circulației cărții românești în Basarabia. Drept rezultat al acestor intenții, în anul 1990 apare primul volum din *Cartea Moldovei* [49], alcătuit de un grup restrâns de bibliografi, având îngrijirea științifică a lui Andrei Eșanu, care a scris un consistent și valoros studiu științific despre apariția și evoluția activității tipografice în Moldova în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Este, de fapt, prima abordare obiectivă a fenomenului cărții și tiparului în Basarabia după instaurarea regimului sovietic [196]. Primul volum al catalogului a fost redactat cu litere chirilice și cuprinde doar cărțile tipărite în spațiul istoric al Țării Moldovei până la începutul secolului XIX. În anul 1992 a apărut al doilea volum, publicat cu grafie latină, care cuprinde perioada de la începutul secolului al XIX-lea și până în anul 1922 [49], cu un studiu introductiv despre activitatea tipografică în Moldova în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, semnat de Andrei Eșanu, în care susține ferm fenomenul importului de literatură în Basarabia din alte centre tipografice românești [49, II, p. 10-29]. Catalogul cuprinde atât tipăriturile religioase, cât și cele de caracter laic. Volumele au fost redactate și publicate într-o perioadă dificilă, care a coincis cu deschiderea lăcașelor de cult și restabilirea de către preoți a bibliotecilor parohiale. Din acest considerent, autorii catalogului nu au inclus și însemnările marginale de pe cărți, din teama să nu apară pretenții asupra cărților din partea preoților sau călugărilor.

De un mare interes pentru fenomenul circulației cărților românești este valoroasă contribuția științifică despre comerțul cu cărți dintre Brașov și Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850, elaborată de Constantin A. Stoide și Ioan Caproșu. Lucrarea este cu atât mai importantă cu cât conține informații prețioase despre comerțul cu cărți, aduse pentru vânzare de brașoveni în Moldova și de asemenea reflectă raporturile comerciale între Brașov și partea răsăriteană a Moldovei. Există liste de cărți aduse din inima Transilvaniei în Moldova, unele fiind identificate pe parcursul cercetărilor, ca aflând-se în secolul al XIX-lea în bisericile de mir din centrul și sudul Basarabiei [319].

O altă contribuție științifică de mare interes pentru domeniul comerțului cu cărți a fost elaborată, începând cu mijlocul secolului trecut de Constantin A. Stoide, după ce în 1945 a preluat conducerea Arhivelor Statului Brașov și continuată după 1966 când s-a stabilit la Iași, cercetând fondul de carte veche de la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”. Monumentala lucrare despre negoțul cu cărți între Țările Române în perioada 1730-1830 a fost definitivată în formă de manuscris în anul 1983 și tipărită prin contribuția lui Ioan Caproșu, care a îngrijit-o și i-

a scris un *Cuvânt înainte*. Prin această lucrare autorul prezintă o informație foarte bogată despre comerțul cu cărți între Brașov și Moldova, între Țara Românească și Transilvania, dintre Brașov, Sibiu și centrele din Oltenia, iar împreună cu acestea evidențiază numeroase chestiuni mai puțin sau deloc abordate în istoriografia românească, cum ar fi: negoțul de tranzit de carte, negoțul de cărți prin prenumerați, tirajul unor tipărituri și prețul de cost (subiect abordat în colaborare cu C. Turcu), vama și transporturile în negoțul cu cărți, cenzura politică etc. În această lucrare există suficient de multă și utilă informație despre circulația cărții vechi, tipărită în diferite centre românești și străine și care în cele din urmă este semnalată în estul Moldovei [318].

Așa cum am menționat mai sus, contribuția teologului Paul Mihail la valorificarea tezaurului bibliofil, la identificarea segmentelor geografice pe care s-au deplasat cărțile manuscrise sau tipărite până în extremitatea estică a românității este de netăgăduit. În anul 1993 a apărut cu un titlu sugestiv o culegere de studii publicate până în 1944. Acest gest confirmă importanța scrierilor marelui cărturar basarabean pentru istoria, cultura și spiritualitatea românească [265].

Problemele cărții și tiparului românesc au fost discutate la numeroase simpozioane și conferințe științifice organizate la Chișinău în ultimul deceniu al secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea. De un interes special s-a bucurat culegerea de studii *Valori și tradiții culturale în Moldova*, apărută la Chișinău în 1993, sub redacția Andrei Eșanu. Volumul conține 12 studii a unui grup de cercetători de la Universitatea de Stat din Moldova, de la Institutul de Istorie al AȘM și de la alte instituții științifice ale Academiei de Științe din Moldova, printre care se evidențiază și unele subiecte despre valorile bibliofile românești [331]. În aceleași coordonate științifice se încadrează alte două volume de studii și articole, prezentate la conferințe științifice organizate și coordonate de Andrei Eșanu (Chișinău) și Constantin Iordan (București) [328].

Reeditarea celei de-a doua sinteze a cărții românești în 1994 a fost necesară, mai întâi de toate, din considerentul că în ultimul deceniu al secolului al XX-lea a fost abolită cenzura, iar această ediție a apărut fără digresiuni ideologice impuse de regimul de atunci. Autorii sintezei tratează problemele tiparului și ale cărții de la vechile alfabete de pe teritoriul României și până în momentul când a apărut a doua ediție a volumului. Sunt meritorii abordările începuturilor tiparului în Țările Române, contribuția diaconului Coresi la tipărirea cărților românești și difuzarea lor în Țara Românească, Moldova și Transilvania. Un moment semnificativ al lucrării îl prezintă circulația vechilor cărți pe teritoriul românesc, fenomen fără de care istoria cărții în ansamblu nu poate fi considerată completă. Este, de asemenea, prima încercare de reflectare a tiparului și cărții din Basarabia în contextul istoriei cărții și tiparului românesc după cel de-al Doilea Război Mondial, prin includerea unui studiu despre cartea tipărită la Chișinău, semnat de Iurie Colesnic [316].

Contribuții însemnate în domeniul apariției și evoluției cărții și tiparului din spațiul românesc aparțin lui Andrei Eșanu, prin eforturile căruia cercetările în domeniul istoriei culturii din Basarabia au fost reluate, publicând numeroase lucrări științifice referitoare la aceste subiecte, ce constituie repere fundamentale pentru cei interesați de valorile bibliofile și istoria tiparului din Țara Moldovei. Andrei Eșanu urmărește evoluția cărții tipărite în centrele tipografice românești de la est de Carpați de la începuturi până în primele decenii ale secolului al XX-lea. Fiind axat pe probleme de cultură și spiritualitate, A. Eșanu coordonează un șir de proiecte, în care istoria în general și învățământul, cultura, cartea în particular sunt oarecum privilegiate [198, 200, 203, 204]. Una dintre ultimile contribuții se referă anume la aceste subiecte. Alături de problemele despre cartea în Moldova, bibliotecile private și mănăstirești, învățământul și știința de carte, autorul reflectă pentru prima dată în istoriografia din Republica Moldova subiecte despre interacțiunea om-natură, utilizând în acest sens baza documentară din însemnările de pe manuscrisele și cărțile vechi. Pentru o mai bună înțelegere a materiei peste hotarele țării, culegerea de studii a fost editată în limbile română, engleză, franceză și rusă [197]. În colaborare cu V. Eșanu, au pus la dispoziția cercetătorilor date inedite despre tipăriturile lui Macarie, aflate în colecții europene [200, p. 21-64]. De cele mai multe ori în știința istorică românească se discută despre circulația cărții românești în Basarabia și mai puțin despre răspândirea tipăriturilor de la est de Prut în întregul spațiu românesc sau peste hotare. Ultimul studiu științific semnat de A. Eșanu și V. Eșanu abordează anume acest subiect, inedit în mare parte pentru știința istorică de pe ambele maluri ale Prutului [202, p. 45-60].

În aceeași arie de interese științifice se înscriu și lucrările lui Nicolae Fuștei, care se axează în preocupările sale pe investigarea tipăriturilor ieșite de sub teascurile tiparniței din vechea capitală a Țării Moldovei prin contribuția Mitropolitului Dosoftei. În scrierile mai recente Nicolae Fuștei abordează activitatea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni și implicarea acestuia la tipărirea cărților bisericești la Chișinău [211, 212, 213, 215, 216].

Una dintre principalele lucrări de sinteză despre cartea și tiparul din Țara Moldovei a fost elaborată și editată de Elena Chiaburu. Autoarea abordează un șir de probleme despre tehnica tipografică și legătoria de carte, organizarea activității tipografice, prețul și valoarea cărților, distribuția și aria lor de răspândire, relația dintre tipar, biserică și școală etc. Important, din punctul nostru de vedere, este capitolul *Aria de răspândire a cărților imprimate în Țara Moldovei*, cu un compartiment la *Anexe*, în care sunt identificate, din diferite surse, titlurile de carte tipărite în Moldova și localizarea lor în timp, fiind incluse în acest repertoriu și exemplarele atestate în Basarabia [148]. Este, de fapt, prima contribuție științifică din România după căderea regimului comunist, care reflectă cartea românească veche din întreaga Țară a Moldovei.

Problemele scrisului, cărții și ale tiparului românesc în Țările Române din a doua jumătate a secolului al XVI-lea până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea au fost analizate de Ion Eremia, care confirmă prin numeroase argumente că în această perioadă se trece de la scrisul slavon la scrisul în limba română [195].

Bibliografi, lucrători ai muzeelor, cercetători științifici au elaborat și publicat studii și articole interesante despre valorile bibliofile și tiparul din Basarabia sau din întregul spațiu românesc. Sunt demne de atenție articolele semnate de C. Slutu [317], V. Farmagiu [209], E. Ploșniță [296], Valentina Eșanu [208], Nicolai Dâmcenko și Andrei Zenkin [168], N. Răileanu [305], N. Botea [100], Lidia Volânschi [334], Liubov Malahov [250]. Cartea veche românească din perspectivă filologică a fost cercetată de Iraidă Condrea [161, 162], iar trecutul mănăstirii Noul Neamț în general și a bibliotecii în particular au fost cercetate de N. Matei [252], L.F.Ceașcina [385].

O prestață științifică aparte o are volumul editat în anul 2007 sub auspiciile Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova, în care au intrat mici articole cu referire la valorile bibliofile din colecția acestei instituții [185]. Sunt merituoase contribuțiile științifice ale N. Negru, care se referă la tezaurul de valori bibliofile de la mănăstirea Noul Neamț și contribuția Mitropolitului Grigore Dascălul la asigurarea cu literatură românească a bisericilor și mănăstirilor din Basarabia în timpul exilului său în Chișinău (1829-1832) [383, 384]. În acest context sunt valoroase și informațiile despre unele personalități religioase, viața și activitatea cărora a fost cercetată de Teodor Candu [103].

Fenomenul cărții religioase din Basarabia pe parcursul perioadei de ocupație țaristă este unul din principalele subiecte, asupra căruia a stăruit timp de mai mulți ani Maria Danilov. Rezultatul acestor eforturi este publicarea unei lucrări despre situația tipăriturilor din Basarabia din această perioadă, în care a fost valorificat și analizat un număr considerabil de documente de arhivă din Chișinău și Odesa, referitoare la cartea și tiparul din Basarabia sub stăpânire țaristă (1812-1918). Cartea are o structură complexă și este prefăcută de A. Eșanu, care susține că M. Danilov „a reușit să ne prezinte un amplu tablou al culturii și spiritualității basarabene, în centrul căruia s-a aflat cartea, ca țărâm de cunoștințe, cultură, spirit național aflate pe linia de permanentă ciocnire cu politica țaristă, de oprimare și de ținere în întuneric a marii majorități a populației băștinașă”. Interesul științific a M. Danilov este orientat, atât în direcția istoriei cărții din Basarabia, cât și cea ieșită de sub teascurile tipografice din alte centre românești și străine [169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183].

Drumul cărților vechi a depins de multe ori de deplasările de populație dintr-o regiune în alta. Contribuțiile științifice ale lui Demir Dragnev confirmă pe deplin aceste afirmații, mai ales că în secolele XVIII-XIX în unele sate din Basarabia sunt atestate, alături de cărțile tipărite în

spațiul istoric al Moldovei, un număr mare de cărți tipărite în Țara Românească și Ardeal, ori prezența lor în partea de est a românității poate fi datorată și acestui fenomen, alături de cel al colportajului cărților sau transhumanței. Cercetătorul a abordat un fenomen mai puțin elucidat în istoriografia românească și străină ca difuzarea și circulația manuscriselor româno-slave în sud-estul Europei, afirmând în baza cercetărilor sale că în secolele XIII-XIV manuscrisele slavo-române erau răspândite de la sud spre nord, iar în secolele XV-XVII în direcție opusă, avându-se în vedere spațiul de la sud și nord de Dunăre. Menționăm aici și tratarea istoriografică a subiectului valorilor bibliofile în Țările Române în *Addenda* 23 [186, 187].

Valentina Pelin a contribuit în esențială măsură la valorificarea tezaurului bibliofil românesc, publicând numeroase studii și articole, monografii despre așezămintele monahale, valorile bibliofile pe care le-a cercetat și descris. Ultima lucrare apărută post-mortem, prin contribuția cercetătorilor Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, abordează fenomenul paisianismului în contextul cultural sud-est și est european în secolele XVIII-XIX, cu unele referiri și la cartea bisericească [51, 286, 291, 292, 293, 294]. Informații utile privind cărțile din unele biblioteci parohiale sau mănăstirești pot fi întâlnite în lucrări de istorie locală sau în monografii ale unor mănăstiri sau biserici [85, 98, 205, 212, 268, 301, 335, 337].

În contextul istoriei mănăstirilor și schiturilor din Republica Moldova a fost elucidată și problema cărților din bibliotecile așezămintelor monahale. Prin efortul conjugat al autorilor au fost descoperite numeroase cărți cu însemnări, necunoscute circuitului științific din Republica Moldova [253].

În ultima perioadă a cercetării cărții și tiparului în estul spațiului românesc, cuprinsă între sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea și primele decenii ale secolului al XXI-lea, caracterizată prin declinul ideologiei ateiste, s-a revenit la valorile creștine și la cercetările științifice referitoare la valorile bibliofile și activitatea tipografică românească. Au apărut cataloage, studii și articole, lucrări speciale despre tiparul și circulația cărții românești în Basarabia. În mediul științific din România cartea tipărită la Chișinău a fost inclusă în a doua sinteză a istoriei cărții românești în ultimul deceniu al secolului al XX-lea, iar aria de răspândire și fenomenul circulației cărții românești la est de Prut a fost cercetat în primul deceniu al secolului XXI de Elena Chiaburu.

Cartea și tiparul din spațiul românesc în general și cel al Moldovei istorice în particular, au constituit subiecte importante, de care au fost preocupați fețele bisericești, bibliografii, cercetătorii științifici. Prezența tipăriturilor în fondurile muzeelor și ale bibliotecilor facilitează cercetările în acest domeniu, însă multe tipărituri și chiar manuscrise se află în bibliotecile bisericilor și mănăstirilor, ce urmează să fie valorificate și care vor oferi noi informații istorice.

Din cele expuse în rândurile de mai sus rezultă că preocupările pentru carte și tipar în spațiul românesc datează de la începutul secolului al XIX-lea. Cartea și tiparul erau menționate

doar în contribuțiile la istoria Bisericii românești sau în contextul abordării istoriei unor lăcașe de cult sau așezăminte monahale. La începutul secolului XX a apărut monumentală bibliografie a cărții românești vechi, în patru volume, semnată de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, de la care au demarat cercetările temeinice în acest domeniu, fiind elaborate lucrări de sinteză, care abordează cartea și tiparul în spațiul românesc. Începând cu ultimul deceniu al secolului al XX-lea au fost investigate numeroase biblioteci private, publice, bisericești și mănăstirești, fonduri de muzee și de arhivă, iar rezultatul acestor eforturi a fost apariția lucrărilor științifice de sinteză referitoare la istoria și arta cărții românești.

1.2. Izvoarele istorice

Cercetarea fenomenului circulației cărții românești în Basarabia în secolele XVI-XIX implică o analiză temeinică a izvoarelor istorice, deoarece ele conferă investigației un grad avansat de obiectivitate. Sistematizarea și analiza critică a surselor documentare și bibliofile se impune, mai ales pentru că în investigațiile anterioare problema a fost abordată tangențial în cadrul istoriei cărții și tiparului din Basarabia. În vederea unei mai bune elucidări a problemei am utilizat trei categorii de izvoare istorice: documentele de arhivă edite și inedite, cărțile vechi incluse în cataloage sau cercetate *de visu* și însemnările manuscrise.

Este de precizat că cele mai numeroase documente cercetate se referă în mod direct la activitatea tipografică de la Chișinău în perioada 1814-1830, însă există și unele informații sumare despre problema difuzării și circulației cărții românești în Basarabia. În vederea abordării imparțiale a subiectului activității tipografice și a cărții românești vechi tipărite la Chișinău și a problemelor conexe am valorificat fondul *Dicasteriei Duhovnicești din Chișinău. 1812-1832* (f. 205) a Arhivei Naționale a Republicii Moldova, din care am selectat și cercetat dosare referitoare la înființarea eparhiei Chișinăului și Hotinului (1813), activitatea Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni referitoare la întemeierea seminarului teologic de la Chișinău și organizarea tipografiei exarhicești pe lângă Casa eparhială (1814), tipărirea cărților și difuzarea lor în parohii, cheltuielile tipografiei privind tipărirea cărților, înființarea la Chișinău a Societății biblice ruse (1817), corespondența dintre sinodul rus și eparhia Chișinăului și Hotinului referitoare la difuzarea literaturii religioase în Basarabia după anexare, diferite date statistice despre cler, biserici și mănăstiri.

Pentru o înțelegere mai clară a activității tipografice de la Chișinău a fost nevoie de urmărit procesul de organizare și instalare a primei tiparnițe prin contribuția Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni în anii 1813-1814, cu atât mai mult că aceste date factologice oferă posibilitatea de a stabili momentul apariției primei cărți tipărite la Chișinău. Este necesar să precizăm că unii cercetători au admis și mai admit încă existența unei ediții a *Bucoavnei* în decembrie 1814, ori din documentele de arhivă și mai ales din devizul de cheltuieli pentru anii

1813-1816 reiese că este puțin probabil ca această carte să fi fost tipărită mai degrabă de 1815. Din conținutul acestor documente rezultă că primele loturi de hârtie au fost achiziționate în luna decembrie 1814, ori tirajul de 1200 de exemplare nu putea fi executat în câteva săptămâni. În acest context am valorificat și unele informații inedite despre organizarea și asigurarea cu piese și inventar a tipografiei, corespondența dintre Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni și reprezentanții sinodului rus, condițiile impuse de autoritatea bisericească imperială rusă privind tipărirea cărților bisericești și laice în Tipografia Exarhicească de la Chișinău [1]. Unele fragmente ale acestui dosar au fost publicate și valorificate încă în perioada interbelică de înaintașii culturii românești, altele au fost utilizate în elaborarea studiilor și articolelor, monografiilor privind subiectul tiparului și cărții în Basarabia.

Relevante pentru cercetarile noastre sunt informațiile despre averea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, inventariată după moartea sa [2], în care pe lângă alte bunuri materiale există și o listă de 775 de cărți, înregistrate fără loc și an de ediție. Identificarea unora dintre ele ne determină să credem că primele cărți din biblioteca ierarhului au fost achiziționate nu mai târziu de perioada aflării sale în scaunul mitropolitan din Kiev (1799-1803).

În aceeași ordine de idei, importante pentru tema noastră de cercetare sunt datele despre permisiunea trecerii în Basarabia a cărților. Am identificat dosare despre negustorii de cărți, care intenționau să treacă prin vama de la Sculeni, sau prin alte puncte de trecere de pe râul Prut loturi întregi de cărți, în special de factură religioasă. Documentele respective, însă aparțin ca moment de datare primelor decenii ale secolului al XIX-lea, ori date mai vechi despre răspândirea manuscriselor și tipăriturilor în acest spațiu au fost extrase din vechile însemnări de pe cărți.

Sugestive în ceea ce privește răspândirea cărții românești în Basarabia în primele decenii ale secolului al XIX-lea sunt informațiile despre intenția unui negustor, supus austriac, cu numele Weis Janosz, de a trece în Basarabia 53 de cărți tipărite în oficina greco-catolică de la Blaj. Din corespondența responsabililor de la carantina din Sculeni cu autoritățile laice și religioase din Chișinău, rezultă că acestui negustor i-a fost interzisă trecerea cărților în Basarabia. Refuzul a fost motivat prin faptul că erau tipărite la Blaj și erau destinate credincioșilor greco-catolici, fiind contrare dogmelor ortodoxismului [3].

Sunt relevante pentru cercetarea fenomenului răspândirii cărții în Basarabia cererile de permisiune a doi comercianți de cărți, supusul turcesc de origine grecească Hristodor Serghieni, care intenționa să treacă prin Sculeni 80 de cărți grecești și colonistul din Tarutino, cu numele Gamel, care în luna iulie 1820 aducea în Basarabia 86 de cărți de Sfânta Scriptură în limba germană [4]. Deoarece în conținutul lor nu s-au sesizat contradicții cu dogmele ortodoxismului, trecerea lor a fost acceptată de reprezentanții autorităților bisericești și laice din Chișinău.

Pe parcursul cercetării problemei răspândirii cărții românești în Basarabia am atestat și alte mărturii documentare despre difuzarea literaturii religioase și laice românești și străine prin negustorii care au trecut Prutul prin vama de la Sculeni [5]. Dintre acestea se evidențiază Sofia Balș Canta cu 326 de cărți, Cleanti Diordiev cu 91 de cărți, Catinca Laran cu 166 cărți, Ioan Dimitriu din Iași cu 92 de cărți, Anghel Popondopulo, supus rus, cu 24 de legături cu bucoavne grecești, spătarul Toma Luca cu 9 cărți, grecul Anghel Mihailo cu 8 lăzi cu cărți în greacă, germană și latină, Maria Hasnaș din Iași cu 30 de cărți, Roxanda Galoglu din localitatea Frumoasa (Iași) cu 25 de cărți, Gheorghe Gheorghiu din București cu 45 de cărți grecești, Magordian Rușciuc cu trei ceasloave, două istorii a Sf. Ioan Gură de Aur și două molitvenice în limba armeană. Din lectura acestor documente reiese că Basarabia constituia un punct de tranzit pentru călători sau negustorii de cărți străine, care le transportau în centrele din Ucraina și Rusia. Este relevant cazul ierodiaconului Ierofei și a fratelui Constantin, care la 7 mai 1820 au înaintat o cerere autorităților de la Chișinău pentru a obține permisiune de a trece prin Sculeni, cu scopul de a pleca la studii la Academia din Kiev, având cu ei 70 de cărți grecești și slavonești [6].

Cărțile românești au fost difuzate în Basarabia de preoți și călugări în urma călătoriilor făcute în această regiune cu diferite ocazii. În acest context sunt concludente cererile monahilor de la mănăstirile din Moldova din dreapta Prutului de a se deplasa cu diferite ocazii la moșiile mănăstirești din Basarabia. Astfel, în luna ianuarie 1820 a trecut prin vama de la Sculeni Mitropolitul Grigore Irinopoleos cu scopul de a inspecta moșiile mănăstirii Golia din Basarabia. Fenomenul ia amploare în timpul Eteriei, când în urma prigonirilor, sute de călugări și alte fețe bisericești se refugiază în stânga Prutului. Deși nu există argumente directe despre răspândirea cărților românești de către monahii bejenari, este de înțeles că acestea au luat cu ei bunurile care puteau fi transportate. În acest context a fost foarte utilă valorificarea datelor despre repartizarea monahilor străini în mănăstirile din Basarabia în perioada 1821-1825 și cererile celor care au trecut hotarul de pe Prut în timpul evenimentelor provocate de revolta grecească [7].

Mărturii indirecte despre circulația cărților românești prin preoți și călugări pot fi desprinse din cererile de permisiune a călugărilor din dreapta Prutului de a intra în supușenia Rusiei. Ierodiaconul Nazarie de la mănăstirea Secu a cerut la 16 noiembrie 1821 să se stabilească în Basarabia, având și o caracteristică a Mitropolitului Moldovei Veniamin Costachi [8]. Există numeroase cereri din partea monahilor din Moldova din dreapta Prutului în vederea obținerii dreptului de a se stabili în Basarabia. S-au păstrat și unele cereri ale preoților și călugărilor basarabeni pentru a obține permisiunea de a vizita rudele din Iași. Evident, acestea cumpărau, atunci când era cazul, cărți pentru necesitățile liturgice [9]. O mărturie fidelă a transportării de către călugări a bunurilor mobile în Basarabia este informația despre păstrarea în timpul Eteriei a documentelor și lucrurilor mănăstirii Dobrovăț în biserica armenească din Chișinău [10].

Activitatea tipografiei de la Chișinău, reparația teascurilor și achiziționarea instrumentelor necesare în anul 1822, sunt reflectate în documentele de arhivă [11]. Au fost implicați în reparația tipografiei egumenul Ioanichie și tipograful Ignatie, cărora Dimitrie Sulima le-a încredințat această misiune. Pentru prima dată se indică despre asigurarea cu utilaje tehnice, precizându-se că în anul 1822 tipografia de la Chișinău era înzestrată cu cinci prese tipografice.

Difuzarea cărților tipărite la Chișinău era centralizată, date care confirmă implicarea autorităților ecleziastice eparhiale și a protopopilor de județe în răspândirea *Ceasoslovului* (Chișinău, 1817), *Psaltirii* (Chișinău, 1818), *Noului Testament* și *Bibliei* (Sankt Peterburg, 1819), *Rânduiala sfințirii bisericii* (Chișinău, 1820), *Molitvenicului* (Chișinău, 1820) și al *Datoriilor presviterilor de popor* (Chișinău, 1823) [12, 13, 14, 15, 16, 17]. Aceste informații demonstrează cu certitudine că tipăriturile din Basarabia au fost repartizate, așa cum am menționat mai sus, în mod centralizat, la un preț stabilit de conducătorii tipografiei exarhiale. Cărțile erau trimise prin protopopii județelor, care erau responsabili de acumularea mijloacelor financiare de la fiecare preot, care se învrednicea de un exemplar de carte.

Răspândirea cărților tipărite poate fi atribuită și ierarhilor Bisericii. Dimitrie Sulima, fiind Episcopul Benderului și Akkermanului, după o vizită canonică efectuată la 14 iunie 1818 la mănăstirile *Sfântul Nicolae* și *Adormirea Maicii Domnului* din Ismail, constată lipsa cărților religioase în bibliotecile acestor două instituții ecleziastice, iar drept rezultat a expediat două cărți – un *Molebnic* (Chișinău, 1815) și un *Tedeum la Nașterea Domnului* (Chișinău, 1816) pentru aceste lăcașe cu prețul de 6 lei și respectiv 2 lei exemplarul [18].

Există informații prețioase despre necesitatea tipăririi *Tipicului* în Tipografia Exarhicească în anul 1823 și împrejurările în care cartea a fost difuzată în mănăstiri și parohii. Aceste date confirmă ipoteza noastră că a existat o singură ediție a *Tipicului*, adică cea de la 1823, iar presupunerea potrivit căreia ar fi existat o ediție în anul 1821 este infirmată prin datele acestor documente de arhivă [19, 20].

Este relevantă în abordarea temei noastre de cercetare informația despre exilul Mitropolitului Grigorie al IV-lea al Ungrovlahiei în Basarabia (1829-1832) și trecerea prin vama de la Sculeni prin contribuția acestuia a 414 cărți românești, tipărite la București cu binecuvântarea și cheltuiala sa [21]. Datorită efortului ierarhului muntean, bisericile din Basarabia și Seminarul Teologic din Chișinău au obținut cărți prețioase de factură religioasă și laică, utile lecturii și serviciilor divine. Această informație constituie mărturia fidelă a difuzării și circulației cărților vechi românești în estul Moldovei după anexarea ei la Imperiul țarist în 1812.

Valoroase informații despre intențiile lui Ștefan Margela de a elabora o gramatică ruso-moldovenească și implicațiile ministrului învățământului public din Rusia A. Șiškov în această

intenție nobilă sunt reflectate în documentele vechi. Din datele documentare reiese că Ștefan Margela a utilizat în elaborarea gramaticii sale *Bucoavna* tipărită la Sibiu în anul 1826 [22].

Unele dosare din Fondul Consistoriului duhovnicesc din Chișinău (f. 208) conțin informații despre cărțile tipărite în Chișinău și difuzarea lor pe teritoriul Basarabiei. De asemenea, putem urmări procesul de distribuire a cărților și listele lor, rămase în dughenele mitropoliei. Sunt destul de concludente informațiile despre activitatea Tipografiei de la Chișinău până la 1830, or unele date depășesc cadrul cronologic care ne interesează, printre acestea fiind și numeroase date statistice cu referire la perioada anterioară anului 1830.

Printre documentele vechi există suficient de multă informație nevalorificată despre difuzarea literaturii rusești în Basarabia, tipărită la Moscova și Sankt Peterburg, care era repartizată la început doar celor care cunoșteau limba rusă, ulterior ierarhii și clerul din Basarabia au fost impuși să cumpere aceste cărți prin abonament [23, 24, 25, 26, 27, 28].

De un real folos pentru cercetările noastre sunt și documentele publicate. Primele informații despre înființarea tipografiei din capitala Țării Moldovei sunt incluse în colecția de documente despre legăturile culturale dintre români și ruși în secolele XV-XVIII [32], iar un valoros prinos adus istoriografiei naționale sunt cele patru volume de documente redactate de V. Pasat, în care pot fi identificate informații inedite despre consecințele guvernării regimului sovietic în Basarabia în anii 1940-1991, închiderea bisericilor și mănăstirilor, soarta inventarului bisericesc și mănăstiresc, printre care figurează și informații despre valorile bibliofile [33].

Cărțile descrise în liste, repertorii sau cataloage, cu indicarea titlului, locului și anului de tipărire pot fi atribuite unei alte categorii de izvoare istorice, deoarece, mai ales în cazul în care acestea sunt înregistrate cu indicarea locului semnalării, putem indentifica mai lesne itinerarele pe care s-au deplasat în spațiu și timp.

Primele intenții de cercetare a cărții manuscrise și tipărite în spațiul românesc datează din primele decenii ale secolului al XIX-lea și se rezumau la mențiuni sumare ale cărților și tipografiilor. În Basarabia, după anexarea ei la Imperiul țarist în 1812 și organizarea eparhiei, a seminarului teologic și a tipografiei, primele cărți românești au fost atestate și incluse în lucrări dedicate mănăstirilor și localităților, semnate de N. Murzakevici [363, 364], A. Zaščiuk [353] în secolul al XIX-lea și P. Crușevan [342], Zamfir Arbore [88], I. N. Halipa [381] și P. Draganov [351] la începutul secolului XX. Informațiile care se conțin în aceste lucrări sunt doar simple atestări ale titlurilor de carte, uneori cu indicarea locului și anului de ediție și pot fi incluse, fără puțință de tăgătat, în rândul surselor cărturărești. Doar în studiul lui I. N. Halipa se conțin referiri despre asigurarea bisericilor din Basarabia cu obiectele necesare și cărți bisericești după anexarea provinciei de Rusia țaristă.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea în România a demarat inventarierea și descrierea cărților vechi din biblioteci de stat și private, bisericești și mănăstirești, muzee, iar drept rezultat a fost elaborat și publicat la începutul secolului al XX-lea primul volum al *Bibliografiei Românești Vechi* (1903), urmat de alte trei volume de carte românească veche (1508-1830), publicate până în 1944 [47]. În istoriografia românească și străină este considerată ca fiind cea mai completă bibliografie a tezaurului de carte românească de până la 1830, fără de care nu pot fi elaborate studii sau lucrări de sinteză despre subiectul cărții românești vechi. Monumentala lucrare, elaborată de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și mai târziu de Dan Simonescu au devenit instrumente indispensabile ale cercetării culturii românești, fără de care identificarea cărților vechi incomplete este greu de realizat. După editarea ultimului volum al acestei bibliografii în anul 1944 au fost publicate în diferite periodice numeroase contribuții, cuprinzând știri inedite despre cărțile vechi românești. Daniela Poenaru le-a adunat și a publicat după 28 de ani de la apariția ultimului volum o valoroasă contribuție, care completează datele bibliografice din primele patru volume ale acestui repertoriu de cărți. În volumul publicat de Daniela Poenaru se conțin informații referitoare la cartea românească veche, publicate în perioada 1944-1973 [78]. De la aceste contribuții au început cercetările fundamentale despre carte în întregul spațiu românesc, fiind publicate cataloage de carte cu substanțiale introduceri despre valoarea acestora pentru cultura și spiritualitatea românească.

Cartea românească în Basarabia a fost cercetată în detalii de Al. David, care a publicat un catalog de carte tipărită în anii 1814-1880, urmând ca celelalte, apărute în perioada 1881-1918, să fie incluse în al doilea volum, însă din motive necunoscute acesta nu a apărut. Catalogul conține un studiu introductiv în care sunt abordate în formă de sinteză problemele cărții și tiparului din Basarabia. În catalog sunt incluse nu doar cărțile cercetate *de visu* dar și cele semnalate prin alte lucrări sau din auzite. Pe prima poziție este inclusă o bucoavnă, care ar fi fost tipărită în 1814, adică chiar în anul deschiderii tipografiei de la Chișinău. În privința existenței unei ediții a Bucoavnei în 1814 avem oarecare rezerve, iar argumentele în această privință le-am expus în lucrarea de față. De asemenea, la pozițiile 25 și 26 sunt incluse *Evangelhia* și *Apostolul*, fără ca autorul să fi văzut exemplare, iar despre existența acestor ediții nu este cunoscut nimic și în prezent, ori documentele de arhivă nu amintesc despre ele decât în corespondența Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni cu Sinodul rus, anterior deschiderii tipografiei. Cu toate acestea suntem rezervați în existența unor ediții a *Evangeliei* și *Apostolului* în anul 1820, pentru că aceste cărți erau destul de frecvent întâlnite în ediții din alte centre românești, cum ar fi *Evangelhia* de la Iași (1762), cea de la mănăstirea Neamț (1821), edițiile de la Râmnic (1784, 1794) sau *Apostolul* de la Blaj (1802, 1814). Al. David nu a inclus între cărțile catalogului o ediție a *Tipicului* din 1821, așa cum consideră unii cercetători, or existența unei ediții a acestei cărți în 1821 este o confuzie, la

argumentarea căreia ne vom opri în detalii, atunci când vom aborda activitatea tipografică de la Chișinău. Autorul nu a întâlnit nici micile slujbe tipărite în 1826, fără indicarea anului, din care cauză unii cercetători le-au datat eronat în baza însemnărilor citite greșit (inclusiv în *BRV*) cu anul 1823 [63].

Dimitrie Balaur a cercetat bibliotecile bisericilor din județul Lăpușna, iar rezultatele au fost incluse în *Biserici în Moldova de răsărit. Județul Lăpușna* [44, 45], publicat în *BOR* (nr. 1-2, 1934, p. 38-59 și nr. 3-4, 1934, p. 189-209). Notele de pe cărțile cercetate de către D. Balaur au fost incluse în valoroasele volume de *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, publicate în 2008-2009 de Ioan Caproșu și Elena Chiaburu [48].

Demir Dragnev dispune de un manuscris elaborat în această perioadă, iar prin mijlocirea colegului Tudor Ciobanu am avut posibilitatea de a-l cerceta. În acest manuscris, care tratează istoria satelor din județul Bălți în perioada interbelică, am identificat suficient de multă informație despre tipăriturile românești din bisericile localităților din acest județ. Regimul sovietic a interzis religia, a închis majoritatea mănăstirilor și bisericilor, iar bibliotecile au fost lichidate, fie arse, fie înstrăinate. Deci, aceste manuscrise constituie adevărate surse pentru reconstituirea trecutului nostru istoric. Potrivit unor mărturii oferite de Zamfira Mihail, manuscrisul ar fi o teză de licență, din perioada interbelică, a unui student de la Facultatea de Teologie a Universității din Iași, cu sediul la Chișinău. Manuscrisul este de un interes foarte mare, deoarece prezintă și informații utile despre bibliotecile bisericilor din județul Bălți în perioada dintre cele două războaie mondiale [135].

Informații despre prezența în perioada interbelică a cărții românești în unele așezăminte religioase sau în bibliotecile personale din spațiul pruto-nistean se află în catalogul bibliotecii Societății istorico-arheologice din Basarabia, constituită în mare parte în baza manuscriselor și tipăriturilor dăruite de fețele bisericești sau laice acestei instituții în perioada interbelică [50].

Unul dintre marele merite ale lui Paul Mihail este că a elaborat și publicat un catalog de carte românească din Basarabia de la 1812 până la 1918 [73, 265], pentru care Academia Română i-a acordat „Premiul Năsturel”. Aprecierea contribuțiilor sale este materializată prin includerea în diferite bibliografii românești și străine, or aceasta constituie mărturia circulației scrierilor teologului Paul Mihail în mediul științific românesc și de peste hotare.

Interesul pentru carte și tipar a continuat să persiste în mediul științific din Republica Moldova, încât în anul 1990 un colectiv de bibliografi au editat primul volum de *Cartea Moldovei*, un repertoriu de carte tipărită în spațiul istoric al Moldovei din secolele XVII-XX, urmat doi ani mai târziu de al doilea volum, publicate sub îngrijirea științifică a lui A. Eșanu [49]. Volumele de *Cartea Moldovei* constituie și în prezent una dintre principalele surse de documentare pentru cei interesați de problemele cărții tipărite în spațiul istoric al Țării Moldovei.

Colecția de carte românească veche a Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca posedă un număr variat de titluri, iar misiunea de a le aduna între copertile unui catalog și-au asumat-o Elena Mosora și Doina Hanga, care pe parcursul a trei decenii au purtat grija acestui fond de carte românească veche. Existența printre cărțile fondului a unora cu însemnări de călătorie în estul Moldovei, ne-a determinat să facem referire la acest valoros repertoriu de carte românească veche. Datorită însemnărilor am reușit să completăm spectrul de informație pe care l-am avut la dispoziție, și mai ales să întărim convingerea că tipăriturile românești au circulat nu doar înspre Basarabia, dar și din Basarabia spre celelalte provincii românești într-un anumit context istoric [76].

Dintre instituțiile de cultură de la Chișinău care și-au publicat catalogul cărților de colecție este Muzeul Național de Istorie a Moldovei. Un colectiv restrâns de autori, colaboratori ai acestei instituții, au publicat în anul 2002, la editura *Tyragetia*, catalogul cărții românești din fondurile acestei instituții, care a suscitat mare interes în rândul celor preocupați de problemele cărții tipărite [62].

Cartea veche românească în Moldova a fost cercetată în profunzime de Olimpia Mitric, care în anii 1992-1995 a publicat un valoros catalog (în patru volume) de carte românească veche din județul Suceava și reeditat în 2005 într-un volum [74]. Catalogul prezintă informații neașteptat de curioase și valoroase. Datorită informației prezentate în catalog am identificat un exemplar de *Bucoavnă* tipărită la Chișinău în anul 1815, păstrat în biblioteca mănăstirii Dragomirna. Repertoriul prezintă, atât descrierea fizică, cât și însemnările manuscrise de pe cărți, inedite pentru mediul științific, ori citite și analizate ne ajută să precizăm unele detalii despre evenimentele istorice, seismele produse și simțite în spațiul istoric al Moldovei, fenomene astronomice, meteorologice, cotidian etc.

Mănăstirile și schiturile de la Muntele Athos au fost și continuă să fie adevărate centre de cultură și spiritualitate creștină ortodoxă, în bibliotecile și fondurile cărora sunt depozitate inestimabile valori ale românilor, adunate pe parcursul secolelor prin contribuțiile domnilor, ierarhilor, pelerinilor, care au dăruit diferite opere de artă, obiecte, veșminte și cărți bisericești. Cercetarea lor nu întotdeauna este accesibilă, tocmai din considerentul necunoașterii de către proprietari a rolului și locului documentelor, manuscriselor și tipăriturilor românești din bibliotecile mănăstirești de la Sfântul Munte Athos. Fiind scrise cu literă chirilică ele sunt catalogate, de multe ori, ca fiind sârbești. Atitudinea conservatoare a călugărilor de acolo constituie un important impediment pentru investigarea bibliotecilor mănăstirilor de la Muntele Athos. Florin Marinescu a cercetat tezaurul de carte românească din bibliotecile de la Athos, iar mai curând s-a implicat în cercetarea bibliotecilor acestor mănăstiri Vlad Mischevca. Rezultatul acestei colaborări este editarea în 2010 la Athena a unui catalog bilingv (grecesc-românesc) de carte românească de

la mănăstirea athonită Sfântul Pavel. Examinând cărțile descrise în catalog stabilim că unele dintre ele, tipărite în diferite centre tipografice românești au ajuns în Basarabia, iar de acolo în mănăstirea Sfântul Pavel de la Muntele Athos și astfel putem stabili itinerariile tipăriturilor românești, ale căror căi de circulație au intersectat și estul Moldovei în secolele XVIII-XIX. Indubitabil, valoarea științifică a catalogului semnat de Florin Marinescu și Vlad Mischevca [70] acoperă un gol în istoriografia referitoare la cartea și spiritualitatea românească. Catalogul este un adevărat izvor istoric, un instrument de lucru pentru cei interesați de diferitele aspecte și tematici care le oferă cartea tipărită în diferite centre românești și străine.

În anul 2011 a apărut la Cluj-Napoca un valoros catalog de carte românească veche, semnat de Otilia Urs. Acest repertoriu de cărți este rezultatul unui mare efort intelectual al autoarei de a aduna și de a sistematiza informația despre cele 1538 de exemplare (604 titluri) din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca, a treia instituție deținătoare a unui număr atât de mare de cărți românești vechi. Cadrul cronologic al cărților descrise este 1510-1830, adică limita inferioară corespunde cu prima carte din catalog, *Octoiul* lui Macarie (Târgoviște, 1510), iar cea superioară cu momentul apariției cărții lui Vasici Ungurean Pavel, *Anthropologia sau scurta cunoștință despre om și despre însușirile sale* (Buda, 1830). Catalogul este valoros pentru că sunt prezentate cărți cu însemnări de circulație în întregul spațiu istoric al Țării Moldovei, inclusiv și în Basarabia [83].

Este bine cunoscut că după ocuparea Basarabiei de trupele sovietice după cel de-al Doilea Război Mondial a început persecutarea fețelor religioase, urmată de lichidarea instituțiilor eclesiastice, fiind distrus inventarul bisericesc și cărțile de cult. Unele au putut fi ocrotite, iar în cele din urmă au ajuns în muzee și biblioteci. Cercetarea lor însă nu a fost permisă și abia după căderea sistemului totalitar comunist din Europa a demarat inventarierea, descrierea și investigarea lor. Cu toate acestea un catalog al cărților vechi tipărite în tipografiile din spațiul românesc, aflate în colecțiile și fondurile din Chișinău a rămas ca un deziderat pentru cercetători. Precizăm ca cele tipărite în spațiul istoric al Moldovei au fost incluse în volumele *Cartea Moldovei*, I-II (1990-1992), iar toate împreună, cu descrierea fizică și însemnările manuscrise le-am publicat în formă de catalog în anul 2011. Catalogul cuprinde 418 titluri și ediții, dintre care 189 de carte românească veche și 229 de carte românească modernă. Numărul exemplarelor consultate este 1126. Mai răspândite sunt cărțile tipărite la Chișinău, București, Iași, mănăstirea Neamț, Râmnic, Blaj, Sibiu. Catalogul, care cuprinde tipărituri de factură religioasă din toate fondurile deținătoare de valori bibliofile din Chișinău, facilitează în mare măsură accesul la informație, iar prin aceasta la o mai bună cunoaștere a realităților noastre istorice, privind mai întâi de toate, circulația tipăriturilor bisericești în estul spațiului românesc [54].

În urma expedițiilor de documentare la mănăstirile din Republica Moldova am adunat suficient de multă informație pentru a elabora un catalog al cărților bisericești din mănăstiri, în care au fost descrise 655 de exemplare (296 de titluri) de carte religioasă, cercetate în bibliotecile mănăstirilor din Republica Moldova în perioada 2011-2013. Cărțile descrise în catalog au fost tipărite în perioada 1697-1916 în diferite centre din spațiul istoric românesc și din afara lui. Au fost investigate bibliotecile a 28 de mănăstiri din Basarabia. Dacă recurgem la un simplu calcul reiese că din numărul total de titluri, procentul cărților pe centre tipografice se prezintă în felul următor: Snagov (1 titlu / 0,34%), Buzău (8 / 2,7%), București (55 / 18,6%), Râmnic (18 / 6,08%), Iași (35 / 11,8%), Viena (1 / 0,34%), Blaj (7 / 2,4 %), Brașov (2 / 0,7 %), Dubăsari (1 / 0,34 %), Buda (13 / 4,4 %), Sibiu (20 / 6,7 %), mănăstirea Neamț (77 / 26%), Chișinău (55 / 18,6%), Sankt Peterburg (3 / 1%) [55].

Printre importante contribuții la valorificarea cărții românești vechi și a problemelor conexe se înscrie și *Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508-1830)*, apărut în a doua ediție, coordonat de Eva Mârza și Florin Bogdan [79]. În acest repertoriu sunt identificate și aranjate în ordine alfabetică personalitățile care au contribuit la prosperarea artei tipografice românești. La momentul actual al cercetărilor este unica sursă de documentare care prezintă informații detaliate despre *oamenii cărții* din spațiul românesc. În ansamblul ei valorificarea a astfel de informații constituie o muncă asiduă, meticuloasă, pedantă și care nu evită riscul de a apare și unele omisiuni din lipsa informațiilor referitoare la una sau altă personalitate. În acest repertoriu, eventual, într-o nouă ediție ar fi cazul să se includă și personalul tipografiei de la Chișinău. Primul dintre ei este Ignatie, care a activat în calitate de tipograf la mănăstirea Neamț, invitat de Mitropolitul Gavriil Bănulescu Bodoni la organizarea tipografiei de la Chișinău. Este primul conducător al acestei tipografii și a contribuit în mare măsură, împreună cu Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni la organizarea ei. Ieromonahul Ioanichie, care l-a urmat pe Ignatie la conducerea tipografiei de la Chișinău în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea a fost preocupat de arta tipografică.

Cartea veche tipărită, precedată de cea manuscrisă, a circulat în estul Moldovei, la fel ca și în alte regiuni cu populație românească, chiar dacă acest teritoriu a fost înstrăinat în deceniul doi al secolului al XIX-lea. Primele informații care mărturisesc despre prezența și circulația tipăriturilor românești în acest spațiu sunt reflectate în însemnările de pe cărți.

Intenția de a include între coperțile unei cărți însemnările manuscrite aparține lui Ilie Corfus, care a adunat, începând cu anul 1945 notele de pe cărțile vechi din Biblioteca Academiei Române, fiind publicate în anul 1975. *Corpus*-ul de însemnări a fost structurat pe compartimente tematice și conține informații de pe cărțile care au circulat în diferite regiuni ale spațiului

românesc. Însemnările au fost redactate în originalul expunerii lor de către autori, fără a recurge la careva modificări de stil sau de conținut [61].

Un veritabil instrument de lucru pentru cercetătorii în domeniul valorilor bibliofile românești este catalogul cărților manuscrise din biblioteca mănăstirii Noul Neamț din Basarabia, în care sunt descrise și cercetate în profunzime manuscrisele din biblioteca acestui așezământ monahal, care au fost transportate în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea de la vechea lavră a Neamțului. În timpul ocupației sovietice, în anul 1962, mănăstirea Noul Neamț a fost închisă, iar biblioteca în mare parte, datorită unor împrejurări favorabile, a fost depozitată la Arhiva Națională a Republicii Moldova, iar o parte dintre vestigiile ei risipite, fiind atestate prin bibliotecile și muzeele din fosta URSS. În urma unor îndelungate căutări Valentina Ovcinova-Pelin le-a identificat, le-a descris și le-a inclus pentru prima dată într-un catalog al manuscriselor românești păstrate în diferite centre din fosta URSS [51]. În acest catalog au fost descrise 143 de manuscrise vechi de expresie slavă și românească din secolele XIV-XIX, identificate șase manuscrise care se află în prezent în diferite instituții din Federația Rusă și nominalizează alte 16 manuscrise vechi din aceeași perioadă, ale căror loc de depozitare nu este cunoscut până în prezent. Valoarea acestor manuscrise este inestimabilă prin vechimea lor și prin însemnările manuscrise, care prezintă informații variate referitoare la istoria românilor.

Însemnările de pe manuscrisele din Țara Moldovei au fost transliterate de Olimpia Mitric și incluse în două volume consistente, publicate în anul 2006, care conțin manuscrise românești identificate în fondurile bibliotecilor, muzeelor și arhivelor județene din Bacău, Botoșani, Piatra-Neamț, fondul de carte al Episcopiei Romanului, al mănăstirilor Bogdana, Vorona, Agapia, Neamț, Secu, Sihăstria și Văratice [75].

În anii 2008-2009 prin efortul istoricilor ieșeni Ioan Caproșu și Elena Chiaburu [48] au apărut patru volume de însemnări de pe cărțile manuscrise și tipărite cu circulație în Țara Moldovei, o contribuție istoriografică de mare valoare și care adună între coperti un număr foarte mare de note ale posesorilor sau cititorilor cărților. În primul volum, în prefața autorilor este reliefată importanța vechilor însemnări pentru istoria noastră politică, economică, socială și cea a culturii. Consemnările manuscrise au un caracter destul de variat ca tematică. Prin ele se pot restabili itinerariile pe care s-au deplasat cărțile în timp, se pot atesta și confirma unele fenomene naturale, cutremure de pământ, epidemii, calamități, evenimente istorice, se pot afla date inedite despre personalități, restaurarea locașelor de cult, pe care documentele scrise uneori nu le semnaleză. Autorii au dreptate atunci când afirmă că „provenite de la mii de persoane de pe întreg cuprinsul țării, însemnările au o încărcătură emoțională mai pronunțată decât multe alte categorii de izvoare”. Însemnările de pe cărțile vechi reflectă „mentalul colectiv, psihologia de masă și cea individuală, comportamentul uman”. Vechile însemnări sunt importante și prin faptul că ele

reflectă, iar uneori descriu, diferite evenimente politice, care s-au produs atât în teritoriile locuite de români, cât și în afara lor. Examine atent și coroborate cu alte surse istorice, aceste informații pot oferi precizări importante, utile în descrierea unor evenimente din istoria noastră. Cadrul cronologic al însemnărilor din aceste *corpus*-uri este destul de extins (1429-1859). Însemnările editate și inedite, adunate împreună oferă un prilej mai bun pentru cercetarea faptelor și fenomenelor istorice. Inepuizabilul volum de însemnări este valorificat cu succes de A. Eșanu și V. Eșanu, care au publicat materiale despre cărțile aflate în colecii de peste hotare [64].

De un mare interes pentru cercetarea fenomenului circulației cărții și problemelor conexe sunt însemnările vechi de pe manuscrisele slavo-române din mănăstirea Dragomirna, elaborată de Ioan Iufu și Victor Brătulescu și editată în a doua ediție în 2012, îngrijită, cu prefață, note rezumat, indici și reproduceri de Olimpia Mitric [68]. Fascinanta varietate a subiectelor din însemnările de pe manuscrisele vechi ne determină de a le exploata la justa valoare și a le plasa în contextul evenimentelor sau fenomenelor asupra cărora stăruim în această lucrare.

În ultimul timp însemnările de pe cărți au devenit mai intens cercetate de către istorici, ori transliterarea și publicarea lor contribuie la valorificarea trecutului nostru istoric. Asupra nepuizabilului tezaur al însemnărilor stăruie Costin Clit, care adună vechile note de pe cărțile vechi din zona județului Vaslui, le valorifică și le include în circuitul științific [59].

Evident, unele însemnări, fiind scrise adeseori de persoane cu puțină carte, trebuie verificate după surse veritabile, cum ar fi cronicile medievale [37], care descriu în linii generale evenimentele, faptele sau fenomenele, iar datele din însemnări aduc noi completări în această privință. De fapt, însemnările de pe cărți constituie pe bună dreptate fragmente de cronici vechi românești. Conținutul însemnărilor trebuie coroborat și cu memoriile călătorilor străini, care au vizitat cu diferite ocazii Țara Moldovei și au însemnat impresiile de călătorie, date care de multe ori se suprapun sau se completează reciproc [36].

Din cele menționate în rândurile de mai sus rezultă că există încă suficient de multă informație nevalorificată despre difuzarea și circulația cărții românești în estul Moldovei, mai ales în secolul al XIX-lea. S-au păstrat cărți cu însemnări vechi în bibliotecile mănăstirești, bisericești și personale care nu au fost incluse în circuitul științific până în prezent, ori intenția noastră este a de a valorifica pe deplin această categorie de izvoare, importante și prin însemnările manuscrite, descifrate și prelucrate de cercetători în ultimul timp. De o valoare incontestabilă sunt și colecțiile de documente istorice publicate, din care desprindem informații prețioase despre prezența cărților în unele centre religioase din Basarabia, destinul acestora după lichidarea bisericilor și mănăstirilor de regimul sovietic.

1.3. Concluzii la capitolul 1

Din analiza istoriografică la care am recurs s-a ajuns la următoarele concluzii:

1. Cartea și tiparul au fost abordate în știința istorică românească începând cu primele decenii ale secolului al XIX-lea. În această perioadă a apărut la Sibiu (1838) prima lucrare despre istoria tipografiilor la români, semnată de Vasilie Popp, urmată în deceniile următoare de alte contribuții de caracter bibliografic elaborate și publicate la Blaj (1858) de Timotei Cipariu și la București (1865) de Dimitrie Iarcu.

2. La începutul secolului al XX-lea problema a fost investigată de Nicolae Iorga (1901, 1904), care pune începuturile unei serii de istorii literare și trasează direcțiile viitoare de cercetare în domeniu.

3. Cercetările cărții și tiparului românesc au fost extinse în prima jumătate a secolului al XX-lea, concomitent cu apariția *Bibliografiei Românești Vechi* (1903-1944) în patru volume, elaborată de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, completată ulterior de Daniela Poenaru (1973).

4. Prima sinteză a cărții românești vechi a fost elaborată de Mircea Tomescu (1968), urmată de cea semnată de Dan Simonescu și Gheorghe Buluță (1981) și reeditată în altă versiune, în care a fost inclus studiul lui I. Colesnic despre cartea și tiparul din Basarabia (1994). Este, de fapt, prima încercare de abordare a istoriei cărții și tiparului de la Chișinău în context românesc.

5. Cu toate acestea, problema răspândirii și circulației cărții românești la est de Prut pe parcursul secolelor XVI-XIX nu a fost cercetată suficient, fiind abordată în unele lucrări bibliografice doar tangențial, din care considerent istoriografia românească rămâne tributară problemei circulației pe teritoriul Basarabiei a cărții vechi tipărite în diferite centre românești și străine și acest fapt se datorează înstrăinării teritoriului Moldovei dintre Prut și Nistru de Rusia țaristă în 1812 și de URSS în 1940.

6. În Basarabia, pe parcursul secolului al XIX-lea și primele două decenii ale secolului al XX-lea problema cărții și tiparului a fost abordată în lucrări de caracter bibliografic, în care a fost doar semnalată prezența unor cărți românești în instituțiile ecleziastice din Basarabia. Tipăriturile românești sunt semnalate pentru prima dată în bibliotecile din mănăstirile din Basarabia de N. Murzakevici (1848), urmate de cele ale lui A. Zaščiuk (1862) și P. Crușevan (1903).

7. Problema a fost abordată și în unele lucrări de istorie a așezămintelor religioase, publicate în *Buletinul Eparhiei Chișinăului*, începând cu 1867. S-a încercat reflectarea istoriei tipografiei exarhicești din Chișinău și a activității Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni în organizarea tiparniței și tipărirea primelor cărți (Av. Stadnițchi, D. Șčeglov, G. Gore). La începutul secolului al XX-lea se includ în valorificarea tezaurului bibliofil din instituțiile ecleziastice din Basarabia istorici din România (N. Iorga, Gh. Ghibănescu).

8. După Unirea Basarabiei cu România în 1918 situația în domeniul cercetării istoriei naționale se modifică substanțial. În această perioadă apare prima lucrare de sinteză despre cultura și spiritualitatea românească din Basarabia sub dominație țaristă, semnată de Ștefan Ciobanu (1923). P. Constantinescu-Iași (1929) a elaborat un studiu de sinteză despre subiectul circulației cărții românești pe teritoriul Basarabiei, în care a inclus pentru prima dată o listă a cărților românești atestate în mănăstirile și bisericile din ținut. Este prima intenție de abordare a prezenței și circulației cărții românești în Basarabia în perioada de dominație țaristă. Contribuții merituose în această privință aparțin lui Paul Mihail, care se referă în scrierile sale la bibliotecile din bisericile și mănăstirile din Basarabia, elaborând cataloage de cărți și în același timp propune unele direcții de cercetare referitoare la circulația cărții românești în Basarabia, itinerariile pe care s-au deplasat manuscrisele sau tipăriturile și abordează pentru prima dată în istoriografia românească subiectul circulației inverse, adică din Basarabia spre alte regiuni românești sau din străinătate, pe parcursul dominației țariste.

9. După încorporarea forțată a Basarabiei în componența URSS problema cercetării cărții și tiparului, circulației valorilor bibliofile românești în acest spațiu au fost ignorate sau reorientate intenționat în direcția falsificării adevărului istoric. În această perioadă au fost elaborate tratate, articole și studii, în care sunt elogiuate contribuțiile Kievului și Moscovei la înființarea primei tipografii în Țara Moldovei. Raporturile culturale prin carte și tipar între cele trei țări românești au fost ignorate și abia E. M. Russev (1981) admite fenomenul răspândirii pe teritoriul Țării Moldovei a cărților tipărite în Țara Românească și Transilvania. S-a impus ideea falsă, potrivit căreia un rol important în dezvoltarea culturii din Moldova și apariția cărților în limba română este datorat raporturilor culturale cu Rusia și Ucraina. În mediul științific din RSSM sunt semnalate mai puține contribuții științifice la acest subiect în comparație cu cel din România, fapt explicat prin excluderea tacită a subiectului cărții și tiparului din mediile de cercetare. În mediul științific din România problema răspândirii și circulației cărții românești în teritoriul ocupat de URSS a fost exclusă intenționat, iar istoricii erau îndemnați să nu amintească despre activitatea tipografică și răspândirea cărții românești în Basarabia pe parcursul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea.

10. În urma evenimentelor de la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea, care a dus la dezmembrarea URSS și la declinul ideologiei ateiste, s-a revenit la valorile creștine și la cercetările științifice referitoare la valorile bibliofile și activitatea tipografică românească. În această perioadă în Republica Moldova au apărut cataloage de cărți, lucrări de sinteză, în care se discută despre contribuția literaturii românești la dezvoltarea culturii în Țara Moldovei pe parcursul evului mediu. O contribuție importantă în revigorarea acestor probleme este datorat lui A. Eșanu, care a elaborat lucrări de sinteză, în care este elucidată problema cărții și tiparului în Țara Moldovei de la

înființarea tiparului până la începutul secolului XX. Sub îngrijirea științifică a lui A. Eșanu și prin efortul unor bibliografi au apărut la Chișinău cele două volume de *Cartea Moldovei* (1990, 1992), în care au fost descrise cărțile identificate în biblioteci și muzee, tipărite în spațiul istoric al Moldovei în perioada 1643 până în deceniul doi al secolului XX.

11.În știința istorică din România problemele activității tipografice de la Chișinău au fost abordate de I. Colesnic în a doua sinteză a istoriei cărții românești (1994), iar aria de răspândire și fenomenul circulației cărții românești la est de Prut a fost reflectat în primul deceniu al secolului XXI de Elena Chiaburu (2010). Sunt merituoase în acest context contribuțiile valoroase despre cartea românească elaborate de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Maria Danilov, Nicolae Fuștei, care se referă în special la cartea tipărită în Moldova și mai puțin la tipăriturile apărute în diferite centre românești și străine, cu circulație în Basarabia.

12.Cercetarea tiparului și circulației cărții românești ne-a determinat să valorificăm un mare număr de surse istorice. Am identificat și inclus în circuitul științific documente inedite despre negustorii de cărți, răspândirea lor, activitatea tipografică de la Chișinău. În acest context am valorificat sute de cărți din biblioteci private, bisericești și mănăstirești, am transliterat însemnările manuscrise, ce conțin informații cu tematică variată.

13.Concluzia generală care se impune este că știința istorică din România și Republica Moldova rămâne tributară cercetării fenomenului circulației tipăriturilor românești pe teritoriul dintre Prut și Nistru pe parcursul evului mediu și perioadei moderne. Deși, au fost elaborate și publicate numeroase lucrări științifice despre manuscrisele și tipăriturile românești, problema arealului de răspândire, itinerariile pe care s-au deplasat în timp pe teritoriul dintre Prut și Nistru a fost reflectat în mai mică măsură.

2.ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ȘI PRODUCȚIA DE CARTE ÎN ȚĂRILE ROMÂNE (1508-1830)

Inventarea tiparului a avut o importanță covârșitoare în dezvoltarea civilizației omenești, a marcat începutul schimbărilor profunde nu doar în istoria cărții, dar și în cea a civilizației creștine. Anterior apariției tiparului cărțile se realizau manual prin implicarea a diferiți meșteri: tăbăcari, legători, copişti, gravori etc. Manuscrisele se copiau de obicei în mănăstiri, iar monahii au creat o adevărată artă a caligrafiei, înfrumusețau manuscrisele cu gravuri, inițiale împletite cu motive florale, cărțile erau îmbrăcate în piele prelucrată calitativ, cu diferite ornamente, chenare, și medalioane imprimate, unele păstrând urme de aurire. Copierea unui manuscris necesita mult timp și eforturi considerabile, materialele pentru scris fiind foarte costisitoare, din care cauză manuscrisele erau scumpe, or ele puteau fi cumpărate de persoanele înstărite sau de comunități întregi. Valoarea materială a unei cărți putea fi echivalată cu prețul unei moșii. Numărul manuscriselor nu satisfăcea cerințele crescânde, ori ele erau copiate în unul sau câteva exemplare. Datorită invenției tiparului cartea apărea în tiraje la început modeste, iar odată cu perfecționarea lui, erau tipărite în tiraje, care depășeau o mie de exemplare. Cu toate acestea manuscrisele au continuat să circule în spațiul românesc de rând cu cartea tipărită, ele deținând întâietatea față de tipărituri din cauza monopolului și cenzurii Bisericii asupra tiparului în Țările Române, situație atestată pe întreg parcursul secolului al XVIII-lea, când numărul tipografiilor din spațiul românesc a crescut semnificativ, iar tirajele cărților erau apreciabil de mari.

În Europa tiparul apare în 1440, datorită lui Johannes Gensfleisch din Maienza, cunoscut ca Johannes Guttenberg, de la numele casei de reședință a familiei („zum Guttenberg”), care era parte a nobilimii orașului. Nu există o biografie scrisă a marelui inventator, însă din documentele vremii se constată că a avut un caracter dificil, dar în același timp era preocupat de invenții tehnice deosebite [210, p. 138-140]. Invenția lui Guttenberg s-a răspândit uimitor de repede în întreaga Europă, încât după moartea lui, survenită în anul 1468, mai multe orașe de pe continentul european aveau tiparnițe. În Italia teascul pentru tipar a fost instalat în anul 1465, în Franța și Elveția în 1470, în Spania, Flandra și Ungaria în 1473, în Danemarca, Austria și Suedia în anul 1482, în Portugalia în anul 1487 și pe pământurile sud-slave în 1493 [196, p. 17]. Dacă înainte de 1470 existau doar 10 ateliere tipografice în Europa, în perioada 1470-1479 numărul lor a crescut până la 100. În secolul al XV-lea tiparul pătrunde și în unele state din Europa Centrală: în 1476 în Boemia, în 1473 în Polonia și Ungaria, în 1494 în Croația și în 1495 în Muntenegru [152, p. 186]. Potrivit unor date estimative, spre sfârșitul secolului al XV-lea în 250 de orașe europene existau tipografii, care au reușit să tipărească doar în a doua jumătate al acestui secol un număr destul de mare de cărți. Dacă la început erau tipărite cărți doar în limba latină, la mai puțin de jumătate de secol de la inventarea tiparului, au apărut cărți cu caractere ebraice, arabe, glagolitice și chirilice.

În anul 1491 la Cracovia își desfășura activitatea prima tipografie cu caractere chirilice, cea a lui Swiepolc Fiol, închisă doi ani mai târziu la insistența Bisericii romano-catolice. În 1493 a fost organizată o tipografie în orașul muntenegrean Cetinje a ieromonahului Macarie, în care au fost tipărite cărți cu caractere chirilice [184, p. 34, 39-41]. Pe pământ românesc tipărirea cărților a început în 1508, când ieromonahul Macarie a tipărit la Târgoviște *Liturghierul*, iar în anii următori alte două cărți în slavonă. Inventarea tiparului a contribuit la răspândirea cărții, a cunoștințelor și a ideilor.

În acest capitol al lucrării ne-am propus să urmărim din punct de vedere estimativ activitatea tipografică și producția de carte veche românească de la începuturile tiparului românesc până în 1830, fără a avea pretenția de a cuprinde în întregime istoria cărții. Au fost trecute în revistă doar etapele mai importante din activitatea tipografică și cărțile care au circulat în estul Moldovei în secolele XVI-XIX.

2.1.Începuturile tiparului românesc. Activitatea tipografică în Țara Românească

Tipografia din Țara Românească este una dintre primele din Europa care a tipărit cu litere chirilice. A apărut la începutul secolului al XVI-lea prin contribuția voievodului Radu cel Mare (1495-1508), care îl implică în organizarea acestui meșteșug pe ieromonahul Macarie. Se admite că Macarie a venit în Țara Românească pe la începutul secolului al XVI-lea și învățase meseria de tipograf la Veneția, iar între anii 1493-1496 a activat în calitate de tipograf al voievodului Muntenegrului, unde a tipărit șase cărți, dintre care sunt cunoscute doar patru titluri. Situația politică din țara sa s-a înrăutățit considerabil, din cauza expansiunii otomane în regiune, motiv pentru care s-a refugiat mai întâi la Veneția și apoi la curtea voievodală din Țara Românească. Voievodul muntean l-a încurajat să organizeze o tipografie, de sub teascurile căreia au fost scoase trei cărți slavone, iar Macarie devine primul tipograf din Țările Române [200, p. 21-64].

Printre subiectele de mare rezonanță în istoriografia românească și străină privind istoria tiparului în Țara Românească sunt cele referitoare la problema originii tiparniței ieromonahului Macarie după stabilirea sa la Târgoviște, a locului de tipărire a primelor cărți macariene și cea despre originea ieromonahului Macarie, care ar fi același personaj istoric cu tipograful de la Cetinje, unde au fost tipărite primele cărți chirilice în sud-estul Europei. Lajos Demény și Lidia A. Demény [184, p. 34-40] argumentează că tiparnița de la Cetinje este diferită de cea din Țara Românească și că tipărițile ieșite din tipografia de la Cetinje sunt mai evaluate din punct de vedere grafic decât cele din Țara Românească, ori ceea ce reiese din aceste investigații este faptul că ne aflăm în fața a două tiparnițe diferite.

Ieromonahul Macarie a tipărit pe pământul românesc trei cărți slavone de factură religioasă: un *Liturghier* în 1508, un *Octoih* în 1510 și un *Evangeliiar* în 1512 [247, 248, 287, p. 525-550]. În ceea ce privește locul instalării tiparului în Țara Românească, se presupune că ar fi mănăstirea

Dealul, de lângă Târgoviște, ctitorie a voievodului Radu cel Mare sau mănăstirea Vâlcea, unde au fost identificate cele mai multe exemplare de cărți macariene [327, p. 31]. Cărțile ieromonahului Macarie tipărite în Țara Românească au un aspect grafic de lux, cu litere mari tăiate cu precizie și finețe, frontispicii mari, având pe mijloc stema Țării Românești. Acestea nu au foi de titlu, iar informațiile despre carte se află la sfârșit. Cărțile lui Macarie au fost răspândite, atât în spațiul românesc, cât și în unele țări din Balcani. Ultima tipăritură cunoscută a lui Macarie a fost *Evangheliarul* de la 1512 [327, p. 33; 316, p. 18]. Se admite însă că acest Macarie a ajuns mitropolitul țării în timpul lui Neagoe Basarab sau chiar a plecat din Țara Românească. În timpul activității sale el nu și-a pregătit ucenici în Muntenia, iar Neagoe Basarab (1512-1521) se adresează între 1517 și 1521 județului și celor 12 pârgari ai Brașovului să-i trimită „niște tipare”, însă nu a fost auzit și astfel activitatea tipografică din Târgoviște a fost sistată pentru un timp [327, p. 34].

O altă etapă în evoluția activității tipografice în Țara Românească este legată de numele lui Dimitrie Liubavici și a lui Moise, care în perioada 1545-1551 au tipărit la Târgoviște cinci cărți: un *Molitvenic* (1545), un *Apostol* (1547) în două tiraje, dintre care una era destinată Moldovei, un *Minei* și un *Evangheliar* (1546-1551), ultimul fiind comandat de Iliaș Rareș pentru Moldova, care au pus bazele meseriei românești de tipograf [316, p. 18-19]. Cărțile lui Liubavici au fost imprimate la comanda voievozilor muntean și moldovean, însă ele sunt atestate și la popoarele sud-slave. Exemplare de *Molitvenic* (1545) și *Apostol* (1547) au fost identificate în bibliotecile mănăstirilor de la Sfântul Munte Athos, Moscova, Sankt Peterburg, Belgrad, Sofia, fapt ce denotă că ele au avut o arie destul de extinsă de circulație, depășind hotarele spațiului istoric românesc [327, p. 35-36]. În prezent nu se cunoaște tirajul acestor cărți și nu se poate estima nici cu aproximație numărul celor tipărite de Liubavici, deoarece arhivele nu au păstrat asemenea informații.

La Târgoviște și-a început activitatea tipografică diaconul Coresi, care face parte din prima generație de tipografi români, formați în atelierul lui Dimitrie Liubavici. A fost în relații apropiate cu Oprea logofătul și împreună cu acesta și alți zece ucenici au imprimat *Triodul-Penticostar* slavon în anii 1557-1558. Coresi a început imprimarea acestei cărți împreună cu ucenicii săi la 8 iulie 1557 și a terminat-o la 30 iunie 1558. Cu toate acestea, primele informații despre debutul lui Coresi ca tipograf sunt consemnate în *Octoiul mic*, tipărit la Brașov în 1556-1557. După tipărirea *Triodului-Penticostar* a plecat la Brașov, unde a continuat o prodigioasă activitate tipografică. După tipărirea acestei cărți activitatea editorial-tipografică la Târgoviște stagnează până la jumătatea secolului al XVII-lea, din cauza instabilității în politica internă și externă a Țării Românești din această perioadă [314, p. 44-46]. Activitatea tipografică din spațiul românesc este completată cu o nouă tipografie, cea de la București, care potrivit unor cercetări din ultimele

decenii, ar fi tipărit la mănăstirea Colentina (în prezent Plumbuita) în anul 1582 un *Tetraevangel* slavon. Din conținutul exemplarelor cunoscute până în prezent, defectuoase în mare parte, s-a stabilit că meșterul tipograf al acestei cărți se numește Lavrentie [315, p. 32-33; 316, p. 20; 184, p. 106-115; 79, p. 180].

Factorul geopolitic s-a manifestat în deplină măsură în Țările Române și în ceea ce privește activitatea tipografică din prima jumătate a secolului al XVII-lea, alături de care s-au impus și alte împrejurări, ce au influențat negativ asupra evoluției activității tipografice. Atunci când se invocă factorul geopolitic se are în vedere mai întâi de toate acutizarea contradicțiilor dintre elitele politice românești și Poarta Otomană, diferite conflicte politice din Europa, în care sunt implicate și Țările Române. Cu toate aceste situații, mai puțin prielnice pentru activitatea culturală, domnii români apelează pentru ajutor la țările vecine, în care activitatea tipografică se afla în plin proces de ascendență. Miron Barnovschi, Moise Movilă și Neagoe Basarab au subvenționat tipografia Stavropighiei ortodoxe din Lvov pentru tipărirea cărților liturgice slavone. Aceste intenții ale domnilor moldoveni și munteni aveau drept scop protejarea populației ortodoxe, stabilită în Lvov, care era supusă intimidărilor din partea romano-catolicilor. Domnii împreună cu boierii moldoveni au sprijinit comunitatea ortodocșilor din Lvov și au ctitorit biserici ortodoxe în acest oraș [125, p. 10-15].

Activitatea tipografică a fost reluată în timpul lui Matei Basarab în Țara Românească, perioadă marcată de o vădită creștere economică și culturală. Instalată în scaunul domniei, Matei Basarab semnală lipsa cărților liturgice din cauza neconținutelor incursiuni ale străinilor asupra țării sale. Voievodul își expune gândurile mai detaliat în această privință în prefața primei cărți tipărite la Câmplung, un *Molitvenic* (1635), în care menționează despre lipsa în biserici a cărților sfinte și despre intenția de a introduce tiparul în țara sa, fiind încurajat în acest sens de Udriște Năsturel, figură proeminentă a culturii românești. În vederea reintroducerii tiparului în Țara Românească voievodul s-a adresat mai întâi tipografului croat Rafael Levakovici, care avea o tipografie cu litere chirilice în Roma, însă acesta nu a dat nici un semn de dorință de a colabora cu domnul Țării Românești. În aceeași perioadă și-a făcut apariția ieromonahul Meletie Macedoneanul, venit din părțile rusești, și care potrivit unor presupuneri ar fi trimisul Mitropolitului Petru Movilă, care a venit drept răspuns cererii lui Matei Basarab [327, p. 65-66]. În acest context admitem că Matei Basarab s-a adresat Mitropolitului Kievului pentru ajutor în organizarea unei tiparnițe în țara sa. Petru Movilă a oferit tiparnița voievodului Țării Românești, care a fost instalată în Câmplung. Prima carte scoasă de sub teascurile acestei tipografii este *Molitvenicul* slavon (1635) [47, p. 103-104].

Activitatea tipografică în Țara Românească continuă la mănăstirea Govora (1637-1642), sub conducerea lui Meletie Macedoneanul, unde apar cărți și în limba română. De sub teascurile

acestei tiparnițe au fost scoase câteva cărți în slavonă - *Psaltirea* în 1637, *Psaltirea* și *Ceaslovul* în 1638, *Paraclisul Precistei* în 1639 și două în limba română: *Ceaslovul* în 1640, care este considerată prima carte în limba română tipărită în Țara Românească și *Pravila cea mică* de la Govora, în 1640 [228, p. 41; 289, p. 196]. Conținutul *Pravilei* a fost tradus din slavonă de monahul Mihail Moxa de la mănăstirea Bistrița și a fost tipărită de doi călugări macedo-români – egumenul Meletie Macedoneanul și ieromonahul Ștefan din Ohrida. Traducerea s-a făcut de pe un *Nomocanon* de origine bizantină, iar textul pravilei este o compilație de legi bisericești și civile. *Pravila* de la Govora este primul cod de legi bisericești și laice a Țării Românești și a Bisericii Ortodoxe Române în general [289, p. 196]. Au existat cel puțin două tiraje a acestei cărți, unul pentru Țara Românească, iar al doilea a fost comandat de Ghenadie Mitropolitul Ardealului pentru Transilvania [47, p. 114; 245, p. 57; 304, p. 93]. Activitatea tipografică de la mănăstirea Govora a continuat cu tipărirea *Evangeliei învățătoare* (1642), iar peste doi ani la mănăstirea Dealu, unde s-a mai tipărit în 1646 un *Slujebnic* slavon, iar în anul următor *Urmarea lui Hristos*, tradusă din limba latină în slavonă de Udriște Năsturel [47, p. 120-125, 144-147, 152-156, 158-160]. Toată această rodnică activitate culturală s-a desfășurat în timpul Mitropolitului Teofil (1636-1648), care a fost mai întâi egumen la mănăstirea Bistrița din Oltenia, iar apoi episcop la Râmnic (1618-1636) și care s-a bucurat de sprijinul total al lui Matei Basarab [289, p. 195]. A fost urmat în scaunul mitropoliei de Ștefan (1648-1653 și 1655-1668), care a continuat opera culturală desfășurată de precedentul mitropolit și a optat insistent pentru introducerea limbii române în slujba bisericească.

Încă în anul 1644 tipografia de la Govora a fost transferată la Târgoviște (1644-1652), oraș în care își aveau reședința domnul și mitropolitul. Prin contribuția Mitropolitului Ștefan s-au tipărit cărți în slavonă, română și bilingve. În anul 1649 a fost tipărit un *Triod-Penticostar* în slavonă, în 1650 *Pogribania preoților mireni și diaconilor*, în 1651 cartea *Mystirio*, tradusă și îngrijită chiar de mitropolit [47, p. 171, 176, 178]. În anul 1652 în tipografia de la Târgoviște a fost tipărită *Îndreptarea legii*, numită și *Pravila cea mare*, tradusă din greacă, care constituia un cod de legi bisericești și laice, de care s-au folosit românii din Țara Românească, Moldova și Transilvania timp de secole.

Cartea tipărită în prima jumătate a secolului al XVII-lea este marcată de tradiționalism, care se dovedește mai accentuat în Țara Românească, unde în timpul lui Matei Basarab cărțile de ritual au fost tipărite în slavonă, iar în română apar doar cărți de predici și acest moment poate fi explicat prin faptul că domnul muntean, Matei Basarab, s-a postat pe bună dreptate ca apărător nu doar al creștinilor din țara sa, dar și a ortodocșilor din sudul Dunării, asupriți de otomani. Exemplare de cărți românești în limba slavonă au fost identificate nu doar în Moldova și Transilvania, dar și în unele țări din Peninsula Balcanică. În Moldova în această perioadă, însă, toate cărțile tipărite au fost doar în limba română [327, p. 69; 295, p. 36-44].

Dacă ne referim la unele calcule aproximative despre numărul titlurilor de carte apărute între 1635 și 1656 reiese că producția de carte din această perioadă s-a bucurat de o creștere apreciabilă în comparație cu perioadele anterioare. Potrivit acestor calcule în tipografiile românești au apărut 43 de cărți, dintre care 23 în limba română, 13 în limba slavonă, 5 slavo-română și 2 în limba greacă [327, p. 68; 320, p. 49].

În Țara Românească activitatea tipografică a fost reluată pe la mijlocul anului 1678, când Mitropolitul Varlaam (1672-1679) instalează o tipografie în București sub patronajul său. Din predoslovie primei cărți, tipărite chiar în acest an - *Cheia înțelesului*, o traducere a lucrării lui Ioanichie Galeatovski *Kliuce razumenia* reiese că chiar mitropolitul a avut inițiativa de a instala o tipografie în capitala Țării Românești, cheltuielile fiind suportate de același ierarh, el fiind și responsabilul care a adus meșteri tipografi. În privința materialului tipografic sunt câteva păreri: prima, că acesta a fost adus de la Târgoviște [227, p. 130] și cea de-a doua presupune confecționarea materialului tipografic la București de către persoanele angajate la tipografie [90, p. 60]. Mitropolitul Varlaam a reușit să tipărească doar această carte, pentru că este nevoit să se retragă în favoarea Mitropolitului Teodosie, care a fost reabilitat și instalat în scaun în aprilie 1679 și a păstorit până la sfârșitul vieții, la 27 ianuarie 1708 [289, p. 216]. În timpul acestui mitropolit au mai fost tipărite: *Liturghia* (1680) în limbile română și slavonă, *Molitvele în Duminica Pogorării Sf. Duh* (1680) în română și slavonă, *Evanghelia* (1682) în limba română, *Apostolul* (1683) în limba română. Prin tipărirea celor două cărți în limba română (*Evanghelia* și *Apostolul*) s-a făcut un nou pas spre introducerea limbii române în Biserica ortodoxă [289, p. 216]. De asemenea, se cere remarcat că aceste două cărți au fost dăruite „pre la toate bisericile țării” [47, p. 261]. După tipărirea ultimei, Tipografia Mitropoliei și-a încetat activitatea. Abia cinci ani mai târziu tipografia a reînceput să tipărească, probabil, cu sediul pe teritoriul mitropoliei, însă deja sub patronajul domnului. Reluarea activității tipografiei din București sub patronaj domnesc are loc înainte de luna noiembrie 1688, când a început tipărirea *Bibliei*. Faptul că tipografia și-a reînceput activitatea pe locul vechii tipografii cu patronajul mitropolitului și desființată după editarea ultimei cărți în anul 1683, rezultă că noua tipografie a moștenit inventarul celei sub patronajul mitropoliei. O contribuție însemnată la tipărirea *Bibliei* (1688) a avut-o Mitrofan, fost episcop de Huși și cel care l-a sprijinit pe Mitropolitul Dosoftei în acțiunile sale de tipărire a cărților, înainte de plecarea lui în Polonia. După plecarea lui Dosoftei în Polonia Mitrofan se retrage în Țara Românească, iar domnul știind despre calitățile sale i-a încredințat conducerea tipografiei și pregătirea materialului tipografic pentru tipărirea acestei monumentale lucrări - *Biblia* de la 1688 [90, p. 63]. Mitrofan a turnat o nouă literă pentru tipografia domnească, care este diferită de cea utilizată în tipărirea cărților în Tipografia Mitropoliei. În Tipografia Domnească au fost tipărite în perioada 1678-1716 27 de titluri de carte, ceea ce constituie 75 % din producția

tipografiilor bucureștene și 19,85 % din producția de carte tipărită în Țările Române în această perioadă. Din numărul total de titluri de carte tipărită în această tipografie, doar șapte sunt în limba română, 15 în limba greacă și câte un titlu în limbile greacă și română, greacă și arabă (texte paralele), greacă și turcă scrise cu caractere grecești și două în română și slavă. Numărul mare de cărți în limba greacă poate fi explicat prin faptul că ele aveau misiunea de a ajuta ortodocșii din Imperiul otoman în lupta împotriva expansiunii prozelitismului catolic. În ceea ce privește literatura liturgică aceasta este reprezentată prin zece titluri, ceea ce constituie 37,03 % din producția tiparniței domnești și se situa pe primul loc printre subiectele abordate. Este de remarcat, de asemenea, că domnul Țării Românești a oferit în dar nouă titluri, ceea ce confirmă că Tipografia Domnească era o instituție care sprijinea semnificativ ortodoxia din Imperiul otoman [90, 65]. Considerăm utilă redarea în ordine cronologică titlurile cărților tipărite în Tipografia Domnească de la București în perioada ei de activitate: *Biblia* (1688) în limba română, *Tipicul Liturghiei* (1688), Maxim Peloponezianul, *Manualul în contra schismei papistașilor* (1690) în limba greacă, Meletie Sirigul, *Întâmpinare la principiile catolice și la chestiunile lui Chiril Lucaris*; Dositei Patriarhul Ierusalimului, *Manual în contra rătăcirii calvine* (1690) în limba greacă, Sfântul Ioan Gură de Aur, *Mărgăritare* (1691) în limba română, Vasile Macedoneanu, *Capitole îndemnătoare* (1691) în limbile elină și greacă modernă, *Slujbele Sf. Paraschiva celei Nouă și a Sfântului Grigorie Decapolitul* (1692) în limba greacă, *Evanghelia greco-română* (1693) text paralel grecesc și românesc, *Psaltire* (1694) în limba română, *Psaltire* (1694) în limbile română și slavonă, Ștefan Brâncoveanu, *Cuvânt panegiric la marele Constantin* (1701) în limba greacă, Ștefan Brâncoveanu, *Cuvânt panegiric la martirul Ștefan* (1701) în limba greacă, *Proschinitarul Ierusalimului și a toată Palestina* (1701) în greacă și turcă cu alfabet grecesc, *Slujba Cuvioasei Matrona Hipolita* (1702) în limba greacă, Ștefan Brâncoveanu, *Cuvânt panegiric la martirul Ștefan* (ed. II, 1702) în limba greacă, *Ceaslov grecesc și arăbesc* (1702) în limbile arabă și greacă, *Noul Testament* (1703) în limba română, *Acatist* (1703) în limba română, Sevastos Trapezuntiu Chimenitul, *Învățătură dogmatică a Bisericii Răsăritului* (1703) în limba greacă, *Serviciul sfințirii bisericii* (1703) în limba greacă, Ștefan Brâncoveanu, *Cuvânt panegiric la adormirea Născătoarei* (1703) în limba greacă, *Ceaslov* (1703) în limbile română și slavonă, Radu Brâncoveanu, *Cuvântare la patima cea mântuitoare* (1704) în limba greacă, Plutarch, *Paralele grecești și romane*, traduse de Constantin Brâncoveanu (1704) în limba greacă, *Slujba Sfântului Visarion* (1705) în limba greacă, *Hrisovul lui Ștefan Cantacuzino pentru scutirea preoților de dăjdi* (1714) foaie volantă în limba română.

Izvoarele istorice nu oferă suficientă claritate privind relația dintre Mitrofan și Antim Ivireanul, din care cauză presupunerile referitoare la acest subiect sunt destul de variate. Mai aproape de realitate se pare ipoteza lui N. Iorga, care admite că Antim ar fi unul dintre învățăceii

în ale tiparului a lui Mitrofan, ipoteză susținută și argumentată de către G. Ștrempel, din care reiese că Antim a deprins arta tiparului pe teritoriul Țării Românești, în tipografia domnească din București, ori se admite uneori că acesta ar fi însușit meseria de tipograf la Veneția sau chiar în Georgia, de unde este originar [237, p. 419]. Dincolo de toate aceste discuții, Antim a fost unul dintre cele mai remarcabile personalități din istoria românilor.

În anul 1709 s-a tipărit la București în Tipografia Mitropoliei un *Ceaslov* în limbile română și slavonă. În titlul cărții nu mai figurează mențiunea că a fost tipărită cu sprijinul domnului, ori această împrejurare ne determină să credem că a fost reactivată Tipografia Mitropoliei. De asemenea este menționat în titlu numele lui Antim Ivireanul, care între timp devine mitropolit al Țării Românești. Această ediție a fost lucrată în tipar de Gheorghe Radovici, cel care a învățat meșteșugul tiparului de la Antim Ivireanul [311, p. 111-113]. Abia în anul 1715 va fi tipărită altă carte (Antim Ivireanul, *Sfaturi creștinești*, 1715), în titlul căreia este specificat că a fost tipărită în „prea sfânta Mitropolie din București” [47, p. 498-499]. Tipografia Mitropoliei a fost reînființată prin contribuția lui Antim Ivireanul, care a transferat-o din sediul Mitropoliei de la Târgoviște în cel al Mitropoliei din București. Așadar, în Tipografia Mitropoliei din București au fost imprimate doar aceste două cărți menționate mai sus [90, p. 65].

În mănăstirea Tuturor Sfinților din București (Antim), ctitorită de Antim Ivireanul, a existat o tipografie, care este menționată în capul XVII din *Învățăături pentru așezământul cinstitei mănăstiri a Tuturor Sfinților...*, ca fiind existentă la 24 aprilie 1713 [90, p. 68]. Din textul acestei lucrări reiese că tiparnița urma să fie dotată cu secții în limbile română și greacă. Tipografia de la mănăstirea Antim din București este prima în Țările Române, despre care există mărturii documentare referitor la profitul ei în urma tipăririi cărților [90, p. 68]. Astfel, se prevedea ca din cei 6 taleri plătiți pentru o coală tipărită, jumătate să rămână în bugetul tipografiei, pentru eventualitatea unor reparații în cazul în care vor apare unele defecțiuni tehnice. De sub teascurile acestei tiparnițe au ieșit două cărți: Alexandru Mavrocordat, *Istoria sfântă*, 1716 și *Slujbele de obște a tuturor sfinților*, 1720.

În București a activat o altă tipografie, cea din mănăstirea Sfântului Sava, care potrivit unor cercetări mai recente a fost întemeiată în perioada 1708-1714 la sugestia unor ierarhi greci, a domnului Constantin Brâncoveanu și a lui Antim Ivireanul [90, p. 68]. Pentru prima dată este menționată în titlul *Liturghiei* (1741), în care se scrie că a fost tipărită în „Mănăstire Sfântului Savvei în București. Ce iaste închinată Ierusalimului. În tipografia Școalei Văcăreștilor” [47, II, p. 55]. În această tipografie a început să fie tipărită o monumentală lucrare în limba greacă semnată de Dositeiu, *Istoria Patriarhilor Ierusalimului*, 1715 [90, p. 69]. În titlul cărții nu este specificat locul tipăririi ei, însă indicii convingătoare privind litera și alte aspecte grafice, dar și faptul că este

amintit Antim Ivireanul duce la concluzia că această carte este apărută în tipografia de la mănăstirea Sfântul Sava din București [90, p. 69].

Începuturile și activitatea Tipografiei Domnești de la Buzău sunt raportate la confruntările ortodocșilor din Imperiul otoman cu prozelitismul reformat și catolic [90, p. 70]. Prin asigurarea cu literatură teologică Constantin Brâncoveanu, patronul direct al acestei tipografii, urmărea scopul de a stăvili influența acestora, în primul rând, asupra Bisericii românești. Tipografia a fost înființată în a doua jumătate a anului 1691, după alegerea în scaunul Episcopiei Buzăului a fostului Episcop de Huși Mitrofan, personalitate marcantă a culturii și spiritualității românești, cel care a condus tipografia domnească din București și care a tipărit în capitala Țării Românești monumentală *Biblie* de la 1688 [289, p. 223]. Activitatea lui Mitrofan la Buzău poate fi considerată fructuoasă, deoarece în această perioadă el a tipărit 20 de cărți românești (*Mineiele* pe 12 luni sunt incluse în numerotare ca o singură carte), dintre care se evidențiază *Pravoslavnică mărturisire* de Petru Movilă, tradusă din grecește de Radu Greceanu (1691), *Mineiele* pe 12 luni (1698), *Molitvenic* (1699), *Octoih* (1700), *Triod* (1700), *Psaltirea* (1701), *Învățătura de șapte taine*, în două tiraje, pentru Țara Românească și pentru Moldova (1702), *Liturghii*, ed. II (1702), *Molitvele vecerniei* (1702), *Molitvele vecerniei și utreniei*, ed. II ([1703-1704]), *Psaltire* (1703), *Catavasier* (1703), *Apostol*, ed. II după cea de la București din 1683 (1704).

Conform unor date estimative în tipografia de la Episcopia din Buzău au fost tipărite peste 20 de cărți, ceea ce constituie 15,44 % din producția de carte apărută în tipografiile din Țările Române în perioada 1678-1716. Din numărul total de cărți editate 6 au fost tipărite în limba română, ceea ce constituie 28,57 % din producția de carte tipărită la Buzău, restul 71,42 % sunt bilingve, adică în română și slavonă [90, p. 72]. Tipografia domnească de la Buzău și-a îndeplinit misiunea de asigurare cu tipărituri a bisericilor, atât pentru ortodocșii din spațiul istoric românesc, cât și pentru cei din alte țări din cadrul Imperiului Otoman. Aici au fost tipărite cărți de dogmatică ortodoxă, de tematică liturgică și de învățătură pentru preoți.

Tipografia de la mănăstirea Snagov, sub patronaj domnesc, a apărut din necesitatea asigurării cu literatură ecleziastică a bisericilor din Țara Românească. Momentul înființării acestei tipografii este considerat ultimul deceniu al secolului XVII, iar mai exact anul 1694 [90, p. 74]. Există, însă, și alte opinii de constituire a Tipografiei Domnești de la Snagov, potrivit cărora ea și-a început activitatea doi ani mai târziu [327, p. 68], când apare prima carte tipărită – *Orânduiala slujbei S(finți)lor Constantin și Elena* (1696). Cert este că această tipografie a fost constiuită în momentul apariției la cârma mănăstirii Snagov a lui Antim Ivireanul, în anul 1694, care a adus utilaj necesar de la București și de al cărui destin este legată în mare parte activitatea tipografică din Țara Românească. Antim Ivireanul a fost ajutat la Snagov de cei doi ucenici ai săi, Mihai Iștvanovici și Gheorghe Radovici [79, p. 76]. De sub teascurile acestei tiparnițe au ieșit cărți în

limbile greacă, slavonă și română, iar numărul lor depășește cifra de 14 lucrări (ceea ce constituie 15 titluri de carte) și reprezintă 10,29 % din producția de carte tipărită în perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Din totalul cărților tipărite în această perioadă 6 sunt în limba română, 6 în limba greacă, câte o lucrare a fost tipărită în slavonă, în slavonă și română și una cu text paralel în greacă și arabă [90, p. 76]. După tipărirea în limba română în 1696 a cărții menționată mai sus, au urmat altele: *Evanghelie*, ed. II în limba română (1697), *Antologhion* în limba română (1697), Ioan Caryophylles, *Manual despre câteva nedumeriri* în limba greacă (1697), George Maiota, *Discurs panegiric despre Împăratul Constantin* în limba greacă (1697), *Gramatica slavonească* în limba slavonă (1697), *Acatist către Preasfânta Născătoare de Dumnezeu* în limba română (1698) [221, p. 142-149], *Poveste de jale*, traducere din grecește [1696-1699], Maxim Peloponezianul, *Carte sau lumină*, în limba română (1699), *Mărturisirea credinței ortodoxe și Expunere despre cele trei virtuți*, în limba greacă (1699), *Învățăături creștinești* în limba română (1700), *Floarea Darurilor* în limba română (1700), *Psaltire* în limba greacă (1700), Sevastos Chimenitul, *Eortologiu* în limba greacă (1701), *Liturghier grecesc și arăbesc* (1701). În anul 1701 a mai apărut la mănăstirea Snagov o lucrare în limba greacă (Ioan Comnen, *Proschinitarul Sfântului Munte*), care potrivit altei ipoteze ar fi fost tipărită nu în Tipografia Domnească, dar în Tipografia lui Antim Ivireanul de la mănăstirea Snagov. În acest context este evocată umătoarea motivare, precum că după desființarea tipografiei de la Snagov, litera chirilică a fost dusă la tipografia de la București, iar cea grecească la noua tipografie de la Episcopia Râmnicului. De aceste activități a fost preocupat însuși Antim Ivireanul, căruia i se atribuie dreptul de proprietate asupra materialului tipografic de la mănăstirea Snagov [90, p. 77].

La 16 martie 1705 Antim Ivireanul a fost ales episcop de Râmnic, iar pentru prima dată este menționat în această demnitate pe o carte tipărită în limba greacă la București (*Slujba Sfântului Visarion*, 1705), ceea ce constituie un motiv de a crede că ierarhul se afla încă la București în perioada tipăririi ei, moment după care s-a deplasat la Râmnic, unde își va desfășura activitatea în perioada 1705-1708 [289, p. 223] și va inaugura în cadrul acestei eparhii în primul său an de păstorire o tipografie, care va activa sub patronajul episcopiei. Perioada de funcționare a acestei tipografii este relativ scurtă și se încheie după anul 1707, când a fost tipărită ultima carte. În această perioadă scurtă de activitate în scaunul Episcopiei din Râmnic Antim Ivireanul a publicat 10 lucrări, ceea ce constituie 7,35 % din producția tipografică de la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII. Din numărul total de cărți tipărite la Râmnic în această perioadă 4 sunt în limba română și câte 3 în limbile greacă, slavonă și română [90, p. 80]. În Tipografia Episcopiei din Râmnic au fost tipărite: *Antologhionul*, în slavonă și română (1705), *Tomul Bucuriei*, în limba greacă (1705), Antim Ivireanul, *Învățătură pre scurtu pentru taina pocăinții*, în limba română

(1705), *Molitvenic*, în limba română, care cuprinde două cărți: *Liturghierul* și *Molitvenicul* (1706), *Octoiul*, în slavonă și română (1706), Gheorghe Maiota, *Cuvânt la patima Domnului*, în limba greacă (1706), Radu Brâncoveanu, *Cuvânt panegiric la Sf. Nicolae*, în limba greacă (1706), Gheorghe Maiota, *Cuvânt la patima Domnului*, în limba română ([1707]). Unele dintre aceste cărți au circulat și în estul spațiului românesc, fiind semnalate în perioada interbelică în bisericile din Basarabia.

La 27 ianuarie 1708 a decedat Mitropolitul Țării Românești Teodosie, iar în locul lui este ales Antim Ivireanul, care a fost instalat în scaun după ce patriarhul ecumenic Ciprian și-a dat acordul la 21 februarie 1708 [289, p. 220]. După instalarea sa în scaun, Antim Ivireanul și-a propus să organizeze o tipografie, care să fie apropiată scaunului său, cu scopul de a continua tipărirea cărților. Tipografia a fost instalată în Mitropolia din Târgoviște și este considerată ca fiind una mai bine înzestrată tehnic decât cea din timpul lui Matei Basarab, cu secții de limbă greacă și de limbă română [314, p. 56]. În tipografia de la Târgoviște au fost imprimate: *Serviciul bisericesc*, în limba greacă (1709), Antim, *Învățătură bisericească*, în limba română (1710), *Slujba S-tei Ecaterina și Proschinitarul S-tului Munte*, în limba greacă (1710), *Panoplia dogmatică*, în limba greacă (1710), *Psaltire*, în limba română (1710), *Evhologhion* (ed. I, 1708-1712), *Octoih*, în limba română (1712), *Rugăciuni în toate zilele săptămânii*, în limba română (1712), *Alexandria*, datată nesigur cu anul 1713, *Catavasier*, în limbile slavonă, română și greacă (1713), *Liturghii*, în limba română (1713), *Molitvenic*, în limba română (1713), *Pilde filosofești*, în limba greacă (1713), *Maxime filosofice*, în limba greacă (1713), *Chrisovul lui Ștefan Cantacuzino pentru abrogarea văcăritului*, foaie volantă în limba română (1714), Mitropolitul Antim, *Capete de poruncă*, în limba română (1714), *Catavasier*, în limba română (1714), *Ceaslov*, în slavonă și română (1714), *Ciasoslovu*, în limba română (1715), *Catavasier*, în limba română (1715), Chrisant, *Despre oficii, clericii și dregătoriile bisericești*, în limba greacă (1715). În perioada de activitate a tipografiei din Târgoviște (1709-1715) au fost tipărite 21 de lucrări, ceea ce reprezintă 15,4 % din producția de carte tipărită în perioada de la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII, acest centru situându-se pe locul al doilea între centrele tipografice românești după București. Din totalul cărților tipărite în această perioadă la Târgoviște 14 sunt în limba română, 5 în greacă și câte una în slavonă și română și în slavonă, română, greacă. Din cele 21 de cărți tipărite 12 sunt de literatură liturgică (8 în limba română), 2 de tematică moral-filosofică, 2 de învățătură pentru preoți și câte un titlu cu tematică de devoțiune personală, dogmatică, didactică teologică, literatură populară și un text juridic [90, p. 82].

Prin transferarea în anul 1714 de către Antim Ivireanul a unei părți a utilajului tipografic de la Târgoviște la București, din considerentul că Târgoviștea încetează să mai fie reședință domnească se încheie și activitatea tipografiei în perioada veche a cărții românești în vechea

capitală a Țării Românești. În anul 1715 Antim Ivireanul tipărește încă trei cărți, două în limba română și una în greacă. Cartea lui Hrisant Notara, *Despre oficii, clericii și dregătoriile bisericești* (1715) este ultima tipărită în anul 1715, moment după care Tipografia de la Târgoviște nu va mai funcționa [314, p. 59].

După alegerea lui Antim Ivireanul în scaunul mitropoliei Țării Românești, locul său de Episcop al Râmnicului a fost preluat de Damaschin Gherbest (14 aprilie 1708 – 5 decembrie 1725), fost Episcop de Buzău, un iscusit meșter tipograf și gravor. De precizat că tipografia veche de la Râmnic a fost dusă de Antim în 1708 la Târgoviște, astfel încât noului episcop i-a revenit sarcina de a reorganiza tipografia. Prin eforturi conjugate Damaschin a înnoit tipografia și la 26 august 1724 tipărește un *Ceasoslov*, în titlul căruia se menționează despre „facerea tipografiei de nou”, urmată de o altă carte în același an, *Învățătură despre șapte taine*, și în anul următor o *Psaltire*. Episcopul Damaschin a încetat din viață în 1725 și în locul lui a fost ales starețul Ștefan de la mănăstirea Govora, care a reușit să tipărească în slavo-română, în anul 1726 *Întâia învățătură pentru tineri*, care este considerată prima carte didactică apărută în Țara Românească. A fost otrăvit și în scaunul episcopal a urcat Inochentie, egumenul mănăstirii Brâncoveni (ales în 1727 și confirmat în 1728). După preluarea funcției Inochentie a fost preocupat și de activitatea tipografică, chemându-l la Râmnic pe cunoscutul tipograf sibian Petru Barth, care în anul 1730 a restaurat tipografia a înzestrat-o cu un corp de litere chirilice noi [322, p. 46-49]. Rezultatele acestor eforturi este apariția în anul 1730 a *Molitvenicului*, care a fost tipărit după ediția din anul anterior de la București. În anul următor a fost tipărit și *Ceaslovul*, care, la fel, se pare este reeditat după o ediție de București. Episcopul Inochentie a reușit să tipărească și unele lucrări traduse în românește de Damaschin. Una dintre acestea este *Triodul*, ediția din 1731, în prefața căruia se menționează că „până acum mai înainte din tipografie nu s-au dat la lumina limbii noastre celei românești” [47, II, p. 204]. În anul 1733 la Râmnic a fost tipărită o altă carte - *Liturghii*, „prin osteneala diortosirii popei Ioan Făgărășanului”, iar în anul următor alte două cărți în limba slavonă: prima este traducerea în slavonă a cărții *Întâia învățătură pentru tineri* și a doua – un *Catavasier românesc* de format mic. Episcopul Inochentie a decedat la 1 februarie 1735 și la cârma eparhiei Râmnicului a venit Episcopul Climent, care a continuat, pe lângă alte activități și pe cea tipografică. În anul 1736 se va tipări o *Psaltire*, realizată de diortositorul Ivan Făgărășanul și tipograful Dimitrie Pandovici, iar în 1737 un *Antologhion* voluminos, de 609 file, tipărit de Dimitrie Pandovici tipograful și Lavrentie de la mănăstirea Hurezi. În anul 1738 tipografia de la Râmnic a ars în întregime, iar activitatea tipografică a fost reluată abia în anul 1741. Dintre tipăriturile bisericești mai importante după redeschiderea tipografiei se numără *Ceaslovul* (1742), *Penticostarionul* (1743), *Acatistul* (1745), *Antologhionul* (1745), *Ceaslovul* (1745). Pe ultima carte apare numele unui nou diortositor - Arsenie ieromonah din mănăstirea Cozia. În anii următori

activitatea tipografică de la Râmnic va fi la fel de prodigioasă. Mihai Atanasievici și Lavrentie de la Hurezi au tipărit în 1746 trei cărți de slujbă bisericească (*Evanghelia*, *Învățătură pentru șapte taine* și *Psaltirea*). Dintre acestea se evidențiază prin aspectul grafic deosebit *Evanghelia*, care este o traducere a lui Damaschin. Producția de carte de la Râmnic în anul următor este și mai bogată, fiind tipărite cinci cărți, patru dintre care au un număr mare de foi: *Apostol*, *Catavasier*, *Liturghier*, *Întrebări și răspunsuri pentru șapte taine* (de doar 12 file) și *Molitvenic*, care este o traducere a lui Damaschin. Ultima carte tipărită în timpul și prin contribuția lui Climent sunt *Cazaniile* (1748), care sunt reproduceri din *Cazaniile* lui Varlaam (mănăstirea Dealu, 1644) și din *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia din 1699 [322, p. 52-57].

O altă personalitate marcantă a vieții religioase a românilor din secolul al XVIII-lea este Episcopul de Râmnic Grigorie Socoteanu (și Mitropolit al Țării Românești în perioada 26 iulie 1770 - octombrie 1771), fost stareț la mănăstirea Cozia, în timpul căruia s-au tipărit 19 cărți, atât pentru români, cât și pentru ortodocșii din afara hotarelor românești. Prima carte este o *Bucoavnă*, despre care se cunoaște foarte puțin, a fost menționată pentru prima dată de Vasilie Popp și ulterior inclusă în BRV [40, p. 141]. O altă carte este *Învățăături pentru preoți*, tipărită în același an ca și precedenta, iar în 1750 a fost retipărit *Catavasierul* din 1747. În același an (1750) mai apare un *Octoih*, cu 451 file și a fost tipărit în cinci luni și jumătate. Urmează *Psaltirea* (1751), *Antologhionul* (1752), *Cartea Sfântului Grigorie Decapolit* (1753), *Catavasier*, ed. III (1753), *Ceaslov*, ed. III (1753). În 1755 apare la Râmnic *Gramatica slavonă* în 1000 de exemplare, tipărită după ediția din 1721 de la Moscova a lui Meletie Smotrițki, la solicitarea Arhiepiscopului Carlovățului Pavel Nenadovici [322, p. 60-61; ; 249, p. 100].

Urmează o pauză de trei ani, când tipografia de la Râmnic nu tipărește cărți. Abia în anul 1758 a apărut un *Molitvenic*, tipărit de Constantin Atanasievici Tipograful Râmnicenul, diortosit și tradus „pe alocurea” de ieromonahul Lavrentie. Dat fiind interesul mare pentru catavasiere, în anul 1759 se tipărește a patra ediție a acestei cărți, ca și celelate ediții în grecește, slavonă și românește. În acest an apar *Liturghiile*, tipărite de același Constantin Atanasievici Tipograful Râmnicenul și în care diortositorul Lavrentie este amintit pentru ultima dată pe cărțile bisericești. În 1760 același Constantin tipograful tipărește o *Carte sau lumină de dreapte dovediri*, urmată de *Pravilă de rugăciuni pentru sfinții sârbești*, în limba slavonă și este o comandă a mitropolitului sârb de la Carlovăț. În anul 1761 apare o carte voluminoasă, cu 422 de file, în limba română, un *Triodion*, diortosit de Iordache Stoicovici, carte care este întâlnită și în Basarabia.

De o importanță deosebită pentru creștinii din întregul spațiu românesc sunt și alte cărți tipărite la Râmnic. Pe *Octoihul* din anul 1763 apare numele diortositorului Rafail monahul din mănăstirea Hurezi, iar pe *Psaltirea* din 1764, pe lângă numele acestuia este menționat și tipograful Mihai Popovici. Pe ultima carte apare pentru ultima dată numele Mitropolitului Grigorie, care face

paretitis, iar în locul lui este ridicat în scaun fostul stareț de la mănăstirea Tismana, Partenie, care se menține doar până la finele anului 1771. În această perioadă s-au tipărit *Antologhionul* (ed. IV, 1766), *Liturghii* (15 octombrie-18 decembrie 1767), *Penticostarionul* (1768), *Acatistul* (1768), *Catavasierul* (1769) etc. Aceste cărți au fost răspândite în întregul spațiu românesc, fiind atestate frecvent și în Moldova dintre Prut și Nistru.

Din cauza condițiilor politice nefavorabile, legate de desfășurarea războiului ruso-turc, după moartea lui Partenie, scaunul episcopal rămâne vacant până la 26 decembrie 1773, când a fost ales un nou episcop - Chesarie, care până în acest moment era arhimandrit și a fost hirononit arhiereu la 12 ianuarie 1774. Era o personalitate bine instruită, și-a făcut studiile la Școala Domnească din București, cunoștea limbile greacă, latină, slavonă. În timpul său a fost reorganizată tipografia, de sub teascurile căreia, prin contribuția lui Chesarie au ieșit numeroase cărți bisericești, într-un ritm destul de rapid. Astfel, în anul 1776 Chesarie începe tipărirea *Mineielor* lunare, în timpul vieții sale reușindu-se să fie tipărite doar pentru lunile octombrie-martie, iar pentru restul lunilor au fost tipărite în timpul succesorului său, Filaret [229, p. 9; 193, p. 131-133]. În perioada arhipăstoriei lui Chesarie au mai fost tipărite *Octoiul* (1776), *Triodionul* (1777) și *Ceaslovul* (1779). Cărțile s-au tipărit în tiraje mari și s-au răspândit în bisericile din întregul spațiu românesc.

Filaret, următorul Episcop de Râmnic, a continuat opera predecesorului său și în 1780 a tipărit celelalte miniee lunare, fapt ce ne face să credem că aceste volume au fost pregătite de Chesarie. Această concluzie se datorează faptului că celelalte șase volume au fost tipărite în anul 1780 în timpul lui Filaret și asta chiar dacă au în titlu precizarea că s-au tipărit „prin nevoința și tălmăcirea iubitorului de Dumnezeu chir Filaret Episcopul Râmnicului”. Este, de fapt, o reproducere exactă a titlului minieelor tipărite în timpul lui Chesarie, doar cu numele lui Filaret și anul 1780. În timpul lui Filaret au mai ieșit de sub tipar *Cazaniile* (1781), *Ceaslovul* (1781), *Molitvenicul* (1782), *Triodionul* (1782), *Atanasie cel Mare*, *Sinopsis* (1783), *Pilde filosofoști* (1783), *Psaltirea* (1783). În această perioadă și-au desfășurat activitatea la Râmnic Climentie ieromonahul și popa Constantin, tipografii Episcopiei Râmnicului. Începând cu anul 1784 se intensifică procesul de tipărire a cărților la Râmnic. În acest an au apărut șapte cărți, iar în 1785 doar un *Penticostarion*, tipărit de aceeași Climent ieromonah și Popa Constantin, ajutați de Dimitrie tipograful. Eforturile tipografilor râmniceni se vor manifesta în timpul tipăririi unei valoroase ediții a *Antologhionului*, care este de 577 file și a apărut în 1786. În anul următor au mai apărut cinci cărți majoritatea de factură religioasă, iar una dintre ele este didactică (Ianache Văcărescu, *Gramatică rumânească*). Urmează o perioadă de incertitudine din cauza războiului ruso-austro-turc, care durează până în anul 1792, an când apar două cărți în timpul Episcopului

Filaret - o *Cazanie* și un *Ceaslov*, care sunt considerate ultimele tipărituri din timpul acestui ierarh [322, p. 74-80].

După dispariția Episcopului Filaret și urcarea pe scaunul Episcopiei de Râmnic a lui Nectarie (8 septembrie 1792 – 16 decembrie 1812), activitatea tipografică din acest centru intră într-un declin, iar drept urmare se vor tipări mai puține cărți decât anterior. S-au tipărit în 1792 *Psaltirea* de Dimitrie Mihailovici Tipograful și de Gheorghie sin Popa, iar în 1793 apare un *Molitvenic*, tipărit de Dimitrie sin Popa Mihai și de Gheorghie sin Popa Constantin, tipografi râmniceni. În 1794 a apărut o *Evangelhie*, care este o reeditare a celei de la 1746 și un *Chiriadromion*, în 1806. Ultima carte apărută în timpul vieții lui Nectarie este un *Octoih*, de mari dimensiuni, tipărit în anul 1811. Urmașul său în scaunul Episcopiei de Râmnic este Galaction (25 ianuarie 1813 - 12 aprilie 1824), fost stareț al mănăstirii Govora și nepot lui Nectarie, în timpul căruia au apărut câteva cărți valoroase pentru cultura și spiritualitatea românească: *Învățătură pentru ispovedanie* (1813), *Liturghii* (1813), *Bucoavnă* (1814), *Ceaslov* (1815). În anul 1816 declinul activității tipografice de la Râmnic este tot mai vădit și asta pentru că pe unele exemplare apare pe foaia de titlu a cărții *Viața Sfântului Vasile cel Nou* (1816) mențiunea că a fost tipărită „cu chieluiala cucoanei Elencăi doftoriții Darvari”, semn că tipografia nu era în putere să tipărească cărți în tiraje mari fără un sprijin financiar. În anul 1817 au fost tipărite alte două cărți - o *Liturghie* și o *Psaltire*. Numele Episcopului Galaction apare pentru ultima dată pe *Minunile Maicii Domnului* (1820), cu o prefață de Rafail Ieromonahul Protosinghelul și care va fi tipărită în mai multe ediții și în perioada modernă, având păstrată aceeași prefață. În urma evenimentelor care s-au desfășurat în 1821 în Țările Române Galaction pleacă la Sibiu, iar în anul 1824 a renunțat la scaunul episcopal al Râmnicului pe motiv de bătrânețe. În anii următori s-au tipărit la Râmnic *Instrucțiunile preoților pentru nunți* (1825) și o *Bucoavnă* (1827), moment după care nu apar tipărituri la Râmnic, ce ar putea fi încadrate în categoria *carte românească veche*.

Dintre tipografiile episcopale, cea de la Râmnic, întemeiată de Antim Ivireanul în anul 1705 a avut cea mai rodnică activitate până în 1825. Prin activitatea tipografică de la Episcopia Râmnicului s-a trecut de la cartea în limba slavă în cea în limba românească. Și asta s-a produs atât datorită ierarhilor din fruntea acestei episcopii, dar și datorită meșterilor tipografi, care erau bine pregătiți și solicitați în diferite centre tipografice din Moldova și Transilvania.

Tipografia Mitropoliei din București, care stagnase în timpul lui Brâncoveanu și-a reluat activitatea în 1742, prin efortul și ajutorul lui Dimitrie Pandovici, tipograf râmnician, cu material adus din Transilvania. Tipografia Mitropoliei, rămasă singură în București, era considerată una dintre cele mai înzestrate tipografii ale timpului [327, p. 97]. În 1742 într-un timp rapid au fost tipărite *Cazaniile* lui Ilie Miniș, care are în titlul său mențiunea că „sau dat în tipărire în tip. cea noao a sfintei Mitropolii”. În același an au mai apărut în Tipografia Mitropoliei un *Catavasier* și

o *Evangelhie*, urmate în anii următori de alte cărți în limba română: *Apostol* (1743), *Penticostar* (1743) tipărite de popa Stoica Iacovici tipograf. În anul 1745 același tipograf lucrează „în tipografia domnească” la alte două cărți: *Pravoslavnică mărturisire* în limba română și o *Psaltire* în limba slavonă. Această schimbare de situație poate fi explicată prin trecerea tipografiei sub apanajul domnului Țării Românești. În anul 1746 apare la București, fără a fi specificat locul, cartea *Mărgăritare* și un *Octoih*, tipărit în tipografia domnească de același popa Stoica Iacovici, iar în anul următor o *Liturghie*, ce are pe foaia de titlu mențiunea că s-au tipărit în Tipografia Mitropoliei „cu blagoslovenia și cheltuiala preasfințitului Mitropolit al Ungrovlahiei chir Neofit de la Crit”. Ritmul de tipărire a cărților în Mitropolia de la București în această perioadă este mai lent. Se va tipări o *Evangelhie* în 1750, o *Psaltire* în slavonă în 1754, o *Psaltire* în română în anul 1756, o altă *Psaltire* românească în 1758, un *Ceaslov mic*, în 1759, două cărți în 1760 – o *Evangelhie* și un *Lafsaicon*, tipărit cu cheltuiala „Dumnealui chir Ilie din eparhia prea Fericitului Patriarh Ohridon”. O arie largă de răspândire a avut-o cartea Simeon Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (1765), tipărită de Iordache Stoicovici tipograf, fiind întâlnită în întregul spațiu românesc. Au mai fost tipărite în Tipografia Mitropoliei din București: *Ceaslov* (1767), *Cazanii* (1768), *Penticostar* (1768), *Triod* (1769), *Apostol* (1774), *Octoih* (1774). Tipografia Mitropoliei de la București și-a intensificat activitatea de tipărire a cărților în ultimul sfert al secolului XVIII, când au apărut numeroase cărți cu tematică variată.

Secția de limbă greacă a tipografiei bucureștene a fost înzestrată cu material nou, adus „din Franția” [327, p. 97], unde se vor tipări în 1749 o *Prescurtare de rugăciuni din Psaltire*, în 1767 *Mărturisirea Ortodoxă*, amândouă în limba greacă, în 1768 o *Învățătură creștinească*, în grecește și turcește și Hrisant al Ierusalimului, *Manual despre superioritatea Ierusalimului și a Sf. Mormânt* (ed. II) și Neofit Ierodiaconul, *Comentar la gramatica lui Teodor*, amândouă în grecește, în 1769 alte două cărți în grecește Neofit, *Alegere din toată Psaltirea* și Meletie Pigas, *Învățătură ortodoxă* (ed. II).

Tipografii care activează la București, iar uneori mai semnează și gravurile sunt: Antim Ivireanul, Stoica Iacovici, Ursul, Nicolae, Ioan Lazăr din Ianina, Dimitrie, Dimitrie Mihailovici tipograful râmnicean, Grigorie Ieromonah, Dimitrie Popovici, Stanciu logofăt (ultimul mai semnează Stanciu Tomovici bucureșteanul, Stanciu Popovici [87, p. 16-17]. Deși, pe parcursul activității sale ca tipograf și traducător, Antim Ivireanul a tipărit cărți în limbile greacă, arabă el a depus mari eforturi pentru introducerea limbii române în slujbele bisericești [289, p. 222].

În ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea în Țara Românească frații Nicolae și Ioan Lazaru din Ianina, cunoscuți negustori greci de cărți au înființat la București un atelier tipografic privat, care în perioada 1783-1789 au tipărit câteva cărți grecești pentru folosul „celor

învățați, școalelor și bisericilor ortodoxe” [289, p. 120]. În noua tipografie au fost tipărite: un *Abecedar mare grecesc* (1783), Iosif Mesiodax, *Însemnări fizice* (1784), Bauer, *Descrierea Valahiei* (1789) și Manolache Persiahul, *Faptele vitejești ale lui Mavrogheni* (1789). Tipografia grecească a fraților Lazaru a fost înzestrată cu utilaj tipografic variat și și avea angajați salariați. Organizarea și activitatea primei tipografii laice în Țara Românească a fost periclitată de măsurile restrictive ale autorităților laice, care începând cu 25 iulie 1784 au impus, pe lângă cenzura bisericească și pe cea laică, fiind necesară nu doar binecuvântarea mitropolitului sau episcopului, dar și aprobarea domnului pentru tipărirea cărților, măsuri care au dus la zădărnicierea activității tipografice în Țara Românească [289, p. 120-121].

În atare împrejurări domnul Țării Românești Ioan Caragea acordă doctorului Constantin Caracaș, stolnicului Răducanul Clinceanul și slugerului Dumitrache Topliceanu dreptul de a înființa o tipografie laică și interzice printr-un hrisov emis la 3 noiembrie 1817 înființarea altor tipografii în următorii 20 de ani. Tipografia a fost instalată în casele domnești de la cișmeaua lui Mavrogheni și tipărea cărți pentru școlile grecești și românești. În anul 1820 a fost înființată prima tipografie muzicală din lumea ortodoxă orientală [289, p. 122].

În tipografiile Mitropoliei din București și ale Episcopiei din Râmnic se tipăresc în această perioadă, în special, cărți de factură religioasă. În scopul de a obține anumite beneficii financiare, tipografiile sunt închiriate de persoane laice. Astfel *Psaltirea* de la Râmnic în 1819 a fost tipărită cu cheltuiala lui Gheorghe Vlădescu biv 2 vistiernic, de Nicolae Vlădescu, fratele său „întru a Dumnealoru tipografie dinu Râmnicu. 1819” [47, III, p. 313]. De fapt tipografia fraților Vlădescu este Tipografia Episcopiei din Râmnic, pe care au închiriat-o până după anul 1833 [327, p. 122-123].

Activitatea tipografică din Țara Românească în perioada 1508-1830 a fost destul de fructuoasă, însă au existat și perioade de declin, când în pofida unor fenomene sau evenimente istorice producția de carte românească este în scădere. Cartea tipărită în Țara Românească a fost difuzată în toate provinciile românești, fiind editată în tiraje, uneori foarte mari și un număr apreciabil de titluri. Potrivit unor calcule estimative tipografia din București a tipărit 318 titluri, iar cea de la Râmnic 146 de titluri [193, p. 122-123]. Din lipsa informațiilor documentare nu se poate calcula și stabili numărul total de cărți tipărite în aceste tipografii, însă cert este că din cele 31 de centre tipografice românești, care au activat în această perioadă, cele de la București și Râmnic au tipărit cel mai mare număr de cărți, adică 464 de titluri religioase și laice, mare parte dintre care sunt atestate în spațiul de la est de Carpați.

2.2. Tiparul românesc în Transilvania

În Transilvania apariția tiparului românesc este pus în legătură cu orașul Sibiu și numele lui Filip Moldoveanu, originar din părțile Siretului, stabilit la Sibiu prin 1521. Tipografia de la Sibiu a funcționat din prima jumătate a secolului XVI și tipărea preponderent cărți în limbile latină și germană, însă în 1544 acesta a tipărit cu litere chirilice un *Catehism românesc*, în 1546 *Tetraevanghelul slavon* și între 1551-1553 *Evangheliartul slavo-român* [184, p. 57-61; 234, p. 9-10]. Aceste cărți au avut o largă arie de circulație și, fără îndoială, au fost căutate în toate cele trei țări românești. Unicul exemplar de *Tetraevanghel* (1546), păstrat până în prezent, a aparținut voievodului Țării Moldovei Gheorghe Ștefan. Faptul că și tipăriurile macariene au fost cunoscute în Transilvania poate fi admis și din considerentul că Filip Moldoveanu a utilizat în cărțile sale inițialele și frontispiciile de pe cărțile lui Macarie [320, p. 45].

Deci, dacă subscriem afirmațiilor de mai sus, admitem că în anul 1528 în Sibiu exista o tipografie, în care se tipăreau cărți cu litere chirilice, alături de cele în latină și germană. De sub teascurile acestei tiparnițe au ieșit în 1544 *Catehismul românesc luteran*, însă la momentul actual al cercetărilor nu este cunoscut vreun exemplar din această ediție. *Catehismul* avea menirea să răspândească ideile luteranismului printre români. Mai târziu, între 1551 și 1553, este tipărit *Evangheliarul slavo-român*, din care a fost identificat un fragment, care se află în prezent în Biblioteca Saltykov-Șchedrin din Sankt Peterburg [184, p. 69] și alte două pagini au fost reperate de Eva Mârza printre foile unei cărți transilvănene din secolul al XVII-lea [256, p. 173-175].

O prodigioasă activitate culturală desfășoară la Brașov o altă personalitate marcantă a românilor, diaconul Coresi, originar din Țara Românească, care s-a format ca tipograf la Târgoviște, unde reușește să tipărească în 1558 *Triodul-Penticostar*. În Transilvania numele lui Coresi este amintit pentru prima dată ca ajutor al lui Oprea Logofătul în epilogul *Octoiului slavon*, apărut la Brașov în 1557, ori acest Oprea Logofătul a fost unul dintre meșterii tipografi ai lui Liubavici, de unde se poate deduce legătura directă dintre Coresi și Liubavici. În Brașov, oraș situat pe căile comerciale care legau Transilvania de Moldova și Țara Românească, Coresi se va stabili definitiv în anul 1559. În perioada 1560-1567 Coresi a tipărit mai multe cărți, iar după unele estimări, acesta scotea de sub teascurile tiparniței sale din Brașov câte o carte în fiecare an: *Octoih mic* (1557-1558), *Întrebarea creștinească* (1559-1560), *Tetraevanghel românesc* (1560-1561), *Tetraevanghelul slavon* (1562), *Apostol* (1566). Lui Coresi îi este atribuit tipărirea unui *Liturghier* la Brașov în anul 1570 [246, 188 p.; 219, p. 132-140; 288, p. 132-163]. Dacă în *Octoihul mic* (1557-1558) Coresi utilizează litera specifică tipografiei de la Târgoviște, după stabilirea definitivă a acestuia la Brașov nu mai folosește această literă, încât tipăriurile lui Coresi de după 1559 sunt diferite ca aspect grafic de cele tipărite până la această dată la Târgoviște și Brașov [327, p. 47-48; 184, p. 89]. Aflându-se la Brașov Coresi a tipărit cărți, fiind sprijinit de judele Brașovului Johannes

Benkner, însă după moartea acestuia activitatea tipografică a lui a încetinit semnificativ. Cu toate acestea el acceptă să tipărească cărți în limba română cu interes de propagandă luterană și calvină. Astfel, el va tipări *Tâlcul evangheliilor*, însoțit de un *Molitvenic* (1567-1568), lucrare care a fost comandată și sponsorizată de nobilul calvin Forró Miklós. Coresi continuă lucrul cu tipărirea în 1577 a unei *Psaltiri* [104, p. 101]. În acest context trebuie de precizat că atât la Târgoviște, cât și la Sibiu și Brașov au existat tiparnițe care au editat cărți cu caractere chirilice în limba română [184, p. 91]. Activitatea lui Coresi este cu mult mai prodigioasă, însă ceea ce trebuie menționat în mod deosebit este că prin tipărirea ultimei sale cărți în 1583, un *Evangheliar*, acesta revine în convingerile sale religioase la ortodoxie [104, p. 103]. Lui Coresi i se atribuie meritul de a fi cel care a conferit unitate limbii române, iar drept răsplată a fost numit „părintele limbii literare românești” [315, p. 34].

Coresi a lucrat împreună cu ucenicii lui și a susținut comunitatea românească din Șcheii Brașovului. El a desfășurat și un rodnic comerț cu cărți. La soborul, care s-a desfășurat la Cluj la 9 decembrie 1570, preoții erau înștiințați să aducă bani pentru a cumpăra *Psaltirea românească* (1570) cu un florin și *Liturghia românească* (1570) cu 30 de dinari. Cărțile diaconului Coresi au fost cumpărate și de domnul Moldovei Petru Șchiopu, pe care însă le-a luat cu el în exil, în Bolzen, în Tirol, unde după moartea sa în 1594 au fost atestate în lista sa de avere [315, p. 32]. Este greu de presupus dacă aceste cărți semnalate ca fiind cumpărate de Petru Șchiopu au circulat pe teritoriul Moldovei, mai degrabă s-au risipit prin Europa. Se admite că tipăriturile lui Coresi și ale ucenicilor săi au fost scoase în câte 100 de exemplare, cu excepția *Psaltirii* (1570), care a avut un tiraj de 500 de exemplare din cauza că era folosită și ca lectură. Exemplare din aceste cărți au fost identificate, atât în Transilvania, unde a activat diaconul Coresi, cât și în Țara Românească și Moldova. Un exemplu concludent în sensul circulației cărților coresiene pe întreg teritoriul populat de români este un exemplar al *Apostolului* coresian, care în prima jumătate a secolului al XVII-lea se afla în Moldova, ulterior fiind atestat în Transilvania, iar în 1850 cartea se afla iarăși în Moldova [327, p. 54; 320, p. 47].

În legătură cu activitatea diaconului Coresi la Brașov este și funcționarea în jurul anilor 1577-1780 a unei tipografii ambulante la Alba Iulia, înființată de diacul Lorinț și care nu se subordona în activitatea sa editorială politicii religioase a curții de la Alba Iulia [255, p. 13-14]. Cu toate acestea Vasile Popp susține, însă fără o acoperire documentară că în Alba Iulia a existat o tipografie încă în 1565, care nu tipărea cărți românești, fiind asigurată doar cu litere latine [40, p. 121]. Sursele documentare și cărturărești demonstrează că diacul Lorinț a tipărit în perioada 25 februarie – 16 mai 1579 un *Tetraevanghel slavon*, obținând privilegiul de a tipări această carte în decurs de 30 de ani. Diacului Lorinț îi mai sunt atribuite alte două cărți: *Octoih mic slavonesc* (1578) și *Psaltirea slavonă* (1577-1580). Acest personaj istoric a înființat la Alba Iulia o tipografie

cu o durată scurtă de activitate, a tipărit, se pare, doar trei cărți, care au unele caracteristici comune: corpul de litere, unele frontispicii, stema și anii de apartenență apropiați [255, p. 18-22; 233, p. 201-204].

În toată această perioadă în Țările Române a existat întotdeauna un schimb de idei, de valori și de oameni, în cazul nostru, de oameni făuritori de cărți. Astfel, prin contribuția dascălului „popa Dobre”, trimis de Matei Basarab în Transilvania, a fost înființată, conform convingerilor lui Vasile Popp în anul 1638 o tipografie românească la Alba Iulia, în care în 1641 a fost tipărită *Evanghelia cu învățătură*, care este o reeditare a *Evangheliei* diaconului Coresi din anul 1581 [40, p.121-122]. Tipografia românească de la Alba Iulia a tipărit în perioada 5-25 iulie 1640 sau 1642 un *Catehism calvinesc* în limba română, din care nu s-a păstrat nici un exemplar și care avea menirea să transmită ideile calvinismului printre românii ardeleni [255, p. 30-31]. Aceste două tipăriri (*Evanghelia cu învățătură* și *Catehismul calvinesc*) aparțin primei etape de activitate a tipografiei de la Alba Iulia, tipograful lor fiind Popa Dobre. Dacă prima tipăritură nu a fost influențată de principe și superintendent a doua avea misiunea certă de a promova prozelitismul calvin printre românii din Transilvania [255, p. 33].

Anul 1648 a dat culturii românești alte două tipăriri de înaltă calitate. Este vorba de *Noul Testament* și *Catehismul calvinesc* tipărite la Alba Iulia, urmate în anul 1651 de o *Psaltire* și în 1656 de *Scutul Catehismului*, apărute în timpul Arhiepiscopului și Mitropolitului scaunului Bălgradului și a Maramureșului și a toată țara Ardealului Simion Ștefan [255, p. 34-35]. În timpul următorului vlădăcă ardelean, Sava Brancovici, activitatea tipografică a încetat, iar cercetătorii nu atestă cărți tipărite în timpul său. Se crede că acesta nu ar fi acceptat supremația bisericii reformate [255, p. 60-61].

O tipografie românească a fost înființată în 1683 la Sas-Sebeș, care a reușit să tipărească doar o singură carte (*Sicriul de aur. Carte de propovedanie la morți*) [47, I, p. 269-273], în perioada 15 martie – 17 septembrie a acestui an și care este o culegere de 15 predici pentru diferite categorii de decedați [320, p. 124]. Datorită faptului că s-a lucrat 6 luni la tipărirea cărții, care conține 43 de coli de tipar într-o singură culoare, se poate presupune că tipografia a fost de proporții modeste și a avut o singură presă [90, p. 94].

Activitatea tipografică la Alba Iulia a fost reluată în anul 1684, când este tipărit un *Molitvenic*, semnalat în BRV ca aflându-se în 1935 în biserica din comuna Văleni din Maramureș [47, IV, p. 26]. Altă ipoteză referitoare la reluarea activității tipografice la Bălgrad poate fi anul 1685, când este tipărită *Cărare pe scurt* și care de altfel, este prima carte din această tipografie ajunsă până la noi. Remarcabilă este activitatea ierarhului Varlaam, în timpul căruia au fost tipărite la Alba Iulia patru cărți. O contribuție însemnată în această privință este atribuită protopopului Ioan Zoba din Vinț, care calvin fiind, a tipărit cărți românești cu o mai puțină influență calvinească.

Pentru prima dată numele său apare pe *Sicriul de aur*, tipărit la Sas-Sebeș în 1683, urmată de *Cărare pe scurt* (1685) [47, I, p. 275-277], *Ceaslovețul* (1687) [47, I, p. 279-280] și *Molitvenic* (1689) [47, I, p. 291-296]. În timpul Mitropolitului Varlaam a mai fost tipărită *Rânduiala diaconstvelor* (1687), la sfârșitul căreia apare numele lui *Chiriac scriitor și tipograf* [47, I, p. 280]. Următoarea este o broșură de 8 f. *Poveste la 40 de mucenici*, tipărită în 1689 [47, I, p. 296; 40, p. 123]. După moartea Mitropolitului Varlaam activitatea editorială la Alba Iulia încetează și este reluată abia în 1699, când apare *Bucvarul* [47, I, p. 369-370] și *Chiriadromionul* [47, I, p. 372-277]. Ultima carte din Tipografia Mitropoliei din Alba Iulia este *Pânea Pruncilor*, apărută în anul 1702 [47, I, p. 440], concomitent cu desăvârșirea procesului de unire cu Roma și destinată credincioșilor greco-catolici. Vasile Popp, însă, mai menționează în acest an și un *Catehism românesc* de părintele Pavel Barani, care ar putea fi aceeași cu precedenta carte [40, p. 123]. În Tipografia Mitropoliei din Alba Iulia au fost tipărite 9 cărți în limba română, dintre care 7 de literatură liturgică și 2 de catehetică calvină [90, p. 96].

În această perioadă a funcționat o tipografie românească la Sibiu, de sub teascurile căreia au fost scoase două cărți: un *Ceasloveț*, tipărit de popa Chiriac tipograf moldovean și ucenicii Opria, Mihai Banci și Toma în anul 1696 [47, I, p. 339-340; IV, p. 207-208]; o *Psaltire*, tipărită în 1709 [47, IV, p. 37] și care a fost semnalată de Nicolae Iorga în biserica unită din Apoldu de Jos din vecinătatea Sibiului, fără a avea deplina cercetitudine că a fost tipărită la Sibiu [90, p. 98].

Tipografia de la Blaj a funcționat începând cu anul 1747 și a tipărit cărți pentru românii greco-catolici. Tiparnița a fost înființată în urma decretului imperial din 14 octombrie 1746 prin care împărăteasa Maria Tereza solicita guvernului Transilvaniei unele precizări privind locul și mijloacele înființării unei tipografii pentru Biserica unită. A urmat la 23 noiembrie 1746 alt decret prin care se interzicea importul de cărți din Țările Române, confirmat prin rescriptul împărătesei din 18 iunie 1747, care mai admitea înființarea unei tipografii pentru tipărirea cărților românești potrivite unirii [272, p. 139]. Existența unei tipografii la Blaj, anterioare anului 1747 este improbabilă la momentul actual al cercetărilor [90, p. 93], chiar dacă sunt semnalate două cărți, un *Ceaslov* (1678) și un *Octoih* (1678), menționate și în volumul IV al *Bibliografiei românești vechi* [47, IV, p. 25]. Constatarea prezenței acestor cărți ar fi, mai degrabă, o eroare de lectură a anului tipăririi lor, iar în cazul în care ar fi existat asemenea ediții ale *Ceaslovului* și *Octoihului*, ele trebuiau să fie destinate calvinilor. Este cunoscut că Episcopia greco-catolică a fost instalată mai întâi la Alba Iulia, mutată în 1721 la Făgăraș și în cele din urmă la Blaj. În acest context se cere de precizat că există legături directe între tipografia românească de la Alba Iulia și instrumentarul tipografiei de la Blaj [71, p. 1]. Organizatorul acestei tipografii este Dimitrie Pandovici, care în 1737 lucra la Râmnic, iar în 1742-1743 activa la București [79, p. 220]. Tiparnița a funcționat în mănăstirea Sfintei Treimi, iar tipografiile care au activat aici de la începuturile ei au fost Dumitru

Râmniceanul și Mihail Becikerechi, ultimul venit de la Cluj, unde a practicat meseria de tipograf în perioada 1740-1744 [79, p. 48, 91]. Pe foile de titlu ale tipăriturilor blăjene sunt scriși și alții, ca: Ioan râmniceanul, Petru sibianul, Sandul tipograful, Petru râmniceanul Papavici, Petrus Tekeld, diaconul Ioannis Endredi [79, p. 161, 228, 243, 221, 276, 102] etc. Prima tipăritură apare la Blaj în anul deschiderii tipografiei și este decretul Mariei Tereza privind interzicerea circulației banilor austrieci în țările otomane supuse. Tipografia de la Blaj imprima cărți în limba română și latină. În anul 1765 tipografia a fost înzestrată cu utilaj nou și tot acum sunt atestați meșteri aduși de la Râmnic și Iași. În acest an a fost tipărită *Evanghelia* tipărită de Sandul tipograf de la Iași, fiul lui Ieremia tipograf și Petru Râmniceanul Papavici, cu Ioan Râmniceanul. Este clar că în această perioadă în tipografia de la Blaj activează alături de meșterii din Transilvania și cei din Moldova și Țara Românească [327, p. 99-100].

Prima apariție editorială importantă de la Blaj datează cu anul 1750, intitulată *Floarea adevărului*, destinată preoților și enoriașilor și a fost reeditată abia în anul 1816. În carte se retălmăcea, cu ajutorul unor texte ortodoxe crezul greco-catolic. Potrivit ultimelor cercetări tipografia blăjeană a fost amplasată într-o clădire a curții episcopale, iar începând cu anul 1751 a fost transferată în mănăstirea Sfânta Treime din Blaj [272, p. 149, 164]. În următorii ani au fost tipărite alte câteva titluri: *Ceaslov* (1751, 1753), *Catehismul mare* (1753), *Strastnic* (1753) și *Dialogus* (1753-1754) [272, p. 164]. În 1756 în mănăstirea Sfânta Treime din Blaj a fost tipărită *Liturghia*, în prezent fiind cunoscute 75 de exemplare, dintre care 27 au fost cercetate *de visu*, iar 48 consemnate documentar [272, p. 182]. Un exemplar se află în prezent în fondul Carte veche și rară a Bibliotecii Științifice Centrale a Academiei de Științe a Moldovei (cota 28763).

După moartea Episcopului Petru Pavel Aron, survenită la 9 martie 1764, în tipografia de la Blaj a fost tipărită *Evanghelia* de la 1765, impunătoare prin dimensiuni și impecabilă prin ținuta grafică. În anul următor a fost tipărit *Ceaslovul*, sub supravegherea și îndrumarea tehnică a lui Petru Papavici și este o reeditare a celui din 1753 [272, p. 211]. În anul 1767 a apărut un *Apostol*, din care în prezent au fost repertoriate 172 de exemplare [272, p. 221]. Dintre cărțile tipărite la Blaj în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea și semnalate în întregul spațiu românesc, inclusiv și în Basarabia se numără: *Triodion* (1771), *Strastnic* (1773), *Evanghelie* (1776), *Minologhion* (1781), *Octoih* (1783), *Evhologhion* (1784), *Octoih* (1792), *Catavasier* (1793), *Biblia* (1795), *Triodion* (1800), *Strastnic* (1800). Sunt semnalate în număr mai mare (4-7 ex.) în Basarabia tipăriturile blăjene din primele decenii ale secolului al XIX-lea: *Apostol* (1802, 1814), *Strastnic* (1804), *Penticostarion* (1808), *Triodion* (1813) [54, p. 364]. Prezența lor în număr mare în diferite regiuni ale spațiului românesc denotă faptul că aceste cărți au fost tipărite în tiraje mari pentru acele timpuri. Foile de titlu ale tipăriturilor de la Blaj sunt realizate cu acuratețe și iscusință,

cărțile sunt înzestrate cu letrine, viniete în text și viniete finale, iar aspectul filelor este asemănător celor tipărite în Țara Românească [87, p. 48-52].

Potrivit ultimelor estimări ale producției de carte tipărite la Blaj în perioada 1787-1821 cartea de factură bisericească constituia 55 % din titluri și 51 % din ediții, iar cărțile didactice reprezentau aproximativ 13 % din totalul cărților tipărite în această perioadă. *Octoihul* (1791-1792), *Catavasierul* (1793), *Liturghiile* (1807), *Penticostarul* (1807-1808), *Psaltirea* (1808), *Evangheliile* (1817) au fost tipărite într-o ediție. *Acatistul* (1791, 1816), *Triodul* (1799-1800 și 1813), *Apostolul* (1802, 1814) și *Strastnicul* (1803-1804 și 1817) au cunoscut două ediții, iar *Ceaslovul* (1793, 1808, 1814-1815) și *Catehismul* (1787, 1805, 1815) au avut câte trei ediții. Aceste cărți au fost tipărite în tiraje care oscilau între 1212 și 1334 exemplare, stocurile cărora se epuizau în 8-10 ani din momentul tipăririi lor [271, p. 22-24].

În perioada anilor 1780-1830 cărți românești au fost tipărite și peste hotarele Transilvaniei, cum ar fi Viena și Buda. Tipografia din Viena a fost înființată în anul 1482, însă abia după trei secole de existență, în timpul tipografului Iosif Kurczbök, a început să tipărească cărți în limba română, căruia în anul 1770 Curtea împărătească i-a încredințat să instaleze o tiparniță pentru tipărirea cărților în alte limbi, printre care și în română. Mai mult ca atât, Maria Tereza i-a oferit și un privilegiu pe 20 de ani de a tipări cărți pentru uniții și neuniții din imperiu, pe care aceștea le cumpărau mai scump din alte țări. Importul de cărți din străinătate a fost interzis la 6 octombrie 1770, iar dacă totuși erau importate se confiscau și nimiceau. În anul 1771 au fost tipărite două cărți: *Regulamentul illiric* (în mai multe limbi, printre care și româna) și *Bucvariul*, în limba română. Pentru a proteja piața de cărți din Austro-Ungaria, în anul 1775 a fost dată poruncă autorităților de graniță să oprească importul de cărți străine, pentru a nu face concurență tipografiei Kurczbök-iane. Spre sfârșitul anului viitor au apărut *Regulele școlastice*, în românește, iar în 1777 alte două: *Metodul* și *Pravila Mănăstirească*. Tipograful Iosif de Kurczbek a murit la Viena la 19 decembrie 1792, iar la 18 aprilie 1793 întreaga tipografie a acestuia a trecut în proprietatea agentului de curte Ștefan de Novacovich, împreună cu toate drepturile pe care le-a avut Kurczbek. Dintre cărțile românești tipărite la Viena în anul 1793 este *Adunarea cazaniilor*, răspândită în toate cele trei țări românești. În anul 1795 privilegiata tipografie a lui Ștefan Novacovici din Viena a fost comasată cu cea de la Buda [259, p. 17-30].

Tipografia Universității din Buda a fost înființată în anul 1777. Prima carte în limba română tipărită la Buda a fost *Catehismul cel mare*, iar ulterior tipografia Universității din Buda obține privilegiul de a tipări manuale școlare și cărți românești. Primul manual românesc editat a fost un *Bucvar spre folosul școalelor niamului românesc* din 1797. Cărțile apărute la Buda până în anul 1798 erau tipărite cu litere latine, iar din acest an au fost aduse și litere chirilice și a început o intensă activitate tipografică la Buda, tipărindu-se cărți românești cu caractere chirilice. În

perioada 1791-1800 la Buda s-au tipărit 9 cărți, iar în 1811-1820 – 95 de cărți [327, p. 124]. Unul dintre meritele acestei tiparnițe este că a continuat politica de educare a tineretului, prin tipărirea manualelor, iar prin contribuția reprezentanților *Școlii ardelenе* cărțile de la Buda au fost răspândite în întregul spațiu românesc, iar producția de carte cu litere chirilice a acestui centru tipografic a avut un mare ecou în lumea creștină ortodoxă.

Pe teritoriul Transilvaniei pe parcursul evului mediu și al perioadei moderne au activat numeroase centre tipografice, care au tipărit cărți pentru protestanți, romano-catolici, greco-catolici și ortodocși. Cărți destinate românilor au fost tipărite deopotrivă și în centrele tipografice europene, ca Viena și Buda. Producția de carte tipărită pentru români în Transilvania și în alte centre europene a fost răspândită în teritoriile românești extracarpătice și sunt întâlnite și în prezent în număr mare în bisericile și mănăstirile, bibliotecile și muzeele de la est și sud de Carpați. Reieșind din unele calcule elocvente producția de carte din aceste centre tipografice în perioada 1508-1830 a fost destul de numeroasă ca titluri și ca număr de exemplare. Potrivit acestor date convingătoare, în Buda au fost tipărite 200 de titluri, în Sibiu – 187, în Blaj – 164, Viena cu 94 și Brașov cu 68 de titluri de carte [193, p. 122-123]. Aria de răspândire a acestor tipărituri este destul de extinsă, fiind întâlnite în diferite părți ale spațiului românesc. Cărțile tipărite la Blaj, întâlnite în Basarabia, au fost utilizate cu reticență, tocmai din considerentul că erau destinate credincioșilor greco-catolici, iar exemplarele cercetate *de visu* sunt în stare bună de păstrare, semn că au fost mai puțin utilizate de fețele bisericești în oficierea serviciilor divine.

2.3. Cartea și tiparul în Țara Moldovei

În Țara Moldovei tiparul apare relativ târziu, în anul 1642, când în capitala statului, târgul Iași, este instalat primul teasc tipografic. Primele intenții, însă, de înființare a unei tipografii în Țara Moldovei au fost întreprinse în secolul XVI și începutul secolului XVII, însă din cauza unor împrejurări nefaste, dictate de intensificarea jugului otoman, instabilitatea politică și, poate, de rezistența unor monahi copişti de manuscrise nu au permis instalarea tiparniței în Țara Moldovei, decât în deceniul patru al secolului XVII [198, p. 133-134]. Aceste condiții nefavorabile au dus la întreruperea activității tipografice în Țările Române din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea până în deceniul patru al secolului al XVII-lea [327, p. 65].

Este evident că în lipsa unei tipografii în Moldova, în instituțiile bisericești, cartea tipărită exista, fiind importată la început din Țara Românească și Transilvania, iar mai târziu, din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și din teritoriile est-slave. Cărțile erau aduse de negustori, de fețele bisericești sau de tinerii moldoveni plecați la studii în străinătate. Pe lângă manuscrisele vechi, aici au circulat și cărți tipărite în centre din străinătate ca: Moscova, Lvov, Ostrog, tipărite de primul tipograf rus Ivan Feodorov, dintre care *Apostol*, *Ceasoslov*, *Biblia* tipărită în Ostrog în august 1582. Ivan Feodorov a vizitat Moldova, Țara Românească și Turcia în vara anului 1577 în căutarea

traducerilor *Bibliei*, care i-ar fi servit ca model pentru pregătirea textului viitoarei ediții. Importul neînsemnat de cărți din străinătate nu satisfăcea necesitățile evidente de carte tipărită, ceea ce a determinat organizarea și înființarea unei tipografii în capitala țării [373, p. 68].

Una dintre cele mai vechi surse, referitoare la tipografiile din spațiul românesc, datează începuturile activității tipografice în Țara Moldovei în 1642, când a fost instalată tiparnița prin contribuția domnului Vasile Lupu (1634-1653), ofiță care se afla sub patronajul direct al voievodului și era numită *Tipografia domnească* [40, p. 142]. Domnul moldovean era considerat de contemporani ca fiind foarte instruit și cult, a organizat și înființat în 1639-1640, prin ajutorul și sprijinul mitropoliților Varlaam al Moldovei și Petru Movilă al Kievului Academia slavo-greco-latină cu sediul în biserica Trei Ierarhi din Iași [203, p. 142].

În acest context Vasile Lupu s-a adresat, la fel ca și Matei Basarab Mitropolitului Kievului Petru Movilă pentru a-i trimite utilaj tipografic în vederea instalării unei tiparnițe în capitala țării. Tiparnița este instalată, așa cum am precizat mai sus, în anul 1642 în biserica *Trei Ierarhi* din Iași, iar în fruntea ei a fost numit ieromonahul Sofronie Pociațki, venit de la Kiev, personalitate marcantă a acelor timpuri. Aici se cuvine de apreciat și raporturile dintre voievozii și boierii moldoveni cu Frăția ortodoxă din Lvov. Este cunoscut că ortodocșii din Polonia erau supuși unor constrângeri din partea romano-catolicilor, iar voievozii și boierii moldoveni au contribuit de fiecare dată, când a fost cazul, cu ajutoare materiale și financiare la prosperarea comunității ortodocșilor din Lvov și teritoriile cu populație preponderent de altă religie. În Lvov au fost ctitorite biserici pentru populația ortodoxă, stabilită în acest oraș, care funcționează și în prezent [125, p. 10-15]. Mai mult ca atât, conducerea Frăției ortodoxe din Lvov a acceptat, înainte de 12 ianuarie 1641, să toarne litere pentru tiparnița sa. Din scrisoarea expediată la această dată rezultă că Vasile Lupu a trimis la Lvov reprezentanții săi pentru a lua literele și a plăti pentru acest serviciu [32, II, p. 49-51]. Materialul tipografic a fost primit cu întârziere din cauza că delegația moldoveană nu a fost mulțumită de calitatea literelor, iar la 29 martie 1642 frăția lioveană a trimis spre Iași și litere grecești [198, p. 137].

La 20 decembrie 1642 a fost tipărit *Decretul lui Partenie*, care este în realitate decretul Sinodului ortodox de la Iași din 1642, organizat cu scopul de a condamna luteranismul și calvinismul. Dintre cărțile tipărite la Iași în anii '40 ai secolului al XVII-lea, cele mai reprezentative sunt *Carte românească de învățătură, duminecele preste an și la praznice împărătești și la sfinți mari* (Cazania lui Varlaam, 1643) și *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe* (Pravila lui Vasile Lupu, 1646), care s-au bucurat de o mare căutare printre români. Prima carte în spațiul moldav - *Cartea românească de învățătură a duminicilor preste an* (1643) a fost pregătită pentru tipar de Mitropolitul Varlaam (1590-1657), încă în 1636, cunoscută și cu numele de *Cazania lui Varlaam*, lucrare monumentală care a avut o

arie foarte extinsă de circulație, fiind atestată în întreg spațiul istoric românesc. Cartea a fost scoasă în cel puțin două tiraje, fiind atestate exemplare cu foi de titlu care diferă ca aspect grafic, de asemenea se atestă unele mici diferențe de conținut ale titlului [198, p. 136; 196, p. 21-25]. *Pravila lui Vasile Lupu* (1646) este primul cod oficial de legi, tipărit cu cheltuiala domnului și are la bază un cod de legi bizantine. Din titlul cărții reiese că a fost tradusă din limba greacă, iar în predoslovie ei se menționează că autorul cărții, Eustratie logofătul, a fost ajutat de Miletis Siricios, cunoscut jurist din acea perioadă [151, p. 47; 224, p. 36-44].

După o activitate fructuoasă în domeniul tipăririi cărților în Țările Române, marcată de contribuțiile lui Matei Basarab în Țara Românească și a lui Vasile Lupu în Moldova, urmează o perioadă de stagnare de un sfert de veac. În această perioadă se atestă o lipsă acută de cărți, iar pentru remedierea acestor neajunsuri Moldova apelează la cărțile tipărite în țările vecine. În acest context izvoarele medievale constată rugămintea domnului Moldovei Gheorghe Duca, care printr-o scrisoare din 26 ianuarie 1671, cerea Frăției ortodoxe liovene să-i tipărească „la Liov 400 de psaltiri, după cartea pe care o alătur la această scrisoare și care este tipărită cu litere cirilice în limba moldovenească, ca poporul care nu cunoaște limba slavonă, s-o poată înțelege mai ușor” [32, II, p. 342-344; 90, p. 84]. Autorul scrisorii trimite „o carte scrisă în limba moldovenească și care cuprinde predici, întrebări și răspunsuri”, pentru a-i tipări alte 200 de exemplare de carte, intenție care nu a fost realizată, probabil, din lipsa mijloacelor financiare [90, p. 84]. Doi ani mai târziu, în 1673, alt domn al Moldovei Ștefan Petriceicu contribuie la tipărirea în orașul Unieiv (Ucraina) a *Psaltirii în versuri* și *Acatistului Născătoare de Dumnezeu* a lui Dosoftei [373, p. 91; 89, p. 275-299].

O contribuție însemnată în viața culturală a tuturor românilor este atribuită implicării în viața culturală și religioasă a Mitropolitului Dosoftei, ridicat în treapta de mare ierarh al Țării Moldovei în anul 1671, în timpul celei de-a doua domnii în Moldova a lui Gheorghe Duca (1668-1672) [216, p. 31]. În această perioadă a fost organizată la Iași, în mănăstirea Cetățuia, prin contribuția Mitropolitului Dosoftei și a Patriarhului Ierusalimului Dositei, o tipografie grecească, care era considerată ca fiind a doua după cea de la Constantinopol, ce tipărea cărți în limba greacă. Este cunoscut că utilajul necesar a fost adus din Veneția, unde întotdeauna s-au tipărit cărți și în limba greacă. Prima carte tipărită la Cetățuia este *Întâmpinarea contra primatului papei*, a lui Nectarie, Patriarhul Ierusalimului, ieșită de sub tipar în anul 1682, având concursul, de fapt, ca și celelalte care vor fi tipărite ulterior, a Patriarhului Ierusalimului Dositei. S-au mai tipărit în anii următori câteva cărți în grecește, dintre care *În contra ereziilor* de Simion Arhiepiscopul Thesalonicului (1683). Asediul Vienei, în care s-a implicat de partea otomanilor și Ducă vodă a dus la pierderea de către acesta a tronului Țării Moldovei, iar tipografia din mănăstirea Cetățuia a încetat să mai tipărească cărți. Și-a reluat activitatea în timpul domniei lui Constantin Cantemir

(1685-1693), când a fost tipărită *Rânduiala Sfinților martiri Serghie și Vach*, adresată voievodului Țării Românești Șerban Cantacuzino și ctitoriei sale de la Cotroceni, care avea pe lângă hramul *Adormirea Maicii Domnului* și pe cel al sfinților martiri amintiți. Prin tipărirea acestei cărți, de fapt, Dositei î-și pregătea terenul pentru a pleca în Țara Românească. Duca vodă a decedat în Polonia, iar Dositei s-a îndreptat spre Țara Românească. S-a reîntors la Iași abia în timpul domniei fiului lui Duca vodă, Constantin Duca, pe care l-au înscăunat otomanii. În această perioadă Dositei a publicat *Tomul împăcării* (1694), drept răspuns la scrisoarea lui Leon Allatius, care includea mai multe blasfemii la adresa Bisericii ortodoxe. Cartea a fost tipărită cu ajutorul cărțurarului Dionisie Pădure, prin concursul căruia, în același an, au fost tipărite alte două cărți în limba greacă [93, p. 32-38]. În tipografia Sfântului Mormânt din Iași s-au tipărit 10 cărți, ceea ce constituie 52,63 % din producția de carte apărută la Iași și 7,35 % din producția de carte tipărită la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea în Țările Române [90, p. 90].

Pe lângă aceste activități culturale în capitala Țării Moldovei s-a încercat redeschiderea tipografiei lui Vasile Lupu. Mitropolitul Dosoftei s-a adresat printr-o scrisoare la 15 august 1679 Patriarhului Moscovei Ioachim, pentru a-l ajuta să instaleze o tipografie în capitala țării, rugându-l să-i trimită „un teasc împreună cu teascu, care tipărește hârtia cu litere, și litere trimite-ne de acelea, cu care ați tipărit biblia, litere mărunte și mijlocii, care sânt pentru psaltiri, slujebnice și evanghelie” [32, II, p. 59]. Răspunsul a fost primit la 16 decembrie 1679, în care se menționa că a trimis prin solul său Ioan Bilievici cele necesare pentru organizarea tipografiei [307, p. 14]. De precizat că Dosoftei, ajutat de tipograful rutean Vasile Stavințki și de Stancul faurul a reușit să tipărească în anul 1679 cu litera și restul utilajului rămas din timpul lui Vasile Lupu o *Liturghie* în limba română [327, p. 71; 91, p. 227]. Conducător al tipografiei a fost numit ieromonahul Mitrofan de la mănăstirea Bisericiani, cel care a devenit ulterior episcop de Huși, iar mai apoi și de Buzău [79, p. 204]. Aici au fost tipărite *Psaltirea de'nțales* (1680), *Molitvenic de'nțales* (1681), *Viața și petrecerea sfinților* în patru volume (1682-1686), *Parimiile de preste an* (1683) *Liturghie și rugăciuni* (1684) și un *Octoih*, despre datarea căruia nu există prea multă certitudine [198, p. 140-141; 90, p. 87]. Tiparnița Mitropoliei din Iași a funcționat între 1679 și 1686, în care Mitropolitul Dosoftei și-a tipărit cele mai valoroase lucrări ale sale. În anul 1686 Ioan Sobiecki pătrunde în Moldova, în fruntea unei armate poloneze și staționează în Iași două săptămâni. După retragerea armatelor poloneze de pe teritoriul Moldovei Mitropolitul Dosoftei a fost nevoit să-l urmeze pe Sobiecki din cauza că polonezii au luat cu ei tezaurul, arhiva și moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, sperând la o revenire imediată. A părăsit Moldova și unul dintre apropiații mitropolitului – Mitrofan, care s-a refugiat la curtea lui Șerban Cantacuzino din Țara Românească. Nu vom insista asupra activității Mitropolitului Dosoftei în Polonia, însă vom subscrie opiniei unor cercetători care admit că ierarhul moldovean s-a aflat în timpul peregrinării sale în castelul regal

din Stryi de lângă Żolkiew și considerăm, de altfel, ca și Nicolae Fuștei că prelatul avea mai degrabă un statut de refugiat politic. A decedat la 13 decembrie 1693 în Żolkiew (în prezent Nesterov, din Ucraina) și a fost înmormântat în biserica din acest oraș [216, p. 35-37].

Potrivit unor estimări în Tipografia Mitropoliei din Iași au fost tipărite șapte lucrări în perioada sfârșitului secolului al XVII-lea și începutul secolului următor, ceea ce constituie 5,14 % din producția tipografică a Țărilor Române și 36,84 % din producția de carte din tipografiile ieșene [90, p. 86].

Evident, Tipografia Mitropoliei și-a încetat activitatea în anul 1686 după plecarea Mitropolitului Dosoftei în Polonia. În anul 1697, după o perioadă de un deceniu, apare la Iași *Tâlcuirea Liturghiei*, care are în titlul ei precizarea că a fost tipărită în „tipografia Domnească” [47, I, p. 344-347] din Iași. De aici reiese că tiparnița a fost reorganizată între timp și trecută sub paronajul domnului Moldovei. A doua carte ieșită de sub teascurile acestei tipografii este *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* (1698), în limbile greacă și română, a lui Dimitrie Cantemir [47, I, p. 355-365; 77, p. 77-79]. Tiparnița domnească de la Iași a fost înființată prin contribuția voievodului Antioh Cantemir (1695-1700), or această personalitate se înscrie, alături de Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, în rândul domnilor români care au înființat în această perioadă tipografii, iar menirea lor era de a contribui la promovarea valorilor fundamentale ale românilor [90, p. 88]. Activitatea Tipografiei Domnești nu poate fi considerată fructuoasă, deoarece sunt semnalate până în prezent doar două tipăriri, iar acestea constituie 10,53 % din producția de carte tipărită la Iași și doar 1,47 % din volumul de cărți tipărite în Țările Române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea [99, p. 88].

În secolul al XVIII-lea intervine o situație divicilă în activitatea tipografică în Țările Române, explicată prin încorporarea Transilvaniei în Imperiul habsburgic (1699) și instaurarea regimurilor fanariote în Moldova (1711) și Țara Românească (1716). Drept urmare, situația geopolitică a acestor țări, care sunt amplasate la confluența intereselor imperiilor otoman, țarist și habsburgic, nu este favorabilă unei evoluții ascendente pe multiple planuri. În legătură cu acest proces se atestă un regres și în activitatea tipografică în Țara Moldovei, cu precădere în ceea ce privește tipărirea cărților în limba română, fenomen specific primei jumătăți a secolului al XVIII-lea. Potrivit unor estimări, dacă în Țara Românească în perioada 1717-1750 au fost tipărite 102 cărți, în Moldova doar 29, în Transilvania 6 și 15 cărți în afara teritoriilor românești. În a doua jumătate a acestui secol situația se redresează, iar numărul tipăriturilor din Moldova este în creștere. Deși în secolul al XVIII-lea limba cultă era greaca, în Moldova și Țara Românească apar un număr mai mic de cărți în această limbă: 24 de cărți în limba greacă, față de 42 în limba română [327, p. 92-93].

În anul 1714 domnul fanariot Nicolae Mavrocordat (1709-1710, 1711-1716) a înființat la mănăstirea Sfântul Sava din Iași o școală primară și o tipografie, aflate sub supravegherea Patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului și care au avut o durată scurtă de existență [302, p. 23]. Este cunoscut că de sub teascurile acestei tipografii au ieșit: un *Sinopsis* în 1714 în limba slavonă, o *Liturghie* în 1715, cu textul slavonesc, iar tipicul românesc și cartea lui Ioan Damaschin, *Arătarea credinței ortodoxe* în 1715, în limba greacă. De asemenea trebuie de menționat că în cadrul acestei tipografii s-a desfășurat o intensă activitate editorială în perioada 1744-1747, când au fost imprimate cărți pentru ortodocșii arabi din Asia Mică și Peninsula Sinai, prin contribuția directă a Patriarhului Silvestru al Antiohiei [302, p. 24]. Așadar, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea se atestă o preocupare specială pentru cărțile în greacă și arabă, ori cărțile respective au o arie de utilizare destul de restrânsă în societate. Conform altor cercetări între 1717 și 1750 în Țara Moldovei au fost tipărite 29 de cărți și se observă o creștere neînsemnată a celor tipărite în limba română [327, p. 92]. Este cazul de remarcă că în perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până în anul 1726 în Țara Moldovei nu a fost tipărită nici o carte în limba română, decât *Liturghia* (1715), tipărită de Ieremia Marcovici cu text bilingv: slavonesc și românesc [151, p. 77]. În anul 1726 apare la Iași, în Tipografia Mitropoliei *Antologhionul* în limba română (cântările și canoanele sunt în slavonă) și *Octoiul*, o ediție aparte, în 1731 *Psaltirea* în slavonă, cu excepția titlului și versurilor la stema țării, în 1732 *Învățăături preoțești despre taine* [151, p. 83]. Din acest an tipografia din Iași și-a încetat activitatea.

În timpul Episcopului Varlaam al Rădăușului (1735-1745) a fost înființată în acest oraș o tipografie, care a imprimat trei cărți de slujbă, preocupare care a continuat în timpul Episcopului Iacob Putneanul (1745-1750) [289, p. 284].

O activitate fructuoasă a desfășurat Duca Sotiriovici, un dascăl grec din Thasos, stabilit în Țara Moldovei, căruia domnul Constantin Mavrocordat (1733-1735, 1741-1743, 1748-1749, iunie-noiembrie 1769) i-a acordat condiții avantajoase pentru tipărirea cărților. Activitatea sa tipografică se inscrie în politica de reforme a lui Constantin Mavrocordat, inițiată cu scopul de a consolida statul și de a depăși declinul economic în care se afla țara. Este primul tipograf din Țările Române care a avut atelierul său propriu [258, p. 145]. Cunoscător al mai multor limbi (greaca, slavona și româna), Duca Sotiriovici a activat în cadrul tipografiei din Iași între 1743 și 1752, iar potrivit ultimelor cercetări se consideră că a tipărit sau a lucrat la editarea a cel puțin 19 cărți [79, p. 251-253]. Cu toate acestea N. Iorga a avut o atitudine rezervată față de acest personaj, numindu-l „Grecul acela insular cu numele slavisat și cu aplecare față de tiparul românesc” [230, p. 114]. Duca Sotiriovici, pe lângă faptul că a păstrat vechea tradiție în tipărirea cărților, a mai contribuit la desăvârșirea artei tipografice din Moldova. Dintre cărțile pe care le-a tipărit se numără: *Psaltirea*

(1743), *Liturghia* (1747), *Triodionul* (1747), *Octoiul* (1749), *Sinopsisul* (1751), *Penticostarionul* (1753), cărți care sunt întâlnite în întreg spațiul românesc.

Activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici s-a aflat în dependență de stat și de biserică, chiar dacă tiparnița sa funcționa pe principii comerciale. Cu toate acestea, el a reușit într-o perioadă relativ scurtă, de doar zece ani, să tipărească un număr impresionant de cărți [151, p. 84]. A fost erudit în ale tiparului, s-a manifestat ca o personalitate marcantă a culturii românești, a activat în calitate de tipograf, gravor, poet, traducător și editor [79, p. 251]. Mai mult ca atât, Duca Sotiriovici, a reînviat arta tipografică din Țara Moldovei, după avântul activității tipografice din ultimul sfert al secolului al XVII-lea și decăderea lui ulterioară.

Tipografia grecească din Iași nu se manifestă printr-o activitate prodigioasă în această perioadă. După reluarea activității sale, a fost asigurată și cu litere arabe, iar în anul 1746 s-a tipărit în această limbă cartea *Arbitrul adevăturii și al dreptății* de Nectarie, Patriarhul Ierusalimului [327, p. 99].

Tipografia Mitropoliei și-a reluat activitatea după anul 1749, prin contribuția Mitropolitului Iacob Putneanu (1750-1760). Până în anul 1755 au fost tipărite aici unele cărți de Ieremia Marco tipograf și Ioan Simion tipograf ardelean [327, p. 98]. În acest an s-a tipărit un *Antologhion*, „cu blagoslovenia și toată cheltuiala prea sfințitului Mitropolit a toată Moldovlahiia chiriu chir Iacov, întru a sa de nou tipografie în sfânta Mitropolie în Iași” [54, p. 66]. Au lucrat la apariția acestei cărți Grigore și Sandu tipografi [79, p. 243]. În această tipografie au mai fost tipărite *Apostolul* (1756), *Psaltirea* (1757), *Liturghia* (1759) etc. În anul 1755 apare primul manual moldovenesc, numit *Bucvar*, tipărit prin concursul direct al Mitropolitului Iacov [204, p. 118-124]. Tipărirea *Abecedarului*, a deschis cale liberă apariției mai târziu a altor cărți de factură didactică, cum ar fi, de exemplu, gramatica lui Toader Școleru și geografia lui Amfilohie Hotiniul [151, p. 87], la care ne vom referi mai jos. În aceeași categorie se înscrie și *Gramatica moldovenească*, pregătită pentru tipar de preotul Macarie, cu cheltuiala vistiernicului Ioan Cantacuzino, în anul 1770 [151, p. 88].

În timpul Mitropolitului Gavriil Callimachi (1760-1786) s-au tipărit la Iași peste 20 de cărți pentru slujbă și de învățătură pentru preoți. În anul 1762 a fost tipărită *Evanghelia*, de tipograful Grigorie și „cu osârduia și cu toată cheltuiala prea osfințitului Mitropolit al Moldovii chir Gavriil” [54, p. 76], prima *Evanghelie* tipărită la Iași și care a avut o arie largă de circulație, fiind întâlnită și în multe sate din Basarabia [148, p. 416-417]. Au urmat și alte cărți de o mare importanță, atât pentru slujitorii bisericești, cât și pentru întreaga cultură și spiritualitate românească.

În perioada războiului ruso-turc din anii 1768-1774 în Moldova au fost tipărite manifestele feldmareșalului P. A. Rumeanțev, adresate populației principatului. O mare importanță asupra impulsivării activității tipografice din Moldova este atribuită editorului, tipografului și gravorului Mihail Strilbițchi, originar din orașul ucrainean Mirgorod și care s-a stabilit în Moldova pe la

mijlocul secolului al XVIII-lea, unde a dedicat acestei activități 40 de ani din viață [198, p. 142; 151, p. 90-92]. Prezența sa la Iași este atestată la 20 mai 1755, într-un document din care reiese că acesta a cumpărat o casă, iar în 1761 cumpără o altă casă în Iași. Pentru prima dată, numele său apare pe o gravură în anul 1756, la Iași, în 1762 ca tipograf și în 1769 în calitate de gravor. Este atestat ca activând la Iași până în anul 1789, fiind proprietar de tipografie în acest oraș, la Dubăsari în anii 1791-1795 și la Movilău, pare să fi fost proprietar de tipografie în 1796-1800. Apare și pe cărțile tipărite la mănăstirea Neamț în perioada 1806-1825, împreună cu fiul său Policarp [79, p. 262].

Așadar, Mihail Strilbițchi este menționat în calitate de gravor în anul 1756 pe o carte în limba greacă, iar din *Catihizisul*, tipărit la Iași, în 1772, a cărei predoslovie a scris-o, reiese că a activat în calitate de tipograf la Tipografia Mitropoliei. În perioada 1778-1794 Mihail Strilbițchi a închiriat Tipografia Mitropoliei, unde a tipărit mai multe cărți, în special, de factură religioasă, în care a inclus gravuri executate de el: *Catavasier* (1778), *Psaltire* (1782), *Prăvălioară* (1784). Mihail Strilbițchi a înființat o tipografie civilă, de sub teascurile căreia au ieșit: *Molitvenic* (1785), *Cuvânt contra nicotinei* (1788, în limba greacă, a domnului Nicolae Mavrocordat), *Octoih* (1786), *Molebnic* (1789), *Psaltire* (1790), *Catavasier* (1791), *Ceaslov* (1792) etc. Mihail Strilbițchi a mai publicat diferite acte de cancelarie, ca: hrisoave, anaforale, așezăminte [151, p. 92]. De un mare interes s-au bucurat almanahurile populare, în care puteau fi citite sfaturi practice și rețete culinare și medicale, observații astrologice, diferite sfaturi practice, anecdote, ghidușii. O astfel de carte, numită *Calendariu pe 112 ani* a fost tipărită de Mihail Strilbițchi la Iași în anul 1785 [327, p. 114].

Bibliotecile se prezintă în această perioadă ca un mijloc de difuzare a ideilor progresiste și sunt considerate ca loc de învățătură sau de promovare a culturii iluministe. În această ordine de idei Mitropolitul Iacob Stamati (1792-1803) emite în anul 1792 anafora, prin care îi obligă pe negustori să dăruiască bibliotecii din Iași câte un exemplar de carte, aduse în țară pentru a fi vândute. În cazul în care cartea era scumpă biblioteca trebuia să achite jumătate de preț [327, p. 109].

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea apare un interes sporit pentru manualele școlare. În Țara Românească și Moldova școala, instituțiile de învățământ erau apanajul Bisericii, din care cauză primele abecedare sau alte cărți destinate învățământului sunt influențate de Biserică. Activitatea tipografică a lui Mihail Strilbițchi la Dubăsari este marcată de tipărirea manualelor. În 1792 a ieșit de sub tipar un *Bucvar*, care diferă ca aspect grafic și conținut de cel tipărit la Iași, în 1755. Peste doi ani (1794) a apărut la Dubăsari un *Bucvar* slavonesc de 60 de pagini, urmat în același an de un *Ceasoslov*, în care se menționează că a fost tipărit „de protoierei al stăpânilor a Moldovei, a Valahiei și a Basarabiei”. Se pare, că la Dubăsari Mihail Strilbițchi a tipărit cartea *Ectenii*, care nu are date editoriale, însă anumite indicii îi determină pe specialiști să creadă că este

creația lui Mihail Strilbițchi, tipărită la Dubăsari [151, p. 93]. O mică estimare a activității tipografice a acestuia la Dubăsari ne duce la concluzia că toate cărțile tipărite de el sunt în limba română, cu excepția *Bucvarului* slavonesc din 1794. Începând cu anul 1796 Mihail Strilbițchi activează în orașul Movilău, unde și-a deschis o tipografie în care a tipărit, din câte se pare, ultima sa carte - *Bucvarul*, în 1800. În acest an vizitează mănăstirea Neamț și la insistența arhimandritului Calmuțchi a dăruit utilajul său tipografic acestei mănăstiri, astfel, aducându-și contribuția la înființarea tipografiei de la această mănăstire [151, p.94].

Un merit deosebit în promovarea cunoștințelor științifice aparține lui Amfilohie Hotiniul, considerat și precursor al învățământului laic în Moldova, care a elaborat în baza modelelor străine o lucrare, utilizată timp de decenii în școlile din Moldova, intitulată *De obște gheografie*, tipărită în anul 1795, adaptată și prelucrată după lucrarea lui P. Claude Buffier, cu un capitol despre geografia Moldovei și unele însemnări despre domnii Moldovei. În același an Amfilohie Hotiniul editează o altă lucrare, *Elemente aritmetice*, destinată celor interesați de „știința numărării”. În această perioadă apare tendința de studiere a limbilor străine. Toader Scoleru a elaborat un manual cu titlul *Lețione, adecă cuvântare scoasă de la întâia parte a gramaticii pentru învățarea limbii moldovenești și rusești*, tipărit la Iași în anul 1789. În aceleași coordonate se înscrie și primul dicționar ruso-român din 1500 de cuvinte, elaborat de Mihail Strilbițchi și tipărit în Iași la 1789 [327, p. 113].

Se manifestă interes sporit și pentru alte domenii, precum juridică, comerț etc. Au apărut lucrări valoroase, ca: *Adunare ... din împărăteștile pravile* (Iași, 1814) de Andronache Donici, *Higiena stomahului* (Iași, 1814), *Învățătura științelor comerciale* (Iași, 1817) [327, p. 113-114].

Tipografia de la mănăstirea Neamț a fost organizată cu ajutorul acordat mai întâi de Mihail Strilbițchi, iar ulterior inventarul a fost completat de alte persoane interesate de îmbogățirea cu utilaje a acestei tiparnițe, ca: monahul Teodosie Gravorul, ieromonahul Serafim Suceveanul, schimonahul Lavrentie, iconomul Grigorie din Iași, arhimandritul Antonie Dumbravă [243, p. 510-512] etc. O mare contribuție în organizarea acestei tipografii este datorată stareților Sofronie, Dorotei, Dosithei și Ioan, care s-au aflat în fruntea instituției monahale nemțene după trecerea la cele veșnice a lui Paisie Velicicovschi.

În anul 1800 Dosithei l-a convins pe Mihail Strilbițchi, care activase la Iași și Dubăsari, să doneze utilaj necesar înființării unei tiparnițe la mănăstirea Neamț. Mihail Strilbițchi a fost receptiv la cererea monahilor nemțeni. Pregătirea și organizarea tipografiei a durat până în anul 1807 [333, p. 631] și tot în acest an, la 4 iulie, apare primul volum al *Vieților sfinților* pe luna septembrie [86, p. 110-119], tipărit „cu blagoslovenia și marea ajutorință a prea osfinții sale chiriu chir Veniamin Arhiepiscop și Mitropolit a toată Moldavia și a altor iubitori de H(risto)s patrioți”, urmat de celelalte volume pe întreg anul, care au văzut lumina tiparului până în 1815, și care au constituit

un frumos prilej de bucurie pentru toți românii. Aceste volume au fost cumpărate de credincioșii din întreg spațiul românesc, circulând în număr mare și în estul Moldovei, fiind întâlnite în număr mai mare în așezămintele monahale din Basarabia, ca: Frumoasa, Hârbovăț, Zloți, Hâncu, Vărzărești, Noul Neamț, Rudi, Răciula, Chistoleni [55, p. 102-133].

De sub teascurile acestei tipografii au ieșit și alte tipărituri din perioada veche a cărții românești, ca: Augustin, Episcopul, *Kecragarion*, (1814), *Scara Sf. Ioan Sinaitul* (1814), *Urmare întru Duminica Paștelui* (1814), *Alegere din toată Psaltirea* (1815), *Cel mai mic și cel mai îngeresc chip* (1815), *Adunare pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței* (1816), *Apologie* (1816), *Învățăturile Sf. Părinți* (1816), *Minei de obște* (1816), *Octoih de canoane pentru pavecerniță* (1816), *Adunare a cuvintelor pentru ascultare și viața starețului Paisie de la Neamț* (1817), *Psaltire* (1817), *Noul Testament* (1818), *Cuvintele și învățăturile lui Efreim Syrul* (I, 1818); *Cuvintele și învățăturile lui Isaac Syrul* (1819); *Evanghelie* (1821); *Cuvintele și învățăturile lui Efreim Syrul* (III, 1823); *Psaltire* (1824), *Antologhion*, (1825), *Nevăzutul războiu* (1826), *Cuvinte ale Sfinților Părinți* (1826), *Irmologhion* (1827), *Minei pe luna ianuarie* (1830).

Așadar, activitatea tipografică în Țara Moldovei începe în anul 1642 prin contribuția lui Vasile Lupu, a mitropolitului Varlaam al Moldovei și a Mitropolitului Kievului Petru Movilă, continuată de Mitropolitul Dosoftei, care a înființat mai întâi o tipografie grecească, iar mai târziu, în 1679 a reînființat tipografia lui Vasile Lupu, cu ajutorul Patriarhului Moscovei Ioachim. După refugiarea sa în Polonia, în 1686 activitatea tipografică în Moldova stagnează, iar tipografia a fost redeschisă zece ani mai târziu, sub patronajul domnului Moldovei Antioh Cantemir (1696-1700, 1705-1707). Tipografia Mitropoliei din Iași și-a încetat să funcționeze în 1732 și și-a reluat activitatea în 1749. În perioada 1743-1752 în Iași a activat tipografia privată a lui Duca Sotiriovici, care a contribuit la revigorarea activității tipografice în Moldova. Până în anul 1750 în Moldova au fost tipărite doar 29 de titluri de cărți, iar în a doua jumătate a acestui secol situația se redresează în mare măsură. În timpul lui Mitropolitului Gavriil Callimachi (1760-1786) au fost tipărite peste 20 de cărți de slujbă și de învățături pentru preoți. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea apare interesul pentru literatura didactică. Mihail Strilbițchi a tipărit în târgul Dubăsari în 1792 un *Bucvar*, reeditat doi ani mai târziu. În primele două decenii ale secolului al XIX-lea au fost înființate alte două tipografii în spațiul moldav: la mănăstirea Neamț în 1806 și la Chișinău în 1814, cu activitate fructuoasă de tipărire, în special a literaturii religioase în limba română. Deși, teritoriul dintre Prut și Nistru a fost anexat în 1812 de Imperiul țarist, populația a continuat să rămână preponderent românească. În biserici serviciile divine erau oficiate de către preoți în limba română. Eforturile autorităților țariste de a impune limba rusă în biserica din Basarabia nu s-au bucurat de susținere din partea populației și a clerului pentru că nu cunoșteau această limbă. Cărțile din biserici, fie manuscrise, fie tipărituri erau în limba română. În bibliotecile bisericilor și

mănăstirilor existau și cărți în slavonă, însă acestea erau utilizate în oficierea serviciilor divine doar în localitățile cu populație de origine slavă, sau în cele românești doar cu anumite ocazii. Al. David [63, p. 12-13] constata în anii '30 ai secolului al XX-lea că „acolo unde sunt cărțile rusești sunt bine păstrate, cu foile curate, ceea ce arată că n’au fost întrebuințate; cele românești însă sunt rupte, murdare și picate de ceară – dovadă că au fost mult folosite la slujbă”. Aceeași situație se atestă și în prezent, cărțile de factură religioasă, tipărite în spațiul slav sunt în bună stare, iar cele în limba română, din cauza utilizării lor, în mare parte necesită restaurare.

2.4. Activitatea tipografică de la Chișinău în 1814-1830

Înființarea și organizarea tipografiei de la Chișinău în deceniul doi al secolului al XIX-lea trebuie raportate la personalitatea Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821) și la contextul politic din sud-estul Europei din această perioadă. Sfârșitul războiului ruso-turc din 1806-1812 și încheierea păcii de la București din 16/28 mai 1812 a consfințit anexarea de Imperiul țarist a părții de est a Principatului Moldovei, numit ulterior Basarabia. Hotarul a fost instalat pe râul Prut, iar pentru o mai bună protecție a regiunii au fost instituite puncte de control. Autoritățile țariste au început organizarea politică și religioasă a ținutului, având intenția uniformizării instituțiilor laice și ecleziastice cu cele din imperiu.

Până la anexarea Basarabiei din 1812 teritoriul dintre Prut și Nistru era parte componentă a Principatului Moldovei; în ținuturile Bender și Akkerman, numite Bugeac, stăpâneau tătarii, iar județul Hotin era organizat în raia supusă turcilor. De asemenea cetățile Bender, Cetatea Albă, Chilia și Ismail erau dependente de Poarta otomană, iar din punct de vedere religios regiunea era încadrată în mare parte în Exarhatul Moldo-Vlahiei, condus de Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni [365, p. 273]. În 1812 teritoriul Principatului Moldovei dintre Prut și Nistru, anexat de Rusia țaristă, era împărțit în nouă ținuturi: Hotin, Soroca, Iași (doar o parte în stânga Prutului), Orhei, Hotărniceni, Bender, Codru, Greceni și Tomarova. Centrul ținutului Hotin s-a aflat, din cauza epidemiei de ciumă în perioada 1813-1816 în târgul Briceni, iar de la 18 octombrie 1813 reședința isprăvniceiei ținutului Bender a fost transferată la Căușeni. La 23 iulie 1816 ținuturile Codru și Hotărniceni au fost unite într-un singur ținut, numit Codru. Teritoriul din partea dreaptă a Valului lui Traian din ținutul Bender a trecut la ținutul Tomarova, numit Ismail, cu transferarea sediului isprăvniceiei în Ismail [300, p. 73-74]. De asemenea, la 29 aprilie 1818, au fost desființate ținuturile Codru, Greceni și Soroca, dar a fost creat ținutul Akkerman. Din 1818 Basarabia este împărțită în șase ținuturi: Hotin, Iași, Orhei, Bender, Akkerman și Ismail, situație care se va păstra până în anul 1830, când au fost făcute unele modificări administrativ-teritoriale în sudul Basarabiei. La 18 decembrie 1835 a fost emis decretul imperial, conform căruia s-au mai creat alte două județe: Soroca și Orhei, ultimul fiind numit Chișinău [300, p. 74-75].

În aceste împrejurări exarhatul sinodal a fost desființat, iar teritoriul anexat urma să fie încadrat într-o nouă eparhie [29, f. 1-208]. Ideea de a crea o nouă unitate administrativă religioasă pentru aceste teritorii aparținea sinodului și oberprocurorului, afirmație care reiese dintr-o scrisoare a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni din 6 august 1812, adresată comandantului armatelor rusești amiralul P.V.Ciceagov, în care se menționează că el susține crearea eparhiei, în care vor intra teritoriile dintre Prut și Nistru. Ierarhul aduce și unele motivații în acest sens, precizând că în Basarabia existau 749 de biserici în 755 de sate și orașe, iar eparhia urma să fie organizată după modelul celei din Moldova. O parte din Episcopia Ecaterinoslavului, adică regiunea Ociakovului, populată preponderent de români, greci, bulgari și ruși (ultimii în număr mic), urma să fie încadrată în noua eparhie [157, p. 34-35]. Reședința ierarhului a fost stabilită în orașul Chișinău, târg situat în centrul provinciei, unde se stabilise autoritățile civile. Eparhia s-a numit *a Chișinăului și Hotinului*, de la orașul, în care a fost stabilită reședința ierarhului și de la numele orașului de reședință a fostei Episcopii a Hotinului. La 30 septembrie 1812 a fost înființată Dicasteria Exarhicească a Chișinăului, organ administrativ al Bisericii din Basarabia, care urma să se conducă în activitatea sa după *regulile sf. părinți ai pravoslavnicei biserici din răsărit, de Regulamentul duhovnicesc a toată Rusia, de ucazurile sf. sinod și de dispozițiunile și rezoluțiunile noastre*. După organizarea eparhiei a urmat înființarea seminarului teologic [298, p. 41-43].

Una dintre problemele asupra căreia a stăruit Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni după instalarea în scaunul eparhial din Chișinău a fost înființarea tipografiei, care urma să tipărească cărți pentru credincioșii din eparhia sa. La 25 septembrie 1813 Gavriil Bănulescu-Bodoni înaintează o petiție Sinodului rus, în care motivează intenția de a înființa o tipografie în capitala provinciei. El menționează că în Moldova exista doar o singură tipografie, cea de la Iași, care pe lângă faptul că se afla pe teritoriul de dominație turcească, mai era și în stare defectuoasă și nu putea să asigure și bisericile din Moldova din stânga Prutului cu tipărituri bisericești. Gavriil Bănulescu-Bodoni, constată și lipsa literaturii religioase în bisericile din Basarabia. El înștiințează autoritățile ecleziastice imperiale că în bibliotecile bisericilor parohiale, în mănăstiri și schituri nu există cărțile necesare pentru oficierea serviciului divin și argumentează lipsa de literatură bisericească prin aflarea acestui teritoriu până la anexare sub jurisdicția canonică a Episcopiei Hușilor, unde nu exista o tipografie, preoții de aici fiind nevoiți să cumpere cărți din teritoriile austriece, iar multe dintre ele erau destinate uniăților și conțineau nu doar greșeli de limbă, dar povățuiri și învățături contrare ortodoxismului [1, f. 1; 157, p. 35-36; 298, p. 67-68]. De precizat, în acest context că literatura ecleziastică din bisericile din Basarabia provinea în cea mai mare parte de la Iași, București, Râmnic, unde existau tipografii vechi, de sub teascurile cărora au ieșit sute de titluri de cărți de factură ecleziastică. Mai sunt semnalate în număr mai mic cărți tipărite la Brașov, Sibiu, Viena și Buda. Cărțile tipărite la Blaj sunt prezente într-un număr apreciabil de

mare, or această tipografie asigura cu literatură creștinii greco-catolici. În fondurile deținătoare de carte veche am identificat un număr relativ mare de cărți tipărite la Blaj (16 titluri în 43 de exemplare), însă acestea, potrivit însemnărilor manuscrise, în mare parte provin din Bucovina de nord, unde a existat suficient de multă literatură religioasă pentru credincioșii greco-catolici. Cercetările din ultimul timp în bibliotecile mănăstirilor din stânga Prutului ne determină să admitem că literatura ecleziastică blăjeană era utilizată într-un număr mic în mănăstiri și mai frecvent în bisericile de mir [359, p. 829; 370, p. 766; 376, p. 109].

Istoria tipografiei de la Chișinău a fost abordată de mai mulți istorici din prima jumătate a secolului al XIX-lea și până în prezent. Drept rezultat au fost scoase în evidență mai multe aspecte necunoscute ale acestei probleme. În comparație cu alte tipografii românești, cea de la Chișinău a apărut mai târziu, adică în deceniul doi al secolului al XIX-lea. În literatura istorică această tipografie este menționată pentru prima dată de Vasilie Popp în lucrarea sa referitoare la tipografiile din Transilvania și din întregul spațiu românesc, care scria în 1838 că „În acest orașel (Chișinău – I.C.), în care lungă vreme au viețuit ecsarhul Gavril, român născut în Transilvania, iar acum lăcașul unui episcop, să află o tipografie românească în care pe la anul 1823 au ieșit Legile aceștii provincii, românește și rusește, însă cu tipari foarte prost” [40, p. 147]. Deși nu indică anul înființării, Vasilie Popp este convins că tipografia funcționa în timpul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, iar ceea ce reiese din relatările autorului este că „legile aceștii provincii” au apărut „cu tipari foarte prost”.

Contribuții importante referitoare la istoria tipografiei de la Chișinău au fost publicate pe parcursul secolului al XIX-lea, unul dintre care este cel al lui Avxentii Stadnițchi [378, p. 13-29; 379, 374 p.], iar în primele decenii ale secolului al XX-lea sunt merituose abordările lui Petre V. Haneș [225, p. 94-146], care consacră în lucrarea sa despre scriitorii basarabeni un capitol special epocii și personalității lui Gavriil Bănulescu-Bodoni și tipăriturilor apărute în timpul și prin contribuția sa. De o utilitate mare în acest context sunt lucrările lui Alexandru David [63, 218 p.], Ștefan Ciobanu [157, 272 p.], Nicolae Popovschi [298, 319 p.], apărute în perioada interbelică, iar mai recent a venit cu noi abordări din perspectiva cenzurii sinodale a tipăriturilor de la Chișinău Maria Danilov [176, 264 p.]. Nu vom insista asupra aspectului istoriografic al problemei organizării tipografiei din Chișinău, însă vom încerca o abordare a acestui subiect din perspectiva informațiilor din literatura de specialitate și din datele de arhivă, pentru încadrarea activității tipografice din Basarabia în contextul general românesc. De asemenea, vom încerca să includem în circuitul științific unele informații inedite despre tipografia de la Chișinău, iar drept rezultat vom obține o altă viziune despre tipărirea în această tipografie a unor cărți, datarea cărora a fost confuză, fie din citirea greșită a anului din titlul cărților, fie din greșelile tipografilor.

Pregătirile pentru înființarea unei tipografii la Chișinău au început în primăvara anului 1813, ori acesta este un indiciu clar că Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni avea certitudinea că va obține în acest sens permisiunea instanțelor ecleziastice din Rusia. În urma mai multor intervenții ale lui Gavriil Bănulescu-Bodoni către autoritățile ecleziastice imperiale la 4 mai 1814 a fost aprobată hotărârea Sinodului rus cu nr. 848 privind organizarea tipografiei la Chișinău, primită de ierarhul Basarabiei la 27 mai 1814. Din aceste demersuri rezultă că Gavriil Bănulescu-Bodoni începuse să construiască o clădire specială în care urma să fie amplasată tipografia. Se mai precizează că erau deja pregătite „sculele tipografice” și s-a „cumpărat materialul trebuincios”, era și „literă moldovenească și slavoneacă dela mănăstirea Neamțu din Moldova”, s-a „primit și un tipograf, monahul Ignatie, după însăș dorința sa, care prin naștere fiind din Rusia mare, știe perfect afară de limba sa și pe cea moldovenească de acolo” [326, p. 265-266]. În ceea ce privește afirmația din acest ucaz despre faptul că erau pregătite „sculele tipografice” nu avem deplina convingere, deoarece din informația de care dispunem, inventarul cumpărat până la deschiderea tipografiei nu permitea începerea activității de tipărire a cărților. În acest moment tipografia nu dispunea de teascuri, or ele au fost cumpărate mai târziu, peste o lună de la deschiderea oficială a tipografiei exarhicești.

În momentul anexării Basarabiei în 1812 populația era preponderent românească. Serviciile divine în biserici erau oficiate de către preoți în limba română. Eforturile autorităților țariste de a impune limba rusă în Biserica din provincie nu s-au bucurat de susținere și asta din cauza că, atât populația, cât și clerul nu cunoșteau limba rusă, iar slujitorii bisericești de altă origine decât cea românească erau nevoiți să învețe limba băștinașilor, pentru a supraviețui. Un exemplu relevant în această privință este decizia a 63 de diaconi și psalmiști din ținutul Hotin, care în 1819 au învățat limba română [23, f. 16-19].

Potrivit unor date confuze și insuficient argumentate, în momentul anexării părții de răsărit a Țării Moldovei la Imperiul țarist, ar fi existat în acest spațiu doar 250 de biserici ortodoxe. Prin aceste falsuri s-a încercat să se demonstreze că în opt decenii de până la anexarea Basarabiei la Imperiul țarist nu au fost zidite atâtea biserici ca în primii opt ani de după anexare, or autorul ideii susține că în acești opt ani de guvernare țaristă s-a început construcția a 189 de lăcașuri sfinte [313, p. 215]. Creșterea numărului bisericilor poate fi explicată nu tocmai prin dorința excesivă a autorităților țariste de a construi lăcașuri de cult în teritoriile ocupate, dar mai degrabă fenomenul s-ar datora exploziei demografice în Țara Moldovei, produsă în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, care continuă până la începutul secolului al XIX-lea [350, p. 109-145].

Din alte informații statistice, relevante de altfel, reiese că în momentul anexării Basarabiei la Imperiul țarist, în provincie existau 775 de biserici, dintre care doar 40 de piatră, una din lampaci, iar restul din nuiete împletite, unse cu lut [381, p. 295; 298, p. 29], concepție constructivă

specifică perioadei și zonei. În ceea ce privește asigurarea bisericilor cu literatură necesară oficierei serviciilor divine, situația nu era tocmai favorabilă, lipseau cărțile de cult în mai multe biserici, în special din nordul și sudul provinciei. În această ordine de idei, sunt concludente informațiile oferite de I.N.Halipa, potrivit cărora în bisericile din Basarabia se constată o lipsă de cărți utile serviciilor divine. Conform acestei surse, situația prezenței literaturii bisericești în localitățile din estul Moldovei până în anul 1812 era următoarea: în orașul Chișinău existau șase biserici, dintre care doar una nu dispunea de toată literatura bisericească; în ținutul Lăpușna în anul 1812 existau 55 de sate cu biserici, dintre care 14 nu aveau suficiente cărți; în ținutul Orhei existau 200 de biserici, dintre care 44 nu aveau toate cărțile liturgice; ținutul Hotârnicieni cu 22 de biserici, toate asigurate cu literatură ecleziastică; în ținutul Codru existau 17 biserici, toate asigurate cu literatură; în ținutul Greceni 13 biserici, dintre care una nu avea suficientă literatură în bibliotecă; ținutul Hotin este cel mai puțin asigurat cu literatură bisericească: din cele 156 de biserici, 41 lăcașuri erau asigurate mediu, 17 biserici sunt sărace în literatură religioasă, în opt nu existau cărți bisericești, iar în câteva cărțile aparțineau preotului; în ținutul Iași existau 102 biserici, dintre care doar în satul Stolniceni nu exista suficientă literatură; din cele 141 biserici din ținutul Soroca doar în cea din satul Tătăreuca Veche lipseau unele cărți religioase, bisericile din satele Brânceni și Lencăuți nu aveau câte un *Triod*, iar în Malcouți nu exista un *Minei*; ținutul Akkerman avea șapte biserici, iar cele din Hanchișla era asigurată mediu, din Tudora și Caplani nu aveau toate cărțile; din cele 13 biserici din ținutul Bender patru erau sărace în cărți bisericești, șase asigurate mediu și doar trei aveau toate cărțile necesare serviciului divin; în ținutul Chilia situația era următoarea: două biserici aveau toate cărțile, cinci asigurate mediu și una era săracă în cărți; în ținutul Ismail existau doar patru biserici asigurate cu cărți în limbile română și greacă; în ținutul Tomarova din opt biserici existente patru erau sărace în cărți bisericești, două asigurate mediu și două aveau toate cărțile necesare oficierei slujbelor religioase; în ținutul Căușeni existau 13 biserici, dintre care erau asigurate mediu trei, insuficient – șapte, una a ars și două se aflau în construcție [381, p. 231-296; 325, p. 38-39].

Din această informație, care nu pretinde a avea un caracter exhaustiv, iar cercetări temeinice urmează să argumenteze pe deplin situația în ceea ce privește asigurarea cu literatură bisericească a bisericilor din Moldova pruto-nistreană, reiese că multe biserici, în special cele situate în nordul și sudul spațiului dintre Prut și Nistru, nu erau asigurate cu literatură necesară oficierei serviciilor divine. Evident, parohiile situate mai aproape de capitala Țării Moldovei, târgul Iași, erau asigurate mai bine cu cărți, ori acest oraș constituia un focar veritabil de răspândire a literaturii bisericești pentru întreg spațiul românesc. Mănăstirea Neamț nu se manifestă în această privință în plinătatea sa, încât partea adiacentă râului Prut, în special bisericile din satele județului Hotin, sunt asigurate în mai mică măsură cu literatură bisericească. Cu toate acestea în mănăstirile

din Basarabia sunt semnalate imediat după apariție *Viețile sfinților* (mănăstirea Neamț, 1807-1815), or acestea nu sunt cărți de slujbă, pe care preoții ar putea să le utilizeze în procesul ofierii lor.

Este necesar în acest context de abordat o altă problemă, mai puțin elucidată în literatura de specialitate. Este vorba despre cheltuielile mitropolitului privind organizarea tipografiei, informație inedită pentru mediul științific și care aduce unele clarități în ceea ce privește activitatea tipografică de la Chișinău și despre unele cărți datate greșit. În vederea unei evidențe stricte a cheltuielilor, ierarhul a instituit două cărți, în care scria: în prima - diferite cheltuieli pentru tipografie și în a doua - indemnizațiile pentru tipograf și angajații tipografiei. Din păcate aceste cărți nu s-au păstrat în original, însă există copii ale devizului de cheltuieli pentru anii 1813-1816, din conținutul cărora putem desprinde informații care reflectă realitatea despre organizarea tipografiei în această perioadă. Nici originalul devizului de cheltuieli nu s-a păstrat, iar o copie a acestui document este anexat demersului tipografului Ignatie și arhimandritului Sinesie privind declararea unor cheltuieli făcute pe cont propriu în perioada de până la moartea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. Aceștea susțin că pe parcursul activității lor în tipografie au cheltuit pentru tipărirea cărților din banii proprii, după cum urmează: arhimandritul Sinesie 3630 lei pentru tipărirea și copertarea diferitor cărți, oferiți conform unei decizii verbale a mitropolitului; și tipograful Ignatie 3049 de lei utilizați la procurarea hârtiei pentru tipărirea *Psaltirii* (1818) [12, f. 1-3].

Pentru elucidarea obiectivă a problemei organizării tipografiei de la Chișinău este necesar de a face referire la acest deviz de cheltuieli. Din copii devizului rezultă că la 24 mai 1813 s-au făcut primele achiziții pentru tipografie. Au fost cumpărate 127 ocă de plumb, un ceaun mic pentru topirea staniului și frânghie, iar la 26 mai s-au cumpărat 3 ocă de fier. Următoarele achiziții datează din 16 septembrie, când s-au cumpărat 54 de puduri de plumb de la negustorul Ivan Artamonovici Șevțov din Ismail, 4 tije metalice pentru teascuri și o carte cu sfoară. În anul 1813 nu s-au mai făcut alte cumpărături pentru tipografie. Abia la 5 aprilie 1814 s-au achiziționat 2 curele pentru sânni, lăcăți și 8 bare mici și mari, iar la 22 aprilie 2 $\frac{3}{4}$ ocă antimoniu, cuie, ață, piele. În anul 1814 achizițiile au fost mai numeroase. Potrivit devizului de cheltuieli în acest an s-au cumpărat, după cum urmează: la 13 mai - 2 ceaune mari cu greutatea de 107 ocă fiecare, 150 de cuie pentru tencuială, coamă de cal; la 16 mai - 3 leici, ace și suvacuri; la 20 mai - ulei, topoare mari și mici; 25 mai - păr de porc, săpun și rășină; la 27 mai - 9 $\frac{1}{2}$ ocă de spialter, $\frac{1}{2}$ ocă de stibiu (antimoniu); la 30 mai - 2 legători de păr de animal, ață pentru turnarea slovelor și 25 de lei au fost oferiți ieromonahului Damaschin și poslușnicului Ivan pentru diferite cheltuieli; la 8 iunie - 8 coți de pânză pentru ață au fost date lui Ivan Râjâi; la 12 iunie - 2 ceaune mici; la 15 iunie s-au cumpărat ață, 8 coți de pânză, 3 lei s-au dat lui Iacov pentru cizme; la 20 iunie - 5 ocă de antimoniu,

ascultătorului Andrei s-au dat 8 coți de pânză, 19 părale pentru ață și 4 lei pentru cizme; la 30 iunie – 9 ocă spialter, 3 măhuri, 40 coți pânză, 16 $\frac{3}{4}$ ocă șrub cu baza de cupru, 3 teascuri mari, 2 mese, 20 șuruburi mari și 8 fundamente, smoală; la 8 iulie – o tablă de aramă de 16 $\frac{1}{2}$ ocă, pentru teasc; la 28 septembrie s-au dat lui Avilov 15 lei pentru 22 puduri de plumb; la 1 decembrie - o tablă de aramă pentru teasc de 16 ocă, 17 $\frac{1}{4}$ șrub cu baza de aramă. În prima zi de iarnă au mai fost cumpărate 22 topuri de hârtie cu 12 lei topul și 2 topuri de hârtie albă cu 16 lei topul; au fost rezervate 22 rub. pentru diferite necesități la tipărirea bucoavnelor. Pe lângă alte achiziții au fost plătiți câte 5 lei pentru copertarea a 1200 de bucoavne, s-a cumpărat pânză verde pentru bucoavne [2, f. 18-21].

Concluziile care se desprind din acest deviz de cheltuieli este că tipografia a început să funcționeze și să tipărească cărți spre sfârșitul anului 1814, adică nu mai degrabă de 1 decembrie a acestui an. În lista cărților tipărite în timpul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, prezentată de Av. Stadnițchi [378, p. 31], pe prima poziție este înregistrată o *Bucoavnă* în limba română cu traducere în rusă, ca fiind tipărită în 1200 de exemplare la 22 decembrie 1814. Dacă e să ne referim la devizul de cheltuieli prezentat în rândurile de mai sus, deducem că apariția în anul 1814 a acestei *Bucoavne* pare să fie îndoielnică din mai multe privințe. Este fără putință de tăgadă că în momentul deschiderii oficiale a tipografiei de la Chișinău, la 31 mai 1814, nu se puteau tipări cărți sau foi volante, tocmai din considerentul că nu existau teascurile. Abia peste o lună, la 30 iunie 1814 au fost cumpărate, probabil, de la mănăstirea Neamț, trei teascuri, care nu aveau piesele și inventarul necesar pentru a funcționa. Urmărind activitățile de achiziționare a pieselor și inventarului pentru demararea activității de tipărire, este evident că acestea au fost adunate până către sfârșitul anului 1814. Și cel mai important este că hârtia a fost cumpărată abia la 1 decembrie 1814: „22 topuri de hârtie cu 12 lei topul și 2 topuri de hârtie albă cu 16 lei topul”. Este cunoscut, de asemenea că *Liturghierul* (1815) a fost tipărit pe două tipuri de hârtie: simplă și olandeză, ceea ce ne determină să credem că aceste topuri de hârtie erau destinate pentru liturghii și nu pentru bucoavne. De asemenea, „la 28 septembrie s-au dat lui Avilov 15 lei pentru 22 puduri de plumb”, necesar pentru turnarea literelor. La 1 decembrie 1814 „au fost rezervate 22 rub. pentru diferite necesități la tipărirea bucoavnelor”. Aceste împrejurări ne determină să credem că *Bucoavna* de la 1814 este aceeași cu *Bucoavna* de la 20 august 1815, care a fost tipărită cu același tiraj de 1200 de exemplare. Dacă e să admitem corectitudinea însemnărilor din devizul de cheltuieli a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, reiese că pretinsa ediție a *Bucoavnei* de la 1814 nu putea fi tipărită în 1200 de exemplare în câteva săptămâni într-o tipografie care era în curs de organizare. Tirajele de 1200 de exemplare ale acestor două ediții la diferența de mai puțin de un an de zile provoacă alte îndoieli în privința existenței unei ediții în 1814. Dacă e să acceptăm ideea tipăririi ambelor ediții ar reieși că în mai puțin de un an de zile, cu intervale desigur, au fost tipărite 2400 de bucoavne. Apare de la sine

întrebarea: unde au fost difuzate aceste cărți, încât în prezent am atestat doar două exemplare ale ediției de la 1815!? Și dacă aceste ediții au existat în realitate, la ce ar fi trebuit alte ediții la un interval atât de scurt, adică în anul 1819 și 1822? Nu suntem pe deplin convinși de existența în tipografia de la Chișinău a literelor civile care erau utilizate la tipărirea cărților cu un conținut laic, cum ar fi bucoavnele, chiar dacă în mesajul Mitropolitului Gavriil Bănulescu Bodoni către autoritățile ecleziastice imperiale se confirmă că literele civile au fost confecționate. Cu toate acestea, suntem de părere că a existat o singură ediție a *Bucoavnei*, tipărită în timpul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, ori s-ar putea ca o parte a tirajului, adică câteva sute de exemplare să fi fost tipărite la sfârșitul anului 1814, iar majoritatea în 1815.

Lista cărților tipărite în timpul lui Gavriil Bănulescu-Bodoni a fost oferită lui Av. Stadnițchi înainte de 1892 de Lev St. Mațeevici, fost profesor la Seminarul Teologic din Chișinău, transferat la seminarul din Odesa, fiind copiată probabil de pe un document mai vechi, care încă nu a fost identificat. Deci, informația din listă pare să fie scrisă de L.St.Mațeevici în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, adică la o perioadă apreciabilă de timpul când a început activitatea tipografia la Chișinău, din care motiv nu pot fi excluse anumite imprecizii.

Ipoteza noastră are temei și din considerentul că din raportul Mitropolitului Gavriil-Bănulescu Bodoni din luna octombrie 1815 referitor la activitățile tipografiei eparhiale reiese că prima carte tipărită la Chișinău a fost „bucvariul slavo-valah”, iar a doua este un slujebnic în limba română [325, p. 31]. Este foarte probabil ca lucrările la tipărirea *Bucoavnei* să fi început la sfârșitul anului 1814 și terminate înainte de luna august a anului 1815, când a fost definitivată *Liturghia*. Este de precizat că în titlul *Bucoavnei* de la 1815 nu este indicată luna când a fost tipărită [275, p. 65-74], așa cum este specificat în titlul *Liturghiei* (1815), adică luna august [54, p. 161], ceea ce ne determină să admitem că *Bucoavna* a fost tipărită în perioada decembrie 1814-august 1815, ori este foarte probabil să fi fost terminată câteva luni mai înainte de luna august 1815.

În anul 1815 au continuat achizițiile pentru înzestrarea tipografiei de la Chișinău. La 24 ianuarie a fost cumpărată o tablă de cupru pentru al patrulea teasc și alte piese în valoare de 250 de lei; la 22 martie s-au plătit preotului Savatie 56 lei pentru două prese mari; la 22 aprilie s-au cumpărat 30 de puduri de plumb, cu 15 lei pudul în valoare totală de 458 lei și 25 părăle; la 28 aprilie s-a achiziționat o tablă de cupru pentru al cincilea teasc cu 250 lei; la 1 iunie s-au dat, din banii pe care i-a oferit mitropolitul, 108 lei egumenului Tarasie pentru confecționarea a 2000 de table de stejar pentru copertarea liturghierelor; din această sumă s-a mai cumpărat hârtie pentru bucoavne; la 6 noiembrie s-au plătit lui Grigore Petrovici câte 2 lei pentru copertarea a 20 de liturghiere în valoare de 40 lei, iar la 26 noiembrie s-au dat 100 lei pentru copertarea a 40 de cărți câte 2 lei și jumătate în valoare de 100 de lei; s-a plătit suma de 60 de lei legătorului Serghie pentru legarea a 30 de cărți cu 2 lei fiecare; evreilor Moșca și Aaron suma de 100 de lei pentru legarea a

50 de cărți [2, f. 20]. Din aceste cheltuieli rezultă că alte două prese au fost achiziționate la 22 martie 1815, pentru că cele trei cumpărate anterior nu satisfăceau necesitățile de tipărire a liturghierelor și bucoavnei. Potrivit acestor calcule scrise în cartea mitropolitului la 2 decembrie 1815 au fost plătiți legătorii de cărți Solomon și Moșca cu 220 lei pentru legătura a 110 cărți și legătorului Grigorie 250 lei pentru copertarea a 100 cărți cu 2 ½ lei fiecare. La 27 decembrie mitropolitul a alocat negustorului Nicolai Ponomariov suma de 1000 de lei la cumpărarea hârtiei pentru molebnice. În anul 1816 mitropolitul a alocat mijloace financiare pentru cumpărarea materialelor necesare la legarea liturghiilor. Astfel, la 4 ianuarie au fost alocați 210 lei monahului Afinoghen pentru legarea a 140 de cărți, a câte 60 de părale fiecare, iar monahilor Stratonice și Damaschin 60 de lei pentru 40 de cărți cu 1 leu și 50 părale fiecare. Au mai fost alocați 200 de lei pentru hrana angajaților tipografiei [2, f. 21]. În continuare foile acestui deviz de cheltuieli au fost tăiate intenționat și astfel sumele de bani alocate pentru tipărirea cărților și altor necesități în activitatea tipografiei până la decesul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni nu sunt cunoscute.

Prima carte liturgică tipărită în tipografia de la Chișinău este *Liturghia* (1815). Despre tipărirea și difuzarea tirajului ei există mai puține surse documentare. Se cunoaște, totuși, că a apărut în 1200 de exemplare și a fost repartizată preoților din eparhie. Dintr-un demers al conducătorului tipografiei, ieromonahul Damaschin, de la sfârșitul anului 1828 despre „starea cămării cărților” sunt incluse 9 liturghii „pe hârtie galatca, ce să socotesc câte 25 lei și 15 pe hârtie proastă, câte 20 lei, peste tot aceste cu lipsă 24 exem., însă iale nu s-au numărat întru izvodul cărților celor spre vânzare” [2, f. 11]. Exemplare ale liturghiei sunt întâlnite și în afara spațiului dintre Prut și Nistru, iar perioada în care au circulat nu este cunoscută cu certitudine. Acest *Liturghier* este o ediție românească mai veche, cu unele adaptări la edițiile slavone [176, p. 42] sau, potrivit unor cercetări mai recente, demne de toată atenția, această ediție a luat drept punct de plecare altele anterioare, în special, cea a *Liturghierului* tipărit la Iași în 1794 [214, p. 13-25]. Pe bună dreptate *Liturghierul* lui Bodoni este considerat ca fiind „unul din stâlpii puternici ai românismului în Basarabia” [225, p. 118].

În anul 1815 au apărut de sub teascurile tipografiei de la Chișinău un *Molebnic* în 1200 de exemplare, reeditat în anul 1816 în 300 de exemplare. În anul 1816 au mai fost tipărite alte două cărți: *Catihizisul*, în 3000 de exemplare și *Tedeumul*, în 1500 de exemplare [157, p. 40, 51]. Prin contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni au mai fost tipărite: *Ceaslovul* (1817), *Rânduiala panhidei* (1817), *Psaltirea* (1818), *Mineiul de obște* (1819), *Gramatica ruso-moldovenească* (1819), *Molitvenicul* (1820). Din unele surse este cunoscut că Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni s-a ocupat de traducerea cărților și lucrărilor mai mici, iar cărțile bisericești pentru serviciile divine au fost traduse de vicarul mitropoliei Dimitrie Sulima, care ar fi lucrat la

traducerea mineiului de obște, rânduiei panhidei, psaltirii, liturghierului și catihizisului în scurt [383, p. 140; 298, p. 69].

Este de menționat contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la tipărirea *Noului Testament* (1817, 1819) și a *Bibliei* (1819), apărute în limba română la Sankt Peterburg, ultima fiind o copie, cu unele mici intervenții, a *Bibliei* apărută la Blaj în 1795 [157, p. 42-46; 298, p. 70-72; 176, p. 54-67].

Dintr-un raport al cărților vândute în perioada 1822-1823 reiese că în dugheana mitropoliei mai erau pentru vânzare 2682 de cărți (diferite titluri) tipărite la Chișinău, în sumă de 21 090 lei și 20 părăle. La capitolul datorie au fost incluse 549 de cărți în valoare de 3497 lei și 5 părăle. În anul 1823 au fost puse în vânzare alte 3400 de exemplare de cărți în sumă de 12 000 lei. Din aceste 3400 de exemplare 1200 erau *Bucoavnele*, tipărite la Chișinău în anul 1822. Cu toate acestea, chiar dacă în anul 1822 s-a tipărit o altă ediție a acestei cărți, în dugheana mitropoliei existau încă pentru vânzare 591 de exemplare cu prețul 2 ½ lei. Altele 490 de exemplare din ediția de la 1815 au fost date pe datorie, încât la începutul anului 1823 datoria pentru acestea constituia 1225 lei. Aici se cere o precizare! Cărțile bisericești erau difuzate centralizat și obligatoriu. Ca exemplu servește *Liturghia* (Chișinău, 1815), care a fost vândută într-un timp relativ scurt. Cu toate acestea, în anul 1823 în dugheana mitropoliei mai existau 273 de exemplare, dintre care 35 tipărite pe hârtie bună, cu prețul de 25 de lei, iar restul de 238 pe hârtie simplă cu prețul de 20 de lei. Aproape întregul tiraj a fost repartizat protopopilor pentru a le oferi contra plată preoților. Bani au fost trimiși în timpul stabilit, astfel încât în anul 1823 preoții nu aveau datorii pentru aceste cărți [20, f. 27-29]. Alta era situația pentru *Bucoavne*. Se pare că aceste erau propuse pentru vânzare doar doritorilor. Ele au fost cumpărate de preoți sau alte fețe bisericești, care vroiau să-și învețe copiii scrisul și cititul. O parte dintre ele au fost vândute sau repartizate Seminatului Teologic de la Chișinău.

Activitatea tipografică la Chișinău a continuat și în timpul Arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului Dimitrie Sulima (1821-1844), care a preluat cârma eparhiei după moartea predecesorului său, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, în primăvara anului 1821. În timpul și prin contribuția acestui ierarh s-au tipărit la Chișinău mai multe cărți, însă activitatea editorială în timpul lui este mai puțin fructuoasă decât cea a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni. Dacă ultimul a tipărit cărți liturgice de o mare valoare istorică și teologică inspirate sau reproduse după edițiile românești, în timpul lui Dimitrie Sulima s-au tipărit cărți traduse după unele ediții slavonești, editate în centrele din Rusia. În perioada aflării la cârma eparhiei a lui Dimitrie Sulima au mai fost tipărite până la 1830: *Pentru datoriile presviterilor de popor* (1823), *Urmarea cântării de rugăciune pentru surparea zurbalii* (1826), *Slujba pentru victoria împotriva șvezilor* [1826], *Slujba Sfântului Proroc Zaharia și a Sfintei Elizaveta* [1826], *Rânduiala panhidei* (1827), *Instrucția blagocinilor bisericilor* (1827), *Instrucția blagocinului mănăstirilor* (1828), *Instrucție pentru starostii bisericilor* (1829),

Cântare de rugăciune pe vreme de epidemie (1830), *Scurtă păstorească îndemnare pentru hultuirea apărătorului vărsat de vaci* (1830).

Unii cercetători au admis și mai admit încă existența unei ediții a *Tipicului* în anul 1821 [49, II, p. 83-84; 157, p. 50; 176, p. 52-53], adică în timpul păstoririi Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. Există, însă câteva motive care ne impun anumite suspiciuni în această privință. Pentru a clarifica situația este necesar de a analiza cu mare precauție titlul cărții. Este adevărat că pentru tipărirea *Tipicului* la Chișinău a fost obținută permisiunea în anul 1819, însă din anumite motive, pe care nu le cunoaștem încă, această carte nu a ieșit de sub tipar în ultimul an al vieții lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, așa cum susțin unii cercetători. Mai întâi de toate atrage atenția faptul că în conținutul titlului se admite că *Tipicul* a fost tipărit în „Duhovniceasca tipografie a Bessarabiei”, or cea de la Chișinău s-a numit pe întreaga perioadă a păstoriei Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni „Tipografie Exarhicească”. Al doilea moment care atrage atenția în mod deosebit este anul tipăririi cărții. La o lectură atentă a titlului exemplarului din colecția Bibliotecii Naționale (cota 56046) se vede clar că în datarea lui, pe foaia de titlu, s-a comis o greșeală de tipar a ultimului grafem din anul 1823, care ar trebui să fie „Ѡѡѡѡ” și nu „Ѡѡѡѡ”, așa cum este scris pe acest exemplar [136, p. 240]. Nu poate fi exclus faptul că litera „ѡ” să fi fost ștearsă parțial de vreme și să fi rămas doar un fragment, care a fost citit greșit în loc de „3” – „1”, ceea ce nu este corect. Cel mai convingător argument în această privință este scrisoarea lui Dimitrie Sulima de la 1 februarie 1823 adresată protopopului de Buiucani, ținutul Orheiului Ioan Dimitriu, privitoare la primirea tipicelor, în care se stipulează următoarele: „Fiindcă întâmplarea s-au descoperit că preoții și slujitorii bisericești din oblastiia aceasta, neavând la biserici tipic, săvârșesc cele sfinte desăori împotriva lui; drept aceia după punerea mea la cale, s-au și tipărit în tipografia de aici tipice în scurt, a căroră preț este câte trei lei, în urma căreia încredințez cucernicieii tale protoiereule ca să trimeți în grabă către ocârmuitoriul tipografiei Arhimandritul Ioanichie un om înadins spre a le priimi după numărul bisericilor câte să află în privigherea cucernicieii tale, după priimirea căroră, împărțindu-le fără întârziere pe la biserici și luând pentru tipicele acestea din banii bisericești câte 3 lei, iară nici de cum mai mult și să apoci a triimete banii aceștea către ocârmuitoriul tipografiei Arhimandritul Ioanichie. Anul 1823, februarie 1 zile” [19, f. 2-3]. Din acest document nu reiese ca ar mai fi existat o ediție anterioară a tipicului. Trebuie de precizat că în bisericile din Basarabia nu existau sufuciente tipice bisericești, după care preoții puteau să officieze slujba religioasă. Or, în acest document este clar stipulat că preoții din eparhie nu au tipice. Sunt semnalate documentar exemplare de *Tipic* tipărit la Iași în 1816, însă acestea erau foarte puține, din care cauză s-a hotărât să se tipărească o variantă prescurtată a tipicului, pentru a fi difuzată în bisericile și mănăstirile din Basarabia. Inițiativa a aparținut Mitropolitului Gavriil

Bănulescu-Bodoni și a fost realizată de Arhiepiscopul Dimitrie Sulima abia în 1823. Argumentele respective ne determină să admitem ipoteza potrivit căreia nu a existat o ediție a *Tipicului* în anul 1821, însă este vorba doar de cea din 1823 [47, III, p. 430; 49, II, p. 85], din timpul păstoriei lui Dimitrie Sulima.

Printre cărțile incluse în lista de mai sus există două fără date, cu anul de tipărire între paranteze drepte. Documentele de arhivă, însă, nu oferă nici o informație despre timpul tipăririi acestor mici slujbe. Autorii *BRV* consideră că aparțin ca moment de datare anului 1823, în baza unor însemnări manuscrise de pe un exemplar din satul Trușeni, oferite pentru cercetare de Dimitrie Balaur lui Nicolae Iorga. Slujbele au fost datate corect de Onisifor Ghibu cu anul 1826 [47, III, p. 428-429]. Convingerea noastră este că aceste cărți au fost tipărite în anul 1826, afirmație formulată dintr-o însemnare scrisă de preotul Theodor Costin pe un exemplar, identificat recent în biblioteca bisericii din satul Cojușna: „Această cărțulii s-au dat la bisărica din sat Cojușna să să urmezi întocmai după ocazu. Anul 1826, iulii 8 zile. Blagocin, preot Theodor Costin”. Exemplarul din satul Cojușna are însemnarea identică cu cea din exemplarul din biblioteca lui Dimitrie Balaur, diferă doar localitatea și anul. Credem, totuși că însemnarea pe care a transliterat-o Nicolae Iorga era ștearsă, din care cauză nu a putut fi citit corect anul, ori aceste cărți erau difuzate contra plată imediat după tipărirea lor, iar transliterarea anului de pe exemplarul din Cojușna nu provoacă nici o îndoială.

Fiind în aceleași coordonate de datare corectă a unor cărți tipărite la Chișinău, observăm că în catalogul *Cartea Moldovei* (II) la poziția 33 este inclus un exemplar de *Începuturile învățăturii creștinești* cu datarea lui în anul 1828, ceea ce în opinia noastră nu este corect. Cartea a apărut în timpul lui Dimitrie Sulima mai târziu, în anul 1843. Din cercetările noastre am identificat cinci exemplare [54, p. 238-239] de colecție ale acestei ediții și am stabilit în baza conținutului titlului că au existat două tiraje concomitente. Cărțile din primul tiraj au datarea corectă, iar în cel de-al doilea s-au produs unele greșeli de tipar. Titlul din varianta a doua confundă datarea edițiilor de la Moscova cu cea de la Chișinău. Mai mult ca atât, este indicat că ediția de la Chișinău a apărut în anul 1804, când Tipografia Exarhicească încă nu exista, ori ea a fost înființată abia în anul 1814: *Începuturile învățăturii creștinești sau Sfânta istorie în scurt și Catihizmul în scurt. S-au cercetat și s-au îmbunătățit de Preasfântul îndreptătoriu Sinod și s-au tipărit acum a patra oară după preaînalta poruncă a împărăteștii sale măriri spre a se întrebuița în școli. În Tipografia Sinodului cea de la Moscva 1828. S-au tălmăcit de pe limba rusască și s-au tipărit în Duhovniceasca Tipografie a Chșinăului la anul de la H(risto)s 1804.*

Alcătuitorii catalogului *Cartea Moldovei* (vol II, Chișinău, 1992, p. 93-94) susțin că „datele editoriale sânt greșite: inversându-se, obținem datele exacte, adică la 1804 s-a tipărit în l. rusă, la Moscova, iar în 1828 s-a tipărit la Chișinău”, ceea ce nu poate fi admis. Această confuzie s-a

produs și din considerentul că suținătorii ipotezei conform căreia ar exista o ediție la Chișinău în anul 1828 nu au avut ocazia să cerceteze și cealaltă variantă, unde titlul este scris corect. Aici s-a făcut abstracție și de documentele de arhivă, în care se menționează clar că această carte a suportat prima ediție la Chișinău în anul 1843, a fost tipărită la 28 august 1843 în 3000 de exemplare, fiind destinată pentru școlile parohiale din eparhie [49, p. 93-94].

Dat fiind faptul că în perioada păstoririi Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni au fost tipărite 19 320 de cărți, literele și inventarul tipografic s-au uzat și defectat, motiv pentru care în anul 1822 Dimitrie Sulima a ordonat printr-un demers verbal egumenului Ioanichie și tipografului Ignatie să fie reparat inventarul tipografiei. Dimitrie Sulima a ordonat ca aceștea să elaboreze o listă cu piesele defectate și să restaureze cele cinci teascuri. Potrivit acestei liste, cheltuielile erau de 2933 de lei și 15 părăle, la care se mai adaugă suma de 384 de lei pentru transport, lână, ață, cuie, smoală. Totalul cheltuielilor era de 3314 lei și 15 părăle. Teascurile erau defectate, iar în cazul în care aceste lucrări nu erau efectuate, tipografia urma să-și sisteze activitatea. S-a hotărât să fie alocată suma de 3214 lei și 15 părăle, iar devizul de cheltuieli trebuia să fie preluat de contabilul tipografiei Gheorghe Hrisostrat. Lucrările de restaurare urmau să înceapă la 1 martie 1822. Cu toate aceste intervenții Dimitrie Sulima ordonă ca începând cu 2 martie 1822 să se tipărească tăblițele pentru învățământul reciproc, în limba română, în 600 de exemplare fiecare. Ierarhul a fost obligat să tipărească aceste tăblițe la Chișinău și nu în altă parte, deoarece se conducea de ordinul imperial în această privință. Tăblițele urmau să fie tipărite cu litere de mărimea celor cu care au fost tipărite cele rusești la Sankt Peterburg. Tipografia din Chișinău nu dispunea de asemenea litere, însă existau alte trei tipuri de litere de mărime mai mici, dintre care doar cele mijlocii puteau fi utilizate la tipărirea acestor tăblițe, mai ales pentru textul cu exercițiile aritmetice. A mai apărut o problemă, lipsa cifrelor în tipografia eparhială. S-a hotărât de asemenea ca 6 litere de clasa I, caractre de mână și de tipar să fie gravate pe aramă, la fel ca cele rusești din Sankt Peterburg. În această perioadă s-au făcut remanieri în rândul personalului tipografiei și s-a stabilit mărimea salariului printre lucrători. Astfel, Ioan Râjoi este numit șeful turnătorilor de slove, cu salariu lunar de 31 lei 26 ½ părăle, iar Theodor Cucerenco, Ioan Agapii, Chiril Berezovschi și Timofei Duceac turnători de slove cu salariu lunar de 25 de lei, cu cazare de stat, iar lemnele pentru foc pe cont propriu. Doar lui Ioan Râjoi i s-a dat câte un stângen de lemne o dată la 3 luni. Dimitrie Sulima a mai ordonat celor doi: pentru 6 tăblițe, litere de prima mărime să fie cumpărate 6 table de aramă pentru gravarea literelor de către o persoană, recomandată ulterior de ierarh personal; să fie confecționate 3 tipuri de stampe, fiecare câte 45 pentru matrițe, necesare la turnarea literelor pentru tăblițe, mărimi pentru clasele 2, 3, 4, 5, 6 și de asemenea pentru tăblițele pentru citire; să se confecționeze trei tipuri de stampe pentru matrițe, necesare pentru cifre, după cum urmează: mari, mijlocii și mici, fiecare a câte 9, în total 27; să se cumpere arama necesară

pentru matrițe și cantitatea necesară de plumb pentru turnarea literelor; să se cumpere cantitatea de antimoniu necesar, iar numărul foilor de metal, să fie proporțional cu cantitatea de antimoniu; să fie reparate în mod urgent două teascuri, în special bazele de aramă ale barabanului, ramele de metal, conform mărimii hârtiei de format mare, în care vor fi tipărite aceste tăblițe. Lemnul utilizat la turnarea slovelor, urma să fie eliberat gratuit din fondul economic [11, p. 10-15].

Monahul Iosif a fost însărcinat la 6 martie 1822 să pregătească stampele pentru tipografie, câte 60 pentru fiecare, dar fiind bătrân și slăbit, la 30 mai 1822 nu terminase lucrul, confecționase doar 42 dintre ele, și acelea defectuoase. În continuare această activitate i-a revenit lui Ioan Râjoi, care le-a prelucrat și pe cele defecte. Din cauza că lucrul nu reușea să fie terminat, Dimitrie Sulima a ordonat ca Ioan Râjoi să le întrepte pe cele strâmbe, iar monahul Ignatie să le termine de confecționat pe celelalte rămase. Monahul Iosif este menționat ca fiind de peste hotare, adică este venit de peste Prut, cel mai probabil de la mănăstirea Neamț. La 2 august a fost chemat din satul Bravicea Veche diaconul Nestor Ploșniță în funcția de turnător de litere cu salariul de 25 de lei lunar, care lucrase anterior la tipografie. La 14 septembrie 1822 Dimitrie Sulima l-a numit pe Ioanichie în funcția de conducător al tipografiei [11, f. 1-19].

Este cunoscut că Ioanichie se afla în 1798 la mănăstirea Neamț, fiind un simplu monah și se ocupa de transcrierea traducerilor lui Paisie Velicovschi din greacă în slavonă. La 25 noiembrie 1805 a fost transferat în Lavra Alexandru Nevski din Sankt Peterburg ca un simplu ierodiacon. În urma unui demers scris de Gavriil Bănulescu-Bodoni către Amvrosie, Mitropolitul Novgorodului și Sankt Peterburgului la 5 octombrie 1810, a fost transferat în Iași, fiind numit veșmântar. În anul 1813 Ioanichie a fost numit profesor de desen, iar în 1814 – profesor de aritmetică în cadrul Seminarului Teologic din Chișinău. În anul 1813, pe lângă activitățile de la seminar Ioanichie a participat la construcția Casei Arhieresti, a seminarului și la reconstrucția bisericii Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Căpriană, a proiectat și a desenat planuri și fațade. În timpul liber a lucrat în tipografie ca desenator și gravor, mânua unele acțiuni mecanice în tipografie. În 1817 era învățător de matematică și geografie. După deschiderea la Chișinău a Societății Biblice Ruse a deținut funcții de răspundere, apoi devine bibliotecarul acestui comitet. Din 1819 deținea funcția de bibliotecar al Seminarului duhovnicesc, iar din 1821 este membru în conducerea seminarului. La 5 martie 1822 este eliberat din toate funcțiile, iar la 14 septembrie 1822 a fost numit conducător al tipografiei din Chișinău. De la 4 august 1824 a mai fost numit și stareț al mănăstirii Japca [11, f. 7-8].

Este cunoscut că în timpul Arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului Dimitrie Sulima au fost tipărite mai puține cărți de ritual. După moartea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni erau tipărite diferite broșuri, instrucțiuni, foi volante, acte etc. Această situație poate fi explicată, fie

prin faptul că bisericile din eparhie erau asigurate cu literatura duhovnicească, fie teascurile nu mai aveau capacitatea de altădată de a tipări cărți în tiraje mari și cu multe foi.

Din documentele de arhivă rezultă că în anul 1828 a fost cheltuită suma de 1400 rub. 20 cop. pentru diferite activități de tipar. În acest an s-au tipărit: 200 de exemplare de *Instrucții pentru blagocinii mănăstirilor*, cu 40 cop. exemplarul, în sumă de 80 rub.; 5552 file de metrică, cu 5 cop. exemplarul, în sumă totală de 277 rub. 60 cop.; alte 5610 „file de vedomostii”, cu 5 cop. exemplarul, în sumă de 280 rub. 50 cop.; 960 de exemplare de *Așezământ*, în valoare totală de 420 rub. 85 cop., dintre care 920 au fost plătite de contele Palin „și s-au împărțit prin oblastie”, iar alte 40 de exemplare „s-au dat la cămara tipografiei spre a să vinde câte 2 rub. asigurațiuni”; s-au tipărit 200 de exemplare „a epitropiei prihod și rashod a lor pentru căutarea celor săraci din partea duhovnicească”, pentru care s-au platit 25 rub.; s-au mai tipărit 1800 de înștiințări (1200 ex. în limba română și 600 ex. în limba bulgară) „a D. Gheneral Sferdmarșal 2ⁱ Armie către lăcuiorii de peste Prut și peste Dunăre”, cu suma de 108 rub.; 500 ex. de „tarifuri pe hârtie mare și 2000 cvintații” a aceluiași feldmarșal, în sumă de 120 rub.; s-au tipărit 50 ex. „a D. Grigorie Treasovschii izvod pentru privat”, cu 12 rub.; 550 de „soobșcenii zaglavce de la glavnâi ștab”, cu 10 rub.; 940 de ex. de Manifest bilingv pentru încheierea păcii Rusiei cu Persia, în sumă totală de 14 rub. 50 cop.; 940 ex. Ectenii de rugăciuni pentru victoria asupra dușmanilor, cu suma totală de 14 rub. 50 cop.; 940 de ex. de Manifest pentru începutul războiului Rusiei cu Poarta otomană, în sumă totală de 7 lei 25 cop.; 940 de înștiințări a împăratului rus despre trecerea peste Dunăre a armatei ruse, cu 3 rub. 50 cop., 940 de înștiințări pentru cucerirea cetății Isaccea, cu 3 rub. 50 cop.; 940 de înștiințări despre cucerirea cetăților Matcini, Costiungi și Chirzova, cu 3 rub. 50 cop.; 940 de înștiințări pentru cucerirea cetăților Anapa, Brăila și Tulcea, cu 3 rub. 50 cop.; 940 de înștiințări pentru cucerirea cetății Care cu 3 rub. 50 cop.; 940 înștiințări despre cucerirea cetății Poti, cu 3 rub. 50 cop.; 940 de înștiințări pentru luarea cetății Garpovisa, cu 3 lei [72, 412 p.; 42, 128 p.]. Din acest deviz de cheltuieli reiese că în anul 1828 nu a fost tipărită nici o carte religioasă. S-au tipărit doar *Instrucții pentru blagocinii mănăstirilor* și *Așezământul ocârmuirii oblastiei Basarabiei*. Celelalte tipărituri sunt manifeste și înștiințări.

La sfârșitul anului 1828 în depozitul tipografiei mai erau pentru vânzare: 76 ex. de bucoavne, 10 liturghii pe hârtie olandeză, 135 de liturghii pe hârtie simplă, 170 de molebnice, 416 catihizise, 30 panihizi vechi, 63 psaltiri, 104 mineie de obște, 1 gramatică, 273 molitvenice, 237 de rânduiala sfințirii bisericii, 1 ex. de datoriile presviterilor de popor, 98 panihizi pentru ostași, 68 ex. de slujba Sf. Alexandru Nevski, 1 molebnic, 61 de tedeumuri la Nașterea lui Hristos, 20 proscomidii, 228 „acturi soiuz”, 56 table cu zile împărătești, 178 jurământuri pentru supunere, 25 panihizi împărătești noi, 6832 file de metrică, 9558 de file de vedomostie, 38 de „obrazovani cu ștatul lor”, 112 de instrucțiuni pentru blagocinii mănăstirilor, 207 de instrucțiuni pentru blagocinii

de popor, 80 de ucazuri cu forme de metrică, 20 pravile ale sinodului rus, 328 de instrucțiuni pentru deputați. Majoritatea acestor tipărituri se vindeau la un preț mai redus. De exemplu, dacă liturghiile pe hârtie olandeză se vindeau imediat după tipărirea lor cu 25 lei, și cele pe hârtie simplă cu 20 lei, în 1828 aceste costau 14 lei și respectiv 12 lei [21, f. 10].

Activitatea tipografică de la Chișinău, demarată în anul 1814, sub îndrumarea Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821) a reușit să se impună prin tipărirea unor valoroase cărți de slujbă bisericească, utilizate în toate regiunile locuite de români. *Liturghia* (1815) a fost semnalată nu doar în spațiul istoric românesc, dar și în afara acestuia. Sunt întâlnite exemplare în biblioteci și muzee din Bulgaria, Grecia, Rusia, Ucraina etc., dovadă că ele au fost utile preoților în oficierea serviciilor divine în limba română. La fel de prețioase sunt: *Bucoavna* (1815), *Molebnicul* (1815, 1816), *Catehismul* (1816), *Ceaslovul* (1817), *Psaltirea* (1818), *Mineiul de obște* (1819), *Molitvenicul* (1820), *Rânduiala sfințirii bisericii* (1820) etc. În timpul acestui ierarh au apărut, în special, cărți de slujbă, însă a fost tipărită *Bucoavna* (1815), prevăzută pentru Seminarul Teologic, înființat de același ierarh. În timpul lui Dimitrie Sulima (1821-1844) a fost continuat procesul de tipărire a cărților religioase, doar că acestea nu mai erau cărți de slujire bisericească, dar tipărituri de lectură duhovnicească, traduceri după versiunile sinodale ruse. Au fost tipărite instrucțiuni, broșuri, acte, foi volante etc. Activitatea tipografică de la Chișinău a fost destul de fructuoasă, mai ales în timpul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, când s-au tipărit cele mai importante cărți de ritual, ca liturghierul, molebnicul, ceaslovul, mineiul de obște, psaltirea, molitvenicul.

2.5. Concluzii la capitolul 2

Sintetizând cele relatate mai sus putem formula următoarele concluzii:

1. Inventarea tiparului a contribuit la o mai extinsă arie de circulație a cărții. În comparație cu manuscrisele, cărțile tipărite erau mai numeroase, iar drept rezultat prețul de cost al unei cărți devine accesibil și altor pătri sociale, nu doar boierilor. Costul unui manuscris putea echivala cu prețul unei moșii. Realizarea unei cărți în manuscris necesita implicarea mai multor meseriași, caligrafi, gravori, copişti etc. Apariția tiparului în spațiul românesc a dus la răspândirea pe arii mai largi a cărții, iar împreună cu acestea a mesajului tipărit sau consemnat manual de proprietari pe spațiile libere. Prima carte tipărită în spațiul românesc apare în Țara Românească, în anul 1508, un *Liturghier* în slavonă, tipărit prin contribuția monahului Macarie și urmată de alte două cărți, la fel în slavonă (*Octoihul* în 1510 și *Evangheliarul* în 1512), care au circulat în întreg spațiul românesc și în afara lui, fiind identificate exemplare în Bulgaria, în orașele Sofia, Plovdiv și Șistov. Două exemplare de *Liturghierul* lui Macarie au fost identificate la Moscova și care provin, după toate aparențele, din Basarabia.

2. Datorită faptului că în perioada 1508-1512 au fost tipărite doar trei cărți, se consideră că Macarie a avut o tipografie mică, pe care o putea transfera ușor dintr-o localitate în alta, la fel cum se întâmpla cu multe tipografii ambulante din orașele europene. Din cercetările specialiștilor rezultă, de asemenea, că materialul tipografic utilizat de Macarie la tipărirea acestor cărți este altul decât cel utilizat la Cetinje, unde activase anterior ca tipograf. Se pare că litera din cărțile românești are și unele elemente comune cu cea folosită de Schweipoldt Fiol. Cu toate acestea, susținem ipoteza, conform căreia litera folosită de Macarie a fost confecționată de meșteri din Sibiu și Brașov, cu care domnul Țării Românești Radu Vodă era în bune legături comerciale.

3. Există și unele neclarități în ceea ce privește locul instalării primei tiparnițe românești, însă majoritatea specialiștilor înclină să creadă că tipografia a fost instalată la mănăstirea Dealu sau la mănăstirea Bistrița (Oltenia), unde au fost identificate cele mai multe exemplare.

4. Activitatea tipografică în Țara Românească continuă cu tipăriturile lui Dimitrie Liubavici, venit la Târgoviște de la Graceanița în anul 1544 și care tipărește în tipografia sa, în anul următor, un *Molitvenic* slavon, iar în perioada 18 august 1546 – 18 martie 1547 un *Apostol*, fiind ajutat de ucenicii săi Oprea și Petre. Este cunoscut că Liubavici a tipărit și un tiraj separat pentru Moldova a acestei cărți. Materialul tipografic al lui Liubavici este diferit de cel al lui Macarie. Tipăriturile lui Liubavici sunt executate la comanda voievozilor muntean și moldovean și au circulat în întregul spațiu românesc și la popoarele slave vecine.

5. Din deceniul cinci al secolului al XVI-lea se trece la „slova tipărită” în limba română, care se va perpetua și pe parcursul secolului al XVII-lea. Este de precizat faptul că tipăriturile se vor impune în circuitul cultural românesc mai anevoios din cauza monopolului bisericii asupra tiparului. Tipografia din Sibiu, înființată în 1528, sau chiar mai înainte, a editat la început cărți în limbile latină și germană. A funcționat în cadrul acestei tiparnițe și o secție românească, coordonată de Filip Moldoveanu, care a tipărit în 1546 un *Tetraevangheliar* în limba slavonă. Există, însă, unele mărturii documentare că la Sibiu a fost tipărit în anul 1544 un *Catehism românesc*, considerat pe bună dreptate prima carte tipărită în limba română, prin contribuția lui Filip Moldoveanu. Tipărirea acestei cărți este un indiciu clar de propagare a ideilor luterane printre români, cu atât mai mult că în această perioadă Sibiul și Brașovul erau principalele centre de propagare a luteranismului în Transilvania.

6. Activitatea tipografică transilvăneană a continuat la Brașov, un important centru tipografic din Transilvania și care facilita, prin situația lui geografică, legăturile economice, comerciale și culturale cu Țara Românească și Moldova în această perioadă. În Brașov exista și o comunitate românească puternică, concentrată în cartierul Șchei. În tipografia din Brașov, înființată din 1535 de Johann Honterus, au fost tipărite în perioada 1535-1557 nu mai puțin de 53

de lucrări, dintre care 33 în latină, 14 în greacă și 6 în germană. Cărțile tipărite la Brașov în această perioadă au circulat, atât în Transilvania, cât și în multe țări europene.

7.În a doua jumătate a secolului al XVI-lea își desfășoară activitatea tipografică la Brașov diaconul Coresi, personalitate erudită și care a învățat arta tipografică la Târgoviște, în tipografia lui Dimitrie Liubavici, unde a început să tipărească, încă din 1558, în limba slavonă. A fost trimis însă la Brașov pentru a ajuta la organizarea unei tipografii cu litere chirilice, în care puteau fi tipărite și cărți românești. În Brașov Coresi a lucrat în tipografia sa proprie (în Țara Românească tipografia era monopolul domniei), fiind ajutat de mai mulți ucenici ai săi.

8.Diaconul Coresi a tipărit cărți slavonești, românești și bilingve. A contribuit în esențială măsură la introducerea limbii române în oficierea rânduielilor bisericești. A tipărit 24 de titluri, pe care le-a răspândit pe întregul teritoriu locuit de români și astfel prin aceasta a contribuit la unificarea limbii literare românești. A desfășurat și un comerț cu cărți, astfel încât diaconului Coresi i se atribuie meritul de a introduce pentru prima dată în circuitul economic românesc comerțul cu cărți, care, evident, aducea un profit considerabil. Se admite că tipăriturile lui Coresi au fost tipărite în tiraje de 100 de exemplare.

9.Cărturar de seamă și meșter iscusit în arta tiparului, diaconul Coresi a instruit mai mulți ucenici, care au contribuit substanțial la dezvoltarea ulterioară a tiparului în spațiul românesc. Unul dintre iluștrii săi ucenici a fost diacul Lorinț, care a activat mai întâi la Brașov, iar în 1577 s-a stabilit la Alba Iulia, unde a înființat o tipografie, în care a tipărit și cărți pentru români.

10.Una dintre cele mai importante tipografii din Transilvania este cea de la Bălgrad (Alba Iulia), revigorată prin contribuția principelui Transilvaniei Gheorghe Rákoczy I. Primul meșter care a activat în această tiparniță a fost popa Dobre, venit din Țara Românească, care și-a început activitatea la 22 martie 1639. Prin contribuția acestei personalități au fost tipărite două cărți românești: *Evanghelia cu învățătură* și *Catehismul calvinesc*, ultimul apărut în anul 1640 sau 1641, din care nu s-a păstrat nici un exemplar. O semnificație culturală distinctă o are *Noul Testament*, tipărit la Alba Iulia în anul 1648, considerat ca un monument de limbă și literatură română. Tirajul acestei cărți nu este cunoscut, însă au fost identificate de cercetători 120 de exemplare, menționate sau aflate în diferite colecții de carte. Tipografia românească de la Alba Iulia va înceta să activeze în anul 1656 până în anul 1683. Căderea Transilvaniei sub dominație austriacă a încurajat calvinizarea principilor și trecerea populației românești la greco-catolicism. De o importanță majoră este *Bucoavna*, tipărită în 1699 de Mihai Iștvanovici, originar din Țara Românească, fiind ucenicul lui Antim Ivireanul. Este considerată unul dintre principalele abecedare românești. În 1702 a apărut primul catehiz catolic (*Pâinea pruncilor*), destinat copiilor români de confesiune greco-catolică.

11. O bogată și prodigioasă activitate tipografică românească s-a desfășurat de la mijlocul secolului al XVIII-lea la Blaj, care tipărea cărți pentru credincioșii greco-catolici, întâlnite frecvent și în localitățile cu populație ortodoxă.

12. Activitatea tipografică românească cunoaște o perioadă de stagnare care a durat din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea până în deceniul patru al secolului al XVII-lea. A reînceput în timpul lui Matei Basarab în Țara Românească și a lui Vasile Lupu în Moldova. Tipografia în Țara Românească a fost instalată prin contribuția domnului de ieromonahul Meletie Macedoneanul la Câmplung, unde în anul 1635 a fost tipărit un *Molitvenic* slavon. Activitatea tipografică în Țara Românească continuă la mănăstirea Govora (1637-1644), unde apar cărți de o mare însemnătate pentru cultura și spiritualitatea românească, apoi la Târgoviște (1644-1652). În această perioadă apare monumentală lucrare de factură juridică *Îndreptarea legii* (1650), răspândită în diferite părți ale spațiului românesc.

13. Tipărirea cărților în Țara Românească a fost reluată în anul 1678, prin contribuția Mitropolitului Varlaam (1672-1679), care a instalat o tiparniță la București. Prin cărțile tipărite în această perioadă s-a contribuit în mare măsură la introducerea limbii române în biserică. După tipărirea *Apostolului* (1683) tipografia din București și-a sistat activitatea, fiind reluată puțin înainte de luna noiembrie 1688, când a început tipărirea monumentalei *Biblie* de la București.

14. Producția de carte românească a crescut semnificativ și datorită activității tipografice de la Buzău (înființată de Episcopul Mitrofan în 1691) și de la Râmnic (întemeiată de Episcopul Antim Ivireanul în 1705), de la Mitropolia Târgoviște (reînființată în 1708), de la tiparnițele înființate prin 1715 la mănăstirile Sfântul Sava și Antim din București. Importante realizări cărturărești aparțin tipografiei Mitropoliei, reînființată prin sprijinul și efortul vlădăcai Neofit Cretanul (1738-1753), căreia i s-a zis „cea nouă”.

15. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea o răspândire mai largă o are literatura profană, în special cea didactică. În această perioadă apar în țările române primele ateliere tipografice private. Între 1783 și 1789 frații Nicolae și Ioan Lazaru, cunoscuți negustori greci de cărți au deschis un asemenea atelier și au tipărit câteva cărți în limba greacă.

16. În Moldova tiparnița a fost instalată la Iași prin contribuția lui Vasile Lupu, a mitropolitului Varlaam al Moldovei și a Mitropolitului Kievului Petru Movilă, iar spre deosebire de Țara Românească producția de carte tipărită în Moldova este în limba română. Astfel, după tipărirea în 1642 a *Decretului patriarhului Partenie*, în anul 1643 a apărut monumentală lucrare *Carte românească de învățătură*, răspândită în întregul spațiu românesc. Sunt importante pentru domeniul juridic apariția în 1640 în Țara Românească a *Pravilei de la Govora*, iar în Moldova a *Pravilei lui Vasile Lupu* în 1646.

17. Activitatea tipografică din capitala Țării Moldovei a fost impulsionată de Mitropolitul Dosoftei, prin contribuția căruia a fost înființată mai întâi o tipografie grecească, iar mai târziu, în 1679 a reînființat tipografia lui Vasile Lupu, cu ajutorul Patriarhului Moscovei Ioachim. În această tiparniță Dosoftei își va tipări cu ajutorul ieromonahului Mitrofan cele mai importante lucrări ale sale până în anul 1686, când este nevoit să se refugieze în Polonia. Tiparnița a fost redeschisă peste zece ani sub patronajul domnului Moldovei Antioh Cantemir, însă va tipări doar două cărți.

18. În perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până în 1726 în Țara Moldovei a apărut doar o carte în limba română: *Liturghia* tipărită de Ieremia Marcovici în 1715. Tipografia ieșeană și-a încetat activitatea în 1732. Din cauza situației politice nefavorabile în prima jumătate a secolului al XVIII-lea activitatea tipografică din Țările Române este mai puțin fructuoasă. În perioada 1717-1750 în Țara Moldovei s-au tipărit doar 29 de titluri de cărți. În a doua jumătate a acestui secol situația se redresează substanțial. Deși în secolul al XVIII-lea limba cultă era greaca, în Molodova și Țara Românească apar un număr mai mic de cărți în această limbă: 24 de cărți în limba greacă, față de 42 în limba română.

19. În perioada 1743 și 1752 și-a desfășurat activitatea tipografică Duca Sotiriovici, primul tipograf din Țările Române, care a avut atelierul său propriu. Potrivit ultimelor estimări acesta ar fi tipărit în capitala Țării Moldovei cel puțin 19 cărți.

20. Tipografia Mitropoliei și-a reluat activitatea în anul 1749, fiind tipărite numeroase titluri de carte de factură religioasă. Doar în timpul Mitropolitului Gavriil Callimachi (1760-1786) au fost tipărite peste 20 de cărți de slujbă și de învățături pentru preoți. Una dintre cele mai mari realizări ale acestei perioade este tipărirea *Evangheliei* (1762), răspândită în foarte multe localități din Moldova și din alte provincii românești. De un interes special în această perioadă s-au bucurat manualele școlare. Mihail Strilbițchi a tipărit la Dubăsari în 1792 un *Bucvar*, urmat doi ani mai târziu de altă ediție, apărută în târgul Dubăsari, în tipografia lui Mihail Strilbițchi.

21. În primele decenii ale secolului al XIX-lea și-au început activitatea alte două tipografii din spațiul moldav, cea de la mănăstirea Neamț în 1806 și cea de la Chișinău în 1814, care au avut o activitate rodnică de tipărire a cărților religioase în limba română, în tiraje care depășeau o mie de exemplare. Cărțile tipărite la mănăstirea Neamț sunt destul de frecvente, în special, în așezămintele monahale, iar cele de la Chișinău au fost difuzate în mod centralizat și obligatoriu la toate instituțiile religioase din regiune, fiind folosite și în prezent în oficierea serviciului divin sau la îndeplinirea altor rânduieli bisericești. Cărțile tipărite în timpul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, în perioada 1815-1821 sunt de slujbă bisericească și de factură didactică.

22. Mișcarea ideologică de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea conferă cărții românești un statut de instrument de educație și de luptă socială. Este evidentă o creștere substanțială a numărului cărților de caracter laic, iar centrul de greutate a producției

tipografice se deplasează spre Transilvania, Ungaria și Austria, unde apar lucrări de caracter filologic și istoric. Un rol important în această perioadă l-a avut editarea manualelor școlare. De asemenea sunt răspândite în întregul spațiu românesc calendarele și almanahurile tipărite la Sibiu și Buda, care au contribuit la trezirea conștiinței naționale a românilor. Dacă în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea la Sibiu și Timișoara au apărut primele librării, în care se comercializau cărțile românești, la Iași și București acestea apar mai târziu, în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

3. CIRCULAȚIA ȘI ITINERARIILE CĂRȚII ROMÂNEȘTI VECHI ÎN ESTUL MOLDOVEI ÎN SEC. XVI-XIX

Cercetările în domeniul difuzării cărții românești în spațiul istoric al Moldovei din secolul al XVI-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea au demonstrat că valorile bibliofile românești erau puțin răspândite în acest spațiu și asta se datorează în mare parte unor împrejurări la care dorim să ne referim în rândurile de mai jos. Cartea nu era solicitată de mulți preoți din cauza că, fie nu știau să citească, fie nu dispuneau de mijloace financiare suficiente pentru cumpărarea cărților necesare. Cu atât mai mult că până în primele decenii ale secolului al XVIII-lea cartea religioasă era în mare parte în limba slavonă, străină majorității slujitorilor bisericești.

În secolul al XVII-lea, după înființarea tipografiei de la Iași, se atestă un număr redus de cărți tipărite. Prima carte în limba română ieșită de sub teascurile tipografiei din Iași este *Cartea românească de învățătură* (1643), răspândită în întregul spațiu românesc. În anul următor a apărut *Șapte taine*, carte care a fost utilizată suficient de mult de către preoții știutori de carte. Pentru a putea răspunde la unele întrebări referitoare la catehismul calvinesc, în anul 1645 în tipografia ieșeană a fost tipărită o altă carte valoroasă pentru clerul din Moldova: *Răspunsurile Mitropolitului Varlaam la Catehismul calvinesc*. Urmează o pauză în activitatea tipografică din Moldova, până în anul 1673, când Mitropolitul Dosoftei a tipărit cărți pentru români la Uniev. Tipografia lui Vasile Lupu de la Iași era în stare defectuoasă și prin contribuția Mitropolitului Varlaam a fost refăcută. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea apar mai multe cărți bisericești, dintre care se remarcă *Sinopsisul* din 1757, în care au fost incluse învățături pentru preoți și diaconi. Contribuții importante în privința pregătirii preoțimii din Țara Moldovei aparțin mitropoliților Iacob Stamati (1749-1803) și Veniamin Costachi (1768-1846). Prin tipăriturile apărute în timpul lor, preoții erau instruiți în vederea săvârșirii serviciului divin, tâlcuirea celor zece porunci și a celor șapte taine ale bisericii, erau învățați cum să combată unele superstiții și încurajați să-și dea copiii la învățătură.

În anul 1741 Constantin Mavrocordat a semnat un „așezământ” prin care viitorii preoți și diaconi urmau să fie pregătiți pentru a putea sluji în fața altarului. Fiind de șase ori domn în Țara Românească și de patru ori în Moldova Constantin Mavrocordat a reușit să introducă anumite restricții pentru preoții cu puțină carte. Fiind încă domn în Țara Românească a manifestat dorința de a impune la carte preoții de la țară, care din lipsă de cultură și știință de carte nu puteau răspunde la simple întrebări de dogmă. Potrivit unor presupuneri acesta ar fi adus din Țara Românească încă în prima sa domnie (septembrie 1730 - octombrie 1730) cărți de slujbă în limba română [217, p. 150]. În a doua domnie (septembrie 1741 - 29 iunie 1743) a întreprins alte măsuri în vederea cultivării științei de carte în rândul slujitorilor bisericești. Astfel, preoții care nu știau carte erau impuși la birul pe care îl plăteau țăranii. Mai mult ca atât, Constantin Mavrocordat a ordonat să

cerceteze preoții și diaconii de prin ținuturi despre nivelul citirii cărților de slujbă [217, p. 151].

În a treia domnie (1748-1749) Constantin Mavrocordat a continuat reformele începute anterior referitoare la situația culturală a clerului din Țara Moldovei. Domnul a interzis mitropolitului și episcopilor să hirotonească preoți, fără ca aceștea să cunoască rânduielele bisericești. În acest context preoțimea era impusă să frecventeze școala bisericii de la Curtea Domnească pentru a învăța în primul rând rânduielele bisericești și tainele. Dacă preoții de la orașe știau puțină carte, cei de la sate în mare parte nu aveau cunoștințele necesare în oficierea serviciului divin, sau mulți dintre ei nu știau să scrie și să citească.

În târgurile și în satele mai mari erau trimiși câte un preot mai pregătit pentru a învăța copiii fețelor bisericești scrisul și cititul. Se pare că situația nu s-a schimbat prea mult, pentru că în anul 1766 este atestată aceeași situație în privința învățaturii, în special, a preoților. Se prevedea ca cei care vor dori să fie hirotoniți în preoți să fie „cercetați” la învățătură. Cei hirotoniți fără știință de carte erau supuși birului pe care îl plătesc mirenii. Astfel, copiii de preoți s-au înscris la școli, unde învățau scrierea, cititul, oficierea slujbei, puțină aritmetică și cântarea bisericească. Uneori se cerea ca să știe *Catihisisul*, pentru a putea răspunde la întrebările enoriașilor [217, p. 156-157]. Aceste împrejurări i-a determinat pe mulți preoți, diaconi sau comunități rurale să cumpere cărți bisericești. Cu atât mai mult că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au fost tipărite un număr mai mare de cărți decât în perioadele anterioare, însă multe dintre ele erau de învățătură, datoriile preoților, blagocinilor și protopopilor, arhieriei; altele sunt cărți bisericești necesare ofierii serviciului religios. În această perioadă au apărut primele manuale și literatură de factură laică. Acest număr de cărți apărute în tipografia de la Iași nu putea satisface necesitățile crescânde de „slovă tipărită” și astfel preoții cumpărau cărți tipărite în alte centre tipografice românești și străine de la negustori sau de la colportori.

În acest compartiment al lucrării ne-am propus să identificăm în limitele surselor existente și a informațiilor din lucrările de specialitate a căilor de deplasare și a împrejurărilor răspândirii acestor valori din patrimoniul culturii românești în Basarabia.

3.1.Răspândirea cărții românești vechi în estul Moldovei

Cercetarea subiectului difuzării literaturii bisericești în estul Moldovei se dovedește a fi destul de dificilă din mai multe puncte de vedere. În primul rând, lipsește informația documentară la acest subiect, or datele conservate în arhive nu sunt în măsură să reliefeze situația în întregime. În al doilea rând, însemnările manuscrise despre răspândirea cărților românești la est de râul Prut sunt ocazionale și reflectă doar unele aspecte ale fenomenului. În acest compartiment al lucrării vom încerca să abordăm segmentul inițial al drumului cărții românești vechi până în estul Moldovei în perioada secolelor XVI-XIX, stabilind și anumite perioade în evoluția fenomenului. Considerăm că nu sunt subsidiare și informațiile despre pătrunderea în acest spațiu a literaturii în alte limbi

europene, ca germană, greacă, latină, slavonă/rusă, or ele completează întrucâtva viziunile noastre asupra fenomenului difuzării literaturii de factură religioasă și laică în acest spațiu.

În mediul științific din Republica Moldova este acceptată ideea că până la înființarea tipografiei de la Chișinău în anul 1814 cărțile liturgice sau laice erau aduse preponderent din alte centre tipografice românești și străine. De cele mai multe ori, cărțile bisericești erau cumpărate și dăruite de reprezentanții clerului, însă nu întotdeauna sunt însemnate segmentele geografice pe care s-au deplasat cărțile în timp [122, p. 66-84].

Fenomenul difuzării literaturii religioase în estul Moldovei poate fi împărțit în perioade distincte, în funcție de intensitatea cu care tipăriturile au fost răspândite în această regiune a spațiului românesc. Este bine cunoscut faptul că după apariția tipografiilor în spațiul românesc tirajele cărților erau mici și nu puteau satisface numărul mare de cereri de carte tipărită. Astfel, în biserici și mai ales în mănăstiri pe parcursul secolului al XVI-lea preoții foloseau în oficierea serviciilor divine cartea manuscrisă, copiată de cele mai multe ori în instituțiile monastice. Deși, în secolul al XVII-lea numărul tipografiilor și al cărților a fost în creștere, în întregul spațiu românesc prevalează cartea manuscrisă asupra celei tipărite. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea numărul tipăriturilor crește considerabil, iar prețul cărților devine accesibil slujitorilor bisericești sau comunităților. Interesul pentru carte în această perioadă este explicat și prin reformele lui Constantin Mavrocordat, prin care preoții au fost impuși să știe atât scrisul și cititul, cât și să poată răspunde la întrebări de dogma. În această perioadă a crescut substanțial numărul tipografiilor, iar drept rezultat și al cărților tipărite. Cartea este răspândită în toate colțurile spațiului românesc prin colportori sau comercianți.

Partea de răsărit al Țării Moldovei, teritoriul dintre Prut și Nistru, a fost înstrăinată de Rusia țaristă în anul 1812. Drept urmare, Basarabia a fost izolată, iar pe râul Prut instalate puncte de control, or circulația unor mărfuri, printre care și cărți, a fost restricționată. În anul 1814 Gavriil Bănulescu-Bodoni a înființat la Chișinău o tipografie, în care s-au tipărit preponderent cărți de factură religioasă și răspândite în bisericile din Basarabia. Cartea, însă nu are regimuri și hotare, circulă în diferite situații, fiind chiar interzisă. Un număr mare de cărți tipărite și manuscrise au pătruns în Basarabia în timpul tulburărilor provocate de mișcarea eterisă din anul 1821, când mii de preoți, călugări și alte categorii de populație din Moldova dintre Prut și Carpați și-au gasit refugiu în Basarabia, trecând cu ei bunuri materiale, printre care documente, cărți, veșminte, icoane etc. Un mare număr de cărți a trecut Prutul în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, fiind transportate de monahii, întemeietori ai mănăstirii Noului Neamț pe moșia Chițcani de pe Nistru.

Reieșind din cele menționate mai sus, evoluția fenomenului răspândirii cărții românești în estul Moldovei poate fi urmărit prin câteva perioade distincte:

1. Perioada de la apariția primei cărți tipărite în 1508 (*Liturghierul* lui Macarie) până la sfârșitul secolului al XVII-lea;

2. Perioada de la începutul secolului al XVIII-lea până la începutul secolului al XIX-lea;

3. Perioada de la începutul secolului al XIX-lea până în anul 1830;

4. Perioada de la începutul deceniului patru până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Cadrul cronologic inferior al primei perioade corespunde, așa cum este și firesc, cu tipărirea primei cărți românești în 1508, *Liturghierul* lui Macarie [247, 248]. Un exemplar de *Liturghier* (1508) a fost semnalat în acest spațiu, valorificat de care A.I.Iațimirschi în 1896, provenit de la preotul Teofan Genețchi din satul Vorniceni (județul Chișinău) și care a intrat în posesia colecționarului rus P.I.Șciukin, ale cărui colecții de valori se află în patrimoniul Muzeului Istoric din Moscova. Exemplarul nu dispune de însemnări manuscrise, dar cert este că s-a aflat în această parte a spațiului românesc până în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea [393, p. p. 792; 169, p. 67-73; 200, p. 28].

În această perioadă au fost tipărite și alte cărți românești cu circulație în estul Moldovei, ca: *Pravila cea mică* (Govora, 1640), *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643), *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652). Lipsa însemnărilor manuscrise nu facilitează, însă stabilirea căilor de circulație a cărților în estul spațiului românesc. Un exemplar de *Evanghelie învățătoare* (Govora, 1642) l-am cercetat recent, prin mijlocirea lui Gheorghe Iliuț, în biserica satului Crasna Ilschi din Bucovina de nord. Cercetările ulterioare în domeniu vor completa spectrul de informații despre difuzarea literaturii bisericești în extremitatea estică a spațiului românesc.

Această perioadă continuă până la sfârșitul secolului al XVII-lea, când în spațiul românesc de la est de Carpați în general, și cel de la est de Prut în particular, pătrunde un număr mai mare de tipăriri românești, afirmație care poate fi explicată prin tipărirea a mai multor cărți, în special, de factură religioasă în diferite centre românești și străine. Deși, în ultimul sfert al secolului al XVII-lea cartea tipărită devine mai prezentă în spațiul românesc, exemplare de *Evanghelie* (București, 1682, 1693), *Apostol* (București, 1683), *Mineie* (Buzău, 1698) fiind semnalate și la est de Prut, cartea manuscrisă prevalează numeric asupra celei tipărite, preoții folosind prioritar manuscrisele în oficierea serviciilor divine.

Lipsa însemnărilor manuscrise de pe cărțile tipărite în această perioadă și numărul redus al acestora ne determină să credem că în estul Moldovei în această perioadă a circulat preponderent cartea manuscrisă, copiată în mare parte în centrele monastice românești. Cartea tipărită este prezentă în număr mic, datorită faptului că tipăriturile apăreau în tiraje reduse.

A doua perioadă a difuzării literaturii religioase la est de Prut se suprapune în linii mari pe secolul al XVIII-lea până la începutul secolului al XIX-lea. Prima însemnare pe o carte românească veche, identificată la momentul actual al cercetărilor, care face referire la fenomenul circulației

literaturii bisericești în estul Moldovei datează din 30 mai 1717, notă scrisă de Iordache diacon, pe o *Evangelhie* (Snagov, 1697), din care reiese că în urma unor invazii tătărești a fost robită și răscumpărată de către preotul Stratul și familia sa pentru biserica din Micăuți, iar apoi dăruită, împreună cu o *Liturghie*, mănăstirii Căpriană [54, p. 49]. O altă *Evangelhie* din această ediție a fost robită în Țara Românească, răscumpărată de Nicolae vel căpitan de Greceni de la tătari, și dăruită la 25 ianuarie 1738 Episcopiei Hușilor, iar în prezent se află în biblioteca mănăstirii Saharna [55, p. 28]. Pe un *Antologhion* (București, 1736) un autor de însemnare cu numele Toma scrie că această carte a aparținut la început ieromonahului Veniamin, care l-a „afierosit” acestui proprietar de carte, un călugăr de la o altă mănăstire, care l-a dăruit la rândul său, împreună cu un *Molitvenic* (Iași, 1749) și cu o *Liturghie* românească (fără an, dar tipărită înainte de 1785), părintelui Teoctist de la mănăstirea Hâncu pentru utilizare temporară [54, p. 54]. Un *Apostol* (București, 1743) a fost cumpărat la 7 decembrie 1744 de Toader și Danul pentru biserica din Răspin, pe care au construit-o pe moșia lor. Cartea a fost furată de un preot, care a vândut-o peste Nistru la Dubăsari, iar drept urmare au răscumpărat-o [54, p. 56]. La 24 iunie 1753 Vasili Sârghi a cumpărat un *Apostol* (Buzău, 1743), pe care l-a „dat di pomană la mănăstire în târg în Orhei” [54, p. 57]. Un *Evhologhion* (Iași, 1749) a fost cumpărat de preotul „Theodor Bânzari ot Hirișeni, cu ai miei ban(i) drepti, ca s(ă) fie pentru triaba noastră, care am dat pre dânsul 7 lei, pol lei, 7259 <1751>, ghen(ar) 5”, carte care în prezent se află la mănăstirea Hârbovăț [55, p. 35]. În biblioteca mănăstirii Noul Neamț se află o *Evangelhie* (București, 1750), care a fost cumpărată de către Andrei cu soția sa Ileana, pe care au „dat-o de pomană la besearica den Rediul Mare la hramul Sfântului Arhangheli Mihail și Gavriil” la 24 aprilie 1777, cu precizarea că „tâmplându-să v-o răzmeriță să aibu, eu Andrei în Rediul Mare B.E. cu azsta carte, ca să o strângă păr la vreme de pac(e) iar s-o dei la ace bisărică” [55, p. 36]. În anul 1753 locuitorii satului Mândac au cumpărat un *Penticostarion* (Iași, 1753), pe care l-au dăruit preotului Grigore și preotesei Ileana și care l-au lăsat moștenire ulterior fiului lor, preotului Andrei din același sat [54, p. 75]. Un *Triodion* (Iași, 1747) a fost cumpărat de „giupânul Petre Băcal” și l-a dăruit bisericii cu hramul Sfinților Arhangheli din Huși la 9 februarie 1767, de unde a fost închinat satului Secăreni din stânga Prutului [54, p. 61]. Târgul Huși, prin ierarhii săi, a fost pe parcursul secolului XVIII și până la anexarea Basarabiei din 1812 un centru veritabil de difuzare a literaturii religioase în această regiune, dat fiind faptul că episcopia din acest oraș își extindea jurisdicția asupra unor ținuturi din Moldova dintre Prut și Nistru [297, p. 68-77].

Aceste exemple, reprezentative de altfel, aleatoriu selectate, constituie mărturia colportajului de carte românească la est de Prut în secolul al XVIII-lea. Din conținutul notelor posesorale rezultă că în secolul al XVIII-lea și chiar în secolele anterioare cărțile erau difuzate și de negustori, cumpărate de fețele bisericești, însă există cazuri când ele erau achiziționate de

câteva persoane sau comunități laice ori religioase, pe care le dăruiau bisericilor sau mănăstirilor. Cele mai numeroase cărți difuzate în această parte a Țării Moldovei până la începutul secolului al XIX-lea provin din centrele tipografice din București, Buzău, Iași și Râmnic. În această perioadă, ca și anterior, numărul manuscriselor prevalează asupra tipăriturilor, doar că acestea din urmă devin mai numeroase, datorită producției de carte în creștere, ieșite de sub teascurile tipografiilor înființate în secolul al XVIII-lea.

Limita inferioară a perioadei a treia se suprapune pe începutul secolului al XIX-lea, iar cea superioară pe sfârșitul deceniului trei al acestui secol, caracterizată prin intensificarea difuzării și circulației cărții românești vechi în estul Moldovei. În această perioadă s-a produs ruperea unei părți din Principatul Moldovei de Imperiul țarist, urmare a sfârșitului războiului ruso-turc din 1806-1812. Drept urmare a fost instalat hotarul pe râul Prut, Basarabia fiind izolată de românită, iar accesul unor bunuri materiale, inclusiv cărți religioase și laice a fost restricționat. A fost limitat în mare parte importul cărților care erau contrare dogmelor ortodoxismului. După 1812 se interziceau cărțile tipărite pentru greco-catolici și romano-catolici. Cărțile aduse de în vamă de negustori, monahi, ierarhi ai Bisericii sau persoane particulare erau supuse cenzurii.

Difuzarea literaturii românești la est de Prut devine mai evidentă după înființarea tipografiei de la mănăstirea Neamț în primul deceniu al secolului XIX, când sunt răspândite în număr mare cărțile din această tiparniță, în special, *Viețile sfinților* (1807-1815). Din cercetările întreprinse în bibliotecile mănăstirești din stânga Prutului am identificat exemplare ale acestor cărți lunare la mănăstirile Hâncu, Frumoasa, Vărzărești, Curchi, Noul Neamț, Hârbovăț, Țigănești și care au fost difuzate de monahi și monahii, egumeni sau de ierarhii Bisericii Moldovei.

Deși, după anexarea Basarabiei în 1812 circulația persoanelor, valorilor și ideilor a fost restricționată, unele cărți au fost atestate la est de Prut imediat după apariția lor. Dintr-o însemnare manuscrisă rezultă că la 20 ianuarie 1817 12 cărți de *Viețile sfinților* „s-au aferosit S(fin)t(ei) M(ănăs)t(iri) Hâncul de cuvioșii sa chir Avramiia duh(o)v(nic) nemțan în vremea cuvioșiei sale chir Antoniiia, igumenul mă(năs)t(irii)” [134, p. 144-146]. În biblioteca acestui așezământ monahal există un exemplar de *Viețile sfinților* pe luna iulie (1814), care a fost cumpărat în anul apariției de două schimonahii, Olimpiada și Elisaveta, fără a se preciza mănăstirea în care viețuiau. Pe *Viețile sfinților* pe luna ianuarie (1812) din biblioteca mănăstirii Vărzărești scrie că s-a cumpărat „împreună cu celelate unspezăci luni, de păcătosul Vasile Boțan în anul 1817, în luna lui octomvrie în 26 de zile, cându încă să lucra în s(fânta) mănăstire a Neamțului”. *Viețile sfinților* pe unele luni au fost semnalate și în bibliotecile bisericilor de mir (ex. Văscăuți, Teșcureni), dovadă că ele erau lecturate nu doar de preoți dar și de știutorii de carte din diferite categorii sociale. Au fost răspândite deopotrivă în acest spațiu și alte cărți din tipografia de la Neamț, ca: *Rânduiala cum se cântă cei doisprezece psalmi* (1808), *Scara Sfântului Ioan Sinaitul* (1814), *Cuvinte de ascultare*

(1817), *Psaltire* (1817, 1824), *Evanghelie* (1821), *Antologhion* (1825). Cărțile tipărite la mănăstirea Neamț au fost foarte solicitate în întreg spațiul românesc și, deși Basarabia nu mai era parte componentă a Țării Moldovei după 1812, aproape toate tipăriturile nemțene vechi și moderne sunt atestate în acest spațiu, ceea ce constituie mărturia unor strânse raporturi culturale și religioase dintre această mănăstire și așezămintele din estul Moldovei pe parcursul secolului al XIX-lea [121, p. 121-135].

În această perioadă începe activitatea de tipărire și difuzare a cărților din tipografia de la Chișinău. Înființată în anul 1814, în timpul și prin contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, va tipări numeroase cărți ce vor fi difuzate centralizat în bisericile și mănăstirile din eparhia subordonată lui. În comparație cu alte tipografii ce activase anterior, în cea de la Chișinău cărțile erau oferite spre difuzare în variantă finisată, legate și copertate. Prima carte liturgică tipărită la Chișinău a fost un *Liturghier*, însă despre răspândirea lui documentele sunt sărace în informație. Cert este că era difuzat centralizat, a fost tipărit în 1200 de exemplare și este întâlnit și în prezent în bisericile de mir și în mănăstiri. Aceeași situație se atestă și în cazul *Molebnicelor* (1815, 1816), *Bucoavnei* (1815), *Catihizului în scurt* (1816), *Te-deumului* (1816), *Rânduielei panihidei* (1817). Este cunoscut doar că în difuzarea unor cărți erau implicați direct și ierarhii Bisericii din Basarabia. Astfel, în urma unei vizite la mănăstirea Sfântul Nicolae din Ismail Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrie constată lipsa cărților bisericești în biblioteca acestui așezământ monahal și trimite la 19 iunie 1818 prin mijlocirea protopopului orașului Nichita Glizean un *Molebnic* (1816) și un *Te-deum* (1816) la prețul de 6 lei exemplarul [18, f. 1]. Ca Arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului, Dimitrie Sulima, permite la 2 octombrie 1822 sfințirea noii biserici de la mănăstirea Răciula, iar cu această ocazie poruncește „pe lângă acestea să se dea schitului Noul Testament moldovenesc, tabla legăturii împăraților și altă tablă pentru familia împărătească” [18, f. 29].

Răspândirea tot mai accentuată a literaturii bisericești este probată prin sporul demografic din Țara Moldovei, care începe în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea și continuă până la începutul secolului al XIX-lea [350, p. 109-145]. Creșterea demografică a dus nemijlocit la creșterea numărului comunităților rurale, ori acestea aveau nevoie de preoți, de lăcașe de cult și eventual de cărți liturgice pentru fețele bisericești sau pentru știutorii de carte. Urmare a creșterii demografice este numărul crescând al bisericilor. Dacă în anul 1814 în Basarabia existau 775 de biserici [1, f. 2; 157, p. 34], în 1819 numărul lor era de 845, cele mai multe fiind în ținuturile Orhei (268 de biserici), Hotin (156 de biserici) și Soroca (136 de biserici) [18, f. 3-5].

Primele informații de arhivă despre difuzarea organizată a cărților din tipografia de la Chișinău sunt cele referitoare la *Ceaslovul* de la 1817. După terminarea lucrului asupra tipăririi cărții, eclesiarhul mitropoliei, care era și egumenul mănăstirii Frumușica, ieromonahul Sinesie,

înainta o petiție mitropolitului, în care cerea să se expedieze un ucaz protopopilor ținuturilor pentru ca aceștea să trimită listele preoților din protopopiatele aflate în subordinea lor. Urmare a acestei ordonanțe era trimiterea din fiecare protopopie câte o căruță cu doi cai și doi țârcovnici, pentru a primi câte un exemplar pentru fiecare preot. Mitropolitul, de comun acord cu tipograful Ignatie stabilea prețul cărților. *Ceasloavele* au fost difuzate în două rânduri. Prima dată s-a expeditat câte un exemplar pentru preotul paroh imediat după tipărirea cărții, adică în anul 1817, însă dat fiind că tirajul a fost destul de mare, iar în unele biserici erau câte doi sau trei preoți s-a hotărât să se trimită repetat și preoților care nu aveau asemenea cărți. Astfel, la 4 mai 1818 Sinesie expediază un raport pe numele mitropolitului, în care se stipula că „ceasloavele ce s-au tipărit în exarhiceasca tipografie, s-au împărțit pe la toate bisericile din eparhia Chișinăului, dar fiind că și la unele din bisărici să află câte doi și câte trei preoți, s-au împărțit numai câte unul de bisărică, și ei neavând a lor ceasloave, iau ceasloavele den bisărici și împlinesc trebile lor. Drept aceia, eu am socotit și fac arătare exarhiceștii dicasterii, fi-va cu cale ca la preoții, care n-au a lor ceasosloave și iau ceasosloavele den bisărică de împlinit trebile lor, să li să împartă câte un ceaslov” [13, f. 1]. Din cele relatate reiese că *Ceasloavele* tipărite în anul 1817 au fost difuzate în termeni relativ restrânși, încât în unele rapoarte ulterioare, privind cărțile rămase în depozite acestea figurează în număr mai mic, în comparație cu alte titluri.

Psaltirea de la 1818 a fost difuzată în mod similar. Dat fiind că aceste cărți erau necesare diaconilor și psalmiștilor, ele au fost repartizate lor, în alte cazuri se trimiteau, conform listelor, preoților. Se stabilea drept termen de achitare a banilor pentru ținuturile mai îndepărtate o lună de zile, iar pentru cele mai apropiate doar două săptămâni. *Psaltirea* a început să fie tipărită la 1 decembrie 1817, iar la 16 mai 1818 începe difuzarea la prețul de 20 de lei exemplarul [12, f. 2-4]. *Psaltirea* (1818) a fost tipărită din banii alocați de conducătorul tipografiei Ignatie și de ieromonahul Sinesie, ecleziarhul mitropoliei, la îndemnul verbal al lui Gavriil Bănulescu Bodoni, motiv pentru care după moartea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni au apărut pretenții din partea acestora [1, f. 33].

În anul 1819 a ieșit de sub teascurile tipografiei de la Chișinău *Mineiele de obște*, într-un tiraj mai redus, de 800 de exemplare [213, p. 175], iar despre răspândirea lor în bisericile din Basarabia nu există informații documentare. Tipărirea unui număr mai mic de *Mineie de obște* poate fi explicat prin faptul că în bisericile și mănăstirile din Basarabia existau *Antologhioane*, sau *Mineiele pe 12 luni*, tipărite în Moldova și Țara Românească.

În anul 1820 au început să fie difuzate în Basarabia *Biblia* și *Noul Testament*, tipărite în limba română la Sankt Peterburg în anul 1819. S-au implicat în difuzarea acestor cărți Ministrul Învățăământului Alexandr Ivanovici Golițan și Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse. În acest context la 18 august 1820 au fost trimise ucazuri protopopiilor din Basarabia, din Tiraspol și din Odesa pentru

a elabora listele cu biserici. Astfel, în protopopiatul Bălților s-au expediat 71 de exemplare de *Biblii* și 71 de *Noul Testament*, în protopopiatul de Leova câte 52 de exemplare de fiecare, în Rașcov toate bisericile erau asigurate cu aceste cărți, în ținutul Orhei câte 82 de exemplare de fiecare carte, în protopopiatul Benderului s-au trimis câte 25 de cărți, iar în Ismail s-au cerut 25 de exemplare de *Noul Testament* în limba rusă, 12 *Biblii* în limba română și 11 exemplare de *Noul Testament* în limba română. În Tiraspol și Odesa au fost expediate exemplare rusești tipărite în Sankt Peterburg [14, f. 1-5, 43-48, 141-142]. La 15 iulie 1821 au fost trimise Dicasteriei din Chișinău de la Comitetul basarabean a Societății biblice ruse 488 *Biblii*, cu prețul de 10 rub. exemplarul, în sumă de 4880 rub. sau câte 15 lei exemplarul, în valoare totală de 7320 lei. Exemplare de *Noul Testament* au fost primite 487 cărți cu prețul 3 rub. sau 4 lei 20 părăle. Au mai fost primite 121 *Biblii* rusești cu prețul de 7 rub. 70 cop. exemplarul, în valoare de 327 rub. 70 cop. sau 540 lei 14 păr. și 4 exemplare de *Biblii* în limba greacă cu 20 de lei exemplarul. Este știut că dintre acestea au fost repartizate în ținutul Hotin, prin protoiereul Petru Loncicovschii câte 61 *Biblii* și *Testamente* românești și 21 de *Testamente Noi* în limba rusă. Spre sfârșitul lunii septembrie 1822 au mai fost aduse în eparhie *Biblii* și *Testamente Noi* în limba rusă, tipărite la Sankt Peterburg destinate localităților cu populație vorbitoare de rusă, cu prețul de șase lei exemplarul. Acestea au fost difuzate, împreună cu cele românești și grecești, tipărite în aceeași tipografie în anul 1825 [14, f. 1, 45, 59, 66-68; 15, 118 f.]. La 22 decembrie 1830 în rezervele de cărți de la Chișinău nu mai existau *Biblii* în limba rusă, afirmație care reiese din cererea bombardierului unei garnizoane de artilerie, care a cerut să i se distribuie un exemplar gratis, însă i se recomandă să cumpere cartea din Odesa, deoarece la Chișinău nu mai existau exemplare [14, f. 12].

În ceea ce privește difuzarea cărților din exterior, după anexarea Basarabiei, situația devine mai dificilă. Au fost instituite puncte de control pe râul Prut, iar trecerea hotarului a devenit destul de anevoioasă. Mărfurile trecute prin vamă erau verificate, iar pentru trecerea lor era nevoie de acceptul administrației laice, iar în cazul cărților și a celei religioase. La 24 mai 1816 general-maiorul I.M.Harting scria o petiție Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni ca acesta să intervină în verificarea și permisiunea trecerii prin carantina din Sculeni a 53 de cărți tipărite în limba română, aduse de un Weis Janosz, supus austriac, care potrivit documentelor de arhivă era un om sărac, ce venea de la Iași și intenționa să treacă Prutul în Basarabia pentru a vinde aceste cărți. După o verificare îndelungată, supusul austriac nu a obținut permisiunea de a trece cărțile în Basarabia, invocându-i-se motivul că aceste 53 de cărți au fost tipărite în Transilvania, în orașul Blaj și sunt destinate uniților papistași. În rezoluția mitropolitului se precizează că în eparhia sa sunt acceptate doar cărțile tipărite în Rusia, în Valahia și Moldova, recunoscute de Biserica răsăriteană [3, f. 1-5]. De obicei, cărțile erau acceptate de autoritățile religioase și civile dacă erau

românești (cu excepția celor tipărite la Blaj), grecești sau armenești. La 10 iulie 1820 un supus turc de origine grecească Hristodor Serghieni a trecut fără obstacole prin vama Sculeni 80 de cărți grecești, pe care intenționa să le vândă în Basarabia [4, f. 1]. În aceeași zi a fost supus cenzurii un alt lot de 86 de *Sfânta Scriptură* în limba germană, transportate de colonistul din Tarutino, cu numele Gamel. Cărțile au fost cenzurate de prefectul seminarului din Chișinău și arhimandritul Irinei, care cunoștea limba germană. Decizia a fost pozitivă din cauza că aceste cărți nu erau contrare dogmelor ortodoxismului, ele având același conținut pentru toți creștinii [4, f. 4]. Doi frați Ierofei și Constantin au cerut permisiunea de a trece prin carantina din Sculeni la 7 mai 1820 cu scopul de a se deplasa la învățătură pe o perioadă de un an la Academia din Kiev, fiind trimiși de Mitropolitul Veniamin Costachi. Aceștea aveau cu ei 70 de cărți slavonești și grecești [6, f. 7-9] destinate, probabil, pentru vânzarea lor în scop de întreținere pe parcursul studiilor, ori comerțul cu cărți laice și bisericești aduse din Moldova, Țara Românească și Transilvania sau alte țări europene constituia o afacere profitabilă pentru negustori.

Un rol important în difuzarea cărților tipărite în Transilvania sau în unele centre europene este datorat negustorilor brașoveni, care aveau afaceri de comerț în capitala Moldovei și în Basarabia, de unde cumpărau diferite mărfuri, pe care le transportau peste munți, ajungând atât în Ardeal, cât și în unele țări europene. Majoritatea negustorilor brașoveni cu afaceri în Iași și Galați au adus, printre alte mărfuri și loturi întregi de cărți grecești și românești [319, p. 271-282; 318, p.137-196]. Dintre acestea au fost semnalate în Basarabia: *Biblia* (Blaj, 1795), *Apostol* (Blaj, 1802, 1814), *Mineie* pe 12 luni (Buda, 1804-1805), *Molitvenic* (Brașov, 1811), *Ușa pocăinței* (Brașov, 1812), *Theoreticon* (Viena, 1823) etc. Mai mult ca atât, din listele cărților din bisericile din Basarabia, reiese că mai multe biserici dispuneau de cărți tipărite în Ardeal, ori în unele, cum este de exemplu biserica satului Taraclia, avea doar cărți tipărite în centrele din Transilvania [376, p. 105, 120], sau cea din Batâr cu șase cărți românești, dintre care patru erau tipărite la Blaj și Sibiu [359, p. 824-835].

Biserica rusă a încercat să submine importanța cărții românești în Principatele Române, emițând încă în luna aprilie 1811 un ucaz sinodal prin care se stipula ca toate cărțile de ritual, necesare bisericilor și slujitorilor, să se comande numai de la tipografia bisericească din Moscova [325, p. 94], urmărind astfel uniformizarea liturgică din spațiul românesc cu cea din Imperiul țarist. Prin acest ucaz se mai urmărea vânzarea producției de carte rusească, care ieșea în tiraje apreciabil de mari, ori prin difuzarea literaturii rusești în Principate veniturile urmau să crească considerabil. Cu toate acestea, cărțile tipărite în spațiul rusesc nu au fost cumpărate de români, dar mai degrabă erau difuzate prin abonament reprezentanților ruși, iar mai târziu și în rândul militarilor.

În această perioadă s-a pus problema abonării ierarhilor și clerului la unele cărți rusești, tipărite în Sankt Peterburg și Moscova. În anul 1818 au fost abonați mai mulți reprezentanți din

ierarhia superioară a clerului din Basarabia la cele 10 volume care urmau să apară la Sankt Peterburg până în 1821 de *Беседы въ разныхъ местахъ и въ разные времена говоренные* a Arhiepiscopului Cernigovului Mihail Desnitzkij. Au solicitat abonarea la aceste volume opt reprezentanți ai clerului din Basarabia: Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrii, Arhiepiscopul armenilor Grigorie, Mitropolitul sârbilor Leontii, protoiereul Petru Cunțchi, arhimandritul Irinei, profesorul de retorică protoiereul Theodor Oghinschi și eclesiarhul Mitropoliei Sinesie [2276, f. 7].

În prezent este cunoscută lista cărților din biblioteca Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, fără an și locul ediției, care numără cca 775 de exemplare, majoritatea în limba rusă, printre care este indicată și această carte [2, f. 92-99]. Printr-un ucaz imperial din 11 ianuarie 1819, cu nr. 49, se ordona deschiderea magazinelor de cărți în casele eparhiale și în biserici, în care urmau să se vândă doar cărți rusești. În răspunsul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni se menționa, printre altele că *deoarece în Eparhia Chișinăului în toate bisericile, cu excepția județului Tiraspol și câteva soboare orășenești și în bisericile sătești cu populație bulgară slujirea bisericească și citirea cărților se face în dialectul moldovenesc, de a amâna în întreaga eparhie deschiderea magazinelor până la învățarea clerului și enoriașilor din întreaga eparhie a limbii rusești* [2, f. 10-11].

Au urmat și alte îndemnuri ale reprezentanților puterii laice și religioase din imperiu de a cumpăra cărți din tipografiile rusești. La 7 august 1820 a fost trimis un ucaz al cneazului Alexandr Golitzyn prin care erau încurajați preoții să se aboneze la alte două cărți (prima: *Возвание к человекам о последовании внутреннему влечению Духа Христа*. [Перевод с французкаго Ястребцова И.И. Санктпетербург. Въ типографии Департамента народного просвещения, 1820] și a doua: *Опыт деятельнаго учения о действии Святаго Духа в душах*. [Перевод с французкаго Фенникова С.И., Смирдина А. Ф., Ястребцова И.И. Санктпетербург. Въ типографии Департамента народного просвещения, 1821]) [23, f. 1-46]. În anul 1822 a fost difuzată cu prețul de 3 rub. o broșură semnată de Arhimandritul Ilarion [Архимандрит Иларион, *Полезные напоминания иноку в начале его подвигов*, [Санктпетербург, 1822] [25, f. 1]. Cartea *Толкование Евангелий на Господские и Богородичные праздники с нравоучительными беседами* [Варлаама, Митрополита грузинского, Санктпетербург, 1821] a fost expediată în mai 1825 la Chișinău prin Odesa, iar un exemplar a fost cumpărat de protoiereul Petru Loncicovschi pentru dicasterie [28, f. 1, 19].

Pentru o difuzare mai eficientă a literaturii rusești în Basarabia erau trimise cataloage de cărți din tipografiile rusești. Conform ucazului sinodal din 28 noiembrie 1821 și cel din 23 februarie 1822 se permitea și se încuraja vânzarea cărților rusești în Basarabia, în care se oferea lista și prețul lor [24, f. 83]. Mai mult ca atât, Dicasteria duhovnicească din Chișinău a elaborat și

a răspândit la 21 februarie 1822 o listă de cărți, printre care și rusești, care urmau să fie distribuite în bisericile din Basarabia. Exemplare de cărți rusești urmau să ajungă și în mănăstirile Cosăuți, Saharna și în schitul Răciula, în care existau viețuitori, vorbitori de limbă rusă. Dat fiind faptul că acestea nu erau acceptate de preoții din satele românești, s-a sugerat ca să fie difuzate, cu indicarea prețului, doar în catedralele mari din orașe sau în localitățile cu populație vorbitoare de limba rusă [26, f. 1-3]. Prin aceste măsuri se încerca rusificarea provinciei și uniformizarea lingvistică și liturgică a imperiului, însă datorită faptului că populația din sate nu cunoștea limba rusă aceste încercări s-au dovedit a fi zădarnice. La 14 mai 1825 a fost emis un ucaz al lui Dimitrie Sulima, inspirat din altul imperial din același an, emis la inițiativa Mitropolitului Novgorodului și Sankt Peterburgului Serafim, care prevedea confiscarea cărților de conținut antireligios din instituțiile de învățământ și se indicau 10 titluri de cărți interzise [15, f. 4]. Potrivit altui ucaz imperial din luna iunie se impunea ca în bibliotecile mănăstirilor să se afle doar cărți pentru slujire după tipic și se interziceau categoric cărțile tipărite în tipografiile private („cărți politicești”) sau care aparțin altor confesiuni [28, f. 1, 33-41].

Situația difuzării cărții românești manuscrise și tipărite devine mai favorabilă la începutul deceniului trei al secolului al XIX-lea, datorită împrejurărilor politice, create în legătură cu evenimentele desfășurate pe teritoriul Țărilor Române. Mișcarea de eliberare a creștinilor, în special a grecilor și românilor de sub dominația otomană, începută la Iași în februarie 1821 i-a determinat pe mulți preoți și monahi să se refugieze în Basarabia, pentru că bisericile și mănăstirile în care slujeau sau viețuiau erau devastate și arse de turci. Basarabia a devenit locul de refugiu al mai multor ierarhi greci sau de origine grecească din Balcani, care s-au retras din zona de conflict [382, p. 27-68]. Potrivit unor mărturii populația Basarabiei a crescut în aceste vremuri de cel puțin două ori, datorită refugiului populației românești și străine din calea răutăților [384, p. 39]. Așa cum am menționat, primii care s-au refugiat au fost călugării și preoții, urmați fiind de numeroși oameni înstăriți din Moldova de peste Prut, care au luat cu ei bunuri materiale, printre care manuscrise și cărți tipărite în limbile română, greacă, slavonă, germană și latină. Reieșind din conținutul informațiilor din însemnări unele cărți au fost vândute sau dăruite fețelor bisericești sau în mănăstirile din Basarabia. În aceste condiții pline de incertitudine a fost transportată de la Iași la Chișinău biblioteca lui Dimitrie Govdelas [181, p. 76-83].

Monahii și monahiile, fețele bisericești s-au retras pe moșiile mănăstirești din stânga Prutului sau la rude. Există destul de multă informație arhivistică despre acest fenomen, care analizat fiind, duce la concluzia că mai ales călugării au luat cu ei bunurile mănăstirilor în care viețuiau, multe manuscrise și cărți vechi, pe care cărturarii din perioada interbelică le-au identificat prin bibliotecile mănăstirești sau prin cele de mir, cu însemnări de apartenență unor centre monahale din dreapta Prutului. Călugării mănăstirilor din nordul și centrul Moldovei s-au refugiat

prin vămile din Noua Suliță, Sculeni și Lipcani, iar cei din sud prin Leova, Ismail și Reni [7, f. 47-48, 51, 89-91, 113, 116, 119, 135, 140, 150, 151, 185-188, 225, 236, 243, 260, 265-267, 281, 286-289, 307, 331].

Mitropolitul Moldovei Veniamin Costachi adresează la 26 septembrie 1821 o rugămintă autorităților de la Chișinău să permită trecerea la moșiile mănăstirii Neamț din Basarabia a circa 200 de călugări de la Neamț și Secu. Același ierarh a trimis la 6 decembrie 1821 o adresare autorităților ecleziastice de la Chișinău ca venitul de pe moșiile mănăstirilor Moldovei din Basarabia să fie folosit exclusiv pentru întreținerea celor 120 de călugări din cei 200 trimiși de el și stabiliți aici. Ceilalți au plecat la rude în Bucovina și în Transilvania [7, 86, 88, 372]. Mulți dintre aceștea s-au stabilit pentru restul vieții în Basarabia, așa cum este cazul ierodiaconului Nazarie de la mănăstirea Secu, care a cerut la 16 noiembrie 1821 lui Dimitrie Sulima învoirea de a se strămuta la una din mănăstirile din Basarabia. Pentru o mai ușoară permisiune din partea autorităților bisericești de la Chișinău acesta obține la 9 decembrie 1821 o caracteristică din partea Mitropolitului Veniamin Costachi. În cele din urmă a fost acceptat, iar în luna ianuarie 1822 a depus jurământul de credință [8, f. 1-11].

Deși, nu există întotdeauna mărturii directe despre difuzarea de călugări a cărților în timpul exodului din anul 1821, este de înțeles că aceștea au luat cu ei și bunuri materiale, ca icoane, veșminte și cărți vechi pe care le-au adus în mănăstirile în care s-au stabilit. Drumul cărții românești corespunde de multe ori cu itinerariile monahilor. Una dintre dovezi este că Mitropolitul Veniamin Costachi, refugiindu-se pe moșia din Colicăuți, s-a oprit pentru un timp în satul Costuleni de pe partea stângă a Prutului și a dăruit bisericii cu hramul Sfântul Dumitru mai multe cărți bisericești: *Strastnic* (Blaj, 1804), *Antologhion* (Iași, 1806), *Triodion* (Blaj, 1813), *Apostol* (Blaj, 1814), *Penticostarion* (București, 1820) [54, p. 141, 147, 157, 201]. La fel au procedat și monahii, care au adus cu ei manuscrise și cărți vechi, atestate prin însemnări în perioada interbelică, ca aparținând anterior unor călugări din mănăstirile Neamț, Secu, Vorona, Poiana Mărului și altele [265, p. 162-236]. În atare împrejurări ar fi ajuns în Basarabia *Pomelnicul mănăstirii Voroneț*, care în 1828 se afla în satul Frasin [207, p. 131].

O altă mărturie directă în acest sens este că în timpul tulburărilor, documentele și averea mănăstirii Dobrovăț a fost păstrată la biserica armenescă din Chișinău [10, f. 1-2]. Mai mult ca atât, la 19 octombrie 1822 vornicul Ioan Sturza s-a adresat autorităților guberniei Basarabia să se implice în acțiunea de retrocedare a bunurilor materiale de către călugării stabiliți la est de Prut, care au adus cu ei documente vechi, veșminte, cărți, peceti ale mănăstirilor Florești și Golia. Cu aceste peceti ei încheiau contracte de arendă sau vânzare a bunurilor sau moșiilor mănăstirilor închinat Sfântului Munte din Basarabia [27, f. 1].

Un important număr de cărți a fost difuzat în Basarabia în această perioadă fie prin persoane aflate în călătorii private, fie prin intermediul negustorilor. Cărțile religioase erau prezentate în carantină unei comisii din trei persoane, printre care un medic și secretarul. Ulterior, se elabora lista, care împreună cu cărțile erau prezentate Consistoriului duhovnicesc de la Chișinău, de unde erau expediate la Seminarul Teologic pentru a fi verificate de o comisie specială sau de persoane competente, în vederea corespunderii cu dogmele ortodoxiei. Inspectorul seminarului semna lista cărților admise, iar celelalte care nu erau conforme cerințelor impuse, fie se returnau, fie erau vândute [324, p. 70].

Boieroaica Sofia Balș Canta, locuitoare a Chișinăului, călătorind prin Moldova de peste Prut, a adus la 30 ianuarie 1823 în Basarabia prin vama de la Sculeni 326 cărți vechi, acestea fiind acceptate de autoritățile civile și religioase, deoarece nu erau contrare ortodoxismului. La 29 aprilie 1823 grecul Cleanti Diordiev, supus rus, a trecut în Basarabia prin aceeași carantină 91 de cărți vechi. La 6 martie 1823 Anghel Popondopulo, supus rus, trece prin carantina din Sculeni 24 de legături cu bucoavne grecești. Cucoana Catinca Laran a prezentat la 31 martie 1823 în aceeași carantină 166 de cărți vechi, care au trecut cenzura abia peste 16 zile de la prezentarea lor. Ioan Dimitriev, locuitor al Iașului, stabilindu-se cu traiul în Basarabia la 12 mai 1823 a trecut 92 de cărți. Spătarul Toma Luca a trecut în Basarabia la 26 iunie 1823 9 cărți, iar grecul Anastasie Mihaila în aceeași lună a prezentat la Sculeni pentru cenzură 8 lăzi mari cu cărți în limbile greacă, germană și latină. O locuitoare a Iașului Maria Hasnaș a trecut vama la 26 iulie 1823 cu 30 de cărți, iar Roxanda Galoglu din localitatea Frumoasa (Iași) a prezentat în aceeași lună în carantina de la Sculeni pentru cenzură 25 de cărți vechi, șase dintre ele fiind returnate din cauza că erau contrare dogmelor ortodoxismului. La 4 octombrie 1823 un locuitor al Bucureștilor, Gheorghe Gheorghiu, supus turcesc, a trecut peste Prut 45 de cărți grecești pentru a le vinde, iar la 16 octombrie a aceluiași an armeanul Magordian Rușciuc prezintă la vama din Sculeni opt cărți în limba armeană: un *Lexicon*, trei *Ceasloave*, două *Istorii a Sfântului Ioan Gură de Aur* și două *Molitvenice* [4, f. 1, 3, 17, 9-11, 13, 21, 27-28, 35 și 39, 46, 43].

Un numeros lot de carte românească a fost adus în Basarabia din București prin contribuția Mitropolitului Grigorie IV al Ungrovlahiei (1823-1834), exilat în această provincie în anul 1829, din cauza neînțelegerilor cu administrația țaristă, care se stabilise în Principatele Române concomitent cu începutul războiului dintre ruși și turci în anul 1828. Fiind numit locțiitor de domn al Țării Românești, deoarece domnul Grigorie Ghica era plecat din țară, nu a fost de acord cu instituirea unor taxe. Ca urmare a fost exilat în februarie 1829 la Chișinău, unde s-a aflat până în 12 ianuarie 1832, iar în locul lui a fost numit în această demnitate religioasă Neofit Episcopul Râmnicului. Constatând lipsa de cărți religioase în bisericile și mănăstirile din ținut, la 5 iunie 1829 Mitropolitul Grigorie adresează o cerere autorităților laice și bisericești, prin care insista să

treacă prin carantina din Sculeni 150 de exemplare de Vasilie cel Mare și Grigore Bogoslovul [Cuvinte, București, 1826], 150 de cărți Ioan Gură de Aur, [Cuvinte, București, 1827], 25 de exemplare de Grigorie din Nazianț, [Cuvânt pentru preoție, București, 1821], 30 de exemplare de Pravoslavnică mărturisire, [București, 1827], 5 cărți de Dovedirea împotriva armenilor, [București, 1824], 30 de exemplare de Carte folositoare de suflet [București, 1827], 30 de exemplare de Theodorit, Cuvinte zece pentru dumnezeiasca pronie, [București, 1828], 8 cărți de Logică, [București, 1826]. Printre aceste cărți mai erau și 20 de Paterice, [București, 1828], care urmau să fie aduse de la mănăstirea Căldărușani. Aceste cărți, tipărite prin contribuția sau traducerea Mitropolitului Grigorie IV, erau destinate, atât pentru bisericile și mănăstirile din întreaga Basarabie, cât și pentru biblioteca seminarului duhovnicesc din Chișinău. Este cunoscut că pe parcursul aflării sale la Chișinău, acesta a dus o intensă corespondență cu Neofit al Râmnicului, care rămăsese să diriguieze treburile mitropoliei și care era considerat un aprig susținător al rușilor în Principate. Motivul pentru aducerea cărților bisericești în Basarabia este evocat într-o scrisoare expediată lui Neofit, din care reiese că „frații de aicea pre cea [știință – n.n.] politicească o au din gazeturile cele multe, iar de cea bisericească sânt lipsiți, mai vârtos cei ce nu înțeleg limba rusească, m’am făgăduit prea o sfinții sale părintelui arhiepiscopului să le dau în dar acele mai jos însemnate cărți, spre folosul sufletescu” [324, p. 68]. Conform acestei scrisori, cărțile trebuiau să fie așezate de pitarul Ioniță în lăzi „de acelea cu care să aducea hârtiia din lăuntru, și găsind un ocazion să le trimită în Iaș la egumenul de la mănăstirea Golia”, iar acestuia din urmă i-a fost încredințată misiunea de a le trece peste hotar. Cele dezlegate trebuiau să fie verificate foaie cu foaie „ca să nu iasă aicea lipsă și apoi vor rămâne stricate”. Alăturate acestei scrisori a Mitropolitului Grigorie au fost trimise și câteva rânduri de confirmare ale Arhiepiscopului Dimitrie Sulima. În răspunsul lui Neofit se precizează ca va lua măsuri privind trimiterea cărților spre Iași. Într-o altă scrisoare a Mitropolitului Grigorie IV către Neofit se menționează că „nu știu de le voi vedea că nu iaste slobod a intra cărți streine aicea”. Pentru a fi sigur că aceste cărți vor ajunge cu bine la Chișinău, mitropolitul a luat învoire de la Peterburg, prin graful Voronțov de la Odesa și a scris o cerere de a trece cărțile fără taxe vamale [324, p. 69]. Ministrul Finanțelor Egor Franțovici a acceptat scutirea de taxe vamale, însă cu o condiție, ca aceste cărți să fie verificate cu atenție la vamă [21, f. 6]. Protoiereul de Sculeni Mihail Sineacevski a primit la 15 septembrie de la arhimandritul Sofronie de la mănăstirea Golia: 79 exemplare cu copertă și 65 fără copertă și cu foile încurcate de Vasilie cel Mare și Grigore Bogoslovul, [Cuvinte, București, 1826]; 81 legate și 70 dezlegate de Ioan Gură de Aur, [Cuvinte, București, 1827]; 22 legate și 3 dezlegate de Grigorie din Nazianț, [Cuvânt pentru preoție, București, 1821]; 30 legate de Carte folositoare de suflet [București, 1827]; 29 de exemplare de Pravoslavnică mărturisire, [București, 1827]; 30 legate de Theodorit, Cuvinte zece pentru dumnezeiasca pronie, [București, 1828] și cinci legate de

Dovedirea împotriva armenilor, [București, 1824]. Cărțile s-au aflat în carantina din Sculeni nu mai puțin de 14 zile. Printre acestea erau și 20 de exemplare de *Pateric* [București, 1828], însă deoarece nu erau incluse în liste nu au fost acceptate și returnate arhimandritului Sofronie. Aceeași soartă ar fi avut-o și cele 8 cărți (4 legate și 4 dezlegate) de *Logică*, [București, 1826], despre care documentele nu precizează dacă au fost acceptate. Din numărul total de cărți au fost trimise de protoiereul de Sculeni Mihail Sineacevski Arhiepiscopului Dimitrie câte un exemplar de *Mărturisirea ortodoxă* și *Dovedirea împotriva armenilor* [21, f. 9], iar altele difuzate bisericilor și mănăstirilor. În perioada interbelică mai existau exemplare de Sf. Ioan Hrisostom (1 ex.), Sf. Grigore din Nazianz (1 ex.), *Povățuire pentru duhovnic și canoane* (1 ex.), *Pravoslavnică mărturisire* (1 ex.) și *Dovedire împotriva armenilor* (2 ex.) în Biblioteca Mitropoliei Chișinăului, iar altele la mănăstirea Suruceni [324, p. 69].

Așadar, reiese că până în vama Sculeni au ajuns 442 de cărți românești, dintre care au trecut Prutul doar 414, deoarece cele 20 *Paterice* și 8 exemplare de *Logică* nu au fost incluse în listă și probabil au fost returnate lui Sofronie, pentru a fi duse la mănăstirea Golia. Din alte date rezultă că protoiereul de Sculeni a luat în primire la 15 septembrie 1829 cele 410 volume, dintre care 258 legate și 152 nelegate și câteva cu foile încurcate [324, p. 69], adică patru cărți nelegate.

Această etapă, care începe la începutul secolului al XIX-lea se încheie la sfârșitul deceniului trei al acestui secol și este caracterizată printr-un proces intens de răspândire a cărții românești în Basarabia.

După anul 1830 începe difuzarea în număr mare a cărții românești moderne, care este mai numeroasă și mai variată ca tematică și titluri. În această perioadă pătrund la est de Prut literatura de factură laică și diferite reviste. Cartea românească veche continuă să fie distribuită, în special, de centrele monastice, care aveau cărți în mai multe exemplare. Cartea manuscrisă continuă să fie utilizată de preoți sau călugări în bisericile de mir sau în mănăstiri. În secolul al XIX-lea sunt atestate numeroase manuscrise, în special de factură religioasă mai ales în mănăstiri, însă treptat locul lor este preluat de cartea tipărită, care este editată în tiraje mari și răspândită de negustorii de cărți sau dăruită așezămintelor monahale. Cu toate acestea unele mănăstiri din Basarabia, cum ar fi Căpriana și Curchi, continuă să fie centre de copiere și răspândire a cărții manuscrise pe parcursul secolului al XIX-lea.

Un lot important de carte veche a fost trecut în stânga Prutului după înființarea mănăstirii Noul Neamț (Chițcani) în anul 1861, care va deveni în deceniile următoare și până la închiderea ei de autoritățile sovietice un focar veritabil de răspândire a culturii și spiritualității creștine, atât în Basarabia, cât și peste Nistru.

În anul 1861 duhovnicul Andronic a adus de la Neamț la Chițcani circa 30 de manuscrise, astfel punându-se începuturile bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. Conform documentelor

biblioteca a fost completată cu manuscrise și cărți vechi din donațiile făcute de enoriași. Printre acestea pot fi nominalizați Constantin Botezatu cu familia sa, care prin ginerele său Constantin Catacazi a dăruit în 1879 10 cărți de *Viețile Sfinților*, un *Ceaslov*, o *Psaltire* și o *Biblie*, toate în limba română. Există suficient de multe mărturii scrise despre completarea bibliotecii de la Noul Neamț cu cărți religioase. Cea mai veche carte românească tipărită semnalată în procesul cercetării este *Pravila de la Govora* (1640), care înainte de a ajunge la mănăstirea Neamț s-a aflat în biserica cu hramul Sfântul Nicolae din Bacău. În anul 1864 *Pravila* a fost adusă prin mijlocirea ieromonahului Andronic la mănăstirea înființată pe moșia Chițcani [126, p. 42]. O *Evangelhie* (București, 1750), care la 24 aprilie 1777 a fost cumpărată de preotul Andrei și preoteasa Ileana pentru biserica din satul Rediul Mare a ajuns la Noul Neamț. Un exemplar de Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765) aparținea la 25 martie 1844 preotului satului Arionești Simeoan Ivanov Colac, carte care a fost citită la 17 iunie 1857 de pălămarul catedralei din Bălți Diomid Ivanov. La 29 iunie 1859 aparținea ierodiaconului Iliodor de la tipografia duhovnicească din Chișinău, iar în 1865 a fost cumpărată de egumenul mănăstirii Noul Neamț Theofan Cristea [54, p. 79]. În anul 1870 în biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost dăruit un exemplar de *Apologhia* (mănăstirea Neamț, 1816), care în prezent se află la mănăstirea Zloți [55, p. 139].

S-au implicat în difuzarea literaturii românești în Basarabia diferite personalități marcante ale spiritualității creștine din Moldova, ca arhimandritul Conon Arămescu-Donici, care mai târziu devine Mitropolit al Țării Românești și Iosif Naniescu Mitropolit al Moldovei, amândoi *cu legături de sânge* în Basarabia. Arhimandritul Conon Arămescu-Donici a avut prilejul să viziteze Kievul și Moscova, iar în drumul său a făcut popas și la unele locuri cu tradiție creștinească din partea de sud a Basarabiei, vizitând astfel și mănăstirea Chițcani. S-a întâlnit cu starețul Andronic, care l-a primit cu amabilitate, i-a cerut să-i facă rost de mai multe cărți bisericești tipărite la Chișinău și i-a facilitat trecerea hotarului peste Prut. Înainte de plecare a vizitat și Chișinăul, unde s-a întâlnit cu Preasfințitul Serghie Arhiepiscopul Basarabiei și a cumpărat din dugheana arhiepiscopiei mai multe cărți românești tipărite la Chișinău. Ajuns la Iași, acesta a făcut rost de mai multe cărți pe care le-a solicitat starețul Andronic: *Îndreptarea legii* [Târgoviște, 1652], *Biblia* [Blaj, 1795], *Cartea Sf. Simion Tesalonicanul* [București, 1765], *Noul Testament* [mănăstirea Neamț, 1818], *Cartea nevăzut războiului* [mănăstirea Neamț, 1826], *Apanthisma* [mănăstirea Neamț, 1827], *Pavecernicul sau Octoihul canoanelor Pavecerniței* [mănăstirea Neamț, 1816]. Aceste șapte cărți au fost expediate din Iași la 8 septembrie 1888, iar după 17 august 1889 a mai trimis câteva cărți dăruite de el, dar tipărite mai târziu de 1830. Împreună cu acestea au mai fost expediate trei cărți dăruite de Mitropolitul Iosif Naniescu: *Teologia lui Damaschin* și două *Molitvenice*, unul de la Iași și altul de la București. Arhimandritul Conon Arămescu-Donici a cumpărat de la Mitropolitul Iosif

Naniescu încă 15 cărți, iar altele 20 exemplare au fost dăruite de ierarhul Moldovei [264, p. 23-37]. Există însă și alte mărturii scrise conform cărora arhimandritul Konon a continuat să dăruiască cărți mănăstirii Noul Neamț. Pe un exemplar de *Arătare pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței* (mănăstirea Neamț, 1816) acesta a scris la 2 februarie 1890 următoarele: „Această sfântă carte este dăruită Bibliotecii sfintei Monastiri Noul Neamț din Besarabia, anume de către Arhimandritul Profesor de Teologie și Predicatoru a Sfintei Mitropolii Moldovei /Iașii/ Doctorul Konon Aramescul Donici / din Sf. Mitropolie Iași/ și nimănui nu li esti ertat ca să o înstrăineză de la acest sfânt și dumnezeescu locașu ori prin ce chip ar fi supt al mai ne ertat canon bisăricescu. Aminu. Iași. 2 fevruarie, anul 1890. Dr. arhimandrit Konon Aramescu Donici profesor” [126, p. 45].

Mitropolitul Iosif Naniescu a fost preocupat în cel mai serios mod de completarea bibliotecii mănăstirii din Chițcani cu literatură religioasă. În anul 1889 el a dăruit 30 de cărți tipărite pentru biblioteca Noului Neamț, dintre care: *Teologia* lui Ioan Damaschin, *Istoria Bisericii* a lui Meletie Mitropolitul Atenei, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, *Molitvenice*, *Didahiile* lui Ilie Miniati, *Chiriadromion*, *Catehizis*, *Liturghier*, calendare etc [264, p. 25].

Din investigațiile asupra difuzării cărții românești pe teritoriul Moldovei de la est de Prut am urmărit evoluția acestui fenomen de la apariția primei cărți românești – *Liturghierul lui Macarie* (1508) și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, cadru cronologic cercetat în cadrul lucrării noastre. Acest interval de timp l-am delimitat în patru perioade distincte, în funcție de intensitatea difuzării literaturii românești în spațiul de la est de râul Prut. Dacă în primele două perioade, încadrate cronologic între începutul secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XIX-lea nu există deosebiri în ceea ce privește răspândirea cărții românești vechi, față de teritoriul Țării Moldovei din dreapta Prutului, începând cu primul deceniu al secolului al XIX-lea, când este înființată tipografia de la mănăstirea Neamț, situația se schimbă considerabil. Din acest moment pătrunde la est de Prut un număr considerabil de mare de cărți bisericești, iar manuscrisele sunt înlocuite treptat cu tipăriturile. Credem că un număr considerabil de manuscrise au fost răspândite în bibliotecile bisericilor, și mai ales, a mănăstirilor în timpul exodului călugărilor din mănăstirile Moldovei din dreapta Prutului la începutul deceniului trei al secolului al XIX-lea, când de teama revoltelor începute la Iași în februarie 1821 de români și greci, sute de călugări și preoți s-au retras în Basarabia, luând cu ei mijloace financiare și bunuri materiale cele mai de preț. Peste 400 de cărți vechi românești au fost transportate și difuzate în Basarabia de Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei în anul 1829, în timpul exilului său la Chișinău (1829-1832). Ultima perioadă în difuzarea cărții românești în Basarabia cuprinde cadrul cronologic de la începutul deceniului patru până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Această perioadă este caracterizată printr-o difuzare accentuată a cărții românești moderne, însă apar sporadic și informații despre răspândirea cărților

românești vechi. Această ipoteză este materializată mai ales la începutul deceniului șapte, când în urma conflictului dintre autoritățile laice și bisericești din Moldova, în legătură cu secularizarea pământurilor mănăstirii Neamț, călugării acestei lavre se retrag pe moșiile din Basarabia, unde au întemeiat un nou așezământ monahal pe moșia Chițcani. De la vechea lavră a Neamțului au fost aduse, prin contribuția lui Theofan Cristea, Andronic Popovici și Isihie Donici o parte a bibliotecii, compusă din manuscrise vechi din secolele XV-XIX și cărți tipărite, care pe parcurs au fost difuzate și în alte mănăstiri, schituri sau biserici din Basarabia. O contribuție importantă în răspândirea literaturii românești în Basarabia au avut-o arhimandritul Conon Aramescul-Donici și Mitropolitul Iosif Naniescu, care au expediat la mănăstirea Noul Neamț loturi întregi de cărți religioase și laice, tipărite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, însă există printre acestea și tipărituri vechi din secolele XVII-XVIII.

3.2.Itinerarii basarabene ale cărții românești vechi

Fenomenul circulației cărții românești în Basarabia este destul de complex din considerentul că în biserici și mănăstiri se simte o lipsă de cărți tipărite în secolele trecute și asta pentru că, începând cu anul 1812 acest teritoriu a urmat un alt destin decât cel firesc, perioadă când autoritățile țariste au impus anumite interdicții privind difuzarea literaturii românești la est de Prut, ori s-a încurajat achiziționarea literaturii rusești, cu scopul de rusificare a populației din acest spațiu. Cele mai vechi piese de patrimoniu au fost colecționate și vândute peste hotare, fenomen atestat încă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea Lipsa cărților se datorează și faptului că odată cu înstrăinarea acestui teritoriu de către URSS după cel de-al Doilea Război Mondial au fost închise majoritatea bisericilor și mănăstirilor, iar inventarul, inclusiv cărțile din biblioteci, a fost confiscat, în mare parte distrus, iar o parte transportat în biblioteci și muzee din Federația Rusă și Ucraina [119, p. 55-73].

Deja, în în prima jumătate a secolului al XIX-lea este atestată o atitudine restrictivă a autorităților țariste de a împiedica pătrunderea literaturii românești în estul Moldovei. O mărturie în acest sens o constituie regretul Mitropolitului Ungrovlahiei Grigorie IV, care scria în 1829 în timpul exilului în Basarabia într-un mesaj adresat lui Neofit al Râmnicului, care rămăsese să conducă mitropolia Țării Românești „că nu iaste slobod a întra cărți streine aicea” [324, p. 69]. Cărțile, însă, nu au hotare, nici regimuri. Chiar și interzise, ele au pătruns în Basarabia pe parcursul dominației țariste în secolul al XIX-lea, mărturii fiind numeroasele încercări de trecere a hotarului a numeroși comercianți sau ale persoanelor care călătoreau în estul Moldovei cu diferite ocazii.

După 1918 răspândirea cărții românești în această regiune a devenit mai accesibilă, dovadă fiind numeroasele mărturii scrise pe cărțile vechi din diferite tipografii din spațiul românesc și din afara lui, atestate în biserici, mănăstiri, muzee, biblioteci publice sau personale. Continuitatea acestui fenomen a fost periclitată în timpul regimului sovietic, perioadă în care au fost închise

forțat majoritatea mănăstirilor și bisericilor, instituțiilor de învățământ și de cultură, unde existau biblioteci de carte românească laică sau de factură religioasă. Urmare a acestor evenimente este exportul forțat de literatură românească în centrele de cultură din fosta URSS sau distrugerea acesteia în a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Problema circulației valorilor bibliofile românești în estul Moldovei a fost abordată în articolele științifice sau de popularizare de la mijlocul secolului al XIX-lea, când apar primele informații sumare despre tipăriturile bisericești. Acest subiect a fost supus unor cercetări în perioada interbelică, când au apărut lucrări în care era reflectată prezența valorilor bibliofile în lăcașele sfinte din estul Moldovei. Contribuția oamenilor de știință la valorificarea tezaurului bibliofil în perioada sovietică a fost destul de modestă, din motive cunoscute [127, p. 108-118].

În continuare ne-am propus elucidarea problemei itinerariilor cărții românești prin utilizarea, atât a informației cunoscute, cât și a unei baze documentare inedite, pentru a identifica în măsura oportunităților oferite de însemnările manuscrise a filierelor prin care au circulat valorile bibliofile românești până în Basarabia. Pentru o mai bună înțelegere a itinerariilor cărții românești vechi în estul Moldovei în secolele XVI-XIX am abordat subiectul pe centre tipografice, urmărind scopul de a identifica filierele prin care au pătruns cărțile de-a lungul secolelor în extremitatea de est a românității.

3.2.1. Cartea de la Târgoviște

Târgoviștea a fost la începutul secolului al XVI-lea un important centru cultural, în care s-a organizat prima tipografie la români prin sprijinul acordat de voievodul muntean Radu cel Mare (1495-1508) și prin contribuția ieromonahului Macarie. Evident, primele cărți tipărite de Macarie (*Liturghierul* în 1508, *Octoihul* în 1510 și *Evangheliarul* în 1512) tindeau să substituie pe cele manuscrise, însă tipărirea lor la începutul secolului al XVI-lea se dovedește a fi anevoioasă [232, p. 90]. Aceste cărți au avut o extinsă arie de circulație, fiind întâlnite în întreg spațiul românesc și în lumea slavă, constituind un model pentru cărțile tipărite mai târziu în lumea creștină europeană. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea un exemplar de *Liturghier* (1508) a fost semnalat în Basarabia de A. Iațimirschi [393, p. 792-797], ori în prezent cartea se află printre valorile bibliofile ale Muzeului Istoric de Stat din Moscova. Este cunoscut doar că a aparținut preotului T. Genețchi din satul Vorniceni (județul Chișinău) [169, p. 67-73], iar timpul și drumul pe care l-a parcurs cartea până în partea centrală a Basarabiei nu au fost identificate.

Se cunoaște de asemenea că printre cărțile valoroase din biblioteca mănăstirii Saharna s-a aflat în secolul al XIX-lea un exemplar de *Pogribania preoților de mir și diaconilor* (1650) [374, p. 322], tipărit cu binecuvântarea Mitropolitului Ștefan al Țării Românești (1648-1653) și cheltuiala ierodiaconului Mihail [47, I, p. 175].

Din tipografia de la Târgoviște am identificat un exemplar de *Îndreptarea legii* (1652) [54, p. 46-47]. Din însemnări remarcăm că această carte a fost dăruită la 3 februarie 1810 de către un preot anonim fiului său Vasile: „Această sfântă Pravil(ă) am dat și i-am dăruit fiului meu preotului Vasile ca si-mi fie pomană pentru pomenire me și a părinților mei. 1810 fevrrar 3”. *Pravila* s-a aflat în biblioteca unei familii de preoți, care a fost transmisă din generație în generație. Destinul ei ulterior, până în secolul al XX-lea, nu este cunoscut din lipsa însemnărilor manuscrise. Pe o foaie albă la începutul cărții este scrisă o notă mai recentă, care ne confirmă că: „Această Pravilă „Îndreptarea legii”, tipărită în Târgoviște la anul 1652, am aflat-o în biblioteca Sf. Mitropolii a Chișinăului deteriorată și am reparat-o precum se vede! După alungarea bolșevicilor din Basarabia regăsind-o printre cărțile de cult și pentru a nu se înstreina o depun la Muzeul bisericesc din localitate, astăzi 26 august 1942. Efrem Tighineanu lt. de Arhiepiscop al Chișinăului”. *Pravila* a ajuns, în împrejurări necunoscute, în biblioteca Mitropoliei Chișinăului, înainte de 26 august 1942, fiind reperată de Efrem Tighineanu, locțiitor de Arhiepiscop al Chișinăului, restaurată și dăruită Muzeului Bisericesc de la Chișinău. Nu cunoaștem împrejurările în care acest exemplar a ajuns la Biblioteca Academiei de Științe a Moldovei, însă în perioada sovietică, când cercetarea a astfel de cărți era interzisă, a fost șters cu cerneală un fragment de însemnare, și anume „După alungarea bolșevicilor din Basarabia”, care la o lectură mai atentă poate fi citit integral [133, p. 38-39].

Este cunoscut de asemenea că în anul 1888 arhimandritul Conon Arămescu-Donici a făcut rost de un exemplar de *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652) pentru Andronic Popovici de la mănăstirea Noul Neamț din Basarabia, probabil din cauza că această carte nu putea fi găsită foarte ușor în această regiune [264, p. 26-30]. În cazul în care se adevărește că este același exemplar cu cel în discuție, putem accepta ca filieră prin care a pătruns în stânga Prutului este carantina din Sculeni, prin care au pătruns cele mai multe cărți românești după 1812.

Exemplarele de carte tipărită în vechea capitală a Țării Românești, în Târgoviște, identificate în partea de est a românității sunt reduse la număr și s-au aflat în bisericile de mir și în mediul monastic. *Liturghierul* lui Macarie (1508) a fost identificat într-o biserică de mir din centrul Basarabiei, *Pogribania preoților de mir și diaconilor* (1650) s-a aflat în mediul monastic, la mănăstirea Saharna, iar *Îndreptarea legii* (1652), carte de factură juridică, a aparținut unei familii de preoți, iar spre mijlocul secolului al XX-lea Efrem Tighineanu a identificat-o printre cărțile defectuoase ale Mitropoliei Basarabiei, restaurată și dăruită în 1942 Muzeului bisericesc de la Chișinău.

3.2.2. Cartea de la mănăstirea Govora

Activitatea tipografică din Țara Românească a fost revigorată de domnul Matei Basarab (1580-1654), care după trei sferturi de veac de inactivitate a preferat mănăstirea Govora ca loc de instalare a unei tiparnițe [321, p. 27]. Prima tipăritură de la Govora este o *Psaltire*, apărută în 1637, iar câțiva ani mai târziu, în 1640 a fost tipărită prima carte de legi în limba română – *Pravila cea mică* [321, p. 27]. A fost tradusă din slavonește, iar prefața ei este aproape identică cu cea a *Nomocanonului*, tipărit de Petru Movilă la Kiev în 1629 [321, p. 27]. Un exemplar fără prefață și fără foile de început se află în muzeul satului Zgurița (raionul Drochia), exponatele căruia sunt din colecția particulară a lui I. M. Polizov. Potrivit unei însemnări manuscrise de pe f. 60^v-69 cartea a circulat în secolul al XVIII-lea prin Moldova subcarpatică: „Să să știi că această sfântă *Pravilă* o au cumpărat Gavril Tătavu ca să-i fii pomană lui și părinților lui, Dumitru și Gaftona, și muiaria lui Iftica, feciorii lui Pavăl, Dumitru, Ilinca, și o a dat pomână în besiarică în Comănești. Și las eu cu blăstăm și cu afurisenie să fie afurisit și de mine, și de D(u)m(ne)zău, și Precista, și de 7 săboară, și de 318 otță ce-au fost în Neche(e)a, acela preut ce o va lua de la besărica Comăneștilor. Văliat 7220 <1712>, m(e)s(ea)ța avgust 20 dnă. În zilele lui Mihai Racoviți voievod, în domnia a do(u)a”¹.

Al doilea exemplar al *Pravilei* a aparținut mănăstirii Noul Neamț, și a circulat pe segmentul mănăstirea Govora-Bacău-mănăstirea Neamț-mănăstirea Noul Neamț. În prezent *Pravila* se află la Arhiva Națională a Republicii Moldova, iar însemnările manuscrise confirmă itinerarul cărții precizat mai sus. Pe f. 12^v-59, scrie că „Această sfântă Pravil(ă) esti a me și cerșind-o <de la> Ion ce șad(e) la Vale Lac, care au făcut o sf(â)ntă cas(ă) lui Dumnezău aice în târgu Bacău, unde să prăznuiește hramu(l) Sfântului Niculai. Și având un ginere, l-au preuțit și l-au așezat aice la Bacău la bis(e)ric(a) ce noa, și fiind pre tânăru m-au pohtet preotul Ion ce s-au arătat mai înainti ca s(ă) dau această Pravil(ă) ca s(ă) să înveț(e) dintrânsa giner(e)le molitveli, adec(ă) preotul Gheorghe, și o am dat ca s(ă) o ții păn 40 de zile ca să înveț(e) dentrânsa. Și împlenindu-s(ă) aceli 40 de zile iarăși să mi-o aduc(ă), să me-o de, căci eu n-am dat-o di tot, ce numai ca s(ă) să înveț(e) întracel(e) 40 de zil(e). Deci, pentru ca s(ă) nu s(ă) uite sau ca s(ă) nu să răsai la vre-o mână străină am scris singur, eu cu mâna me și am iscălit <...tas post(elnic)>”. Însemnarea de pe f. 1-12 ne determină să deducem în continuare itinerarul cărții: „<Această Pravilă este a> sfîntei Nooaîi Monastiri <Neamțului și cine va îndrăzni> a o înstreina ori prin ce <chip, acela în veaci să> rămâie supt ne ertat <canon și ne blagosloven>ia Prea curatei Maicii lui Dumnezeu și a Prea fericitului părintelui nostru starețului Paisie. 1864” [126, p. 42].

¹ Informație inedită. Aici este indicat anul 1712, probabil, când a fost dăruită cartea bisericii din Comănești, însă a fost cumpărată mai devreme, în timpul celei de-a doua domnii în Moldova a lui Mihai Racoviță (1707-1709).

Din tipografia mănăstirii Govora am identificat două exemplare de *Pravila cea mică* (1640), care au pătruns în estul Moldovei prin filiera nordică, unul dintre care s-a aflat într-o biserică de mir, în prezent în proprietatea lui I.M.Polizov din satul Zgurița (raionul Drochia), iar al doilea a circulat pe filierea mănăstirea Govora-Bacău-mănăstirea Neamț-mănăstirea Noul Neamț.

3.2.3. Cartea de la București

Tipăriturile românești, la general, și cele bucureștene, în particular, se înscriu printre documentele de referință ale culturii românești [191, p. 22]. Prin conținutul a atare valori și prin mijlocirea știutorilor de carte s-a contribuit la unitatea limbii în spațiul locuit de români.

În perioada interbelică au fost identificate în Basarabia 62 de titluri de carte (496 ex.) vechi românească tipărită la București, ceea ce constituie 21 % din numărul total de titluri identificate în acest spațiu. În urma cercetărilor recente am atestat 36 de titluri de tipărituri bucureștene (18 %) și cercetate *de visu* 110 exemplare (11 %), ale căror însemnări manuscrise permit să identificăm traseele pe care s-au deplasat de la apariția lor (Anexele 1, 2, 3, 19). Un *Octoih* (1774) a circulat prin Bucovina, fiind în anul 1784 proprietatea lui Gheorghe, fiul preotului Ștefan din Rădăuți, iar ulterior devine proprietatea unei biserici din nordul Basarabiei. *Omiliile* de Macarie Egipteanul (1775) au fost cumpărate în anul 1807 de Meletie ierodiacon, iar în 1813 cartea se afla în localitatea Miclești. În anul 1880 Nicolae Deremievici a dăruit-o „Societății pentru literatură și cultură română în Bucovina” [54, p. 91, 94-95].

Pe un *Chiriadromion* (1801) a însemnat dascălul Mihalache de la mănăstirea Neamț, exemplar care în perioada interbelică aparținea bisericii din satul Vălcineț (Călărași). Un alt exemplar de *Chiriadromion* din această ediție a fost dăruit de călugării nemțeni mănăstirii Dobrușa [48, III, p. 126, 298]. Însemnările unui proprietar de *Octoih* (1774) sunt destul de relevante în ceea ce privește negoțul și drumul cărții. Conform însemnărilor, la 24 septembrie 1780 preotul Gheorghe Antiohoviciu Aracsicu l-a cumpărat „de la unu neguțătoriu, anumi Lazăr de pi Tazlău, care Lazăr era neguțător de cărți, de li aducea din Țara Rumânească din București și li neguătorea, adică le vendea mai scumpu aicea în Țara Moldovii”, carte care prin intermediul filierei Iași-Sculeni, a ajuns în stânga Prutului [54, p. 92]. Un *Apostol* (1820) a fost cumpărat de la Iași la 13 aprilie 1822 de Alexandru Bostan făclier pentru biserica din satul Stolniceni (Hâncești) [143, p. 123-144; 120, p. 32-64; 139, p. 407-405; 47, p. 197]. Un *Penticostarion* (1782) a fost cumpărat de locuitorii din Sara Murza, sat din sudul Basarabiei, și adus de protopopul Vasile de Hotărniceni „din porunca Preosfeții Sali părintelui chir Iacovo, Episcop Hușului”. Un *Apostol* (1774), cumpărat pentru biserica din Tomai din sudul Basarabiei a ajuns la est de Prut, trecând prin Huși. Un *Penticostarion* (1800), fiind până în deceniul doi al secolului al XX-lea proprietate

a bisericii din satul Bălteni, comuna Brodoc (județul Vaslui), în perioada interbelică este atestat în localitatea Vadul Leca (Telenești) [54, p. 90, 106, 133].

Cărți tipărite la București au fost semnalate pe întregul teritoriul Basarabiei, fiind solicitate și pe malul stâng al Nistrului în localitățile cu populație românească. Un exemplar de *Apostol* (1743) a fost cumpărat de Toader și Danul la 7 decembrie 1744, pentru biserica din Răspin cu hramul Sfântului Nicolae. Fiind furat și vândut peste Nistru la Dubăsari, de unde este răscumpărat și adus în Moldova din dreapta Nistrului. Există cărți bucureștene, care au circulat în estul Moldovei și atestate ulterior la Sfântul Munte Athos [54, p. 56]. Un exemplar de Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (1765), proprietate a unui protopop din satul Purcari (Ștefan Vodă) este semnalat la 9 noiembrie 1910 în localitatea Căinari din nordul Basarabiei, carte care a fost identificată în biblioteca schitului Lacu de la Muntele Athos. O *Psaltire* (1806) a fost cumpărată de monahul Lavrentie de la Muntele Athos în timpul pelerinajului său la locurile sfinte, iar în perioada interbelică era în biblioteca bisericii din Manoilești (Ialoveni) [70, p. 18; 48, p. 387].

De multe ori itinerariile cărții depindeau de situația politică și de ierarhii Bisericii din Țările Române. În timpul refugiului Mitropolitului Moldovei Veniamin în Basarabia din cauza evenimentelor de la începutul deceniului doi al secolului XIX, a luat cu el mai multe cărți bisericești, pe care le-a dăruit bisericilor din Moldova din stânga Prutului. Dintr-o însemnare scrisă pe un *Penticostarion* (1820), reiese că această carte a fost dăruită de el la 26 februarie 1821 bisericii cu hramul Sfântul Mucenic Dimitrie din satul Costuleni (Ungheni). În perioada interbelică un exemplar de *Omilii* (1775) a fost atestat la mănăstirea Vărzărești, dăruit de Pimen Mitropolitul Moldovei [50, p. 20; 54, p. 197].

Un mare număr de manuscrise și tipărituri a pătruns la est de Prut după 1918, când comunități sătești și monahale, personalități, instituții au dăruit românilor basarabeni ajutoare materiale, dintre care și cărți bisericești. O însemnare pe un *Penticostarion* (1800) vine în sprijinul acestei afirmații: „În urma ordinului Prea Cucernicului Protoereu al județului Ialomița, urmat după al Onor. Ministerului Cultelor, Administrația Cassei Sf. Biserici, prin care ni se spune că preoții în Basarabia fac serviciu cu cărți în limba slavonă din cauză că nu au cărți în limba română, ne cere și nouă să trimitem în Basarabia Î.P.Sfințitului Arhiepiscop al Chișinăului cărți scrise în litere slavone dacă avem. Noi având de prisos, trimit pe acest Penticostar să fie spre slujba bisericească la vre o biserică și cine va citi pe el să trăiască și să mă pomenească și pre acela să-l pomenească D(omnu)lu D(umne)zeu întru împărăția sa. Paroh preotul sachelar Marin Haralambie. Slobozia, județul Ialomița” [54, p. 134-135]. Urmare a acestor demersuri bibliotecile bisericilor și mănăstirilor au fost completate cu literatură de factură religioasă, încât și în prezent există în colecțiile din Chișinău cărți cu însemnări de donație a literaturii bisericești pentru creștinii din

Basarabia și Bucovina de nord, scrise după 1918.

Cartea veche din tipografiile de la București a avut și mai are încă o arie foarte extinsă de circulație și poate fi întâlnită până în prezent în bisericile din localitățile românești, atât din interiorul spațiului istoric românesc, cât și din afara lui. Din informațiile de care dispunem și din cercetările din ultima perioadă putem concluziona, că asemenea valori sunt prezente în majoritatea bisericilor din estul Moldovei. Evident, o bună parte dintre ele au fost nimicite în perioada sovietică, cu scopul de a șterge orice urmă a românismului, ori și în baza exemplarelor recuperate de instituțiile de profil putem crea o imagine aproximativă despre arealul lor de răspândire.

Cartea de la București a pătruns în partea de nord a Basarabiei prin filiera bucovineană, mai ales prin mijlocirea mănăstirilor din nordul Moldovei și al principalelor centre urbane din această regiune, cum ar fi Suceava, Rădăuți și Cernăuți. O contribuție semnificativă în difuzarea literaturii religioase în Basarabia poate fi atribuită mănăstirii Neamț, de unde, prin intermediul călugărilor, valorile bibliofile erau răspândite în mănăstirile din estul Moldovei. Altă filieră prin care tipăriturile bucureștene au pătruns la est de râul Prut este orașul Huși, de unde prin intermediul ierarhilor episcopiei din acest oraș cărțile erau difuzate pe întreg teritoriul Basarabiei, ori o mare parte a parohiilor din stânga Prutului erau subordonate canonic Episcopiei Hușilor până în 1812 [297, p. 68-77].

3.2.4. Cartea de la Iași

Tipăriturile de la Iași erau destul de răspândite în estul Moldovei, mai ales până către mijlocul secolului al XX-lea. Din Iași erau difuzate manuscrisele și cărțile ieșite nu doar din tipografiile acestui târg, dar și din alte centre românești și străine. Potrivit cercetărilor din perioada interbelică în Moldova dintre Prut și Nistru au fost identificate 49 de titluri (486 ex.) de carte bisericească, ceea ce constituie 17 % din numărul total de titluri atestate în această perioadă. În prezent sunt cunoscute 37 de titluri de carte din această tiparniță, adică 19 % din numărul de titluri și 12 % din numărul exemplarelor (Anexele 1, 2, 3, 16) [123, p. 20-38].

O *Carte românească de învățătură* (tiparul domnesc, 1643), identificată la est de Prut a circulat prin București, iar o *Liturghie*, 1759 a fost cumpărată la 15 august 1763 de la tipograful Grigorie, care a lucrat la tipărirea ei. *Liturghia* a fost semnalată la 20 iunie 1838 în biblioteca mănăstirii Hârjauca, dăruită de familia unui preot din Mândrești (Telenești). Un *Triodion* (tipografia lui Duca Sotiriovici, 1747) a fost cumpărat la 9 februarie 1767 pentru biserica Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil din Huși, carte care s-a aflat și în biserica din Secăreni (Hâncești). Prin aceeași filieră, adică prin Huși a ajuns în estul Moldovei un *Antologhion* (1726), care a aparținut bisericii din localitatea Idrici, din ținutul Fălciului, atestată prin însemnări în localitatea Speia (Anenii Noi) și dăruită ulterior bibliotecii Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău. Un exemplar de *Triodion* (1747) din biblioteca din satul Vărzăreștii Noi (Călărași) a fost

cumpărat din Iași. Un *Penticostar* (1753) din biblioteca bisericii din Lăpușna (Hâncești) a fost cumpărat din Huși. O *Evanghelie* (1762) din Drăslăceni (Criuleni) și alt exemplar din biserica din Dănceni (Ialoveni) au fost cumpărate din capitala Țării Moldovei. Un exemplar de colecție a acestei ediții a *Evangheliei* provine din localitatea Bobești, județul Vaslui. Un *Antologhion* (1755) a circulat prin localitățile Bânila și Stârcea din Bucovina, apoi a fost cumpărat de locuitorii satului Ungureni ot Terebiece. Un *Catavasier* (1778) a fost cumpărat de la tipografia din Iași. Exemplarul de *Ceaslov* (1797) din biblioteca mănăstirii Curchi a circulat în localitatea Davideni, ținutul Neamț, iar altul, care a circulat prin ținutul Orheiului din centrul Basarabiei a ajuns în biblioteca mănăstirii Sfântul Pavel de pe Muntele Athos, unde se află în prezent. Același destin l-au avut o *Psaltire* (1802) și *Descoperirea pravoslavniciei credințe* (1806). Din însemnările unui exemplar de Theofilact, *Tâlcuirea Evangheliilor* (1805) am stabilit ca a circulat mai întâi în Ucraina cu populație românească, iar la 17 mai 1823 a fost dăruit mănăstirii Hirova (Orhei) [54, p. 45-46, 61, 67, 72-73, 76, 98-99; 265, p. 172, 198, 207, 220-221; 48, I, p. 568-569, II, p. 19, 114, III, p. 543; 70, p. 24, 28].

Un rol important în răspândirea literaturii religioase de la Iași poate fi atribuit ierarhilor din Moldova. Din însemnările vechi cunoaștem că la 10 februarie 1816 Mitropolitul Veniamin Costachi a dăruit arhimandritului Chiril de la Mănăstirea Căpriană un *Tipicon* (1816). Același ierarh, în timpul Eteriei, se retrage la moșiile sale din Basarabia. În drum s-a oprit pentru un timp neprecizat în satul Costuleni de pe malul stâng al Prutului și a dăruit la 26 februarie 1821 bisericii din această localitate mai multe cărți de cult, printre care și un *Antologhion* (1806). Un *Aghiazmatar mic* (1814), care s-a aflat printre cărțile mănăstirii Hârbovăț a fost dăruit în perioada interbelică de Mitropolitul Pimen bibliotecii Societății istorico-arheologice din Chișinău [265, p. 165, 182, 218; 205, p. 402; 48, III, p. 402, 576; 54, p. 147-148].

Filierele prin care au pătruns cărțile românești de la Iași în Basarabia sunt multiple și uneori necunoscute din cauza lipsei însemnărilor manuscrise. Literatura din târgul Iașilor era difuzată în estul Moldovei prin filiera Iași-Sculeni, prin mijlocirea centrelor monahale din Bucovina și a târgurilor Suceava și Cernăuți. De asemenea, o importanță covârșitoare pentru răspândirea cărților bisericești a avut-o orașul Huși, de unde, prin intermediul ierarhilor și preoților literatura era difuzată în centrul și sudul Basarabiei. Din însemnări reiese că literatura bisericească editată în Tipografia Mitropoliei Iașului sau alte tipografii private a circulat pe întreg teritoriul dintre Prut și Nistru, depășind uneori limitele estice ale acestui interfluviu, fiind întâlnite în bisericile din localitățile românești din Transnistria și din Ucraina. Circulația tipăriturilor românești la est de Prut a contribuit la consolidarea conștiinței de neam, la păstrarea limbii românești printre românii înstrăinați, la precizarea și răspândirea ideii originii comune a românilor. Iașul, alături de Chișinău, Mănăstirea Neamț, București, Râmnic, Blaj, Sibiu va deveni unul dintre principalele focare de

difuzare a literaturii bisericești printre românii de la est de Prut, mijlocitori fiind monahii, preoții, pelerinii și nu în ultimul rând negustorii de cărți.

3.2.5. Cartea de la Buzău

Edificată în anul 1691 sub patronajul lui Constantin Brâncoveanu, tipografia de la Buzău își va orienta activitatea spre asigurarea cu literatură liturgică și dogmatică, atât a Bisericii românești, cât și a bisericilor ortodoxe din Imperiul otoman și a celor care erau supuse unor confruntări cu prozelitismul reformat și catolic [90, p. 70]. Cărțile tipărite la Buzău au circulat pe întreg teritoriul populat de români, iar în urma cercetărilor din ultimul timp am stabilit prezența lor în Basarabia. În perioada interbelică au fost cercetate 18 titluri de carte (30 ex.) buzoiană cu circulație în estul Moldovei, ceea ce constituie 6 % din numărul de titluri atestate. În urma cercetărilor recente au fost identificate doar două titluri (3 ex.), adică 1 % din numărul total de titluri identificate în acest teritoriu și doar 0,5 % din numărul exemplarelor de carte românească veche (Anexele 1, 2, 3). Deși, mai puțin numeroase, tipăriturile de la Buzău și-au avut contribuția, de rând cu altele din București, Iași, mănăstirea Neamț, Chișinău, Blaj, Sibiu, Brașov etc. de a păstra în rândul populației românești din Basarabia credința creștină ortodoxă, limba română și sentimentul unității neamului românesc [140, p. 33-38].

Din informația prezentată rezultă că în perioada interbelică cartea de Buzău a circulat în estul Moldovei într-un număr cu mult mai mare decât la etapa actuală, afirmație bazată și pe investigațiile întreprinse în ultimul timp. Din însemnările exemplarelor identificate pe parcursul cercetării noastre reiese că cele mai multe cărți tipărite la Buzău s-au aflat în bibliotecile mănăstirești, după care urmează cele ale bisericilor din sate și târguri. *Mineiele* de la 1698, dăruite de Mitropolitul Ungrovlahiei Theodosie în anul 1699 mănăstirii de la Iazer, au ajuns în circumstanțe necunoscute la mănăstirea Hâncu (6 exemplare). În prezent am cercetat în biblioteca mănăstirii Hârbovăț *Mineiul* pe luna iunie (1698). Exemplare de mineie tipărite la Buzău în 1698 s-au aflat în biserica din satul Slobozia Mare din sudul Basarabiei. *Liturghierul* de la 1698 a fost atestat la schitul Suruceni și la Muzeul Eparhial din Ismail, ultimul provenit din biserica satului Palanca din sudul Basarabiei. Un *Octoih* (1700) a ajuns din Craiova la mănăstirea Căpriana și schitul Condrița, iar altul s-a aflat la mănăstirea Hâncu. Un exemplar de *Liturghier* (1702), a circulat prin Moldova din dreapta Prutului, fiind atestat la Biblioteca Științifică Centrală a Academiei de Științe a Moldovei. Al doilea exemplar din aceeași colecție a aparținut mănăstirii Hâncu, iar al treilea a fost semnalat într-o biserică din Ialoveni. Un *Apostol* (1704) a fost dăruit de un ierarh Muzeului Eparhial din Ismail, iar altul (ediția din 1743) cumpărat la 24 iunie 1753, a fost dăruit „la mănăstire în târg în Orhei”. În perioada interbelică au fost semnalate nouă exemplare ale acestei ediții a *Apostolului* în bisericile din sate. O *Liturghie*, ediția din 1768 s-a aflat printre cărțile bibliotecii din biserica satului Mereni (Anenii Noi), iar alt exemplar a aparținut preotului Onofrei

de la biserica Adormirii Maicii Domnului din Răzeni (în prezent Rezina), cumpărat în 1805 din Iași [163, p. 36, 37; 218, p. 159-160; 45, p. 11; 265, p. 164; 85, p. 108; 48, I, p. 520, II, p. 7, 180, III, p. 10, 182, 184; 135, p. 30, 54, p. 50, 57; 177, p. 449, 454].

Cărțile de la Buzău, atestate de noi, au circulat în centrul și în sudul Basarabiei. Precizăm că tipăriturile buzoiene sunt prezente în partea centrală a Moldovei pruto-nistrene doar în bibliotecile centrelor monastic, iar în partea de sud s-au aflat în bibliotecile bisericilor de mir sau în instituții muzeale. Acestea au trecut Prutul prin filiera Iași-Sculeni și cea a Hușului, însă nu pot fi negate și alte căi de circulație de pe cursul inferior al Prutului. O filieră mai puțin însemnată pentru tipăriturile de la Buzău este lavra Neamțului – mănăstirea Noul Neamț.

3.2.6. Cartea de la Snagov

Dintre cărțile de la Snagov se evidențiază în primul rând *Evanghelia* tipărită în anul 1697. Am cercetat două exemplare din această ediție, care potrivit însemnărilor au avut același destin, fiind robite de tătari și răscumpărate de creștini. Am remarcat de asemenea și aspectul fizic identic al acestor două cărți. Primul exemplar a fost răscumpărat din Căușeni de la tătari în anul 1717 de preotul Stratul, preoteasa Ana și fiul lor State din Micăuți, pe care au dăruit-o cu o *Liturghie*, mănăstirii Căpriană. Un exemplar robit de tătari în secolul al XVII-lea l-am identificat la mănăstirea Saharna și răscumpărat de „Nicolae vel căpitan di Greceni di la tătari”, pe care au dăruit-o Episcopiei Hușilor „la anii 7246 <1738>, ghen(ar) 25, în timpul Presfințitului chir Theofil Episcopul Hușilor”. Un exemplar de *Evangheliie* (1697) s-a aflat în biblioteca bisericii din Vorniceni (Strășeni) [163, p. 36; 54, p. 49]. Din informațiile de care dispunem la momentul actual al cercetărilor putem admite că tipăriturile de la Snagov au pătruns la est de Prut prin Huși, fiind direcționate de ierarhii episcopiei din acest târg, însă nu sunt excluse și alte filiere, ori acestea încă nu sunt confirmate prin informații documentare.

3.2.7. Cartea de la Râmnic

Bibliotecile bisericilor din estul Moldovei, au acumulat în timp, prin preoți, dascăli, diaconi și comunități, numeroase cărți manuscrise sau tipărite în diferite centre românești și străine, necesare ofierii slujbelor religioase. Preoții din Basarabia au utilizat, și mai utilizează încă, în timpul serviciilor divine literatură religioasă, ieșită de sub teascurile tipografiei de la Râmnic, or cărțile din acest centru sunt destul de numeroase la est de Prut, dovadă că erau foarte solicitate de fețele bisericești. Potrivit estimărilor din perioada interbelică cartea de la Râmnic constituia 17 % din numărul total de titluri (47 titluri) și 11 % din numărul exemplarelor (202 ex.). În prezent sunt cunoscute 32 de titluri de carte tipărite la Râmnic (75 de exemplare) [144, p. 78-79; 146, p. 127], care au circulat în partea stângă a Prutului, ceea ce constituie 16 % din numărul titlurilor depistate în fondurile din Chișinău, iar din numărul total de exemplare identificate, cartea de la Râmnic constituie 8 % (Anexele 1, 2, 3, 21). Un *Antologhion*, 1705, atestat în satul Șirăuți (Briceni) a fost

cumpărat de preotul Nicolai, probabil, în secolul al XVIII-lea, cu precizarea „ot Ruși, care iaste piste Dunăre”, iar în nordul Basarabiei ajunge prin filiera bucovineană. O *Evanghelie* (1746), din satul Pășcăuți din Bucovina a fost atestată în perioada interbelică la Muzeul din Chișinău. Un *Octoih* (1763) din Tuzara (Călărași) provine de la mănăstirea Neamț. Un *Triodion* (1777) a circulat în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea în Bucovina de nord, iar în prezent se află printre cărțile Muzeului Literaturii Române din Chișinău. Un *Triodion* (1782), atestat în Chișinău a circulat în județul Botoșani. Un *Penticostarion* (1785) atestat în perioada interbelică în biblioteca Casei Mitropolitane din Chișinău provine din Iași de la biserica Sfântul Nicolae Domnesc. Un exemplar de *Antologhion* (1786) a fost cumpărat în 1787 de Nicolai Jătaru pentru biserica satului Cărbuna (Ialoveni) de la Episcopul Hușului Iacov. Un exemplar de *Apostol* (1794) a fost cumpărat din Iași la 1 ianuarie 1802 de către Ioniță Pantază din Coșnețai, carte care a ajuns în biblioteca Casei Mitropolitane din Chișinău [163, p. 38; 265, p. 178, 179; 48, II, p.137; 54, p. 50-51; 97, 109, 117].

În pofida distanței apreciabile, cărțile tipărite la Râmnic au circulat în număr destul de mare pe teritoriul dintre Prut și Nistru, fiind aduse deseori de negustorii de cărți, de pelerini, iar în multe cazuri acestea erau răspândite de ierarhii Bisericii din Țara Moldovei. Unele cărți erau schimbate pe alte bunuri materiale, ca de exemplu, stupi de albine, ceasornice, animale sau piei etc. Cărțile de la Râmnic pătrundeau în cele mai multe cazuri pe teritoriul Basarabiei prin filiera nordică, adică prin intermediul importantelor centre din Bucovina, dintre care se evidențiază în primul rând orașul Cernăuți. Centrele monastice din Moldova de nord au avut o misiune destul de importantă în difuzarea literaturii bisericești în rândul credincioșilor ortodoși din Basarabia. O contribuție substanțială în acest context o are vechea capitală a Țării Moldovei, prin care s-au perindat numeroși pelerini, comercianți de cărți, fețe bisericești, aducând cu ei literatură bisericească nu doar de la Râmnic, dar din diferite centre tipografice românești și străine. O altă filieră prin care tipăriturile românești de la Râmnic ajungeau la est de Prut este orașul Huși, prin ierarhii episcopiei din acest târg. Pe unele cărți, prezența cărora a fost atestată în sudul Basarabiei, este amintit târgul Galați, ceea ce ne îndeamnă să credem că și acest oraș a contribuit la răspândirea literaturii românești în Basarabia. Atestăm numeroase însemnări de donație de cărți din partea manastirii Neamț pentru credincioșii de la est de Prut, mai ales după 1918. Tipăriturile de la Râmnic au circulat cu aceeași intensitate pe teritoriul Basarabiei, ca și altele tipărite la București, Iași, Mănăstirea Neamț, Chișinău etc. Dintre cele mai solicitate pot fi menționate *Mineiele* (1776-1780), *Triodionul* (1777), *Evanghelia* (1784-1794), *Penticostarul* (1785), *Cazaniile* (1792), *Apostolul* (1794), *Octoihul* (1811). Cartea de la Râmnic a avut o arie extinsă de răspândire pe teritoriul Basarabiei, fiind întâlnită atât în nordul, cât și în sudul provinciei, fiind utilizată fără rezerve, alături de cea de la București de fețele bisericești. Filierele prin care s-a deplasat sunt variate, cuprinzând segmentul geografic de-a lungul Prutului din Bucovina până la gurile Dunării.

3.2.8. Cartea de la Sibiu

Tipăriturile de la Sibiu sunt mai puțin prezente în estul Moldovei în comparație cu cele ieșite de sub teascurile bucureștene sau ieșene. Un exemplar de *Mâna lui Damaschin* (1793) a fost identificat în perioada interbelică de P. Constantinescu-Iași la muzeul din Chișinău, care a aparținut mănăstirii Vărzărești (Nisporeni). O *Liturghie* (1798) a fost cumpărată la 9 decembrie 1806 de Pelaghia Cosarev din satul Bârnova (Ocnița) pentru biblioteca bisericii cu hramul Sfântului Nicolae din această localitate, unde s-a aflat până la confiscarea acesteia de către autoritățile sovietice. Un *Penticostarion* (1805) este din numărul cărților dăruite de românii transilvăneni, în anii '90 ai secolului al XX-lea, creștinilor din Basarabia și Bucovina [107, p. 253-276]. O *Psaltire* (1812) a aparținut începând cu anul 1815 bisericii din Hulpești. La 20 decembrie 1820 cartea a fost cumpărată de către Ioan Popoviciu „slujitoriu Sfinților Apostoli ot Bărboiu”, iar la 10 martie 1836 de către Ioan Istrati „slujitoriu Sfintei monastiri Golii”, din Iași. Ulterior cartea s-a aflat în biblioteca Societății istorico-arheologice din Chișinău. *Liturghii* (1814) au fost depistate la Borisovca și Copana Balca (fostul județ Ismail) și altul la muzeul eparhial din acest oraș [163, p. 41, 45; 265, p. 169; 54, p. 130, 146].

Cartea de la Sibiu este prezentă pe tot teritoriul Basarabiei, iar de o utilitate mai mare a fost *Evangelhia*, ediția din 1806, fiind atestată în perioada interbelică în nouă exemplare și ediția *Liturghiei* din 1798 care a fost semnalată în șase exemplare. Au mai fost identificate *Mâna lui Damaschin* (1793), *Acatist* (1807), *Ceaslov* (1805 și 1809), *Liturghie* (1807, 1809 și 1814), *Catavasier* (1817), *Psaltire* (1812) (Anexele 1, 2, 3). Filierile prin care a pătruns cartea de Sibiu la est de Prut sunt centrele din nordul Bucovinei și târgul Iași [137, p. 163-174].

3.2.9. Cartea de la Blaj

În bibliotecile bisericilor din Basarabia sunt întâlnite și în prezent tipărituri transilvănene, iar cărțile de la Blaj ocupă un loc distinct, prin prezența lor într-un număr mai mare în comparație cu cele din alte centre din Transilvania. În perioada interbelică au fost semnalate 13 titluri (74 ex.) de cărți tipărite la Blaj. Conform cercetărilor noastre din ultima perioadă în fondurile din Chișinău au fost atestate 16 titluri de carte blăjeană (46 de exemplare), ceea ce constituie 8 % din numărul total de titluri și 4 % din numărul exemplarelor atestate în acest spațiu [107, p. 253-276; 137, p. 163-174] (Anexele 1, 2, 3, 20). Un exemplar de *Liturghie*, 1756 a fost cumpărat în anul 1760 de către preotul Ion din localitatea Rogozăni de la preotul Gheorghe din Lăpușeni, iar acesta vinde cartea „lui Petrea și cu soața lui Sora”, pe care o dăruie bisericii din Lăpușul românesc pentru 11 măriași [54, p. 71]. Potrivit cercetărilor, au fost repertoriate 75 de exemplare a *Liturghiei*, dintre care 27 descrise bibliografic, iar restul doar consemnate documentar [272, p. 128]. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea un *Strastnic* (1773) se afla în Transilvania, în localitățile Ocna Șugatagu și Slatina. Probabil, la sfârșitul acestui secol, sau la începutul secolului al XX-lea, cartea

a ajuns la una din bisericile din Basarabia. O *Evanghelie* (1776) din biserica satului Șirăuți (Briceni) din nordul Basarabiei a circulat mai întâi prin Bucovina. Un *Triodion* (1792) din satul Nemțeni (Hâncești) provine din localitatea Pererâta (Edineț), ceea ce ne determină să credem că a ajuns în Basarabia prin aceeași filieră, adică prin Bucovina de nord. *Strastnicul*, ediția de la 1800 a fost cumpărat la 26 ianuarie 1817 de către Ion sin Borilă cu familia sa pentru biserica cu hramul Sfântului Nicolae din satul Chițcani (Căușeni). Un *Apostol* (1802) a circulat în partea de sud a Basarabiei. În anul 1884 se afla în biblioteca bisericii cu hramul Sfântului Dimitrie din satul Tartaulul de Larga (Cantemir) și se pare a fost achiziționat de la un proprietar din Bucovina de nord. Un *Strastnic* (1804), un *Triodion* (1813) și un *Apostol* (1814) au fost dăruite la 26 februarie 1821 de Mitropolitul Moldovei Veniamin Costachi bisericii din satul Costuleni [48, III, p. 243; 54, p. 88, 95, 135, 137, 141, 157, 159].

Dintre titlurile blăjene mai răspândite la est de Prut sunt: *Apostolul*, 1802, fiind identificate 23 de exemplare; *Triodion*, 1813 – în 21 de exemplare; *Apostol*, 1814 – în 15 exemplare; *Penticostar*, 1808 – în 13 exemplare, *Octoih*, 1792 – în șapte exemplare; *Strastnic*, 1804 – în șapte exemplare; *Biblia*, 1795 – în șase exemplare; *Strastnic*, 1800 – în patru exemplare, *Evhologhion*, 1784 – în patru exemplare. Alte titluri sunt întâlnite în 1-2 exemplare: *Liturghie* (1756), *Triodion* (1771), *Strastnic* (1773), *Evanghelie* (1776), *Catavasier* (1777), *Minologhion* (1781), *Octoih* (1783), *Catavasier* (1793), *Triodion* (1800), *Cărți de învățături creștinești* (1805-1806), *Liturghie* (1807), *Strastnic* (1817) (Anexa 20). Precizarea care se impune aici este că tipografia de la Blaj edita cărți pentru credincioșii greco-catolici, ori numărul relativ mare de cărți de la Blaj poate fi explicat prin drumul parcurs de acestea, care trecea prin Bucovina, iar de acolo erau cumpărate pentru bisericile din Basarabia. În mănăstirile basarabene cartea de Blaj era utilizată ocazional, fiind întâlnită doar *Biblia* de la Blaj din 1795. Cu toate acestea cartea de la Blaj a fost răspândită în localitățile rurale la est de Prut prin mijlocirea negustorilor ardeleni și deopotrivă prin mocanii care veneau periodic cu turmele de oi în partea de sud a Basarabiei.

În comparație cu alte oficine din Transilvania tipografia de la Blaj a avut o producție de carte mai consistentă, probabil, din considerentul că dintre centrele tipografice din Transilvania Blajul a editat cărți în tiraje mai mari, decât Sibiul și Brașovul. Această afirmație poate fi explicată și prin durata activității tipografiei de la Blaj, care a tipărit numeroase titluri de carte, atât religioase, cât și laice, fiind considerat de către cercetători ca fiind „cel mai activ centru tipografic al Transilvaniei secolelor XVIII – prima jumătate a secolului al XX-lea” [71, p. 1]. În nordul Basarabiei am atestat o prezență mai accentuată a cărții de Blaj și asta, probabil, datorită centrelor din nordul Moldovei ca Suceava, Cernăuți, Rădăuți, mănăstirea Neamț, prin mijlocirea cărora cărțile blăjene au ajuns în estul Moldovei. Un rol important în difuzarea literaturii religioase din interiorul arcului carpatic în Basarabia este datorat ierarhilor Bisericii din Țara Moldovei. Este

cunoscut din însemnări că în luna februarie 1821 Mitropolitul Veniamin Costachi a dăruit bisericii din Costuleni (Ungheni), cărți bisericești, printre care și unele tipărite în Transilvania. Cărțile tipărite în Viena și Buda au avut aceleași itinerarii ca cele transilvănene, adică prin filiera bucovineană cu centrele urbane și monastice de acolo.

3.2.10. Cartea de la Brașov

Dintre cărțile vechi tipărite la Brașov, cu circulație în Basarabia, este Aaron Vasile, *Patimile lui Isus Hristos* (Tipografia lui Gheorghe de Șobeli, 1805), care potrivit însemnărilor, a fost cumpărată de Ioan Olenic de la Pintilie Rusu din Horodnicul de Jos, iar alt exemplar s-a aflat în perioada interbelică la mănăstirea Curchi (Orhei). Un *Ceasoslov bogat* (1806) din satul Hansca (Ialoveni) a circulat la Burlănești (Edineț) și Singurenii Vechi (Râșcani). Un *Octoih*, tipografia lui Jan Friedric Herfirt, 1810 s-a aflat în aceeași perioadă în biserica din Fălești, iar altul a circulat în secolul XIX și începutul secolului XX în sudul Basarabiei, fiind semnalat în localitatea Ceadâr-Lunga, iar ulterior în biblioteca Societății istorico-arheologice din Chișinău. Exemplarul de *Evhologhion* (1811) de la mănăstirea Hârbovăț din perioada interbelică a aparținut anterior satului Cotul Morii [107, p. 253; 137, p. 163-174]. Sunt atestate două exemplare de *Ușa pocăinței* (tipografia lui Jan Frdrih Herfirt, 1812). Primul s-a aflat în biblioteca unui centru monastic din Basarabia, probabil este vorba de mănăstirea Curchi. Al doilea, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se afla în biserica satului Bălănești (Nisporeni), carte care a fost dăruită la 31 august 1869 de preotul Dimitrie Bușila și preoteasa Ivdochia preotului Miron Bușila din aceeași localitate. În anul 1922 cartea se mai afla în Bălănești, iar în cele din urmă a ajuns în fondurile Muzeului Literaturii Române „Mihail Kogălniceanu” din Chișinău. În perioada interbelică un exemplar al acestei ediții s-a aflat la mănăstirea Curchi (Orhei) [163, p. 43, 44; 265, p. 173, 187; 48, III, p. 221, 222, 256, 267, 308, 603; 135, p. 33; 54, p. 156].

În prezent ponderea cărții românești vechi tipărită în Brașov constituie doar 1 % din numărul total de titluri și 0,5 % din numărul exemplarelor atestate în fonduri și colecții din Chișinău. Este necesar să precizăm că aceeași situație era prezentă și în perioada interbelică, cartea de la Brașov constituind doar 2 % din numărul titlurilor și 1% din numărul exemplarelor (Anexele 1, 2, 3). Dintre tipăriturile de la Brașov o frecvență mai mare a avut-o *Ceasoslovul bogat* (1806), care a fost întâlnit în cinci exemplare și *Evhologhionul* (1811) în trei exemplare, iar altele ca *Patimile lui Hristos* (1805), *Octoih mic* (1810), *Psaltire* (1810) și *Ușa pocăinței* (1812) au fost semnalate în 1-2 exemplare (Anexa 22).

3.2.11. Cartea de la Viena

Tipăriturile românești de la Viena au fost identificate într-un număr mic în spațiul de la est de Prut [107, p. 253-276], iar cercetări mai recente [276, p. 154] ne determină să credem că ele au circulat mai puțin și în alte regiuni ale spațiului românesc, din cauza că au ieșit în tiraje mici și

într-un număr mai redus de titluri. Este cunoscut un exemplar de *Adunarea cazaniilor*, din 1793. Un *Teoreticon*, (1823) a fost cumpărat de către Ion Pănuț, împreună cu alte cinci cărți la 18 octombrie 1857 din mănăstirea Cușălăuca. La 18 august 1944 Augustin Orbu din mănăstirea Condița din centrul Basarabiei, scrie că această carte îi aparținea. Paul Mihail a identificat în perioada interbelică în mănăstirea Tabăra un *Anastasimatar* a lui Macarie ieromonahul (1823) [265, p. 197; 54, p. 123, 206-207]. La momentul actual al cercetărilor sunt cunoscute trei cărți românești tipărite la Viena: *Adunarea Cazaniilor*, 1793 (1 ex.), *Teoreticon*, 1823 (1 ex.), *Anastasimatar*, 1823 (1 ex.) (Anexa 23), care probabil au pătruns în Basarabia prin nordul Bucovinei, ori au fost aduse de comercianții cu afaceri în estul Moldovei.

3.2.12. Cartea de la Buda

Dintre cărțile tipărite la Buda de o utilitate mai mare au fost *Mineiele* de la 1804-1805. Un exemplar pe luna septembrie provine de la o biserică din Isaccea, județul Tulcea. Gheorghe Ghibănescu atestă *Mineiele* de la Buda la Vechiul Sobor din Chișinău, însă le datează greșit cu anul 1802 [220, p. 87]. Un *Minei pe luna noiembrie* a fost dăruit la 24 iulie 1918 de către preotul Pavel Manoilescu din parohia Fâsticeni, județul Vaslui „fraților noștri moldoveni din Basarabia” [107, p. 253]. În cele din urmă cartea a ajuns în biblioteca mănăstirii Noul Neamț. *Mineiul pe luna februarie* a fost atestat prin însemnări în biserica cu hramul Acoperemântul Maicii Domnului din Briceni, din nordul Basarabiei [220, p. 87; 54, p. 139-142]. *Mineiele* pe 12 luni tipărite la Buda (1804-1805) au existat în perioada interbelică în bibliotecile bisericilor din Ungheni, Fălești, mănăstirea Hârjăuca (Călărași), mănăstirea Hirova (Orhei), Japca (Florești). Un *Octoih* (1811) a aparținut până la 1825 bibliotecii bisericii din Rujenița (Ocnița), iar în anul 1985 se afla în localitatea Grinăuți-Moldova (Ocnița) [220, p. 53; 265, p. 192, 198; 135, p. 33; 54, p. 154-155].

În perioada interbelică au fost semnalate *Evangheliile* (1812) în bibliotecile mănăstirilor Hârbovăț și Hârjăuca, în biserica din Bulboci (Soroca), Călărași târg, la Pârlița (Ungheni), Măscăuți (Criuleni), la bisericile Buna Vestire și Sfântul Ilie din Chișinău, mănăstirea Răciula (Călărași), Horăști (Ialoveni), Cioc-Maidan (Găgăuzia), Leova, Slobozia Mare (Cahul), Tătărești (Strășeni), Sociteni (Ialoveni) [163, p. 44; 265, p. 192, 198, 223, 229; 48, III, p. 475, 554].

O *Psaltire* (1817) în anul 1887 a fost proprietatea bisericii din Volovăț (județul Suceava), iar ulterior devine proprietatea unei biserici din estul Moldovei. Un *Octoih* (1826) a circulat prin Cernăuți, iar în perioada interbelică, a ajuns în Basarabia [54, p. 182, 211-212].

Cele mai solicitate cărți de la Buda în Basarabia au fost *Mineiele* de la 1804-1805, destul de răspândite pe întreg teritoriul de la est de Prut (Anexa 24). Ele au circulat, atât împreună, cât și pentru fiecare lună separat. Din cercetările noastre asupra cărții de la Buda am stabilit că cea mai mare parte a cărților tipărite în acest oraș au ajuns în Moldova pruto-nistreană prin nordul Bucovinei și prin filiera Iașului.

3.2.13. Cartea de la mănăstirea Neamț

Tipăriturile ieșite de sub teascurile tiparniței de la mănăstirea Neamț au fost destul de răspândite ca număr și variate ca titluri și ediții. La momentul actual al cercetărilor am identificat 35 de titluri de carte nemțeană (122 exemplare), ceea ce constituie 13 % din numărul total de titluri, iar în prezent au fost cercetate *de visu* 15 titluri (25 de exemplare) de carte veche tipărită la mănăstirea Neamț, ceea ce este echivalentul a 8 % din numărul total de titluri atestate în stânga Prutului (Anexele 1, 2, 3, 17) [121, p. 121-135].

Cartea tipărită la mănăstirea Neamț a circulat mai intens în nordul și centrul acestui spațiu. Este cunoscut că în perioada interbelică s-au făcut investigații temeinice în domeniul bibliofiliei, iar unele rezultate au fost publicate de către autorii cercetărilor. Acestea ne confirmă că pe teritoriul dintre Prut și Nistru și în Transnistria cartea românească de la mănăstirea Neamț și-a avut locul și rolul meritat. Bibliotecile bisericilor și mănăstirilor erau pline de literatură în limba română, iar cartea slavonă se întâlnește mai rar, dovadă că slujbele religioase erau oficiate românește, chiar și atunci când utilizarea limbii române în bisericile din Basarabia a fost limitată, mai ales în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea.

În anul 1807 apare la mănăstirea Neamț primul volum de *Viețile sfinților*, urmat de celelalte volume pe 11 luni, care au văzut lumina tiparului până în 1815. Aceste volume au fost cumpărate de credincioșii din întreg spațiul românesc, circulând și la est de Prut [333, p. 631; 86, p. 110-119]. *Viețile sfinților* au fost cumpărate, atât de preoți pentru bisericile de mir, cât și de călugări pentru bibliotecile mănăstirești. În baza cercetărilor am stabilit că în perioada interbelică acestea existau la mănăstirile Hârjauca, Hirova, Țigănești, Curchi, Răciula [163, p. 43; 265, p. 198, 214]. *Viețile sfinților pe noiembrie* se află în prezent în biblioteca bisericii Sfântul Dumitru din Chișinău, exemplar care a aparținut anterior mănăstirii Noul Neamț, dovadă că această mănăstire a avut o importanță majoră în răspândirea literaturii religioase în Basarabia [212, p. 169-178]. Un alt exemplar, care pe la mijlocul secolului al XIX-lea aparținea preotului Theodor Bițeanu din satul Cotul Morii (Hâncești), a fost atestat în perioada interbelică printre cărțile bibliotecii Casei Mitropolitane din Chișinău [265, p. 179-180].

Ierarhii moldoveni au avut un important rol în răspândirea tipăriturilor românești în spațiul locuit de români. Un *Chiriadromion* (1811) s-a aflat în perioada interbelică la biblioteca Societății istorico-arheologice din Chișinău, provenit de la Pimen Mitropolitul Moldovei [50, p. 19; 265, p. 176]. Asemenea cărți au fost identificate și cercetate în anii '30 ai secolului al XX-lea la mănăstirile Hârbovăț, Tabăra, Curchi, iar două exemplare au fost semnalate de Nestor Vornicescu, Mitropolitul Olteniei [265, p. 176, 187, 196; 107, p. 44; 335, p. 7; 85, p. 111]. Un exemplar de *Scara Sfântului Ioan Sinaitul*, 1814 din biblioteca mănăstirii Tabăra a fost cumpărat de la mănăstirea Neamț, iar altul a circulat în ultimul deceniu al secolului XIX, prin Iași, carte care

în prezent se află la Biblioteca Națională a Republicii Moldova [265, p. 196; 205, p. 200; 163, p. 44-45; 54, p. 160].

Alegere din toată Psaltirea, 1815 a fost cercetată de P. Constantinescu-Iași la mănăstirea Noul Neamț [163, p. 45], iar un exemplar de Efrem Syrul, *Cuvinte de învățăături*, (vol. III, 1823) a aparținut bibliotecii mănăstirii Neamț, care în anul 1888 a fost adus la mănăstirea Noul Neamț. O *Evangelhie* (1821) din biblioteca mănăstirii Curchi a fost dăruită în anul 1822 de ieromonahul Venedict egumenul de la mănăstirea Secul și de ierodiaconul Sofronie Miclescu [265, p. 221, 233-234]. Din însemnările unei *Psaltiri* (1824) aflăm că la 1 decembrie 1836 a fost schimbată pe un ceasornic de la mănăstirea Neamț, schimbul fiind făcut între călugărul Clavdei și proprietarul cărții, exemplar care în secolul al XX-lea a ajuns în biblioteca satului Cocieri (Dubăsari). Un exemplar de *Antologhion* (vol. II, 1825) aparținea la 26 aprilie 1885 bisericii de la Dulcești (jud. Neamț) [62, p. 92; 54, p. 209, 210].

În biblioteca mănăstirii Hârjauca a fost identificată o *Carte de suflet ... sau nevăzutul războiului*, 1826, care în anul 1831 a fost dată de către monahia Rahila de la mănăstirea Agapia monahiei Glafira de la una din mănăstirile din Basarabia. În anul 1851 cartea se afla la mănăstirea Dobrușa (Șoldănești), iar în perioada interbelică la mănăstirea Hârjauca [265, p. 193]. *Mineiele* de la mănăstirea Neamț (1830-1832) au fost destul de apreciate și solicitate de credincioșii ortodocși din Basarabia. Aceste cărți erau cumpărate de comunități, preoți, persoane particulare, călugări, însă au existat cazuri de donație a acestor mineie pentru mănăstirea de la Noul Neamț din Basarabia. Cărțile de la mănăstirea Neamț, foarte solicitate de credincioșii din întregul spațiu românesc, erau răspândite de cele mai multe ori de preoți și monahi, iar drumul cărților nemțene este în dependență de traseul parcurs de acestea. Destul de frecvent ele erau difuzate direct de la mănăstire spre punctul final de destinație, ori atestăm cazuri când tipăriturile erau difuzate prin filiera Iași-Sculeni.

Literatura religioasă de la mănăstirea Neamț a ajuns în Basarabia prin centrele urbane din nordul Bucovinei, în special orașul Cernăuți, unde existau biblioteci și instituții de cultură și spiritualitate românească. Cele mai multe cărți nemțene au ajuns în Basarabia prin filiera mănăstirea Neamț – mănăstirea Noul Neamț, prin contribuția duhovnicului Andronic, care din cauza situației create în dreapta Prutului și atitudinea domnului Alexandru Ioan Cuza față de domeniile mănăstirești, se retrage în Basarabia, unde întemeiază în 1864 o nouă mănăstire Neamț lângă Chițcani pe Nistru și a creat o imensă bibliotecă constituită din manuscrise și tipărituri aduse în mare parte după anul 1864 de la mănăstirea Neamț.

3.2.14. Cartea de la Chișinău

După anexarea Basarabiei la Imperiul țarist în 1812 Biserica ortodoxă din această provincie a fost subordonată autorităților ecleziastice din capitala imperiului țarist. Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, numit în scaunul eparhial nou creat, a deschis o tipografie la Chișinău în anul 1814, de sub teascurile căreia în anii următori au ieșit cărți preponderent de factură religioasă. Basarabia a intrat în circuitul de valori bibliofile în anul 1815, când apare *Liturgia* prima carte religioasă în limba română apărută la Chișinău. Tipăriturile erau scoase în tiraje mari, încât să acopere necesitățile preoților din biserici și mănăstiri, or în unele biblioteci ele sunt atestate în mai multe exemplare [136, p. 235-242]. Cărțile de la Chișinău erau difuzate în mod organizat în majoritatea bisericilor din Basarabia. Potrivit unor cercetări prealabile suntem în măsură să constatăm că tipăriturile din perioada veche a cărții de la Chișinău constituie 10 % din numărul titlurilor și 53 % din numărul exemplarelor atestate în prezent (Anexele 1, 2, 3, 18).

Activitatea de tipărire a cărților a fost preluată și de succesorii Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni în scaunul eparhial. Acestea erau destinate creștinilor din Basarabia, însă ele pot fi întâlnite și înafara hotarelor istorice ale provinciei, dovadă că au fost utile și au avut o largă arie de circulație. Din informațiile oferite de Paul Mihail reiese că tipăriturile de la Chișinău au fost solicitate de fețe bisericești și oameni de cultură din Iași, București, Odesa, Vidin, de preoții de dincolo de Nistru, de prizonierii ardeleni de dincolo de munții Ural [265, p. 145-153; 149, p. 27-46]. Printre cele 17 condiții stipulate în ucazul sinodal din 4 mai 1814 cu privire la deschiderea tipografiei se prevedea ca din fiecare ediție tipărită la Chișinău să fie expediat câte un exemplar Sfântului Sinod și bibliotecilor acestuia, Departamentului Ministerului instrucțiunilor publice, Academiei de Științe, Academiei Teologice din Sankt Peterburg și două exemplare la Biblioteca Publică Imperială [213, p. 173]. Cărți tipărite la Chișinău se află și în afara spațiului istoric românesc. O *Bucoavnă* (1815) se află la *Muzei za istorijata na Sofia* (Bulgaria), iar câte un exemplar de *Liturgie* (1815), *Molebnic* (1816), *Psaltire* (1818), *Rânduiala sfințirii bisericii* (1820) în mănăstirea Dionisos din Grecia [53, p. 430, 431].

Tipăriturile de la Chișinău au fost răspândite în toate localitățile Basarabiei, însă există suficiente argumente pentru a afirma că ele au circulat și în afara acestui spațiu, în localități cu populație românească, atât din vest, cât și din est. Exemplare de cărți tipărite la Chișinău se află în biblioteci și muzee din Rusia, Ucraina, Bulgaria, în mănăstiri din Grecia. Tipăriturile de la Chișinău au circulat pe teritoriul României, fiind întâlnite în biserici, mănăstiri, biblioteci, instituții muzeale [74, 270]. Cercetările ulterioare în domeniu vor scoate la iveală noi informații despre difuzarea cărților ieșite de sub teascurile tipografiei de la Chișinău, iar drept rezultat vom obține o imagine mai clară despre activitatea tipografică din Basarabia și contribuțiile ierarhilor moldoveni la difuzarea cărților bisericești.

3.2.15. Cartea de la Sankt Peterburg

Pentru românii basarabeni au fost tipărite cărți și în vechea capitală a Imperiului țarist – Sankt Peterburg, începând cu anul 1817. Aceste tipărituri erau răspândite în majoritatea bisericilor și mănăstirilor din Basarabia, iar unele au trecut Prutul și au fost atestate în biblioteci laice sau bisericești din România. La Sankt Peterburg au fost tipărite în limba română: *Noul Testament* (1817, 1819) și *Biblia* (1819). Exemplare de *Noul Testament* (1817) au fost semnalate în mănăstiri și biserici din Basarabia, însă există exemplare care au fost identificate pe teritoriul României, în: biserica Ziua Crucii din Iași, Paraclisul Pașcanu din Iași, s. Cucuieți, mănăstirea Putna, la Biserica Albă din Iași, s. Corocăiești (jud. Suceava), cu circulație în orașul Roman, la biserica cu hramul Sfântului Mucenic Gheorghe și, probabil, la mănăstirea Neamț. Un exemplar a circulat prin Transilvania, iar în prezent se află la BCU Cluj, altul la mănăstirea Slatina, care în prezent se află la Biblioteca Universității din Craiova; biserica Talpalari din Iași [74, p. 268, 311; 48, IV, p. 104, 11, 128, 249, 162, 329, 200, 295, 266, 221, 375, 402, 404, 407, 453]. Este cunoscut un exemplar de *Noul Testament* (1817) în *Muzej za istorijata na Sofia* (Bulgaria) [52, p. 364]. Un exemplar de *Noul Testament*, ediția din 1819 s-a aflat în satul Tărăcălciaia, carte care în prezent se află în BCU Cluj [48, IV, p. 79, 96, 112-113; 76, p. 205-206], iar altele în *The British Library* [53, III, p. 268], în mănăstirile Esfigmene și Cutlumuș din Grecia [53, II, p.447, 528]. Exemplare de *Biblie* (1819) au fost semnalate și cercetate în mănăstirea Vorona (jud. Botoșani), biserica Talpalari din Iași, mănăstirea Putna, biserica din Știubieni (jud. Dorohoi) [48, IV, p. 203, 209, 285, 503] și în biblioteca mănăstirii Dionisos din Grecia [53, II, p. 431].

Aflat sub stăpânire străină, în special cea sovietică, cartea românească din biblioteci a fost înstrăinată, iar o parte dintre manuscrise și cărți vechi au circulat pe teritoriul Basarabiei, dovadă în acest sens fiind pecetea unor instituții, aplicate pe foile cărților din fondurile și colecțiile din Chișinău. Capitala Țării Moldovei, orașul Iași, a contribuit în mare măsură la răspândirea literaturii bisericești în Basarabia. Ierarhii Țării Moldovei, alte fețe bisericești difuzau literatură, în special bisericească, preoților sau unor instituții de cultură din Basarabia.

3.2.16. Centre tipografice cu o prezență restrânsă în Basarabia

Din centrul tipografic de la Rădăuți este cunoscut la momentul actual al cercetărilor un exemplar incomplet de *Ceasoslov* (Tipografia Episcopiei, 1745) [49, I p. 59], însă proveniența și drumul parcurs nu sunt cunoscute din lipsa însemnărilor manuscrise. Un exemplar de *Ceaslov* de la Rădăuți (1745) se afla în ultimul sfert al secolului al XIX-lea în satul Trușeni [345, p. 113].

Un *Antologhion*, ediția din 1766, tipărit la mănăstirea Căldărușani, a fost cumpărat pe banii satului Șirăuți (Briceni) de către preotul Elisei Lemni la 13 noiembrie 1797. Mai este cunoscut că exemplare s-au aflat în perioada interbelică în bibliotecile bisericilor din satele Vălcineț (Călărași) și Onișcani (Călărași) [265, p. 214; 48, II, p. 160, 164; 54, p. 81].

Dintre cărțile tipărite de Mihail Strilbițchi la Dubăsari este cunoscut *Cântec după răposarea cneazului Grigorii Potemkin* (1793). Destul de răspândit în bisericile din Basarabia era *Ceasoslovul* (1794). La momentul actual al cercetărilor sunt cunoscute patru exemplare de *Ceasoslov* din această ediție. Din însemnări stabilim că un exemplar a circulat în părțile Sorociei, iar altele s-au aflat în mănăstirea Frumoasa, în bisericile din Călărași și Tătăraști (Lăpușna) [48, II, 382; IV, p. 438; 54, p. 123, 124-125]

Câte o *Psaltire* (1796), tipărită în tipografia lui Mihail Strilbițchi din Movilău, s-au aflat în Mitropolia din Chișinău și în schitul Borisovca, fostul județ Ismail din sudul Basarabiei, iar alta a aparținut bisericii Sf. Haralambie din Chișinău, care în prezent se află la BCU Cluj. O *Istorie a Alexandrului celui Mare* (1796) a circulat prin Transilvania și în prezent se află la BCU Cluj [163, p. 42; 48, IV, p. 283, 296].

Bisericile de mir, mănăstirile și schiturile din Basarabia au constituit pe parcursul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea centre de cultură creștină, în care erau păstrate cu grijă vechi manuscrise și tipărituri românești. Greutățile prin care au trecut românii basarabeni în perioada sovietică s-au reflectat mai accentuat asupra spiritualității, credinței creștine, limbii române. După înstrăinarea Basarabiei în 1944 autoritățile sovietice au recurs la diferite metode în vederea înlăturării spiritualității românești și a credinței creștine. Bisericile și mănăstirile au fost închise, averea confiscată, iar cărțile arse. Un exemplu concludent în acest sens este mănăstirea Hâncu, care fiind închisă în perioada august–octombrie 1950 a fost depozitată de avere, iar călugării s-au transferat, împreună cu unele bunuri, printre care manuscrise și tipărituri la mănăstirea Hârbovăț, închisă ulterior în 1959 [85, p. 112].

3.3. Concluzii la capitolul 3

Cercetarea prezenței, răspândirii și circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX este un fenomen complex, care necesită o abordare interdisciplinară. Complexitatea subiectului se datorează în mare parte penuriei documentare și numărului redus de cărți cu însemnări.

În acest capitol am urmărit evoluția fenomenului circulației și schimbului de valori bibliofile de la apariția primei cărți românești (*Liturghierul lui Macarie*, 1508) și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, cadru cronologic pe care l-am delimitat în patru perioade distincte. În urma analizei acestui cadru cronologic am ajuns la următoarele concluzii:

1. În prima perioadă, cuprinsă între începutul secolului al XVI-lea și sfârșitul secolului al XVII-lea cartea tipărită este răspândită foarte timid în întregul spațiu românesc.

2. În perioada a doua care se încadrează între începutul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea cartea manuscrisă este înlocuită treptat cu cea tipărită, care datorită creșterii

numărului de tipografii și a cărților pătrunde la est de Prut, fiind întâlnită atât în instituțiile eclesiastice, cât și în bibliotecile private.

3.Perioada a treia, care începe de la începutul secolului al XIX-lea și continuă până la 1830, este cea mai activă în ceea ce privește răspândirea și circulația cărții românești vechi în Basarabia. Fenomenul poate fi explicat prin mai multe împrejurări. În primul rând a crescut numărul tipografiilor și al tirajelor cărților. În rândul al doilea, evenimentele politice din această perioadă (ex. Eteria) a dus la exodul preoților și monahilor, ce s-au stabilit în Basarabia, aducând cu ei numeroase manuscrise, cărți, acte, inventar bisericesc. În al treilea rând, o contribuție importantă în răspândirea cărților în această perioadă aparține ierarhilor bisericii, ca: Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni și Mitropolitului Grigorie al IV-lea al Ungrovlahiei aflat în exil în Basarabia în perioada 1829-1832.

4.A patra perioadă, cuprinsă între începutul deceniului patru până la sfârșitul secolului al XIX-lea este marcată de înlocuirea cărții manuscrise cu cea tipărită și de o intensitate mai sporită a circulației cărții românești în Basarabia.

5.În vederea unei mai bune înțelegeri a fenomenului circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX am recurs la o abordare a acestui fenomen pe centre tipografice. Astfel, am demonstrat că tipăriturile din București au pătruns în partea de nord a Basarabiei prin filiera bucovineană, în special prin mijlocirea mănăstirilor din nordul Moldovei și al principalelor centre urbane din această regiune. În centrul și sudul Basarabiei, cartea tipărită la București pătrunde din târgurile Iași și Huși, o contribuție în acest sens fiind atribuită negustorilor și ierarhilor bisericii Moldovei.

6.Cartea tipărită în capitala Țării Moldovei a pătruns la est de Prut în mare parte prin filierele Iași-Sculeni, Huși și prin mijlocirea centrelor monahale din Bucovina.

7.Literatura de la Buzău a circulat preponderent în centrul și sudul Basarabiei. Cărți tipărite la Buzău sunt atestate în partea centrală a acestui spațiu în așezămintele monastice, iar în regiunea de sud în bisericile de mir. A fost răspândită în mare parte de negustorii de cărți, monahi și ierarhii bisericii prin Huși, Iași și mănăstirea Neamț.

8.Cărțile de la Râmnic au pătruns în cea mai mare parte prin filiera nordică, adică prin intermediul importanțelor centre monastice și urbane din Bucovina. Au fost identificate cărți dăruite credincioșilor din estul Moldovei de ierarhii din Iași și Huși. În partea de sud a Basarabiei cartea de la Râmnic pătrunde în mare parte prin filiera Galați-Cahul.

9.Literatura religioasă tipărită la mănăstirea Neamț a fost difuzată direct din tipografie centrelor monastice din Basarabia, însă există cazuri când cărțile erau răspândite din Iași, iar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea prin filiera Neamț-Noul Neamț prin mijlocirea monahilor Theofan Cristea, Andronic Popovici, Isihie Donici și alții.

10.Deși tipografia de la Blaj asigura cu literatură creștinilor greco-catolici, cărți din această officină au fost utilizate în număr mare și de preoții ortodocși. Careta de la Blaj este întâlnită în număr mai mare în nordul Basarabiei și asta, probabil, datorită centrelor din Moldova de nord. Mitropolitul Veniamin Costache a dăruit în februarie 1821 bisericii din Costuleni (Ungheni) din stânga Prutului, cărți bisericești, printre care și unele tipărite în Transilvania.

11.Cărțile tipărite în Viena și Buda au avut aceleași itinerarii ca cele transilvănene, adică prin filiera bucovineană cu centrele urbane și monastice de acolo.

12.Carte de la Chișinău a fost difuzată pe teritoriul eparhiei în mod centralizat, însă exemplare de tipărituri chișinăuene au fost atestate în biblioteci și muzee din România, Rusia, Ucraina, Bulgaria, în mănăstiri din Grecia.

13.Unele tipărituri din Sibiu, Brașov, Viena și Buda au fost răspândite de negustorii ardeleni, care aveau afaceri de comerț, în special, în sudul Basarabiei.

14.Sunt atestate cărți din unele centre tipografice cu o prezență mai restrânsă în acest spațiu (Căldărușani, Târgoviște, Snagov, Sibiu, Brașov, Rădăuți, Sankt Peterburg, Movilău, Dubăsari), însă din cauza numărului redus de exemplare itinerariile sau filierele pe care s-au deplasat în timp nu sunt cunoscute.

4.CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHĂ

ÎN BIBLIOTECILE MĂNĂSTIREȘTI DIN BASARABIA

Cercetarea bibliotecilor mănăstirești contribuie în mare măsură la identificarea unor informații mai puțin cunoscute despre valorile bibliofile bisericești sau laice și deopotrivă la valorificarea însemnărilor manuscrise inedite, scrise de proprietari sau de cititori. Potrivit ultimelor estimări în spațiul pruto-nistrean există 27 de mănăstiri și schituri vechi, 37 dispărute și 38 de așezăminte monahale sunt înființate în ultimele decenii [253, p. 5-7]. În perioada sovietică a funcționat doar cea de la Japca, ale cărei colecție de cărți este păstrată în incintă. Biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost conservată în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova, care necesită o cercetare multidimensională. Pe parcursul existenței sale, însă, mai multe cărți manuscrise și tipărite au fost înstrăinate, încât unele se află în prezent în fonduri de biblioteci publice, particulare, în muzee, în biserici și mănăstiri. Cercetările din ultima perioadă ne-au oferit oportunitatea de a reevalua situația prezenței cărții religioase în mănăstirile din Basarabia, de a preciza în limitele informațiilor din însemnări sau în baza datelor de arhivă momentul constituirii bibliotecilor mănăstirești și de a urmări fenomenul circulației cărților, a filierelor și itinerariilor pe care s-au deplasat în timp și spațiu.

Pe parcursul istoriei mănăstirile au avut perioade de progres și de declin, cu efecte mai mult sau mai puțin negative asupra comunității monahale. O etapă nefastă pentru întreaga comunitate creștină a fost perioada de guvernare comunistă sovietică, care prin promovarea ateismului agresiv, a închis bisericile și mănăstirile. Inventarul bisericesc și cărțile au fost distruse în mare parte. Este regretabil că până în prezent nu s-a scris suficient de mult despre cărțile vechi, încât întregirea istoriei bibliotecilor bisericești și mănăstirești prezintă anumite dificultăți. Cu toate acestea, în baza informațiilor din literatura de specialitate și din cercetările actuale întreprinse în bibliotecile mănăstirești, am încercat să reevaluăm situația cărții românești pentru fiecare așezământ monahal din spațiul pruto-nistrean. De asemenea, vom aborda în acest capitol al lucrării subiectul prezenței și răspândirii cărții românești în mănăstirile din Basarabia, adevărate centre de teaurizare a valorilor bibliofile românești și cercetate de către noi în perioada 2012-2013.

4.1.Mănăstirea Vărzărești

Mănăstirea Vărzărești este prima instituție monahală atestată documentar în spațiul dintre Prut și Nistru. Printr-un hrisov din 25 aprilie 1420, voievodul Alexandru cel Bun dăruia vornicului Oană un șir de sate din estul Moldovei, iar „mănăstirea lui Vărzar” este menționată în calitate de hotar [30, p. 67-68; 344, p.61]. Sursele narrative oferă și alte detalii istorice, din care se poate presupune, de exemplu, că instituția monahală de la Vărzărești a fost prădată în două rânduri de hoardele tătarăști până la 1796 [154, p. 210]. Dacă e să credem acestei „tradiții” putem presupune că mănăstirea ar fi suferit în anul 1674, când tătarii au iernat în Moldova dintre Prut și Nistru, iar

în dreapta Prutului au ajuns până la râul Jijia, producând atât de mari distrugeri, încât rezidentul german Khindsperg, care vizitase Moldova în septembrie 1674, menționa că situația din această regiune este îngrozitoare, 2/3 din populație murise și mulți au fugit din *calea răutăților*, urmând și o epidemie de ciumă [338, IV, p. 248-249]. Mănăstirea ar mai fi suferit și în timpul mării prădăciuni a hoardelor tătare din luna septembrie 1758, când au fost devastate mai multe ținuturi ale Țării Moldovei, tătarii ajungând până în capitala țării. Despre invaziile tătărești întâlnim suficiente date în însemnările de pe manuscrisele și cărțile vechi care au circulat pe teritoriul Țării Moldovei [48, I, p. 59, II, p. 78, 81-82, 170, 187, 188, 278, III, p. 145, 310, 486, 629; 129, p. 145].

Printre primele investigații despre trecutul mănăstirii Vărzărești sunt cele întreprinse în prima jumătate a secolului al XIX-lea de N. Murzakevici [364, p. 313-320] și în a doua jumătate a sec. al XIX-lea de A. Zașciuk, potrivit cărora, în anul 1770 protopopul Constantin Măcărescu, împreună cu tatăl său, preotul Vlasie (ulterior cu numele de călugărie Varlaam), a reînnoit mănăstirea [353, p. 197-237]. Aici poate fi vorba de o refacere a așezământului după o posibilă devastare și distrugere a tătarilor din anul 1758.

Din momentul atestării documentare și până la 1770 nu există dovezi documentare sau de altă natură despre mănăstirea Vărzărești. Pe parcursul cercetării cărților din bibliotecă nu am întâlnit însemnări vechi despre această mănăstire. Nu există, din păcate, nici informații despre manuscrisele și cărțile vechi din biblioteca ei până în perioada interbelică. P. Constantinescu-Iași menționează o *Evanghelie* (București, 1742) din biblioteca acestei mănăstiri [163, p. 26]. Un exemplar de *Mâna lui Damaschin* (Sibiu, 1793), atestat în biblioteca Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău, a aparținut anterior mănăstirii Vărzărești [50, p. 37], iar la Arhiva Națională a Republicii Moldova am identificat un exemplar de *Urmarea cântării de rugăciune*, (Chișinău, 1826), provenit de la mănăstirea Noul Neamț, carte care s-a aflat și la Vărzărești [54, p. 213].

În urma recentelor investigații am stabilit că acest centru monahal și-a păstrat în mare parte cărțile din bibliotecă, fotografiile vechi, unele odoare bisericești și asta se datorează faptului că mănăstirea are o viață idioritmică, cu statut *de sine*. În timpul închiderii, la 3 iulie 1959, monahiile au reușit să ascundă obiectele bisericești. Semnalăm că multe dintre cărțile din biblioteca acestui așezământ monahal constituie adevărate comori pentru spiritualitatea noastră și nu sunt întâlnite în alte centre deținătoare de carte veche din Chișinău. Câteva exemplare provin de la mănăstirea Noul Neamț, ceea ce constituie dovada legăturilor spirituale și culturale dintre așezămintele monahale în perioada de guvernare țaristă în Basarabia. Menționăm că tipăriturile din biblioteca acesteia sunt în mare parte complete, bine conservate, multe dintre ele nu posedă însemnări manuscrise, decât unele sumare cu numele monahiilor. În biblioteca ei am întâlnit cărți vechi și rare, ca: *Mărgăritare* (București, 1746), *Triod* (București, 1769), *Octoih* (București, 1774),

Evangelhie (Râmnic, 1784), *Ceaslov* (Iași, 1797 în 2 ex.), Nichifor Arhiepiscopul Astrahanului, *Chiriadromion* (București, 1801), *Psaltire* (Iași, 1802), *Antologhion* (Iași, 1806), *Chiriadromion* (mănăstirea Neamț, 1811), *Viețile sfinților pe noiembrie* (mănăstirea Neamț, 1811), *Viețile sfinților pe decembrie* (mănăstirea Neamț, 1811), *Viețile sfinților pe ianuarie* (mănăstirea Neamț, 1812, în 2 ex.), *Scara Sfântului Ioan Sinaitul* (mănăstirea Neamț, 1814), *Viețile sfinților pe august* (mănăstirea Neamț, 1815), *Octoih de canoane pentru pavecerniță* (mănăstirea Neamț, 1816), *Tipicon* (Iași, 1816), *Psaltire*, (Chișinău, 1818), *Biblia* (Sankt Peterburg, 1819), Agapie Criteanul, *Minunile Maicii Domnului* (Râmnic, 1820), Nicodim, de la Athos, *Pentru păzirea celor cinci simțiri* (mănăstirea Neamț, 1826), Ioan Gură de Aur, *Cuvinte* (București, 1827), *Pravoslavnică mărturisire* (București, 1827), *Pateric* (București, 1828) [131, p. 618-626].

Din totalul de 93 de cărți (75 de titluri) tipărite în limba română, 25 exemplare (23 de titluri) sunt din categoria carte românească veche, ceea ce constituie 28 % din numărul total de cărți românești și 32 % din numărul titlurilor de carte din fondul bibliotecii mănăstirii Vărzărești. Cele mai vechi provin din tipografiile de la București, Râmnic și Iași. În primele decenii ale secolului al XIX-lea în biblioteca mănăstirii apar cărți tipărite la mănăstirea Neamț, Chișinău și Sankt Peterburg. În biblioteca mănăstirii Vărzărești a existat o *Evangelhie* (București, 1742), care a fost înlocuită în perioada interbelică cu alta tipărită la Râmnic în anul 1784, îmbrăcată în argint, care în prezent se află pe masa altarului din biserica cu hramul Sfântul Dumitru. Datele statistice despre cartea românească veche din biblioteca mănăstirii Vărzărești oferă o imagine mai completă despre contribuția fiecărui centru tipografic la completarea bibliotecii mănăstirii Vărzărești: București - 30 % titluri / 28 % exemplare, Râmnic – 9 % / 8 %, Iași – 17 % / 16 %, mănăstirea Neamț – 34 % / 36 %, Chișinău – 5 % / 4 %, Sankt Peterburg - 5 % / 4 % (Anexa 7). Evident, cele mai vechi cărți au fost în variantă manuscrisă, despre care izvoarele istorice nu oferă careva informații. Reieșind din datele statistice și din lista cărților din biblioteca actuală a mănăstirii se poate deduce că cele mai vechi cărți tipărite din această bibliotecă provin din tipografia de la București, urmate în ordine cronologică de cele de la Râmnic și Iași. În primele decenii ale secolului XIX își încep activitatea tipografiile de la mănăstirea Neamț (1806) și cea de la Chișinău (1814). O prezență numerică apreciabilă a cărții nemțene la Vărzărești poate fi explicată prin legăturile culturale dintre mănăstirile și schiturile din estul Moldovei cu lavra Neamțului. Numărul mare de cărți nemțene identificate la Vărzărești mai poate fi explicat prin faptul că tipografia de la Neamț a avut o activitate tipografică intensă, care a tipărit cele 12 volume de *Viețile sfinților* în perioada 1807-1815, întâlnite frecvent în Moldova din stânga Prutului.

4.2. Mănăstirea Căpriană

Mănăstirea Căpriană este unul dintre principalele centre religioase din spațiul de la est de Prut, atestat documentar încă din prima jumătate a secolului al XV-lea. Prima mențiune a amplasamentului actualei mănăstiri se află într-un hrisov emis de cancelaria lui Alexandru cel Bun la 25 aprilie 1420, prin care domnul Moldovei dăruiește și întărește vornicului Oană un întins domeniu pentru „dreaptă și credincioasă slujbă”. În calitate de hotar este amintită și „poiana lui Chiprian” [30, I, p. 67-69]. Într-un alt hrisov, datat în 10 februarie 1429, Alexandru cel Bun întărește mănăstirea Vâșnevăț, unde este egumen Chiprian, soției sale Marena [30, I, p. p. 38]. Acest document este considerat ca fiind primul act prin care este atestată mănăstirea Căpriană (în momentul când a fost scris zăpisea ea se numea Vâșnevăț, denumire preluată de la hidronimul cu același nume și care în decurs de secole a derivat în Ișnovăț).

Până la 1541 istoria mănăstirii Căpriană nu este cunoscută din cauza lipsei informației scrise referitoare la trecutul ei. Grigore Ureche scria, printre altele, că Petru Rareș „și Dobrovățul încă au săvârșit, și la Căpriană mănăstirea au lucrat, încă și alte lucruri bune multe să află făcute de dânsul...” [38, p. 155]. Potrivit unei inscripții de pe peretele exterior al actualei biserici cu hramul Adormirea Maicii Domnului Petru Rareș a ridicat la 1545 în această mănăstire un edificiu ce s-a păstrat până azi cu unele modificări din secolul al XIX-lea ale Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni [353, p. p. 2; 96, p. 3; 281, p. 132-144]. În același an domnul Moldovei dăruiește mănăstirii Căpriană o *Evangelhie* scrisă pe pergament, legată cu scoarțe de lemn îmbrăcate în argint aurit [363, p. 288-292; 347, p. 1120; 205, p. 384]. Este prima mențiune scrisă despre existența unei cărți în biblioteca mănăstirii Căpriană. Evident, fiind o ctitorie domnească ea a fost înzestrată și cu alte manuscrise, iar mai târziu cu tipărituri vechi, despre existența cărora izvoarele scrise nu amintesc prea multe.

Cercetările din ultimul timp asupra istoriei mănăstirii au permis identificarea altor titluri de manuscrise vechi, precum: *Miscelaneu de învățături ascetice cu Viața Sf. Gheorghe*, copiată de Evloghie pentru mănăstirea Căpriană în 1552; *Tetraevanghel*, sec. XVI, semnalat și în schitul Horodiște; *Pomelnicul mănăstirii Dobrovăț*, sec. XVIII (?) traducere românească a Pomelnicului început în 1503; *Miscelaneu cu învățături, povestiri din pateric și vieți de sfinți*, 1802, copist Chesarie de la Căpriană; *Slujba Sfântului mucenic Serafim*, copiat în 1810, iar în 1924 se afla în biblioteca Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău; *Una sută patru istorii din Testamentul Nou*, sec. XIX, care s-a aflat în biblioteca mănăstirii Căpriană până la sfârșitul sec. XIX; *Tipicul vieții de obște*, 1825, scris de Mihail Popovici [205, p. 386-389].

Timp de secole în mănăstirea Căpriană a existat o puternică tradiție de copiere a manuscriselor răspândite și în alte mănăstiri din Basarabia. Așa cum am menționat mai sus, primul manuscris atestat ca fiind copiat la Căpriană este un *Miscelaneu*, scris de monahul Evloghie în

1552. Datele documentare, însă, nu prezintă informații prea bogate despre colecția de manuscrise din biblioteca acestui așezământ monahal. Este cunoscut însă că scrierea sau copierea manuscriselor s-a perpetuat la mănăstirea Căpriană până în secolul al XX-lea, când fețele bisericești utilizau pe deplin cartea tipărită. La mănăstirea Hârbovăț am cercetat un manuscris, copiat și prelucrat de poslușnicul Ioan Tanasevici din mănăstirea Căpriană în anul 1902, cu titlul deplin: „Prohodul / D(o)mnului D(u)mnezeu și Mântu/itoriul nostru Ii(su)s H(risto)s. / Carele să cântă în sf(â)nta și marea vi-/neri sara la priveghiere, întocmit duple cum / să cântă Grecești fără scădere, sau înmu-/lțire de vre o slavă. / Acum esti tipărit în zilele prea / înălțatului nostru domn împăratul / Necolai Alexandrovici a toată / Rosiia. Și în vremea pre sf(i)ntului a-/rhiiepiscop Iacov al Mitropoliei Chișă-/năului carii să află în Besărabia. // Și în stăriția cuviosului / din sf(â)nta monastiri Chi-/prieni Igumenul Theofilact. / Acest Prohod esti pre lucrat și / înbunătățit cu mai multe cântări și sti-/hiri pe musichie la fiecare stare: și esti / prescris de mina, și dragostia Poslușnicului / Ioann Tanasevici / din monastirea Chiprienii au prescris / la anul 1902”. Manuscrisul a fost copiat, mai degrabă, de pe o tipăritură românească, cu unele adaptări făcute de Ioan Tanasevici de la mănăstirea Căpriană.

Este greu de precizat timpul în care au apărut în biblioteca mănăstirii primele tipărituri românești. Se cunoaște că cea mai veche carte tipărită din biblioteca ei este o *Evanghelie* slavonească, tipărită la Kiev în 1636, care în 1680 a fost dată la Lipovăț, jud. Vaslui [197, p. 77]. Cea mai veche carte românească despre care se cunoaște că a aparținut mănăstirii Căpriană este o altă *Evanghelie*, tipărită la Snagov în 1697 [54, p. 49], răscumpărată de la tătarii din Căușeni și închinată bisericii din Micăuți de preotul Stratul. În anul 1717 cartea împreună cu o *Liturghie* au fost dăruite mănăstirii Căpriană de Iordache diacon. Un *Apostol* (Iași, 1756) a fost dăruit de Iacov monah de la Căpriană bisericii din satul Scoreni [197, p. 78]. *Mineiul pe luna decembrie* (Râmnic, 1779) provine de la mănăstirea Dobrovăț, iar *Catavasierul* (Iași, 1792) de la o biserică din Iași. Un *Octoih* (Iași, 1804) este de proveniență din satul Căzănești (ținutul Orhei). Cartea *Tâlcuirea Evangheliilor* (Iași, 1805) s-a aflat la 24 noiembrie 1855 în mănăstirea Hârjaucă, iar *Teologia lui Damaschin* (Iași, 1806) în luna noiembrie 1875 se afla la mănăstirea Hârbovăț [197, p. 78-79]. Un *Tipicon* (Iași, 1816) a fost dăruit de Veniamin Costachi la 10 februarie 1817 arhimandritului Chiril, asesor Dicasteriei Chișinăului și Hotinului, blagocinul mănăstirilor și schiturilor din Basarabia, carte care la 24 august 1825 a fost dăruită de arhimandritul Gavriil bisericii Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Căpriană „spre pomenirea răposatului arhimandrit ieroschimonah Chiril”. Un *Molitvenic* (Chișinău, 1820) a fost cumpărat de la mănăstirea Căpriană în 1943 pentru biserică din satul Susleni [54, p. 200-201]. Printre cărțile bibliotecii mănăstirii, a căror proveniență nu este cunoscută din lipsa însemnărilor, menționăm următoarele: *Liturghie* (Iași, 1759), *Triodion* (Râmnic, 1761), *Psaltire* (Iași, 1766), *Cuvintele lui Teodor Studitul* (Râmnic, 1784), *Triodion*

(București, 1798), *Molebnic* (Iași, 1808), *Viețile sfinților* pe lunile noiembrie-aprilie (mănăstirea Neamț, 1811-1813), *Scara Sfântului Ioan Sinaitul* (mănăstirea Neamț, 1814), *Liturghie* (Chișinău, 1815), *Molebnic* (Chișinău, 1816, 2 ex.), *Slujba pentru izbăvirea de gali* (Chișinău, 1816), *Tedeum de ziua Nașterii lui Hristos* (Chișinău, 1816), *Noul Testament* (Sankt Peterburg, 1817, 1819), *Ceaslov* (Chișinău, 1817), *Biblia* (Sankt Peterburg, 1819), *Minei de obște* (Chișinău, 1819), *Rânduiala sfințirii bisericii* (Chișinău, 1820, 2 ex.), *Irmologhion* (Viena, 1823), *Rugăciune de mulțumire* (Chișinău, 1826) [197, p. 78-81].

În procesul cercetării cărții vechi românești am atestat la mănăstirea Frumoasa două cărți din biblioteca mănăstirii Căpriană, *Psaltire* (Chișinău, 1818) și *Apanthisma* (mănăstirea Neamț, 1827), care la 15 decembrie 1954 au fost dăruite de egumenul Paisie Adomniței elevului Ciobu Vasile „spre neuitată amintire și pomenire”, iar urmașii acestuia au adus cărțile la mănăstire la 14 mai 2000 [116, p. 112-120]. În mănăstirea Căpriană s-au aflat alte două cărți vechi românești, ce nu sunt incluse în listele elaborate până în prezent. Este vorba de *Strastnic* (Buda, 1816) și *Triodion* (Buda, 1816), legate împreună și au aparținut în perioada interbelică starețului Paisie de la mănăstirea Căpriană, iar în prezent se află în biblioteca mănăstirii Chistoleni [111, p. 59].

Din diferite surse și din cercetările de teren am identificat 38 de titluri de carte, atestate în biblioteca mănăstirii Căpriană de la începutul secolului XVIII și până la închiderea ei în anul 1962. Precizăm că această informație are un caracter aleatoriu, din cauza că realitatea istorică privind prezența tipăriturilor românești în mănăstirea Căpriană este învăluită de incertitudine din lipsa izvoarelor scrise. Conform acestor realități situația statistică a cărților pe centre tipografice la momentul actual al cercetărilor este următoarea: cartea de la Chișinău este prezentă cu 10 titluri, cea de la Iași – 9 titluri, mănăstirea Neamț - 8 titluri, de la Râmnic, Sankt Peterburg, câte 3 titluri, Buda cu 2 titluri, Snagov, Viena, București câte un titlu, ceea ce constituie în procente: Chișinău 26 %, Iași 24 %, mănăstirea Neamț 21 %, Râmnic 8 %, Sankt Peterburg 8 %, Buda 5 %, Snagov, Viena și București cu câte 3 %.

Prezența numerică a cărților de la Chișinău, Iași și mănăstirea Neamț pare să fie obiectivă, însă ceea ce nu putem admite este prezența doar a unui singur titlu de carte tipărită la București. Suntem convinși de faptul că tipăriturile de la București au fost prezente în număr mare la Căpriană, însă din cauza vitregiei timpurilor s-au pierdut, ori cercetări ulterioare vor dezvălui realitatea istorică despre cartea românească în general și cea de la București în particular, prezentă în biblioteca mănăstirii Căpriană.

4.3.Mănăstirea Hâncu

Mănăstirea Hâncu cu hramul Sfânta Cuvioasă Parascheva este considerată una dintre cele mai vechi instituții monahale din Moldova pruto-nistreană. A fost ctitorită în anul 1677 de boierul Mihalcea Hâncu și s-a numit la început schitul Vlamnic. Ctitorul a asigurat instituția monahală cu pământuri [35, p. 92-93] și nu poate fi exclus să fi contribuit la înzestrarea ei cu odoarele necesare slujbei bisericești, între care manuscrise și cărți vechi tipărite, cu atât mai mult că în biblioteca mănăstirii au fost semnalate manuscrise vechi și tipărituri din secolul XVII.

În izvoarele istorice și în literatura de specialitate există suficientă informație despre biblioteca mănăstirii, încât se poate crea o imagine relativă despre colecția de carte pe care a avut-o în posesie. Pentru întregirea listei cărților din biblioteca acestui centru monahal ne-au fost de real folos contribuțiile lui N. Murzakevici [364, p. 318-319], A. Zașciuk [353, p. 206], Z. Arbore [43, p. 114], Șt. Ciobanu [156, p. 51-52], P. Mihail [265, p. 46-47], A. David [63, p. passim], N. Vornicescu [337, p. 7], A. Agachi [85, p. 106-107], care au încercat în baza condicilor din 1817, 1821, memoriului starețului Dosoftei din 18 decembrie 1841, listei cărților din luna mai 1942 să reconstituie situația bibliotecii mănăstirii Hâncu în secolele trecute.

Potrivit condicii de la 1817, scrisă de Chiril arhimandrit și blagocin, sunt trecute mai multe cărți manuscrise și tipărite, fără an și locul apariției [265, p. 46-47]. Analizând atent lista cărților din condică se poate preciza locul și anul ediției unor titluri de cărți. Lista a fost elaborată în anul 1817 și respectiv cărțile incluse aparțin ca moment de datare anterior acestui an. Cu toate că datarea unor cărți prezintă anumite dificultăți, coroborarea informației din sursele istorice cu situația cunoscută în prezent ne determină să fim convinși că în biblioteca acestui centru de cultură și spiritualitate din Basarabia existau în anul 1817 următoarele cărți: *Evangelhie* (Râmnic, 1794); *Liturghii* (Buzău, 1702, 2 ex.); *Molitvenic* (Iași, 1749); *Liturghie* (Chișinău, 1815); *Apostol* (Râmnic, 1794); *Octoih* (Buzău, 1700); *Antologhion* (Iași, 1726); *Antologhion* (București, 1736); *Mineie pe cinci luni* (Buzău, 1698); *Viețile sfinților pe 12 luni*, (mănăstirea Neamț, 1807-1815); *Triodion* (București, 1798); *Ceaslov* (Iași, 1797); *Octoih de canoane pentru Pavcerniță* (mănăstirea Neamț, 1816); Teofilact, Arhiepiscopul Bulgariei, *Tâlcuirea Evangheliilor* (Iași, 1805, 2 ex.); *Chyriacodromion* (mănăstirea Neamț, 1811); *Scara Sfântului Ioan Sinaitul* (mănăstirea Neamț, 1814); *Chyriacodromion*, I-II (Iași, 1816, în limba greacă); Theodor Studitul, *Cuvinte* (Râmnic, 1784); Dorotei, *Cuvinte* (Râmnic, 1784); Macarie Egipteanul, *Omilii* (București, 1775); Augustin Episcopul, *Kecragarion* (mănăstirea Neamț, 1814); *Catihiz* (Chișinău, 1816); *Molebnic* (Chișinău, 1815, 2 ex.); *Rugăciune în ziua Nașterii lui Hristos* (Chișinău, 1816). În această condică sunt incluse și trei manuscrise: o *Evangelhie* rusească, un *Tipicon* rusesc și un *Pateric*.

Rezultă, deci că în biblioteca mănăstirii Hâncu existau în anul 1817 șapte titluri de cărți tipărite la Buzău, trei la București, cinci la Iași, patru la Râmnic, la mănăstirea Neamț - 16 titluri și la Chișinău - 3 titluri. Din secolul XVII este semnalat un titlu; din secolul al XVIII-lea - 11 și din secolul XIX (până la 1817) - 22 titluri de carte. Pentru secolul al XIX-lea (până la 1817) se observă o creștere considerabilă a numărului cărților, datorită prezenței tipăriturilor de la mănăstirea Neamț și Chișinău, ale căror tipografii și-au început activitatea în această perioadă.

În anul 1821 au fost inventariate repetat bunurile mănăstirii [85, p. 106-107]. În cazul acestei condici, scrisă doar la patru ani de la cea precedentă, situația nu este cu mult diferită. Aici am putea completa cu alte cărți identificate: (14. Patru *Molitvenice*) *Molitvenic*, Chișinău, 1820; (17. Un *tesalonic*) Simion, Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos*, București, 1765; (18. O carte *arătare sau adunarea a d(u)mnezeieștilor dogme ale credinței*) *Arătarea pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*, 1816; (23. Trei *panahide*) *Rânduiala panhidei*, Chișinău, 1817; (24. O cârtică *învățătură către duhovnic*) *Carte folositoare de suflet*, [București], 1800; (25. O cârtică *cu rânduiala săptămânii ceii luminate*) *Urmare întru Duminica ... Paștelui*, mănăstirea Neamț, 1814. Celelalte cărți din condică sunt incluse în cea de la 1817, iar repetarea lor nu este necesară.

O mărturie indirectă despre existența unor cărți bisericești în biblioteca mănăstirii în primele decenii ale secolului al XIX-lea este *Instrucția mănăstirii Hâncu*, elaborată în anul 1823, din conținutul căreia reiese că duhovnicul este dator să citească pentru comunitatea monahală în fiecare zi sau, în funcție de situație, la a treia zi, din viețile sfinților părinți, sau din cărțile sfinților Dorotei, Teodor Studitul, Efrem Sirul, Ioan Scărarul, iar ulterior din cartea Sfântului Macarie, Isaac Sirul și din alte cărți cu o asemenea tematică [388, p. 268]. Dacă facem referire la condica din 1817, stabilim că aceste cărți erau în bibliotecă, prezența cărora este confirmată și prin condica din 1821.

Mănăstirea Hâncu a fost închisă în anul 1950, iar averea risipită. Cărțile din bibliotecă au dispărut și doar câteva sunt recuperate. Un număr mic de cărți au fost atestate în bibliotecile altor mănăstiri basarabene. Din sursele istorice am identificat 118 cărți (109 titluri), proprietate a mănăstirii Hâncu până la lichidarea ei. Dintre acestea 75 exemplare (71 de titluri) sunt din categoria *carte românească veche*, ceea ce constituie 63,5 % din totalul cărților bibliotecii și respectiv 65,1 % din numărul de titluri. În biblioteca mănăstirii s-au aflat cărți din diferite centre tipografice, am identificat cărți tipărite la: Buzău - 7 titluri (cu cinci *mineie* de la Buzău) / 8 exemplare (10 % / 10,66 %), Iași - 8 titluri / 10 exemplare (11 % / 13,3 %), București - 10 titluri / 10 exemplare (14 % / 13,3 %), Râmnic - 6 titluri / 6 exemplare (9 % / 8 %), mănăstirea Neamț - 21 titluri / 21 exemplare (30 % / 28 %), Chișinău - 15 titluri / 16 exemplare (21 % / 21,33 %), Sankt Peterburg - 3 titluri / 3 exemplare (4 % / 4 %), Viena - 1 exemplar (1 % / 1,3 %) (Anexa 8). Din

secolul XVII sunt atestate cinci mineie de la Buzău din 1698; din secolul XVIII – 14 titluri, din secolul XIX (până la 1830) – 49 titluri. Din datele statistice pe care le-am prezentat reiese că mai numeroase sunt cărțile tipărite la Neamț, datorită importanței pe care a avut-o pentru românitatea estică și desigur datorită legăturilor culturale dintre comunitățile monahale de pe ambele maluri ale Prutului. Desigur că un rol important în acest context trebuie rezervat centrului tipografic al Chișinăului, a cărui prezență prin carte la mănăstirea Hâncu este la fel de numeroasă, însă către 1830, Chișinăul nu a produs la fel de multă carte ca și mănăstirea Neamț, ba mai mult decât atât, depindea în mare măsură, prin tipografi și inventar de cea de la Neamț.

Mănăstirea Hâncu a fost reactivată începând cu anul 1990, când a demarat reconstrucția întregii instituții monahale. Prima carte recuperată după redeschiderea mănăstirii a fost *Viețile sfinților pe luna noiembrie* (mănăstirea Neamț, 1811), care a rămas de la monahul Calinic. Mănăstirea a fost populată, după redeschidere, cu monahii. Aici s-au stabilit, probabil, unele viețuitoare de la mănăstirile, care au viețuit la Tabăra, Japca și Coșălăuca, deoarece printre cărțile din actuala bibliotecă sunt unele, cu însemnări marginale, în care se amintește de aceste trei centre monahale din Basarabia. Sunt atestate cărți cu însemnări, altădată proprietate a mănăstirilor Hârbovăț, Curchi, Frumoasa și din localitățile Bușăuca, Zăgăicani, Peciștea, Strășeni, Cuizăuca, Cioc-Meidan. Un *Ceaslov* (Chișinău, 1817) din biblioteca mănăstirii Hâncu a circulat prin localitățile Balta, Copanca, Odesa. *Viețile sfinților* (Chișinău, 1910) din biblioteca mănăstirii este atestat prin însemnări în regiunea Odesa, raionul Hmeliov, cătunul Alexandrovca Nouă. *Patericul* (București, 1828) a circulat la Sfântul Munte și a fost dăruit de Ilie Vulpe unei monahii de la mănăstirea Răciula. Două cărți, *Psaltire* (Sibiu, 1805) și *Octoih*, (Râmnic, 1865), au fost dăruite mănăstirii de către Nestor Vornicescu, Mitropolitul Oleniei [134, p. 147].

În biblioteca mănăstirii am identificat 75 de cărți tipărite (64 de titluri) și aparțin ca loc de tipărire următoarelor centre: Iași (11 exemplare / 11 titluri), Râmnic (4 exemplare / 4 titluri), Brașov (1 exemplar / 1 titlu), Buda (3 exemplare / 3 titluri), Sibiu (1 exemplar / 1 titlu), mănăstirea Neamț (16 exemplare / 13 titluri), Chișinău (29 exemplare / 22 de titluri), Sankt Peterburg (2 exemplare / 1 titlu), București (6 exemplare / 6 titluri), Buzău (2 exemplare / 2 titluri). Dintre acestea doar 24 de titluri (26 ex.) sunt cărți tipărite până la 1830, ceea ce constituie 37,5 % din numărul total al tipăriturilor. În procente pe centre tipografice situația este următoarea: mănăstirea Neamț - 25 %, Iași – 21 %, Chișinău – 17 %, Buda 13 %, Râmnic – 8 % și București, Brașov, Sibiu și Sankt Peterburg câte 4 % fiecare (Anexa 9). Din aceste date statistice rezultă că în biblioteca mănăstirii Hâncu cele mai numeroase sunt cărțile tipărite la mănăstirea Neamț, Iași, Chișinău, după care urmează cele de la Buda, Râmnic, București, Brașov, Sibiu, Sankt Peterburg. Aici se cere, însă o precizare! Cărțile din biblioteca actuală a mănăstirii Hâncu nu au fost adunate

pe parcurs, dar sunt dăruite mănăstirii după redeschiderea ei, or aceste cifre prezintă o situație relativă.

4.4.Mănăstirea Condrița

Mănăstirea Condrița este atestată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, însă potrivit unor ipoteze mai noi, convingător argumentate, schitul ar putea fi ctitorit în secolul al XVI-lea, iar statutul de mănăstire l-a obținut abia în anul 1918 [197, p. 227-230]. Constituirea unei biblioteci în schitul Condrița nu este surprinsă documentar, însă există însemnări pe cărțile vechi, care atestă în secolul al XVIII-lea două cărți vechi bisericești. Este vorba despre o însemnare scrisă în 1745 pe un *Apostol* (Lvov, 1573-1574), din care reiese că acesta a fost dăruit de ieromonahul Nicolae, cu ocazia sărbătorii *Vovideniei Sfintei Născătoare de Dumnezeu* și a doua pe o *Evanghelie* greco-română (București, 1693), dăruită schitului de Teodor Nani [197, p. 85]. Prima descriere a cărților din biblioteca schitului Condrița aparține lui Mihail Ganițchi, care în 1874 a cercetat 14 cărți manuscrise și tipărite. De precizat că în mănăstire existau și multe cărți românești, deoarece din expunerea lui Mihail Ganițchi, rezultă că viețuitorii mănăstirii vorbeau în limba română, iar slujbele religioase erau oficiate doar în românește. Monahii i-au comunicat că în schitul lor existau și cărți rusești, aflate într-o ladă în corul bisericii, pe care Mihail Ganițchi le-a cercetat și descris [84, p. 823-830]. Faptul că aceste cărți nu se aflau la îndemâna duhovnicului sau monahilor schitului, ne determină să credem că ele nu erau utilizate, din cauza că nu cunoșteau limba slavonă și oficiau serviciile divine în limba română. Dat fiind faptul că schitul Condrița a fost un metoc al mănăstirii Căpriana ne îndreptățește să admitem că era asigurat cu tipărituri românești.

În perioada interbelică valorile bibliofile din biblioteca mănăstirii Condrița au fost cercetate de Dimitrie Balaur [44, 45], Alexandru David [63] și P. Constantinescu-Iași [164]. Ultima contribuție și cea mai completă, referitoare la istoria acestei biblioteci aparține lui Andrei Eșanu și Valentina Eșanu [253, p. 227-230; 197, p. 85], care au adunat toate informațiile despre cărțile manuscrise și tipărite din mănăstirea Condrița, contribuind, astfel, la întregirea listei cărților și însemnărilor manuscrise din biblioteca acestui așezământ monahal. Din aceste cercetări putem stabili că în biblioteca mănăstirii au existat, în diferite perioade, nu mai puțin de 13 codice manuscrise și 61 de cărți tipărite, dintre care 32 de cărți au fost tipărite până în anul 1830, iar 29 în perioada modernă a cărții românești (1831-1918). Este important de precizat că din cele 32 de cărți vechi, 24 sunt în limba română, iar 8 în limba slavonă. Din numărul cărților românești două au fost tipărite în secolul XVII, șapte în secolul XVIII și 15 în secolul XIX (până la 1830). Situația repartizării numerice pe centre tipografice se prezintă în felul următor: Chișinău – 8 exemplare, Iași – 6 exemplare, București, Neamț și Râmnic, câte două exemplare, iar Buzău, Viena, Blaj și Sankt Peterburg câte un exemplar. Deși, aceste estimări au un caracter relativ putem afirma cu certitudine că cele mai multe cărți din biblioteca mănăstirii Condrița au fost tipărite la Chișinău,

unde începând cu 1815 s-au tipărit cărți religioase și laice, care au fost răspândite în întreaga eparhie. În ordine descrescătoare urmează cărțile din centrele tipografice din capitala Moldovei, târgul Iași, care începând cu 1812 se afla peste hotar, iar circulația persoanelor și valorilor a fost pereclitată, însă anumite legături culturale, totuși, au existat. Cărțile de București, Buzău și Râmnic sunt întâlnite la Condița într-un număr redus, situație mai puțin specifică bibliotecilor mănăstirești din Basarabia. În ceea ce privește prezența a câte un exemplar din centrele tipografice de la Viena și Sankt Peterburg situația poate fi explicată prin faptul că aceste tipografii au tipărit mai puțină literatură românească, iar referitor la cărțile de la Blaj exista o anumită reticență din partea fețelor bisericești ortodoxe, deoarece Blajul tipărea cărți pentru greco-catolici și nu întotdeauna structura și conținutul acestora corespundea cu cele ale ortodocșilor.

4.5.Mănăstirea Hârbovăț

Mănăstirea Hârbovăț, un vechi leagăn al spiritualității creștine din Basarabia, este amplasată în valea pârâului Ichel și a fost fondată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iar după unele tradiții mai vechi chiar la mijlocul secolului al XVII-lea. Sunt cunoscute date documentare precum că pe parcursul existenței sale mănăstirea a fost pradată și devastată de hordurile străine, fiind incendiată și distrusă [310, p. 325]. Mărturii despre invaziile tătarilor sunt destul de frecvente pe cărțile bisericești, iar acestea confirmă informațiile narative sau documentare, potrivit cărora în anul 1758 tătarii au devastat unele ținuturi ale Țării Moldovei, evenimente care au fost urmate de altele de la începutul secolului al XIX-lea, în urma cărora a avut de suferit și mănăstirea Hârbovăț [129. p. 152-153].

Primele mărturii despre existența unor cărți în schitul Hârbovăț datează cu anul 1813, când ieromonahul Teofil își căuta cele patru cărți cu viețile sfinților. În 1815 biblioteca schitului este completată cu o *Liturghie* pe note în limba slavonă [325, 1934, p. 232; 1937, p. 24].

Date valoroase despre biblioteca mănăstirii au fost publicate în 1874 de un autor necunoscut [367, p. 520-535], din care reiese că în anul 1874 în biblioteca existau 5 manuscrise și 415 cărți tipărite, dintre care cărți bisericești slavone/rusești 327, românești 60 și grecești 28. Din totalul de 415 cărți, doar 120 erau de factură religioasă [367, p. 529]. Potrivit acestor date în anul 1874 în mănăstire existau 10 evanghelii, dintre care una grecească, două românești și șapte slavonești. Cea mai veche dintre acestea este o evanghelie slavonească și datează din anul 1746, urmată în ordine cronologică descrescătoare de altele slavonești tipărite în 1775, 1805, 1851, 1854, 1859, 1861. *Evanghelia* grecească datează din 1811, iar cele românești din anii 1812 și 1857, ultima dăruită de monahii din mănăstire [367, p. 520-522].

Cărțile din mănăstirea Hârbovăț au fost investigate în anul 1929 de P. Constantinescu-Iași, care aprecia biblioteca ca fiind modestă [163, p. 18-19] și semnalează doar 30 de cărți, dintre care cinci erau tipărite înainte de 1812, 20 după această dată, cinci la Chișinău, iar restul nu au putut fi

identificate din cauza lipsei foilor de titlu. Din aceste date rezultă că după 1874 a fost cumpărată sau primită în dar o altă *Evangelhie*, tipărită la București în anul 1682.

Este cunoscut, de asemenea că în aceeași perioadă au fost dăruite bibliotecii Societății Istorico-Arheologice din Chișinău, în curs de constituire 10 cărți, care erau mai puțin folosite de călugări în oficierea serviciilor divine, majoritatea în greacă și slavonă și doar un *Aghiazmatar* (Iași, 1814) era tipărit în limba română [50, p. 13, 14, 16, 19, 20, 21].

În urma unor investigații de teren Paul Mihail a identificat în biblioteca mănăstirii un număr mai mare de cărți [265, p. 182, 185-191, 198] (cele tipărite la Chișinău, sunt confirmate și de A. David în 1934) [63, p. 30, 32, 55, 57, 65], dintre care: 39 de titluri de carte românească veche (46 de exemplare) și 26 de titluri de carte românească modernă (47 de exemplare). Din numărul total de titluri de cărți vechi românești 12 au fost tipărite în secolul XVIII, iar 27 în secolul XIX. Pe centre tipografice situația se prezintă în felul următor: București, Râmnic, Buda și Chișinău – câte 6 titluri (câte 15 %), Iași – 5 titluri (13 %), mănăstirea Neamț și Sankt Peterburg – câte 3 titluri (câte 8 %), Brașov și Blaj – câte 2 titluri (câte 5,5 %) de carte veche românească. Din aceste date statistice reiese că până la deschiderea tipografiilor de la mănăstirea Neamț și Chișinău călugării de la Hârbovăț utilizau, în special, cărțile tipărite la București, Râmnic, Buda și Iași, urmate în ordine cronologică descrescătoare de cele de la Blaj și Brașov.

În secolul XX autoritățile sovietice au închis mănăstirea, încercând să distrugă spiritul de credință, inoculând creștinilor o ideologie străină și nocivă. Din raportul împuternicitului pentru problemele bisericii P. Romenski, rezultă că acesta a cerut înainte de închidere verificarea bibliotecilor mănăstirilor Hârbovăț, Chițcani, Hârjauca și curățarea lor de literatura românească, iar cele mai valoroase trebuiau să fie transferate în bibliotecile din Moldova [33, 1, p. 242]. Averea mănăstirească a fost confiscată, însă unele cărți și o parte din inventarul bisericesc a fost protejat, iar cercetătorii le-au identificat în colecții particulare sau în unele centre din Ucraina și Rusia [99, p. 3-11].

Biblioteca mănăstirii Hârbovăț a fost reconstituită după 1992 din cărțile rămase după închiderea ei și din unele cărți din bibliotecile altor mănăstiri închise de autoritățile sovietice. Am cercetat 88 de titluri de carte românească (112 cărți), ceea ce constituie 39 de titluri de carte românească veche în 48 de exemplare (44 % / 43%) și 49 de carte românească modernă în 64 exemplare (56 % / 57%). Din totalul de 39 de titluri de carte românească veche 12 au fost tipărite la mănăstirea Neamț, ceea ce constituie 30 %, la București și Iași câte 6 titluri – câte 16 %, la Chișinău 5 titluri – 12 %, la Râmnic 2 titluri – 7,5 %, Buda – 7,5 %, la Blaj 2 titluri – 5 %, la Buzău, Brașov și Sankt Peterburg câte 1 titlu – 2 % (Anexa 12). Așadar, din aceste date statistice rezultă că cele mai multe cărți din biblioteca mănăstirii Hârbovăț provin din tipografia mănăstirii Neamț, unele dintre ele, în special, *Viețile sfinților* (mănăstirea Neamț, 1807-1815) au fost aduse la

Hârbovăț de la mănăstirea Hâncu de către călugării care s-au retras aici după închiderea celei de la Hâncu. În ordine descrescândă urmează literatura de la București, Iași și Chișinău, care întotdeauna s-au aflat într-un număr apreciabil de mare în comparație cu tipăriturile din alte centre tipografice românești și străine [112, p. 130-144].

Din însemnările de pe cărțile cercetate în biblioteca mănăstirii Hârbovăț sesizăm o intensă circulație a valorilor bibliofile în mediul monastic. Unele tipărituri din bibliotecă s-au aflat la Noul Neamț, Țigănești, Hâncu, Curchi, Tabăra, Căpriana, Vărzărești. Itinerariile cărților au depins în cea mai mare măsură de circulația proprietarilor lor, adică monahii și monahiile. Precizăm că mănăstirea Hârbovăț a fost închisă relativ târziu, în anul 1961, iar călugării din alte centre monahale închise anterior acesteia și-au găsit refugiul pentru o perioadă la Hârbovăț, aducând cu ei și unele cărți bisericești, astfel biblioteca completându-se cu noi titluri.

Biblioteca mănăstirii Hârbovăț, prin numărul cărților și titlurilor poate fi considerată una dintre cele mai bogate din Basarabia. Monahii au utilizat literatură bisericească în limba română tipărită în diferite centre românești și străine: Chișinău, București, Iași, Râmnic, Buda, Mănăstirea Neamț, Sankt Peterburg, Brașov, Sibiu, Blaj, Buzău. Cărți în limba slavonă/rusă au fost identificate într-un număr destul de mic, ceea ce demonstrează că acest așezământ monahal a fost populat de călugări, care nu cunoșteau limba rusă.

4.6. Mănăstirea Țigănești

Mănăstirea Țigănești cu hramul Adormirea Maicii Domnului, situată în zona de codru a Moldovei, a fost fondată în prima jumătate a secolului al XVIII [162, p. 595-616]. În privința datei exacte a fondării schitului există două ipoteze: prima atestă schitul în anul 1725 [155, p. 3-18], iar a doua îl datează cu anul 1741 [353, p. 215].

Primele mențiuni despre existența unei biblioteci la mănăstirea Țigănești sunt atribuite lui A. Začšiuk, care susținea în 1862 că biblioteca mănăstirii este săracă și conține doar cărți în limba română [353, p. 216]. Această idee a fost ulterior preluată de Zamfir Arbore, care confirma că mănăstirea dispunea de o bibliotecă de cărți românești [88, p. 293].

P. Constantinescu-Iași [163, p. 41-53] menționa în 1929 că biblioteca mănăstirii Țigănești este bogată și atestă 47 de cărți românești, dintre care 37 de peste Prut, 9 de la Chișinău și Sankt Peterburg, însă admitea că unele au fost ascunse prin podurile bisericilor, deoarece nu crede că cea mai veche carte este de la 1784, dar ar fi existat și altele mai vechi. Din numărul total de 47 de cărți 18 sunt cărți românești vechi, iar 29 au fost tipărite în perioada 1831-1908, ceea ce constituie 38 % carte românească veche și 62 % de carte românească modernă. Cărțile tipărite la mănăstirea Neamț constituie 39 %, cele de la București 17 %, de la Chișinău, Iași și Sankt Peterburg câte 11 % și cele de la Râmnic și Sibiu câte 5,5 %.

În anul 1931 Ștefan Ciobanu a publicat o scurtă istorie a mănăstirii, în care acordă o atenție specială cărților din bibliotecă. Autorul include cinci manuscrise, 85 de cărți tipărite în limba română (cu date sigure am extras 61 de titluri), 26 de cărți slavonești și o carte grecească, cu însemnări scrise de proprietarii sau cititorii lor. Din numărul total de titluri de cărți românești vechi cercetate de Ștefan Ciobanu 6 sunt din secolul XVIII și 24 din secolul XIX (până la 1830). Cele mai numeroase sunt cărțile tipărite la mănăstirea Neamț, ceea ce constituie 43 % din numărul total de cărți vechi românești, de la București – 17 %, de la Iași – 13 %, de la Chișinău, Râmnic și Sankt Peterburg – câte 7 %, de la Viena și Buda – câte 3 %. Dintre cărțile tipărite în alte limbi în străinătate cele mai numeroase sunt cele de la Kiev (11 titluri), urmate de cele de la Moscova (4 titluri), Sankt Peterburg (1 carte), mănăstirea Poceaev (1 carte), Veneția (1 carte) și un exemplar fără locul ediției. Prin cercetările lui Alexandru David, întreprinse în 1934 este confirmată prezența la mănăstirea Țigănești a unor cărți tipărite la Chișinău și la Sankt Peterburg [63, p. 9, 10, 17, 21, 32]

În urma cercetărilor am încercat restabilirea listei cărților românești vechi aflate în diferite perioade în biblioteca mănăstirii Țigănești, iar potrivit unor evaluări statistice, situația se prezintă astfel: cartea de la mănăstirea Neamț constituie 36 %, de la București – 18 %, de la Iași – 13 %, de la Chișinău – 11 %, de la Râmnic – 9 %, de la Sankt Peterburg – 7 % și de la Sibiu, Buda, Viena – câte 2 %.

În prezent mănăstirea Țigănești dispune de o bibliotecă modestă, compusă din opt cărți, dintre care doar 3 sunt cărți românești vechi: Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765), provenită de la mănăstirea Dobrușa, *Scara Sfântului Ioan Sinaitul*, (mănăstirea Neamț, 1814) și *Noul Testament* (Sankt Peterburg, 1819) [117, p. 72-81].

Din însemnările de pe cărțile vechi putem deduce că numărul cărților din biblioteca acestei instituții monahale a crescut semnificativ în secolul al XIX-lea, când mai mulți creștini și monahi au dăruit cărți bisericești mănăstirii. *Mineiul pe luna octombrie* (Râmnic, 1776) a fost cumpărat de boierul Racoviță pentru biserica „ot Stâlp”, iar în perioada interbelică este atestat la mănăstirea Țigănești; cartea *Tâlcuirea Evangheliilor* (Iași, 1805) a fost dăruită ascultătorului Ivan Munteanu de preotul Iacov, iar o *Liturghie* (Chișinău, 1815) a aparținut preotului Ioan Jamaneanu. Este cunoscut de asemenea că în anul 1821 monahul Climentie a cumpărat *Viețile sfinților pe luna octombrie* (1809), iar pe lunile *iunie* (1813) și *iulie* (1814) sunt dăruite mănăstirii de Gheorghe Coșcodan. Un exemplar de *Viețile sfinților pe luna iunie* aparținea monahului Ianache din mănăstirea Țigănești. *Cuvintele Sfântului Ioan Gură de Aur* (București, 1827) au fost aduse la mănăstire la 11 martie 1840 de preotul Ionică Ciornei. *Cuvintele Sfântului Efreim Sirul*, Cartea I (1818) a fost adusă la mănăstire în anul 1893 de ascultătorul Grigore Mățu. *Acatistul Maicii*

Domnului și Domnului Iisus Hristos (București, 1823) a aparținut ierodiaconului Macarie din Mitropolia Moldovei de la Iași, care la 3 iunie 1833 l-a dăruit lui Grigorie fiul dascălului Alexandru din satul Larga. Cartea este atestată în perioada interbelică la mănăstirea Țigănești [155, p. 8-12]. Un *Octoih de canoane pentru Pavecerniță*, (mănăstirea Neamț, 1816) a fost dăruit de monahul Vichentii de la Țigănești la 1 martie 1895 mănăstirii Hirova [265, p. 198]. De asemenea, este cunoscut un *Octoih* (Râmnic, 1811), identificat prin cercetări la mănăstirea Curchi, care a aparținut monahului Pahomie de la mănăstirea Țigănești.

Biblioteca mănăstirii Țigănești a fost constituită în momentul ctitoririi lăcașului sfânt. Primele cărți au fost manuscrisele, despre care nu avem prea multă informație. Este cunoscut, de asemenea, că numărul cărților tipărite din bibliotecă a crescut semnificativ începând cu secolul XIX, când diferiți creștini au cumpărat pentru mănăstire mai multe cărți necesare ofierii serviciilor divine. Mănăstirea a fost închisă în anul 1959, iar cărțile din bibliotecă și odoarele bisericești au dispărut fără urmă. În prezent am identificat în biblioteca mănăstirii doar opt cărți bisericești, care nu au aparținut mănăstirii, dar au fost dăruite de creștini sau aduse de monahii stabiliți la Țigănești.

4.7. Mănăstirea Curchi

Mănăstirea Curchi se află la distanța de 12 km de orașul Orhei și la 32 de km de Chișinău. Schitul, pe bază căruia s-a dezvoltat mănăstirea, a fost ctitorit în 1773 de mazilul Iordache Curchi din satul Morozeni, când a ridicat pe moșia lui, împreună cu fratele său, preotul Manasie, o biserică de lemn cu hramul Sfântul Mare Mucenic Dumitru. Iordache Curchi a fost călugărit cu numele Ioan, probabil, de Mitropolitul Moldovei Gavriil (1760–1786) și a devenit primul ei stareț [282, p. 257-281]. La 20 octombrie 1775, egumenul Ioan a decedat și conducerea a fost preluată de fratele său, Manasie (1775–1793), fost preot, care s-a aflat în fruntea comunității monahale de la Curchi aproape două decenii [34, p. 100]. Fiind la început preot de mir, Manasie a adunat mai multe cărți, pe care le-a luat la mănăstire. S-au păstrat de la el primele mărturii despre biblioteca de la schitul Curchi. După moartea sa, survenită în 1793, au rămas moștenire schitului „o *evanghelie* ..., un *meniiu* pe doâsprăzăci luni deosăbiti, un *ohtoih* di cil mari, un *penticostar*, o *leturghie*, un *apostol*, un *treod*, un *molitvenic*, o *cetelnă*, un *ceaslov*, o *psaltire*, un *catavasii*..” [34, p. 100].

Un alt ctitor al schitului, Teodor Sabău, călugărit cu numele Filaret, a construit în primul deceniu al secolului al XIX-lea o biserică de piatră cu hramul Nașterea Maicii Domnului și a lăsat prin testament, în anul 1814, o bibliotecă cu un număr apreciabil de mare de cărți [34, p. 11-113], din care am putut identifica: *Sfântul Teofilact* este Teofilact, Arhiepiscopul Bulgariei, *Tâlcuirea evangheliilor*, Iași, Tipografia Mitropoliei 1805; *Sinopsis* este Atanasie cel Mare, *Sinopsis*, Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1783; *Mântuire păcătoșilor* este un manuscris, care în 1937 mai era în biblioteca mănăstirii și un *Pateric părintesc* manuscris, cu același destin [205, p. p. 388; 48,

IV, p. 204]; *Floarea darurilor*, poate fi una dintre edițiile de la Snagov sau Brașov; *Mărgărit al Sfântului Ioan Zlatoust* este ediția de *Mărgăritare*, București, Tipografia Mitropoliei, 1746; *Epistolie* a lui Ravi Samoil și Ravi Isac este cartea lui Samuil Ravvi Jidovul, *Adunare înaurită*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1771; *Viața lui Isop* poate fi un manuscris sau una din edițiile *Vieții și pildelor lui Esop* tipărite la Sibiu, Buda sau București; *Chiriadromion* este ediția acestei cărți de la București, 1801; 9 cărți ale *vieților pe fiecare lună* (septembrie – mai) sunt *Viețile sfinților* tipărite la mănăstirea Neamț, după cum urmează: *Viețile sfinților* pe luna septembrie, 1807; pe octombrie, 1809; pe noiembrie, 1811; pe decembrie, 1811; pe ianuarie, 1812; pe februarie, 1812; pe martie, 1813; pe aprilie, 1813; pe mai, 1813. Celelalte titluri nu au putut fi identificate deoarece nu există suficiente indicii pentru stabilirea locului și anului de ediție. Din alte surse se cunoaște că o *Evangelhie* și o *Cazanie ce se citește preste an* din biserica veche de lemn, cu hramul Sfântul Dumitru, au fost vândute la 25 mai 1822 lui Marco Zagori din Chișinău [34, p. 107].

A. Zaščiuk [353, p. 213] menționa în 1862 că în mănăstirea Curchi nu există rarități și cărți deosebite. Aceeași idee a fost răspândită spre sfârșitul secolului al XIX-lea de Zamfir Arbore [88, p. 292], care susținea că biblioteca mănăstirii Curchi era săracă, afirmații ce nu pot fi acceptate din considerentul că pe parcursul acestui secol biblioteca mănăstirii era una dintre cele mai bogate din spațiul dintre Prut și Nistru, fapt demonstrat de numărul mare de cărți semnalate în sursele istorice. Aceste concluzii pot fi datorate lipsei interesului egumenului mănăstirii pentru valorile bibliofile din mănăstire, pe care nu le-a oferit cercetătorilor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea pentru investigare. În anul 1929, în urma cercetărilor lui P. Constantinescu-Iași menționa că biblioteca mănăstirii Curchi este cea mai frumoasă. Din totalul de 115 cărți cercetate 36 erau tipărite până la 1812, 50 - după această dată în diferite centre din Moldova, Muntenia și Ardeal, 29 de cărți erau tipărite la Chișinău și Sankt Peterburg. Existau și altele incomplete, fără foaia de titlu, care nu au putut fi identificate [163, p. 18, 36-53].

În anul 1930 Paul Mihail a investigat bibliotecile mai multor lăcașuri sfinte din Basarabia. A avut ocazia să cerceteze și unele cărți de la mănăstirea Curchi. Rezultatele investigațiilor le-a publicat mai târziu, împreună cu însemnările marginale, ce oferă informații variate, or mai importante pentru noi sunt cele referitoare la căile de circulație a tipăriturilor în spațiu și timp. Astfel, *Cazaniile* (București, 1742) au fost cumpărate de Lupu logofăt în anul 1781 de la preotul Ioan Băte din Bohotin. *Ceaslovul* (Iași, 1797) aparținea în anul 1838 preotului Nicolai din satul Davideni (ținutul Neamțului) și a fost lăsat moștenire fiului său, preotului Iordache, din aceeași localitate. Cartea ar fi ajuns în Basarabia prin mijlocirea unui călugăr stabilit la mănăstirea Curchi de la o mănăstire din dreapta Prutului. O *Evangelhie* (mănăstirea Neamț, 1821) a fost dăruită în anul 1822 „de cătră cuvioșia sa ieromonahul Venedict d(u)hovnic și egumen Sf(i)nteii monastiri Secul și de irodiaconul Sofronie Miclescu ca să fie a Sf(i)nteii monastiri Curchi”. Cartea s-a aflat

în această mănăstire până la lichidarea ei de către autoritățile sovietice, ulterior a dispărut, iar după redeschiderea ei în anii '90 ai secolului XX a fost readusă la mănăstire, unde se află în prezent. Alexandru David [63, p. 24, 31, 33, 29, 45, 49, 50, 56, 62, 66, 67, 73, 78, 102, 105, 109, 122, 124, 126, 130, 136, 139] a identificat în biblioteca mănăstirii Curchi 23 de titluri de tipărituri din perioada veche a cărții românești vechi, editate în tipografia eparhială, înființată de Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni în 1814, în care a inclus și pe cele tipărite la Sankt Peterburg.

Este cunoscut că în perioada interbelică au fost întreprinse cercetări temeinice în domeniul istoriei Basarabiei în general și cel al valorilor bibliofile în particular. Printre cărțile bibliotecii mănăstirii Curchi se află și o teză de licență (în manuscris) a studentului Alexie Mârza de la Universitatea Mihăileană din Iași, Facultatea de Teologie cu sediul la Chișinău, cu titlul *Monografia Mănăstirii Curchiu* și susținută public în anul 1937 [141, p. 30]. Lucrarea avea semnăturile profesorului C. Botnaru și al ieromonahului Boguș Marc. În dreptul numelui și semnăturii ultimului sunt indicați anii 1923-1963. Autorul tezei a consacrat un capitol valorilor bibliofile din biblioteca mănăstirii și astfel datorită acestei lucrări în prezent putem reconstitui parțial lista cărților manuscrise și tipărite existente la mănăstirea Curchi în perioada interbelică.

Această informație poate fi considerată, pe bună dreptate, reprezentativă pentru subiectul valorilor bibliofile din mănăstirile din Basarabia în perioada interbelică. În biblioteca mănăstirii existau în anul 1937 nu mai puțin de 78 de titluri de carte românească veche, din care 41 de titluri se aflau în biserici, iar 37 în muzeu. Potrivit acestor date putem stabili prezența în mănăstire a cărților românești pe centre tipografice: cea mai numeroasă este cartea de la mănăstirea Neamt cu 25 titluri (30 %), de la București – 15 titluri (17 %), de la Iași – 15 titluri (18 %), de la Chișinău 11 titluri (13 %), de la Râmnic 7 titluri (8 %), de la Viena, Sankt Peterburg și Brașov cu câte 3 titluri (câte 3 %) și de la Buzău, Sibiu și Blaj cu câte 2 titluri (câte 2 % fiecare) (Anexa 10).

Biblioteca mănăstirii Curchi a fost una dintre cele mai bogate din Basarabia. După unele estimări în perioada interbelică aici erau depozitate un număr destul de mare de manuscrise, tipărituri, reviste și documente vechi [141, p. 27-48], care la închidere au fost distruse în mare parte. Din sursele istorice și cercetările din prezent am reușit să identificăm doar o parte dintre titlurile manuscriselor, iar o listă a cărților tipărite a fost elaborată și publicată anterior [141, p. 31-38]. Reieșind din această listă de 92 de cărți, stabilim că situația procentuală nu diferă prea mult de cea din perioada interbelică: cartea de la mănăstirea Neamț este cea mai numeroasă, cu 26 de titluri (28 %), de la București 17 titluri (18,5 %), de la Chișinău 11 titluri (12 %), de la Râmnic 8 titluri (9 %), de la Viena, Brașov și Sankt Peterburg câte 3 titluri (câte 3,5 %), de la Buzău, Sibiu, Blaj câte 2 titluri (câte 2 %).

Cea mai veche carte, un *Molitvenic* (Buzău, 1699), se afla în muzeul mănăstirii, urmată de altele: *Liturghier* (Buzău, 1702), *Evanghelie* (București, 1742), *Mărgăritare* (București, 1746),

Evhologhion (Iași, 1764); Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765); *Liturghii* (Râmnic, 1767, 1787) și altele. Printre cărțile de slujbă exista un exemplar în versuri (Aaron Vasile, *Patimele și moartea lui Isus Hristos*, Brașov, 1805) și două cărți laice: Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie* (Iași, 1795) și Dimitrie Cantemir, *Scrisoarea Moldovei* (mănăstirea Neamț, 1825). Cele mai vechi tipărituri românești din biblioteca mănăstirii Curchi sunt provenite din tipografia de la Buzău, după care urmează în ordine cronologică cele de la București, Iași, Râmnic, Blaj, Sibiu, Brașov, mănăstirea Neamț, Chișinău, Sankt Peterburg și Viena. Din datele statistice prezentate rezultă că numărul cărților din biblioteca mănăstirii a început să crească semnificativ în secolul al XIX-lea, după deschiderea tipografiilor de la mănăstirea Neamț (1806) și de la Chișinău (1814). Așa cum s-a precizat mai sus, cărțile din tipografia de la lavra Neamțului se evidențiază printr-o prezență mai numeroasă în comparație cu altele. Unele cărți, însă, nu au putut fi identificate din cauza lipsei foilor sau a înregistrării cu date insuficiente în condici, încât datarea lor a prezentat anumite dificultăți.

Până la instaurarea regimului sovietic în Basarabia biblioteca mănăstirii Curchi era considerată, pe bună dreptate, ca fiind una dintre cele mai bogate din acest spațiu. În vederea consolidării pozițiilor sale ideologice comuniștii au recurs la diferite metode, au promovat ateismul, au închis majoritatea bisericilor și mănăstirilor din Basarabia. Un destin tragic l-a avut și mănăstirea Curchi, care în toamna anului 1953 a fost închisă, iar potrivit unor mărturii, cărțile sfinte din bibliotecă au fost arse, altele confiscate de emisarii sovietici [141, p. 39].

Mănăstirea s-a redeschis în toamna anului 1994, când au fost începute lucrările de refacere a bisericilor și ale altor construcții din incintă, s-au pus bazele reconstituirii bibliotecii. La redeschiderea mănăstirii în bibliotecă nu exista nici o carte. În anul 2000 în biserica de vară cu hramul Nașterea Maicii Domnului de la Curchi existau doar trei cărți bisericești: un *Apostol*, un *Triodion* și *Evanghelia* de la mănăstirea Neamț din 1821 [141, p. 39]. În prezent mănăstirea deține un număr mic de cărți vechi, tipărite în limba română: *Antologhion* (București, 1766), Teodor Studitul, *Cuvinte* (Râmnic, 1784), *Ceaslov* (Iași, 1797), *Triodion* (București, 1798), *Evanghelie* (Sibiu, 1806), Ioan Damaschin, *Descoperire cu amăruntul a pravoslavniciei credințe* (Iași, 1806), *Octoih* (Râmnic, 1811), *Liturghie* (Chișinău, 1815), *Biblia* (Sankt Peterburg, 1819), *Molitvenic* (Chișinău, 1820), *Evanghelie* (mănăstirea Neamț, 1821). Nu există dovezi care ar confirma că aceste tipărituri au aparținut mănăstirii Curchi până la închiderea ei, cu excepția celor două *Evanghelii* (Sibiu, 1806 și mănăstirea Neamț, 1821).

Din sursele istorice putem stabili momentul constituirii bibliotecii, care corespunde în mare măsură, așa cum este și firesc, cu fondarea sfântului lăcaș. Slujbele religioase nu pot fi oficiate fără cărți manuscrise sau tipărite, astfel încât primii ei ctitori au pus bazele unei mici biblioteci în mănăstire. Ulterior biblioteca a fost completată cu diferite documente vechi, manuscrise, cărți

tipărite etc. Deși a fost fondată în anul 1773, în biblioteca ei a fost atestat un *Apostol* în manuscris copiat până în 1641. Numărul cărților din bibliotecă a crescut semnificativ după deschiderea tipografiilor de la mănăstirea Neamț și de la Chișinău.

Biblioteca a fost completată pe parcurs cu noi cărți, dăruite sau aduse de unii monahi veniți la Curchi din mănăstirile din Moldova din dreapta Prutului ca: Pângărați, Râșca, Poiana Mărului, de la mănăstiri din Țara Românească sau de la Muntele Athos, unde au fost tunși în călugărie. Doar așa putem stabili originea unor tipărituri românești sau cele câteva cărți grecești din biblioteca mănăstirii. Cercetările din perioada interbelică atestă la Curchi și unele cărți slavonești tipărite în Kiev, Moscova și Sankt Peterburg, or, ele au ajuns în Basarabia în urma unor pelerinaje ale monahilor la aceste locuri sfinte.

În biblioteca mănăstirii Curchi s-au aflat o perioadă relativ scurtă *Mineiele* tipărite la Buda în 1804-1805, care la 4 noiembrie 1809 „aceste douăsprezeci Minii le-au cumpărat ieromonah Aftanasii ... și le-au dat la sfânta biserică la Răci” [48, p. III, p. 260]. În aceeași mănăstire s-au aflat două exemplare de *Tipicon* (Iași, 1816). Primul a fost dăruit de chiriu chir Veniamin Neghel arhimandritului Chiril „asesor Dicasteriei Mitropoliei Chișinăului și Hotinului, proestos mănăstirilor Curchi și Dobrușa”, la 10 februarie 1817 [205, p. 402; 48, III, 408] și care la 24 august 1825 a fost dăruit de arhimandritul Gavriil bisericii cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Căpriana [265, p. 182]. Al doilea exemplar este dăruit mănăstirii la 12 aprilie 1817 de Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrie [141, p.34]. *Datoriile presbiterilor de popor* (Chișinău, 1823) a aparținut ieromonahului Ilare de la mănăstirea Curchi până la 6 august 1851, iar la 2 august 1881 preotul Gavriil Ilievici Buznea primește în dar cartea de la schitul Tabăra [54, p. 206]. În anul 1834 cartea Vasile cel Mare și Grigore Bogoslovul, *Cuvintele puține oarecare*, (București, 1826) se afla în satul Puhoi, județul Bender, în proprietatea preotului Nicolae Păladi de la biserica cu hramul Sfântului ierarh Nicolae, iar la 6 decembrie 1844 aparținea ascultătorului Ftidot Ignat de la mănăstirea Curchi [54, p. 211].

În urma unor vizite de cercetare la mănăstirile din estul Moldovei am identificat *Viețile sfinților* pe luna februarie (mănăstirea Neamț, 1812), din însemnarea căreia rezultă că a aparținut ieromonahului Filimon din mănăstirea Curchi; un exemplar de *Viețile sfinților* pe luna martie, (mănăstirea Neamț, 1813) a fost cumpărat la 20 martie 1905 de arhimandritul Daniil Teutu, iar al doilea aparținea în luna decembrie 1823 ieroshimonahului Isidor din mănăstirea Curchi. Alte douăsprezece cărți *Viețile sfinților*, tipărite la mănăstirea Neamț în 1807-1815 au aparținut ieroshimonahului Luchian de la mănăstirea Curchi, care la 20 iunie 1818 le-a vândut lui Daniil monah și tipicar la aceeași mănăstire [48, III, p. 432, 435].

Din însemnările unui *Strastnic* coligat cu *Triodionul* (Buda, 1816) stabilim că au fost dăruite de arhimandritul Serafim Hâncu viitorului stareț de la Căpriana, Paisie, intrat la mănăstirea Curchi

la 23 octombrie 1912, iar la 18 decembrie 1918 a fost tuns în călugărie de arhimandritul Serafim Hâncu, care în semn de apreciere i-a dăruit aceste două cărți [111, p. 58]. Un exemplar de *Apanthisma* (mănăstirea Neamț, 1827) a aparținut ieromonahului Serapion Cazacu de la Curchi [55, p. 194-195].

Cărțile din mănăstirea Curchi sunt valoroase și prin faptul că erau folosite de elevii școlii întemeiată la mănăstire de Dimitrie Sulima în anul 1811 [163, p. 8; 157, p. 28]. Din informația pe care o deținem admitem că monahii de la Curchi nu erau preocupați doar de credință și spiritualitate. În bibliotecă au existat și unele manuscrise și tipărituri laice: *Viața și pildele lui Esop*, ms., *Cărticica pentru mărime sufletului și planete*, ms., *Hronograf*, ms., Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie* (Iași 1795) și Dimitrie Cantemir, *Scrisoarea Moldovei*, (Mănăstirea Neamț, 1825). La începutul *Scrisorii Moldovei* existau câteva însemnări referitoare la istoria mănăstirii Neamț și relatări despre luptele lui Ștefan cel Mare cu polonii, dovadă că de rând cu scrierea, citirea, socotitul elevii acestei școli erau interesați de istorie, geografie și alte științe. Mănăstirea Curchi a avut o misiune importantă în viața spirituală și culturală din Basarabia pe parcursul secolului XIX și prima jumătate a secolului XX, plasându-se printre cele mai importante centre de copiere a manuscriselor, iar biblioteca ei poate fi considerată printre cele mai bogate, care până la închiderea ei de autoritățile sovietice număra mii de cărți și reviste.

4.8. Mănăstirea Suruceni

Conform surselor documentare instituția monahală de la Suruceni a fost fondată, cu statut de schit, prin 1785 de ctitorul ei Casian Suruceanu, având susținerea unor țărani răzeși din Suruceni și a ieromonahului Iosif din Muntenegru, în apropierea satului Suruceni din actualul raion Ialoveni și la o depărtare de cca 10 km de Chișinău. Casian Suruceanu cu un grup de țărani răzeși au oferit locul pentru mănăstire [353, p. 208; 364, p. 321-322], evident au susținut financiar schitul și au dăruit cărți pentru necesitățile liturgice. Afirmarea noastră are drept temei o însemnare scrisă pe un *Antologhion* (București, 1777): „Acest *Menei* l-am vândut căpitanului Casian Surucianul, în șaptesprezece lei și jumătate” și alta de pe un *Penticostarion* (București, 1783), în care un oarecare Toma scria la 7 aprilie 1787 că „Această sfântă carte ci să numește *Penticostar* au cumpărat-o dumna lui vătavul Casian Suriceanu ca să fie la biserica dum(i)sale din Suruceni [...]” [45, p. 32; 48, II, p. 280, 453]. A doua însemnare este de o mai mare credibilitate, deoarece se precizează că *Penticostarul* este pentru biserica lui Casian Suruceanu din Suruceni.

O altă dovadă care confirmă afirmațiile noastre este că în condica schitului Suruceni din anul 1817 sunt menționate: o *Evanghelie* netedă moldovenească din altarul bisericii; altă *Evanghelie* ferecată cu argint; o *Liturghie*; un *Apostol*; un *Triod*; un *Minei de obște* pe an; un *Octoih mare*; un *Penticostariu*; un *Ceaslov mare*; o *Psaltire* de Iași; o *Carte a Sfântului Maxim* rusească; două *Molebnice mari*; două *Molebnice la Nașterea lui Hristos*. Paul Mihail menționează

și un *Nomocanon*, manuscris din secolul XVIII, cu însemnări despre unele evenimente istorice, alături de care sunt scrise informații despre circulația manuscrisului, care a aparținut în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea schitului Vorona, iar ulterior devine proprietatea schitului Suruceni [265, p. 83, 86, 172].

Coroborând datele din condică cu situația cunoscută la moment putem stabili că: *Evangelhia* netedă din altar este prima ediție tipărită la Iași, din anul 1762; *Triodul* este ediția de Râmnic, 1777; *Mineiul de obște* pe an este *Antologhionul* de la București, 1777; *Penticostarul* a fost tipărit la București în 1783; *Molebnicul* la Nașterea lui Hristos este *Cântare de rugăciune de ziua Nașterii lui Hristos*, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1816 [54, p. 177]. Celelalte titluri nu pot fi identificate din cauza că au ieșit în mai multe ediții în întreg spațiul românesc.

O altă condică de cărți a fost publicată de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu [197, p. 97], scrisă în anul 1830, în care au fost incluse un număr mai mare de cărți din biblioteca mănăstirii, ceea ce denotă creșterea numărului lor într-o perioadă relativ scurtă, adică de la 1817 până la 1830. Am încercat identificarea cărților din această condică, în care sunt date doar titlul și numărul exemplarelor [124, p. 10-28]. Câteva dintre aceste cărți au fost cercetate în 1924 de Ștefan Ciobanu [156, p. 50] și în 1929 de P. Constantinescu-Iași, care menționa că în biblioteca mănăstirii Suruceni se păstrau cinci cărți din secolul XVIII, printre care și un *Liturghier*, despre care autorul precizează că „nu poate fi o eroare, de oarece se găsesc două exemplare în locuri depărtate: M-reia Suruceni Lăpușna și Palanca – Cetatea Albă, ultimul azi la muzeul din Ismail. E tipărit în trei limbi: română, slavonă și bulgară, cu o prefață de vel paharnicul Ion Cantacuzino” [163, p. 25-26, 36, 38, 40, 42], iar Ștefan Ciobanu precizează că acest *Liturghier* a fost tipărit la Buzău [156, p. 50].

Fiind cea mai apropiată de capitala provinciei, orașul Chișinău, mănăstirea Suruceni a depozitat în biblioteca sa, nu doar cărți din diferite centre tipografice românești, dar au fost semnalate majoritatea edițiilor tipărite la Chișinău în secolul XIX și semnalate în 1934 de Alexandru David [63, p. 24, 33, 39, 40, 49, 50, 58, 62, 66, 67, 68, 70, 73, 75, 76, 80, 81, 102, 104, 105, 115, 116, 118, 124, 130, 132, 134, 139, 141, 142, 143, 164, 169].

În perioada 1941-1944 în biblioteca mănăstirii se aflau: o *Evangelhie* grecească, 24 de *mineie* tipărite la Neamț, patru *Liturghiere* vechi, un *Trebnic* vechi, două *Biblii* rusești, șapte *Trebnice* mici vechi, un *Octoih* vechi, două *Octoihuri* mari cu literă chirilică, un *Minei* praznical rusec, *Acatistul Sfântului Serafim din Sarov*, *Acatistul Sfintei Mucenițe Varvara*, o *Psaltire* și o *Cazanie* [197, p. 97]. Evident, acestea sunt doar câteva cărți din bibliotecă, care au fost incluse printre obiectele inventariate, iar restul nu au fost declarate din motive care nu necesită explicație. În această perioadă biblioteca număra 123 de cărți [197, p. 117], majoritatea de factură religioasă, între care am atestat și câteva manuscrise. Din cercetările noastre am reușit să identificăm 74 de titluri de carte cu datare sigură, având și locul de tipărire, la care se mai adaugă cinci manuscrise.

Mănăstirea Suruceni a fost închisă de rând cu altele în timpul regimului sovietic. Inventarul bisericesc și biblioteca au fost risipite. Unele cărți bisericești au fost păstrate cu pietate de creștini, altele au ajuns în fonduri de biblioteci și muzee. Unele cărți din biblioteca mănăstirii le-am identificat printre valorile cărturărești ale mănăstirii Noul Neamț, care au fost duse clandestin de arhimandritul Iosif Gargalâc după închiderea mănăstirii Suruceni de autoritățile sovietice. În rezultatul unor cercetări a cărții românești din bibliotecile din Chișinău am identificat doar două dintre cărțile din biblioteca mănăstirii Suruceni, tipărite la Chișinău în perioada cărții românești vechi: *Rânduiala panihidei* (Chișinău, 1817), *Rânduiala sfințirii bisericii* (Chișinău, 1820). În prezent există doar două cărți tipărite până la 1830: *Apostol* (Blaj, 1802), *Octoih de canoane pentru pavecerniță* (mănăstirea Neamț, 1816) [54, p. 183, 204].

În biblioteca mănăstirii am identificat 35 de cărți românești vechi. Conform calculelor statistice pe centre tipografice situația se prezintă în felul următor: Buzău - 1 titlu (3%), București - 5 titluri (14 %), Iași - 3 titluri (8 %), Blaj - 2 titluri (6 %), mănăstirea Neamț - 2 titluri (6 %), Chișinău - 19 titluri (54 %), Sankt Peterburg - 2 titluri (6 %), Râmnic - 1 titlu (3 %) (Anexa 11). Din aceste date rezultă că cele mai numeroase cărți (54 %) în biblioteca mănăstirii sunt cele tipărite la Chișinău, datorită așezării în apropierea tipografiei eparhiale. Cărțile de la București constituie 14%, iar cele de la Iași doar 8% din numărul cărților românești vechi.

4.9. Mănăstirea Saharna

Mănăstirea Saharna, situată pe malul drept al râului Nistru, în apropierea localității cu același nume, a fost fondată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de un reprezentant al neamului de boieri greci Hrisoverghi [337, p. 541-542]. În prezent nu există dovezi documentare despre începuturile bibliotecii, însă este de înțeles că primele manuscrise sau cărți tipărite au apărut imediat după fondarea schitului și au fost dăruite de primii lui ctitori. Cele patru manuscrise slavone semnalate în mănăstire au fost copiate în secolele XVII și XVIII, iar în 1873 a fost semnalată o carte românească, *Pogrebania preoților de mir și a diaconilor*, tipărită la Târgoviște în 1650, cu binecuvântarea Mitropolitului Țării Românești Ștefan (1648-1653) și cu susținerea financiară a ierodiaconului Mihail [374, p. 322], a cărei tipărire s-a încheiat la 25 noiembrie 1650, acesta din urmă fiind îngrijitor de ediție și traducător [79, p. 198]. Dintr-o însemnare veche este cunoscut că stolnicul Ioan Hrisoverghi a dăruit la 4 octombrie 1786 mănăstirii Saharna un *Penticostarion* (Moscova, 1770): „Acest Sfânt Penticostarion l-am cumpărat eu robul lui Dumnezeu Ioan Hrisovergu stol(nic) și l-am închinat la schitul Săharna, unde să cinstești și să prăznuești hramul Bunei Vestiri a Preasfintei de Dumnezeu Născătoare și purure ficioară Marii, în anul de la zidire 7294, octomvrie 4, iar de la mânt(u)ire lumii 1765 (corect este 1786 – I.C.), octomvrie 4” [265, p. 173]. Completarea bibliotecii schitului Saharna cu manuscrise și tipărituri

slavone se datorează faptului că primii viețuitorii ai schitului erau originari din Podolia și nu cunoșteau limba română.

Așa cum am menționat mai sus, viețuitorii schitului de la fondarea lui în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și pe parcursul secolului al XIX-lea au fost în mare parte vorbitori de limbă rusă, slujbele religioase se oficiau în această limbă. Necesitatea cărților românești era minimă, mai ales după anul 1812, când situația socială a vorbitorilor de limbă rusă a fost consolidată prin anexarea Basarabiei de Imperiul țarist. Este bine știut că în anul 1821-1822 în Moldova din stânga Prutului s-au refugiat un număr foarte mare de călugări din mănăstirile din Moldova din dreapta acestui râu, fiind repartizați pe la diferite mănăstiri și schituri. Aceștea au adus cu ei manuscrise și cărți tipărite, pe care au reușit să le ascundă de distrugere în urma evenimentelor politice care s-au abătut asupra principatelor. Dat fiind faptul că obștea monahală de la Saharna oficia serviciile divine în mare parte în limba rusă, mai puțini călugări s-au stabilit cu traiul în această mănăstire și evident, credem, că literatura românească nu a ajuns în această perioadă la Saharna. Este cunoscut un caz care reflectă această situație. Monahii Iorest și Filoftei, viețuitori la mănăstirea Neamț s-au retras la 19 noiembrie 1821 la început pe moșia Cotova, care aparținea lavrei Neamțului, iar mai târziu s-au stabilit la mănăstirea Saharna. Monahul Iorest nu a fost mulțumit de situația de acolo și a plecat cu permisiune de la instanțele superioare bisericești la mănăstirea Dobrușa [7, f. 281-285].

În anul 1857 în mănăstirea Saharna sunt atestate trei liturghiere, dintre care unul tipărit în limba română și credem că este vorba de *Liturghia* tipărită la Chișinău în anul 1815, semnalată și în alte surse de mai târziu [375, p. 268]. A.Zașciuk preciza în 1862 că biblioteca mănăstirii este constituită doar din cărți de învățătură și de slujbă [353, p. 230].

Este cunoscut, deasemenea că la 3 octombrie 1921 ieromonahul Dorimedont a lui Emanuil Nichitovici de la mănăstirea Putna a dăruit mănăstirii Saharna o *Liturghie* tipărită la mănăstirea Neamț în anul 1860 [54, p. 292-293]. Până în perioada interbelică în biblioteca mănăstirii Saharna s-a aflat cartea *Canoanele Născătoarei de Dumnezeu* (Veneția, 1783), tipărită în limba greacă, care a fost dăruită în anul 1924 bibliotecii Societății Istorico-Arheologice din Basarabia [50, p. 17].

O imagine aproximativă despre biblioteca mănăstirii Saharna în anul 1939 se păstrează la Arhiva Națională a Republicii Moldova. Potrivit acestor informații în mănăstire existau 224 de cărți bisericești în limbile română și rusă. Din această descriere rezultă că biblioteca era compusă din cărți rusești, în număr mai mare decât cele românești. Cu toate acestea, numărul cărților tipărite în limba română a crescut semnificativ, fiind atestate tipărituri de la Neamț, Râmnic și Chișinău. Acest fenomen se datorează faptului că a crescut numărul viețuitorilor vorbitori de limbă română, care au adus cu ei cărți românești. Dintre cărțile românești sunt menționate două *Evangelii*, una de la Iași din 1762 și alta de la Râmnic din 1794. Majoritatea cărților rusești erau tipărite în timpul împărătesei Ecaterinei Alexeevna (1762-1796). În acest document sunt atestate alte două

evangeliei slavone, tipărite la Moscova în anii 1789 și 1791 [113, p. 50]. Cea mai veche carte slavonească tipărită este, potrivit sursei, *Tâlcuirea Sfântului Ioan Gură de Aur* (Kiev, 1624), după care urmează *Evangelhia* (Lvov, 1743), iar celelalte sunt mai târzii.

În anul 1958 mănăstirea a fost desființată, iar în chilii și clădiri s-a amenajat un spital pentru copiii cu handicap. Biserica Sfânta Treime a fost transformată în depozit, iar biserica de iarnă în club de distracții. Valorile mănăstirii au fost confiscate, o parte distruse, iar altele duse la Sankt Peterburg și depozitate în diferite instituții de cultură [336, p. 548-549].

În anul 2002 în mănăstire se mai păstrau patru cărți românești: *Evangelhie*, Iași, 1762; *Cuvintele Sf. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului*, București, 1765; *Liturghie*, Chișinău, 1815; *Triod*, Mănăstirea Neamț, 1847 [92, p. 93]. În urma unor cercetări în biblioteca mănăstirii am identificat zece cărți românești, tipărite în perioada 1697-1820: *Evangelhie* (Snagov, 1697), *Octoih* (Iași, 1786), *Triodion* (București, 1798), *Psaltire* (Buda, 1808), *Ceaslov* (Chișinău, 1817), *Noul Testament* (Sankt Peterburg, 1817), *Psaltire* (Chișinău, 1818), *Biblia* (Sankt Peterburg, 1819) și *Rânduiala sfințirii bisericii* (Chișinău, 1820) [113, p. 52]. În baza însemnărilor manuscrise putem stabili că *Evangelhia* (Snagov, 1697) a fost robită și răscumpărată de la tătari; a pătruns în Basarabia prin filiera Episcopiei Hușului după 1738. *Octoihul* (Iași, 1786) provine din biblioteca mănăstirii Noul Neamț. *Noul Testament* (Sankt Peterburg, 1817) a fost restaurat de ieromonahul Tarasie Aramescu și dăruit mănăstirii, iar *Biblia* (Sankt Peterburg, 1819) s-a aflat în satul Ignăței.

4.10. Mănăstirea Răciula

Mănăstirea Răciula este situată în zona Codrilor Orheiului în apropierea altor trei așezăminte monahale cu vechi tradiții creștine: Frumoasa, Hârbovăț și Hârjauca. A fost edificată la sfârșitul secolului al XVIII-lea pe moșia răzeșilor din satul Nișcani. Dacă în istoria altor mănăstiri și schituri momentul fondării nu este surprins de documentele vechi, în cazul schitului Răciula situația este lămurită. Conform unui vechi document din 31 mai 1798 răzeșii din Nișcani au „făcut acel schit” și au delimitat „o parte de loc din moșia Nișcanii să o de schitului” [31, p. 323]. Două săptămâni mai târziu, la 15 iunie 1798 a fost emis un alt document, adevărit de Mitropolitul Moldovei Iacob Stamate, în care se confirmă că răzeșii au făcut „un schitișor pe dreaptă a lor moșie de baștină, anume Nișcanii, în ținut(ul) Orhei(ului), în poiana ci să numește Răciula, cu a lor cheltuială și osteneală, întru numile și cinstirea Nașterii a Preasfintei Stăpânei noastre de Dumnezeu Născătoare și Pururea Fecioarei Mariei” [31, p. 324]. Răzeșii au construit în Poiana Răciula prima lor biserică din lemn, au înzestrat schitul cu o parte din moșia Nișcani.

Dacă în privința timpului edificării schitului nu există careva îndoieli, în ceea ce privește fondarea bibliotecii nu avem mărturii documentare, însă credem că ctitorii schitului l-au asigurat cu cele necesare, oferindu-i în dar și cărțile manuscrise sau tipărite pentru oficierea serviciului divin.

În acest context este cunoscut că „Sfinția sa monahinea Elisaveta, stărița dela Sfânta mănăstire Socola” a cumpărat un *Octoih* (București, 1792) cu patruzeci și trei de lei, pe care l-a dăruit la 5 iulie 1803 mănăstirii Răciula, pentru a fi pomenită de preoții mănăstirii [265, p. 192].

În anul 1822, când a fost construită și sfințită biserica de lemn în schitul Răciula, într-un izvod de lucrurile bisericii de iarnă, întocmit la 27 septembrie 1822, în biserica nouă de lemn a fost adusă „o evanghelie pe s(fă)n(tul) prestol luată din bisărica vechi, din trii ci să află cu finifturi”. Este foarte probabil ca una dintre aceste *Evanghelii* să fie cea tipărită la Buda în anul 1812, pe care P. Constantinescu-Iași a cercetat-o înainte de 1929 [163, p. 56]. Este de înțeles că în biserica veche exista o bibliotecă din cărți bisericești, iar în altarul ei erau păstrate trei evanghelii. După construirea bisericii de iarnă unele cărți, printre care și o evanghelie, au fost aduse din biserica veche. La sfințirea lăcașului, la 8 octombrie 1822, blagocinul mănăstirilor egumenul Venedict a dăruit mănăstirii „noul testament moldovinesc, tabla legăturii împăraților și altă tablă pentru familia împărătească” [16, f. 35]. Dintre acestea avem siguranța că egumenul a dăruit la îndrumarea Arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului Dimitrie *Noul Testament* (Sankt Petersburg, 1819) și *Rânduiala panihidei* (Chișinău, 1817), care se mai aflau în rezervele de cărți ale mitropoliei în anul 1822.

Inventarierea cărților mănăstirii Răciula a fost făcută în perioada interbelică de P. Constantinescu-Iași. Potrivit acestor date în anul 1929 existau cel puțin 53 de tipărituri românești, dintre care 13 cărți românești vechi și 40 cărți românești moderne: *Octoih* (Râmnic, 1763), *Liturghier* (Iași, 1794), *Orologhion* (Brașov, 1806), *Viețile sfinților pe octombrie* (mănăstirea Neamț, 1809), *Evanghelie* (Buda, 1812), *Liturghie* (Râmnic, 1813), *Viețile sfinților pe iulie* (mănăstirea Neamț, 1814), *Viețile sfinților pe august* (mănăstirea Neamț, 1815), *Liturghie* (Chișinău, 1815), *Octoih de canoane pentru pavecerniță* (mănăstirea Neamț, 1816), *Psaltire* (București, 1820), *Irmologhion* (București, 1820), *Tipicon* (Chișinău, 1823), *Triod* (mănăstirea Neamț, 1833), *Psaltire* (Iași, 1835), *Octoih* (mănăstirea Neamț, 1836), *Penticostar* (mănăstirea Neamț, 1841), *Ceaslov* (mănăstirea Neamț, 1843), *Triod* (mănăstirea Neamț, 1847), *Ceaslov* (mănăstirea Neamț, 1848), *Apostol* (mănăstirea Neamț, 1851), *Psaltire* (mănăstirea Neamț, 1853), *Minee pe 12 luni* (Sibiu, 1853-1854), *Penticostar* (Chișinău, 1853), *Proloage I-IV* (mănăstirea Neamț, 1854-55), *Rânduiala Sf. Liturghii* (Buzău, 1856), *Tipicon* (Chișinău, 1857), *Ceaslov* (mănăstirea Neamț, 1858), *Evanghelie* (mănăstirea Neamț, 1858), *Ceaslov* (mănăstirea Neamț, 1858), *Evanghelie* (Sibiu, 1869), *Chiriadodromion*, 2 ex. (Chișinău, 1860), *Antologhion* (Chișinău, 1861), *Octoih* (Chișinău, 1862), *Ceaslov* (Chișinău, 1862), *Ceaslov* (mănăstirea Neamț, 1874), *Psaltire* (Chișinău, 1907), *Trebnic* (Chișinău, 1908) [163, p. 42].

Dintre cărțile tipărite până la 1830, cele mai numeroase sunt tipăriturile de la mănăstirea Neamț (31%), urmate de cărțile tipărite la Chișinău (15%), București (15%), Râmnic (15%), Iași (8%), Brașov (8%), Buda (8%). După anul 1830 situația numerică a cărților din biblioteca mănăstirii Răciula se modifică substanțial. Din numărul total de 53 cărți atestate în această perioadă, mai

numeroase sunt tipăriturile de la mănăstirea Neamț - 17 exemplare, ceea ce constituie 30 %, de la Sibiu - 16 tipărituri (30%), Chișinău - 11 cărți (20%), Iași, București și Râmnic cu câte 2 exemplare (câte 4 % fiecare) și Buzău, Buda și Brașov - câte un exemplar (câte 2 %). Creșterea prezenței numărului cărților de la mănăstirea Neamț în Basarabia poate fi explicată prin importanța de care se bucura această mănăstire în spațiul istoric al Moldovei și prin legăturile spirituale cu mănăstirile din stânga Prutului pe parcursul secolului al XIX-lea. Tipografia de la Chișinău și-a început activitatea în 1814, iar cărțile din tipografia de la Chișinău erau difuzate centralizat în toate bisericile și mănăstirile eparhiei.

Biblioteca mănăstirii Răciula a fost cercetată de A. David înainte de 1934 [63, p. 30, 45, 55, 67, 70, 112, 120, 128, 132, 133, 136, 138], care a identificat 12 cărți de caracter bisericesc tipărite la Chișinău, unele dintre care au fost semnalate și de P. Constantinescu-Iași: *Liturghie* (1815), *Pentru scoposul Rosienezității însoțiri a Bibliei* (1818), *Minei de obște* (1819), *Tipic în scurt* (1823), *Instrucția blagocinului asupra bisericilor* (1827), *Penticostar* (1853), *Tipicon* (1857), *Chiriacodromion* (1860), *Învățătură către preotul nou începător* (1861), *Ceaslov* (1862), *Octoih* (1862).

În prezent în mănăstire există 78 cărți tipărite în limba română, dintre care doar 23 exemplare (17 titluri) se încadrează în categoria *carte românească veche*, ceea ce constituie 29 %, și 55 de exemplare sunt cărți românești moderne, adică 71 %. Din numărul total 23 de exemplare de cărți românești vechi cele mai numeroase sunt cele de la Chișinău - 8 exemplare (35 %), urmate de cele de la mănăstirea Neamț cu 7 exemplare (30 %), Iași cu 5 exemplare (22 %), București cu 2 exemplare (9 %), Blaj cu 1 exemplar (4 %). Reieșind din calcularea procentului titlurilor de carte, situația se prezintă în felul următor: Iași - 29 %, mănăstirea Neamț - 29 %, Chișinău - 24 %, București - 12 % și Blaj - 6 % (Anexa 13).

4.11.Mănăstirea Hirova

Mănăstirea Hirova, numită altădată și Ciurova, se află în marginea satului Nicolăieuca, pe malul pâraului Hirov, din actualul raion Orhei. Despre întemeierea schitului nu există date sigure, însă potrivit tradiției vechi pe acest loc ar fi existat un schit de călugări care a ars în 1803. Deoarece era foarte sărac, nu avea pământuri și alte mijloace de întreținere a personalului, schitul nu a putut fi reînființat imediat, însă în anul 1805 mitropolitul Moldovei căuta mijloace pentru organizarea unui nou schit pe acest loc. La intenția ierarhului au aderat răzeșii din satul Isacova, care au dăruit o suprafață de teren pentru revigorarea noului schit. Astfel instituția monahală și-a reluat activitatea în anul 1805 și a devenit un schit pentru monahii. Și tot în aceeași perioadă a fost ridicată o biserică de lemn cu hramul Sfântului Nicolae [43, p. 113; 353, p. 210-211], care în anul 1936 a fost înlocuită cu un lăcaș de cult zidit din piatră [364, p. 323].

Despre biblioteca schitului Hirova sunt cunoscute mai puține date. Potrivit unui document din 1817 în bibliotecă existau: „1 *Evangelhie* îmbrăcată în meșină, netedă; 1 *Liturghie* mică; 1 *Octoih* mare, 1 *Octoih* mari; 1 *Triod* mare; 1 *Penticostariu*; 1 *Apostol*; 12 *Mineie* pe 12 luni peste an: slujbele sfinților; 2 *Ceasloave*, 1 mare de la Chișinău, tipărit, și altul vechi; 1 *Psaltire* de Iași; 1 *Molitvelnic*; 4 *Molebnice*, doao de obște și doao la Nașterea lui Hristos; 1 *Chiriadromion*; *Evangelhiile* duminicilor peste an; 1 *Citealna* veche, 11 cărți scrise cu mâna: *Viețile sfinților peste an*, dăruite de părintele arhimandritul Chiril, egumenul mănăstirii Curchi” [265, p. 100].

Reieșind din mărturiile lui Paul Mihail am încercat să identificăm unele cărți tipărite din această scurtă condică: *Penticostariu* este ediția de la București de la 1800; 1 *Apostol*, poate fi ediția *Apostolului* de la Râmnic, 1794; 12 *Minie* pe 12 luni peste an sunt *Mineiele*, tipărite la Buda în anii 1804-1805; din 2 *Ceasloave* unul a fost tipărit la Chișinău în 1817; 1 *Psaltire* de la Iași este ediția din 1817; din cele 4 *Molebnice* două au fost tipărite la Chișinău în 1815; alte două de la Nașterea lui Hristos sunt *Cântare de rugăciune la Nașterea lui Hristos*, Chișinău, 1816; *Chiriadromionul* poate fi ediția de la București din 1801 sau cea de la Neamț din 1811; iar *Viețile sfinților peste an*, ms din secolul XVIII au fost dăruite mănăstirii Curchi de arhimandritul Chiril mănăstirii Curchi, iar mai târziu, probabil după ce în biblioteca acestei mănăstiri au ajuns *Viețile sfinților*, tipărite la Neamț în perioada 1807-1815 au fost dăruite de același arhimandrit Chiril mănăstirii Hirova [265, p. 101].

La sfârșitul secolului XIX Zamfir Arbore menționa că biblioteca mănăstirii Hirova era compusă din cărți bisericești în limba română din secolele XVII și XVIII [88, p. 291]. Sursele istorice, însă, nu semnalează nici o carte din secolul al XVII-lea, cea mai veche fiind Teodor Studitul, *Cuvinte*, Râmnic, 1784.

În anul 1930, efectuând cercetări prin bisericile și mănăstirile Basarabiei, Paul Mihail a vizitat mănăstirea Hirova, unde a identificat prețioase valori bibliofile și a cercetat 61 de cărți vechi bisericești tipărite în perioada 1784-1913 [265, p. 197-200; 148, p. 263]. Din acest număr, 34 sunt cărți românești vechi, iar restul au fost tipărite în perioada modernă a cărții românești, ceea ce constituie 56 % carte românească veche și 44 % de carte românească modernă. Din secolul XVIII există doar 5 cărți, iar din secolul XIX - 29 de cărți, dintre care cartea de la Buda constituie 35 % din numărul cărților tipărite până la 1830, cea de mănăstirea Neamț - 18 %, cea de la Chișinău și București câte 12 %, cea de la Iași - 9%, de la Râmnic și Blaj câte 5,5 % și de la Sankt Peterburg doar 3% (Anexa 14). Precizarea care se impune aici este că ponderea mare a cărții de Buda este explicată prin prezența celor 12 *Mineie* tipărite în 1804-1805. Alexandru David a cercetat cărțile tipărite la Chișinău, însă a identificat la mănăstirea Hirova doar o *Liturghie* (1815) [63, p. 24].

În urma cercetărilor bibliotecii acestei instituții monahale din 2012 am identificat doar 15 cărți tipărite în perioada 1843-1915 [115, p. 134-141]. Dacă recurgem la o evaluare numerică a

cărților pe care le-a avut mănăstirea pe parcursul existenței sale, situația nu se modifică comparativ cu alte estimări de mai sus. Credem că primele cărți manuscrise sau tipărite au fost dăruite schitului la începutul existenței sale de primii ei ctitori. Potrivit unei condici vechi în anul 1817, adică la un deceniu de la fondare, mănăstirea dispunea de o bibliotecă destul de bogată, care număra 41 de unități, dintre care 30 de cărți tipărite și 11 manuscrise.

La 28 iulie 1822 schitul Hirova a intrat în posesia unei *Liturghii* (Chișinău, 1815) [265, p. 198]. La 17 mai 1823 „s-au dat la schitu Hirova di pomană” cartea lui Theofilact, Arhiepiscopul Bulgariei, *Tâlcuire la cele patru evanghelii* (Iași, 1805) „de la o cucoană di la Ucraina” [115, p. 198]. *Viețile sfinților pe luna noiembrie* (mănăstirea Neamț, 1811) provine de la mănăstirea Curchi și este din numărul celor 12 vieți de sfinți cumpărate de monahul Filimon la 31 ianuarie 1831. *Viețile sfinților pe septembrie și decembrie* (mănăstirea Neamț, 1807 și respectiv, 1811) aparțineau la 15 februarie 1818 unui monah Calist, fără a cunoaște a cărei mănăstiri era viețuitor. *Octoih de Canoane pentru pavecerniță* (mănăstirea Neamț, 1816) a fost dăruită mănăstirii Hirova de monahul Vichentii de la mănăstirea Țigănești „spre pomenirea monahinii Magnisei Harea” la 1 martie 1895. *Ceaslovul* de la Iași (1817) a aparținut în 1821 ierodiaconului Luchian de la mănăstirea Frumoasa, care fiind de la la Hârbovăț l-a vândut ascultătorului Vasile Coțofană în anul 1829. În anul 1891 cartea aparținea ieromonahului Acachi, cumpărată de la ierodiaconul Cozma din mănăstirea Frumoasa [115, p. 198]. Cartea a ajuns la Hirova în urma comasării acestor două mănăstiri în anul 1846 și lichidarea celei de la Frumoasa.

Hirova este una dintre puținele mănăstiri care a fost în măsură să protejeze cărțile bisericești la închiderea ei de către sovietici în 1959 și asta datorită faptului că era cu statut de sine, iar cărțile au fost protejate de monahii în casele lor. Deși mănăstirea nu funcționa ele au îngrijit în toată această perioadă de biserică și de obiectele care se aflau în chilii, în special icoanele și cărțile. După redeschidere aceste odore au fost aduse în biserica Sfântul Nicolae, care la început avea statut de biserică de mir, iar ulterior la rugămintea monahiilor i s-a acordat statutul de mănăstire.

4.12. Mănăstirea Frumoasa

Mănăstirea Frumoasa, fiind la început un mic schit, numit Frumușica, este fondată în primul deceniu al secolului al XIX-lea, prin contribuția ctitorului Efrem Iurcu din satul Onișcani, care împreună cu alți țărani răzeși au ridicat o biserică de lemn. În anul 1813 Mitropolitul Chișinăului și Hotinului Gavriil Bănulescu Bodoni îi acordă statut de mănăstire [346, p. 549], iar în 1852 a fost zidită biserica de piatră cu hramul Adormirea Maicii Domnului [323, p. 3], demolată din ordinul autorităților sovietice după închiderea ei în anul 1946 [279, p. 41].

Din cauza penuriei documentare nu putem stabili cu certitudine momentul înființării unei biblioteci la mănăstirea Frumoasa, însă credem că primele manuscrise sau tipărituri au apărut aici imediat după înființarea schitului. Chiar dacă este fondată în primul deceniu al secolului al XIX-

lea în biblioteca ei s-au aflat de-a lungul timpului cărți din secolele XVII, XVIII și XIX, care, fie au fost dăruite de ctitori, așa cum este și firesc, fie au fost aduse de călugării stabiliți la Frumușica. Egumenul Sinesie (1816-1818), a fost călugărit la mănăstirea Neamț de Paisie Velicovschi și nu este exclus să fi adus de la Neamț cărți vechi bisericești. Starețul Benedict Lascar (1775-1850), fiind ucenicul lui Paisie, a creat un centru cărturăresc și a lăsat o bibliotecă bogată în manuscrise și cărți tipărite, traduse din limba greacă de ucenicii săi: ieromonahul Luchian și monahul Anatolie [279, p. 57-58, 61]. Aici a fost creată o școală duhovnicească, în care și-a făcut ucenicia viitorul Mitropolit al Moldovei Iosif Naniescu (1875-1902). Se consideră că acest mare ierarh a contribuit la completarea bibliotecii mănăstirii cu prețioase valori bibliofile [39, p. 57].

A.Zaščiuk [353, p. 217] menționa în 1862 că în mănăstirea Frumoasa nu sunt rarități deosebite. Biblioteca este constituită din cărți de slujbă și de morală creștină în limba română, iar V. Curdinovschi suținea la începutul secolului XX că o mare parte a cărților din biblioteca mănăstirii au fost tipărite la Neamț și că această mănăstire din nordul Moldovei a pus bazele schitului Frumușica. V. Curdinovschi atestă la Frumoasa o *Evanghelie*, tipărită la Lvov în anul 1636 [357, p. 652-653, 656], dăruită bibliotecii Societății istorico-arheologice din Chișinău [50, p. 17]. P. Constantinescu-Iași semnalează o *Evanghelie* (București, în Scaunul Domniei în anul 1723) [163, p. 18, 36-37], care în prezent se află la mănăstirea Hârbovăț [279, p. 31].

Paul Mihail prezintă o listă a cărților din biblioteca schitului în anul 1817: o *Evanghelie* rusească netedă, două *Liturghii* moldovenești, trei *Octoihuri* moldovenești, un *Triod*, un *Penticostar*, 12 *Mineie*, slujbele sfinților, 10 *Mineie Viețile Sfinților*, două *Psaltiri*, două *Ceasloave*, două *Molitvelnice*, o *Panihidă*, un *Tesalonic*, două *Mineie* mari, slujbele sfinților de peste an, o carte *Sfântul Macarie*, o carte *Sfântul Dorothei* [265, p. 76].

Cărțile sunt enumerate în listă fără an și locul de editare, însă anumite indicii ne permit să stabilim anul de ediție și tipografia în care au fost tipărite. Așadar, putem presupune că *Evanghelia* rusească este ediția de Lemberg, 1636, care în primele decenii ale secolului al XX-lea a fost dăruită bibliotecii Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău [50, p. 8]; cele 12 *Mineie* lunare pot fi edițiile de: Buzău (1698), Râmnic (1776-1780) sau Buda (1804-1805); 10 *Mineie* menționate sunt edițiile de la mănăstirea Neamț a *Vieților sfinților*, tipărite în perioada 1807-1815; *Panihidă* este *Panihidă și litia mică*, Iași, Topografia Mitropoliei, 1807; *Tesalonicul* este Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos*, București, Tipografia Mitropoliei, 1765; două *Mineie* mari pot fi identificate cu *Antologhionul* tipărit la Iași în Tipografia Mitropoliei în 1726 și un alt *Antologhion*, București, Tipografia Mitropoliei, 1777; o carte Sfântul Macarie este Macarie Eghipteanul, *Omilii*, București, Tipografia Mitropoliei, 1775; o carte Sfântul Dorotei este Dorotei, *Cuvinte*, Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1784. Celelate

tipărituri nu pot fi identificate pentru că au ieșit în mai multe ediții, în limba română, în diferite tipografii din spațiul istoric românesc.

În anul 1929 Paul Mihail înregistrează tipăriturile și manuscrisele din biblioteca mănăstirii Frumoasa, cu însemnări marginale, care oferă informații prețioase despre circulația lor [265, p. 76-81, 198-199, 233], iar în 1934 A. David a identificat zece tipărituri de la Chișinău, care au fost achiziționate pe parcursul secolului al XIX-lea, după deschiderea tipografiei [63, p. 24, 32, 37, 49, 55, 57, 77, 91, 93, 94,].

Mănăstirea a fost închisă în anul 1946, când a fuzionat cu cea din satul Nicolăușca (Hirova), iar o parte din monahii s-au stabilit acolo, unde ar fi luat și o parte a inventarului bisericesc. Pe parcursul existenței sale mănăstirea Frumoasa a avut o bibliotecă bogată în manuscrise și cărți tipărite. La momentul actual al cercetărilor am identificat 112 cărți, care în diferite perioade s-au aflat în biblioteca acesteia, dintre care doar 17 se află în prezent în mănăstire. Evident, lista nu este completă, pentru că multe au dispărut fără urmă, altele au fost distruse și nu sunt înregistrate în condici. Dintre cărțile cu însemnări manuscrise din muzeul mănăstirii doar două au aparținut acestei instituții monahale, celelalte au fost dăruite de enoriași sau provin de la mănăstirea Răciula.

Însemnările manuscrise oferă oportunitatea de a stabili căile de deplasare a cărților în spațiu și timp. Astfel, *Acatistul* lui Antim Ivireanul, 1698 (?) se afla spre sfârșitul secolului XIX în mănăstirea Neamț, iar în anul 1898 ieroshimonahul Isihie I-a adus la Noul Neamț pentru „a citi pravila pe el”. Ulterior, cartea a fost dăruită ierodiaconului Ioachim de la mănăstirea Frumoasa [265, p. 76]. *Mărgăritare*, București, Tipografia Mitropoliei, 1746 a fost dăruită în anul 1819 mănăstirii Frumoasa de comunitatea creștinilor din satul Mândrești (azi r-nul Telenești) [265, p. 4]. Preotul Andrei din aceeași localitate a vândut „cu prețul trei carboave” la 20 martie 1836 ieromonahului Marcu de la Frumoasa o *Liturghie*, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1815 [265, p. 79]. Un *Triodion*, București, 1747 a fost cumpărat de preotul Udrea din Ulmu (azi r-nul Ialoveni) la 20 noiembrie 1751 din Focșani de la un Gheorghe Bucureștean. În 1929 cartea a fost atestată la mănăstirea Frumoasa [265, p. 77]. În procesul de cercetare a manuscriselor și tipăriturilor bisericești în mănăstirile din estul Moldovei am depistat două cărți coligate: *Lafsaicon*, București, Tipografia Mitropoliei 1760 și Samuil Ravvi Jidovul, *Adunare înăurită*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1771. Din însemnările manuscrise de pe a doua carte rezultă că acestea au aparținut lui Ștefan Pahomie din Iași, care a fost călugărit cu numele Serafim, iar în luna martie 1782 a decedat și a fost înmormântat în curtea bisericii cu hramul Buna Vestire din Iași. Nepotul său a dăruit cartea la 29 aprilie 1782 unei monahii cu numele Cășiana. Din însemnările primei cărți reiese că un Iona monah din schitul Lipova a dăruit *Lafsaiconul* la 30 august 1838 monahiei Serafima din schitul Tabăra [265, p. 78]. Ulterior cărțile au ajuns la mănăstirea Frumoasa, iar în prezent se află la mănăstirea Răciula. O carte *Viețile sfinților* pe luna august, Tipografia Mănăstirii

Neamț, 1815 a fost dăruită mănăstirii Frumușica la 1 august 1820 de monahul Iachint de la mănăstirea Neamț [265, p. 79]. Un *Ceaslov*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1817 a fost cumpărat în anul 1821 de monahul Luchian de la mănăstirea Frumușica. Se pare că acest monah pleacă ulterior la mănăstirea Hârbovăț, deoarece în 1829 ascultătorul Vasile Coțofană a cumpărat *Ceaslovul* de la „iscălitul mai sus tot cu prețu de mai sus arătat”, care se afla la Hârbovăț. În anul 1891 cartea era a ieromonahului Acachii, cumpărată de la ierodiaconul Cozma din mănăstirea Frumoasa [265, p. 198-199]. Un *Tipicon*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1816 a fost dăruit până la mijlocul secolului XIX acestei mănăstiri de egumenul ei Venedict [265, p. 79-80]. Același stareț semnează pe o *Liturghie*, Buzău, Tipografia Episcopiei, 1835 că această carte a fost dăruită mănăstirii Frumușica la 24 mai 1848 de egumenul și eclesiarhul Episcopiei Buzăului Theofilact Frumușanul [265, p. 233].

Cercetări mai recente au permis identificarea în fonduri de biblioteci și muzee din Chișinău a trei cărți care au aparținut mănăstirii Frumoasa: *Ceaslov*, Dubăsari, Tipografia lui Mihail Strilbițchi, 1794, *Cuvinte de ascultare*, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1817 și *Liturghie*, Chișinău, Tipografia Duhovnicească, 1859 [54, p. 125, 178, 288], iar în bibliotecile mănăstirilor în prezent se află: Iacov, Mitropolitul Moldovei, *Sinopsis, adunare de multe învățături*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1757; Ioan Damaschin, *Descoperirea pravoslavniciei credințe*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1806; *Rânduiala sfînțirii bisericii*, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1820.

În prezent în mănăstire există zece cărți tipărite în perioada 1763-1827, dintre care se evidențiază *Evanghelia* tipărită la mănăstirea Neamț în 1821, în stare bună de conservare, ștemuită, înfrumuseată cu pietre scumpe.

Reconstituirea listei manuscriselor și tipăriturilor din biblioteca mănăstirii Frumoasa este doar un început de cercetare, iar în viitor, prin identificarea documentelor inedite, vor fi scoase în evidență alte aspecte ale problemei, ca: raporturile spirituale și culturale între instituțiile monastice din spațiul istoric românesc, circulația valorilor bibliofile, rolul monahilor din mănăstirile Neamț, Căpriana, Noul Neamț, Hârbovăț, Răciula în copierea și difuzarea literaturii bisericești, cu atât mai mult cu cât există suficiente argumente să afirmăm că mănăstirea Frumoasa în secolul XIX devine unul dintre principalele centre de cultură și spiritualitate creștină din estul Moldovei, ori biblioteca acesteia este mărturia afirmațiilor noastre.

4.13. Mănăstirea Noul Neamț

Edificată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mănăstirea Noul Neamț (Chițcani) devine în deceniile următoare și până la închiderea ei de autoritățile sovietice un focar veritabil de răspândire a culturii și spiritualității creștine, atât în Basarabia, cât și peste Nistru. Mai mult ca atât, fiind așezată în proximitatea a două centre în curs de rusificare de pe râul Nistru (Tighina pe

malul drept și Tiraspol pe malul stâng), mănăstirea Chițcani a fost în măsură să mențină spiritul național prin intermediul cărții de factură religioasă.

În mediul cercetătorilor preocupați de istoria acestei mănăstiri este unanim acceptat că pentru prima dată a abordat problema valorilor cărțurărești din biblioteca ei Mihail Ganițchi, care a elaborat și publicat o listă (se pare incompletă) a cărților tipărite și manuscrise identificate. Autorul include în circuitul științific 30 de manuscrise și cărți tipărite în limba română, 8 tipărituri și 24 manuscrise slavonești. Informația prezentată de M. Ganițchi a fost publicată în anul 1880 în trei reviste *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, (№ 20-22). În № 20 autorul a inclus 30 de manuscrise, dintre care primele 19 sunt fie scrieri, fie traduceri ale lui Andronic și doar una dintre ele, *Scurtă istorie a mănăstirilor Neamț și Secu* (poziția 8), a fost tipărită la mănăstirea Neamț în anul 1857 [46, I, p. 245-246]. În numărul următor sunt incluse opt tipărituri, cu precizarea că sunt cărți slavonești, însă primele trei (un *Molitvenic* și două *Liturghiere*) au fost tipărite în Moldova și Țara Românească. În ultima parte (№ 21 parțial și № 22 în întregime) sunt scrise titlurile a 24 de manuscrise slavonești. Evident, numărul cărților manuscrise și tipărite din biblioteca mănăstirii a fost mai mare, iar lista urma să continue în următoarele numere ale revistei, autorul scriind la sfârșitul articolului din № 22 că informația va continua, însă nu a fost publicată [126, p. 34].

A.Stadnițchi, călătorind la mănăstirea Noul Neamț, și-a scris impresiile despre cele văzute și trăite pe parcursul vizitei. A fost interesat de cărțile bisericești din bibliotecă și confirmă existența în anul 1887 a manuscriselor vechi, din secolul XIV scrise în slavoană și greacă, provenite de la mănăstirea Neamț. Autorul amintește și despre un *Irmologhion*, care a fost copiat la mănăstirea Neamț în 1819 de ierodiaconul Gudiil [377, p. 414-430]. Sunt merituoase în acest context contribuțiile lui A. Iațimirschi, care a cercetat temeinic și a descris fondul de manuscrise slavone din biblioteca de la Noul Neamț [391, p. 952-953].

O abordare amplă a istoriei mănăstirii aparține lui Gurie Grosu, or în eventualitatea elaborării unei monografii adaptată la noile cerințe istorice, aceasta nu ar trebui neglijată, deoarece este prima lucrare monografică despre trecutul mănăstirii și a fost inspirată din scrierile ieromonahului Andronic. Autorul se referă doar la scrierile lui Andronic și mai puțin la istoria bibliotecii sau la completarea ei cu valori bibliofile vechi [349, p. 160 p.].

În perioada interbelică au vizitat mănăstirea Noul Neamț mai mulți înaintași ai culturii românești din Basarabia, care și-au lăsat fie unele amintiri despre vizitele întreprinse, fie au efectuat cercetări temeinice referitoare la istoria mănăstirii sau la biblioteca ei. În *Istoricul Sfintei Monastiri Nou-Neamț* ieromonahul I. Ieronim reflectă destul de puțin viața spirituală, referindu-se în special la viața economică și la personalitățile care au înființat ori s-au aflat în fruntea instituției monahale. Acesta descrie activitatea starețului Andronic Popovici și amintește doar despre faptul că a scris peste 50 de tomuri [226, p. 27].

S-a aplecat asupra colecției de valori bibliofile de la Noul Neamț P. Constantinescu-Iași, care precizează că în anul 1933 existau în biblioteca ei vre-o 25-30 de manuscise, însă a descris doar câteva dintre acestea. Autorul precizează că valorile bibliofile de la Noul Neamț au fost transportate de la vechea lavră a Neamțului de Theofan și Andronic. De asemenea, admite că multe cărți au dispărut, deoarece au fost înstrăinate de A. Iațimirschi. În aceeași perioadă s-a încercat de a transporta cele mai vechi manuscrise din bibliotecă la Academia Română din București, însă datorită poziției ferme a starețului și călugărilor cărțile au rămas în mănăstire [164, p. 43-47].

Preotul Dimitrie Micșunescu scrie în impresiile sale de călătorie, publicate în 1937 că „marea și bogata bibliotecă, ce cuprinde cărți de neprețuită valoare, în limba română, rusă și slavă, cele mai multe aduse de călugării începători ai acestei sfinte mănăstiri, din vechea mănăstire a Neamțului, este bine aranjată” [39, p. 31]. Șt. Gr. Berechet amintește despre o bibliotecă foarte bogată în cărți în limbile română, slavonă și rusă. Autorul subscrie ipotezei, potrivit căreia călugării începători ai acestei mănăstiri au viețuit anterior la vechea mănăstire a Neamțului, de unde au fost aduse inventarul și cărțile. Existau și câteva manuscrise, între care și cel al starețului Andronic despre viața sa și monografia mănăstirii scrise în limba românească [94, p. 202-204].

Contribuții merituoase la valorificarea patrimoniului bibliofil din biblioteca mănăstirii Noul Neamț aparțin lui Paul Mihail, care s-a referit detaliat la cărțile manuscrise și tipărite și completarea bibliotecii acestui așezământ monahal. Autorul publică din corespondența părintelui Andronic cu frații călugări din lavra Neamțului după stabilirea acestuia pe moșia Chițcani, de asemenea, se referă la legăturile cărturărești dintre ierarhii Mitropoliei Moldovei cu mănăstirea Noul Neamț din Basarabia în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea [263, p. 53-60; 264, p. 1-14; 265, p. 23-37; 262, p. 233-236].

Zamfir Arbore subscrie ipotezei potrivit căreia după 1864 „acești călugări, împreună cu ieromonahul Theofan Cristea și cu duhovnicul Andronic, au sustras din mănăstirea Neamțului mare cantitate de hrisoave și cărți vechi și s-au așezat la Chițcani, moșia mănăstirii Neamț, solicitând de la împăratul Rusiei, ca toată averea mănăstirii Neamțu din Basarabia să fie lăsată noului așezământ” [43, p. 63].

Cartea veche manuscrisă de la Noul Neamț a fost cercetată în profunzime de V. Ovcinicovala-Pelin, care a elaborat pentru prima dată un catalog al manuscriselor românești păstrate în diferite centre din fosta URSS. Autoarea include în circuitul științific 143 de manuscrise vechi de expresie slavă și românească din secolele XIV-XIX, identifică șase manuscrise care se află în prezent în diferite instituții din Federația Rusă și nominalizează alte 16 manuscrise vechi din aceeași perioadă ale căror loc de depozitare nu este cunoscut până în prezent. Catalogul cuprinde un studiu privind istoria constituirii bibliotecii Noului Neamț [51, 438 p.; 108, p. 10-28]. De asemenea, este important de precizat că 19 manuscrise provenite din biblioteca mănăstirii Chițcani

au fost incluse într-un repertoriu al manuscriselor românești aflate în colecții din străinătate, elaborat de Radu Constantinescu [69, p. 146-149].

Cercetătorul Dinu Poștarencu, în contribuția sa la istoria mănăstirii Noului Neamț a consacrat un compartiment bibliotecii din incinta mănăstirii, în care abordează în linii generale istoria constituirii bibliotecii [301, p. 53-54]. Informații despre trecutul mănăstirii Noul Neamț în general și al bibliotecii în particular au fost publicate de V. Ovcinico-Pelin [286, p. 32-34], N. Matei [252, p. 6], N. Negru [284, p. 41-49], iar mai recent de L.F.Ceașcina [385, p. 165-184].

P. Bălan a publicat informații prețioase despre mănăstirea Noul Neamț și vederi de bună calitate din incintă, utilizând surse mai vechi, adaptate la realitățile actuale, în care susține că biblioteca mănăstirii este compusă din 2272 de volume, cărți rare și manuscrise „aduse de la mănăstirile închise – Căpriană, Dobrușa, Hâncu, Hârbovăț, inclusiv cele 60 de lucrări religioase scrise de arhimandritul Andronic Popovici” și este convins că multe din cărțile mănăstirii se află în biblioteci din străinătate [92, p. 143, 146].

Istoria mănăstirii Noul Neamț la general și a bibliotecii în particular a fost elaborată de Ion Negrei și Maria Danilov, publicată în monumentală lucrare consacrată istoriei mănăstirilor și schiturilor din Republica Moldova. În prezent această informație constituie esența tuturor investigațiilor despre valorile bibliofile din această mănăstire. Autorii au încercat să reconstituie în linii generale lista cărților manuscrise și tipărite din bibliotecă, însă în acest sens este necesară o abordare fundamentală, care ar prezenta întregul spectru de probleme din istoria mănăstirii Noul Neamț, or biblioteca ar trebui să ocupe un loc prioritar printre acestea [280, p. 469-505].

Ultima contribuție la istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț aparține M. Danilov [182, p. 173-182], care abordează subiectul din perspectivă istoriografică, fiind analizate și comentate în detaliu atât lucrările publicate anterior, cât și un număr mare de documente de arhivă, în care întâlnim suficient de multă informație referitoare la biblioteca acestui așezământ monahal.

Mănăstirea a fost înființată în anul 1864 de călugării vechii lavre a Neamțului, care în urma unor persecuții din partea autorităților laice s-au refugiat, după mai multe peregrinări, pe moșiile Chițcani și Copanca, unde au reușit să organizeze cu mari greutate un centru monahal, în care au păstrat tradițiile vieții monahale paisiene. Meritul principal în crearea și organizarea Noului Neamț este atribuit administratorului moșiilor mănăstirii Neamț din Basarabia Theofan Cristea și duhovnicul Andronic. Acestuia din urmă i se poate atribui meritul de organizator al bibliotecii Noului Neamț, care devine una dintre cele mai bogate și mai valoroase din Basarabia. Biblioteca s-a constituit concomitent cu refugiul călugărilor nemțeni pe moșiile mănăstirii Neamț din Basarabia, drept urmare a reformelor din timpul lui Alexandru Ioan Cuza, care au atins și interesele mănăstirii Neamț prin secularizarea pământurilor și naționalizarea unei bune părți a averilor [387, p. 929-944, 977-996].

Primele informații despre biblioteca acestei mănăstiri datează din momentul stabilirii pe moșia Nemțeni a primilor călugări din vechea lavră a Neamțului și care nu aveau suficiente cărți pentru săvârșirea serviciilor divine. În anul 1861 duhovnicul Andronic l-a trimis în Basarabia pe ucenicul său Isihie Donici cu o valiză mare, plină cu icoane și cărți vechi, iar la 1 octombrie a aceluiași an Andronic Popovici a trecut Prutul clandestin pe la Sculeni, stabilindu-se pentru restul vieții sale în Basarabia [349, p. 58, 60]. Isihie Donici va cere autorităților țariste în anul 1887 să treacă în Basarabia și s-a stabilit cu permisiunea ireoschimonahului Andronic la Noul Neamț, aducând cu el și cărți bisericești [263, p. 56].

În anul 1861 duhovnicul Andronic a adus de la Neamț la Chițcani circa 30 de manuscrise, astfel punându-se începuturile bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. Conform documentelor biblioteca a fost completată cu manuscrise și cărți vechi din donațiile făcute de enoriași. Printre acestea pot fi nominalizați Constantin Botezatu cu familia sa. În anul 1879 ginerele său Gavriil Catacazi a dăruit mănăstirii Noul Neamț cărțile socrului său, adică 10 volume de *Viețile Sfinților*, un *Ceaslov*, o *Psaltire*, o *Biblie*, iar Mihail Cogâlniceanu a dăruit în 1884 trei exemplare de *Letopisețul Țării Moldovei* [51, p. 17].

Cea mai veche carte românească tipărită semnalată în procesul cercetării este *Pravila de la Govora* (1640), care înainte de a ajunge la mănăstirea Neamț s-a aflat în biserica cu hramul Sfântul Nicolae din Bacău. În anul 1864 *Pravila* a fost adusă prin mijlocirea ieromonahului Andronic la mănăstirea înființată pe moșia Chițcani. O *Evanghelie* (București, 1750), care la 24 aprilie 1777 a fost cumpărată de preotul Andrei și preoteasa Ileana pentru biserica din satul Rediul Mare a ajuns la Noul Neamț. Un exemplar de Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765) aparținea la 25 martie 1844 preotului satului Arionești Simeoan Ivanov Colac, carte care a fost citită la 17 iunie 1857 de pălămarul catedralei din Bălți Diomid Ivanov. La 29 iunie 1859 aparținea ierodiaconului Iliodor de la tipografia duhovnicească din Chișinău, iar în 1865 a fost cumpărată de egumenul mănăstirii Noul Neamț Theofan Cristea. În anul 1870 bibliotecii mănăstirii Noul Neamț a fost dăruit un exemplar de *Apologhia* (mănăstirea Neamț, 1816), care în prezent se află la mănăstirea Zloți. Un exemplar de Ioan Damaschin, *Descoperirea pravoslavniciei credințe* (Iași, 1806) a fost dăruit de monahii Grigorie și Gherontie, unui monah Visarion care se stabilește la Noul Neamț.

Au continuat preocupările pentru organizarea vieții monahale conform celei de la Neamț. Prin contribuția duhovnicului Andronic au fost transportate numeroase manuscrise și cărți vechi, unele foarte valoroase, datând din secolul XIV. Din însemnările de pe cărțile vechi rezultă că cele mai multe au fost aduse la Noul Neamț în anul 1864. În această perioadă mănăstirea nu dispunea de un sediu pentru bibliotecă, iar cărțile se pare erau păstrate în chiliile călugărilor. Abia la 10 august 1879 comunitatea monahală a înaintat un demers Arhiepiscopului Pavel pentru a interveni

financiar la construirea gardului, sistemului de canalizare, clopotniței și a sediului bibliotecii [51, p. 111]. Clădirea pentru bibliotecă a devenit funcțională abia în anul 1885, fiind construită după proiectul arhitectului M. Seroșinski [280, p. 492; 385, p. 179]. În anul 1892 au fost terminate lucrările de construcție a magazinului de cărți și icoane [349, p. 123].

S-au implicat în completarea bibliotecii mănăstirii Noul Neamț cu literatură bisericească și laică diferite personalități marcante ale spiritualității creștine din Moldova, ca arhimandritul Conon Arămescu-Donici, care devine mai târziu Mitropolit al Țării Românești și Iosif Naniescu Mitropolit al Moldovei, amândoi *cu legături de sânge* în Basarabia. Arhimandritul Conon Arămescu-Donici a avut prilejul să viziteze Kievul și Moscova, iar în drumul său a făcut popas și la unele locuri cu tradiție creștinească din partea de sud a Basarabiei, vizitând astfel și mănăstirea Chițcani. A cumpărat din dugheana arhiepiscopiei mai multe cărți românești tipărite la Chișinău. Ajuns la Iași acesta a făcut rost de mai multe cărți pe care le-a solicitat starețul Andronic: *Îndreptarea legii* [Târgoviște, 1652], *Biblia* [Blaj, 1795], *Cartea Sf. Simion Tesalonicianul* [București, 1765], *Noul Testament* [mănăstirea Neamț, 1818], *Cartea nevăzut războiu* [mănăstirea Neamț, 1826], *Apanthisma* [mănăstirea Neamț, 1827], *Pavecernicul* sau *Octoiul canoanelor Pavecerniței* [mănăstirea Neamț, 1816]. Aceste șapte cărți au fost expediate din Iași la 8 septembrie 1888, iar după 17 august 1889 a mai trimis câteva cărți: *Bisericeasca istorie* a lui Meletie Atineanul [Iași, 1841-1843, în 4 volume], *Notițe istorice și arheologice, adunate de pe la 48 de mănăstiri din Moldova* [Iași, 1848], o *Carte de rugăciuni*, tipărită la Iași de Profira Istrati. Împreună cu acestea au mai fost trimise trei cărți dăruite de Mitropolitul Iosif Naniescu: *Teologia lui Damaschin* și două *Molitvenice*, unul de la Iași și altul de la București. Arhimandritul Conon Arămescu-Donici a mai cumpărat de la Mitropolitul Iosif Naniescu încă 15 cărți, iar alte 20 exemplare au fost dăruite mănăstirii de ierarhul Moldovei [264, p. 4-11]. Există însă și alte mărturii scrise conform cărora arhimandritul Conon a continuat să dăruiască cărți mănăstirii Noul Neamț. Pe un exemplar de *Arătare pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței* (mănăstirea Neamț, 1816) a scris la 2 februarie 1890 următoarele: „Această sfântă carte este dăruită Bibliotecii sfintei Monastiri Noul Neamț din Besarabia, anume de către Arhimandritul Profesor de Teologie și Predicatoru a Sfintei Mitropolii Moldovei /Iașii/ Doctorul Konon Aramescul Donici / din Sf. Mitropolie Iași/ și nimănui nu li esti ertat ca să o înstrăinează de la acest sfânt și dumnezeescu locașu ori prin ce chip ar fi supt al mai ne ertat canon bisăricescu. Aminu. Iași. 2 februarie, anul 1890. Dr. arhimandrit Konon Aramescu Donici profesor” [55, p. 141].

Mitropolitul Iosif Naniescu a fost preocupat în cel mai serios mod de completarea bibliotecii mănăstirii din Chițcani cu literatură religioasă. În anul 1889 a dăruit 30 de cărți tipărite pentru biblioteca Noului Neamț, dintre care: *Teologia* lui Ioan Damaschin, *Istoria Bisericii* a lui

Meletie Mitropolitul Atenei, *Istoria Mitropoliei Moldovei, Molitvenice, Didahiile lui Ilie Miniati, Chiriadromion, Catehizis, Liturghier, calendare* etc [264, p. 3].

Este cunoscut că la începutul secolului al XX-lea biblioteca mănăstirii număra până la 1800 de cărți manuscrise și tipărite [372, p. 644]. Unele cărți au fost dăruite altor așezăminte monahale, iar multe au dispărut la închiderea mănăstirii în 1962.

Pe parcursul existenței sale mănăstirea Noul Neamț a adunat prin călugări o bibliotecă bogată, care în perioada interbelică era considerată pe bună dreptate ca fiind cea mai valoroasă dintre toate bibliotecile mănăstirești. Fiind conștienți de valoarea acesteia, autoritățile românești au încercat transportarea ei la Academia Română din București. După închiderea ei de către autoritățile sovietice în anul 1962 biblioteca a fost inventariată, iar cărțile depozitate în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova, iar cercetarea ei va prilejui descoperirea a numeroase informații inedite despre spiritualitatea creștină din întregul spațiu românesc.

Biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost renovată și prin eforturi susținute, ierodiaconul Alexie, bibliotecarul mănăstirii a adunat un număr mare de cărți, între care un loc distinct îl ocupă tipăriturile vechi românești. Cea mai veche carte pe care am cercetat-o este o *Evangelhie* (București, 1750), iar prin însemnările manuscrite se poate restabili parțial itinerarul ei. În 1777, 24 aprilie a fost cumpărată de preotul Andrei și soția sa Ileana pentru biserica Sfinților Arhangheli din satul Rediul Mare (ținutul Hotin). Un *Triod* (București, 1798) a aparținut bisericii din satul Cebrou. *Descoperirea pravoslavnicii credințe* de Ioan Damaschin a fost dăruită de dascălii Grigorie și Gherontie unui monah Visarion. Un exemplar de *Chiriadromion* (mănăstirea Neamț, 1811) a aparținut egumenului schitului Hangu, ulterior ajunge în proprietatea lui Neofit Scriban. *Viețile sfinților* pe luna ianuarie (mănăstirea Neamț, 1812) provine de la mănăstirea Dobrușa. Egumenul de la Secu Isihie Stamate dăruie mănăstirii Noului Neamț în anul 1868 *Viețile sfinților* pe luna martie (mănăstirea Neamț, 1813). O *Liturghie* (Chișinău, 1815) a fost dăruită schitului Suruceni de preoteasa Maria din satul Toxobenii. Konon Arămescu-Donici a dăruit la 2 februarie 1890 bibliotecii Noului Neamț un exemplar de *Arătare pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței* (mănăstirea Neamț, 1816). O *Liturghie* (Iași, 1818) aparținea la 19 martie 1843 bisericii Lozonschi din Iași. Însemnările de pe cărțile identificate oferă mărturii directe despre valoarea și circulația cărților vechi. Din aceste însemnări reiese importanța pe care a avut-o mănăstirea Noul Neamț pentru spiritualitatea românească din Basarabia. Prin dăruirea cărților unele fețe bisericești, personalități cunoscute s-au înscris în rândurile ctitorilor mănăstirii.

Din totalul de 59 de titluri (72 de cărți) cercetate *de visu*, din biblioteca mănăstirii Noul Neamț sau din alte fonduri publice ori mănăstirești, provenite de la Chițcani 26 titluri (30 exemplare) au fost tipărite în perioada veche, ceea ce constituie 44 % (42% exemplare) *carte vechi*, iar 33 de titluri (56 % exemplare) în perioada modernă a cărții românești. Din secolul XVII

este semnalată o carte, din secolul XVIII – 6 tipărituri, din secolul XIX (până la 1830) – 19 titluri. Au fost identificate cărți tipărite la mănăstirea Govora – un exemplar (4 %), la București – 4 titluri (15 %), la Viena 1 titlu (4 %), la Iași 5 titluri (19 %), la Chișinău 4 titluri (15 %), Sankt Peterburg – 1 titlu (4 %) și Neamț 10 titluri de carte (39 %) (Anexa 15) [126, p. 33-54].

Informația prezentată constituie doar o modestă intenție în cercetarea bibliotecii mănăstirii Noul Neamț, unica conservată în mare parte. Mănăstirea a rezistat grelelor încercări, a fost lichidată în perioada sovietică și renăscută în ultimul deceniu al secolului al XX-lea. Acestei mănăstiri i-au fost consacrate numeroase studii de caracter științific și publicistic, care în totalitatea lor, dezvăluie istoria trăită de comunitatea monahală de la înființare până în prezent. Există, însă, suficient de multă informație inedită despre mănăstirea Noul Neamț, în special cea despre valorile bibliofile, iar cercetări ulterioare vor facilita valorificarea patrimoniului nostru istoric și cultural.

Mănăstirile constituie adevărate centre de cultură și spiritualitate creștină. Deși, în mare parte așezămintele religioase din Basarabia au fost lichidate în perioada sovietică și renăscute în ultimul deceniu al secolului al XX-lea, în bibliotecile unora se mai regăsesc adevărate comori bibliofile de patrimoniu, copiate sau tipărite în secolele trecute. Dacă în bisericile de mir se întâlnesc de obicei cărți de slujire bisericească, în bibliotecile mănăstirești tematica lor se diversifică și pot fi identificate pe lângă tipăriturile necesare slujirii duhovnicești și literatură patristică, juridică, didactică etc. Însemnările manuscrise redau de multe ori informații de caracter inedit din istoria românilor sau din cea universală și pot fi considerate surse istorice veritabile, în baza cărora se pot confirma și completa anumite evenimente sau fenomene istorice.

Potrivit datelor statistice, elaborate de noi în urma cercetărilor în mănăstiri, stabilim că cele mai numeroase titluri și exemplare sunt de la mănăstirea Neamț (26 și respectiv 60), urmate de tipăriturile de la București (24/34), Iași (22/38), Buda (13/19), Râmnic (12/14), Chișinău (9/52), Blaj (6/7) (Anexele 4, 5, 6). Precizările care se impun aici sunt cele despre numărul relativ mare a tipăriturilor de la Buda și a numărului mare de exemplare de carte tipărită la Chișinău. În mănăstirile din Basarabia au fost semnalate mineiele de la Buda pe 12 lunile, acesta fiind motivul pentru care numărul titlurilor și exemplarelor este mai ridicat decât a celor de la Râmnic, care a tipărit cărți în tiraje mari pentru ortodocșii din întregul spațiu românesc. Decalajul numeric între titlurile și exemplarele tipărite la Chișinău, atestate în mănăstirile din Basarabia se explică prin faptul că tipografia de la Chișinău a fost înființată abia în 1814, iar cărțile tipărite erau difuzate centralizat în fiecare parohie, iar în alte cazuri fiecărui preot.

În partea de est a românității au circulat cărți din diferite centre tipografice românești și străine. Deși, acest teritoriu a fost înstrăinat după 1812, cărțile au circulat, de multe ori clandestin, fiind interzise de autorități din anumite motive de ordin politic sau dogmatic. Cartea, prin conținutul ei religios sau profan deschidea anumite viziuni asupra trecutului și prezentului

societății românești situată la est de râul Prut. O contribuție semnificativă în completarea bibliotecilor mănăstirești au avut-o monahii, negustorii de cărți, ierarhii Bisericii românești etc.

4.14. Concluzii la capitolul 4

1. În baza celor relatate mai sus reiese că în mănăstirile din Basarabia au circulat cărți tipărite în diferite centre tipografice românești și străine. Difuzarea literaturii românești în așezămintele monastice este datorată ctitorilor, monahilor și întâistătătorilor mănăstirii Neamț, care au trimis cu diferite ocazii, atât cărți tipărite la Neamț, cât și în alte tipografii românești.

2. O contribuție importantă în acest sens este aportul ierarhilor Bisericii românești (Grigorie IV al Ungrovlahiei, Iosif Naniescu, Konon Arămescu Donici etc.) din secolul al XIX-lea, care au trimis în așezămintele monastice basarabene rarități cărțurărești necesare oficerii serviciilor divine și lecturii duhovnicești. Au cotribuit cu donații de carte personalități marcante, cum sunt: Mihail Kogălniceanu, Gavriil Catacazi, Constantin Botezatu etc.

3. Din cercetările din ultimul timp reiese că tipăriturile de la mănăstira Neamț, București, Chișinău și Iași sunt cel frecvent întâlnite în așezămintele monastice din Basarabia, ceea ce constituie dovada unor strânse legături culturale și spirituale dintre românii de pe ambele maluri ale Prutului. Cercetările întreprinse în ultimul timp în bibliotecile mănăstirești ne-au determinat să emitem următoarea concluzie: în mănăstirile din Republica Moldova cele mai numeroase titluri de carte românească veche aparțin centrului tipografic de la mănăstirea Neamț (26), urmate în ordine descrescătoare de cele de la București (24 – 19%), Iași (22 – 18%), Buda (13 – 10%), Râmnic (12 – 10%), Chișinău (9 – 7%), Blaj (6 – 5%).

4. Mănăstirile și schiturile din Basarabia constituie centre de teaurizare a valorilor bibliofile românești și străine. În decurs de secole monahii și monahiile au adunat mii de cărți manuscrise și tipărite, multe dintre care au fost înstrăinate sau distruse în perioada sovietică.

5. O parte dintre aceste valori au fost depozitate în instituțiile de profil, iar altele se mai păstrează în așezămintele monahale redeschise în ultimul deceniu al secolului al XX-lea.

6. Mănăstirile Căpriană, Vărzărești, Curchi, Hâncu, Suruceni, Hârbovăț, Frumoasa, Noul Neamț pot fi considerate adevărate centre de cultură creștină în perioadele de ocupație străină.

7. A fost conservată biblioteca mănăstirii Noul Neamț (Chițcani), depozitată în Arhiva Națională a Republicii Moldova. Biblioteca mănăstirii Japca, unicul centru monahal din Basarabia care nu a fost închis în perioada sovietică, a fost păstrată în mare parte, însă accesul cercetătorilor este și în prezent restricționat.

8. Au fost reconstituite în mare parte, după redeschiderea așezămintelor religioase din ultimul deceniu al secolului al XX-lea, bibliotecile mănăstirilor: Vărzărești, Răciula, Hârbovăț, Hâncu, Ciuflea; și parțial: Noul Neamț, Frumoasa, Hârjauca, Zloți, Rudi, Curchi, Țigănești, Coșelăuca, Suruceni, Saharna, Hirova, Chistoleni.

5.VALOAREA DOCUMENTARĂ ȘI SEMNIFICAȚIA ISTORICĂ

A ÎNSEMNĂRILOR OLOGRAFE

Vechile însemnări manuscrise oferă informații valoroase, care reflectă evoluția societății românești sub diferite aspecte: politic, social-economic și cultural. Diapazonul tematic al notelor olografe cuprinde subiecte de istorie, evoluția limbii române, manifestarea fenomenelor naturale, calamități, epidemii, care au marcat într-o măsură mai mare sau mai mică mentalitatea individului sau a colectivității. Valoarea însemnărilor în calitate de sursă istorică depinde de timp și de spațiu. Este evident că însemnările nu furnizează informații determinate, însă ele pot completa sau preciza unele evenimente, fenomene istorice sau de altă natură, care în documentele istorice sau în sursele narrative sunt sumar reflectate. Din cercetările noastre asupra cărții și însemnărilor olografe, admitem că acestea păstrează semnificația de sursă istorică până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, când apare un număr mare de documente despre stăpânirea funciară, categoriile sociale, circulația monetară, metrologia istorică, guvernarea internă, relații internaționale, diferite aspecte ale vieții culturale etc. [145, p. 81]

În acest capitol al lucrării am valorificat însemnările manuscrise de pe cărțile vechi până în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, încadrându-le în două paliere distincte: evenimentele istorice și fenomenele naturale, care la rândul lor includ cutremurele de pământ, și observațiile meteorologice. Abordarea acestor subiecte a fost determinată de abundența de informație, iar pentru o elucidare mai completă am recurs la utilizarea însemnărilor de pe manuscrise și cărți tipărite, utilizând deopotrivă și informațiile documentare din alte surse istorice. Este evident că aceste subiecte nu au putut fi abordate doar pentru teritoriul pruto-nistean, manifestările lor fiind caracteristice pentru întreaga Țară a Moldovei, iar alteori și pentru întregul spațiu românesc.

5.1.Eventimentele istorice

Cărțile vechi bisericești sau laice au fost și sunt costisitoare, dar dacă apreciem rolul și locul lor în istorie putem stabili că ele au o valoare inestimabilă. Importanța acestor cărți constă și în faptul că însemnările posesorilor, de multe ori, pot fi considerate adevărate surse istorice. Autorii notelor scriau pentru „ca să știe” sau că „mâna va putrezi iară slova în veci va trăi”. Consemnările manuscrise au un caracter destul de variat ca tematică. Destul de numeroase sunt însemnările ce atestă sau descriu anumite fapte sau evenimente istorice care s-au desfășurat pe teritoriul Țării Moldovei în perioada medievală. Acestea, însă necesită o abordare pertinentă, pentru că informațiile nu poartă de fiecare dată un caracter obiectiv, fiind redată sau descrise uneori de mai mulți autori în mod diferit. Acesta este motivul pentru care conținutul însemnării trebuie coroborat cu textul documentelor istorice, în cazul în care acestea există.

În însemnările din secolele XVI-XVIII de pe manuscrise și cărți vechi sunt atestate numeroase cazuri ale invaziilor hoardelor străine asupra Țării Moldovei. În urma acestor devastări erau afectate, în special, lăcașele de cult, fiind confiscate odoarele bisericesti, icoanele, cărțile, care erau răscumpărate ulterior de creștini. Destinul *Tetraevangelului de la Humor* ms. (1473) este reflectat într-o însemnare în care este descrisă invazia trupelor otomane din septembrie 1538 asupra Țării Moldovei, care împreună cu tătarii din Crimeea, l-au determinat pe Petru Rareș să se refugieze în Transilvania, în cetatea Ciceului. În aceste împrejurări, cuprinse de mare panică, călugării de la mănăstirea Humor au trimis „acest Tetraevangel în Țara Ungurească, în Cetatea Ciceului” [47. I. 53]. Fiind nevoit să se retragă de pe câmpul de luptă Petru Rareș se refugiază în Transilvania și găsește această carte manuscrisă în cetatea Ciceului, pe care a păstrat-o pe parcursul șederii sale acolo, iar la întoarcere a restituit-o mănăstirii Humor [223, p. 108]. Pe un *Sbornic*, ms. (sec. XVI) este semnalată data morții lui Alexandru Lăpușneanu „domnul Moldovei, în luna martie 11, și a fost îngropat la Slatina, la 14 martie” [48, I, p. 80]. Sfârșitul tragic al domnului Ioan vodă (1572-1574), bătălia dintre oastea Țării Moldovei cu otomanii și tătarii din anul 1574 de la Cahul sunt reflectate sumar în câteva însemnări vechi. Pe un manuscris românesc din Biblioteca Muzeului Etnografic din Atena se menționează că în urma acestui eveniment au fost omorâți mii de moldoveni și însuși domnul Moldovei a fost ucis. Conform altei însemnări „în anul 1574, când a venit beglerbegul cu trei begi și au bătut pe moldoveni, 32 000, și pe domnul Moldovei, anume Io Ion voievod, și l-au rupt cu două cămile, în luna lui iulie în 15, și atunci a luat scaunul Petru voievod” [48, I. P. 84]. Informații sumare despre acest eveniment, cu unele greșeli de datare, sunt rediate pe un *Minei pe luna aprilie* ms. (1574) [95, p. 28-29].

Pe un *Minei pe luna decembrie* ms. (1606) este surprinsă de către un autor de însemnare Prohor ziua morții lui Ieremia Movilă – 30 iunie 1606, care cu mari regrete scrie că „mai bine ar fi fost să nu ne fi răsărit soarele decât să amuțescă gura binecinstitorului și puternicului și milostivului domn și să dispară din ochii noștri” [48, I, p. 138]. Un epizod din viața lui Constantin Movilă este surprins pe un manuscris de la mănăstirea Coșula, în care se menționează că în 1611 „a fost gonit Constantin (Movilă) de turci și a ieșit din țară” [48, I, p. 151].

Pe un manuscris *Din cărțile Vechiului Testament* (sec. XV), un autor cu numele Dumitru, într-o notă scrisă la 29 decembrie 1607 confirmă că bisericile erau devastate de către păgâni [48, I, p. 143; 257, p. 70]. Pe o *Liturghie* manuscrisă, provenită de la mănăstirea Neamț, se afirmă că la 4 mai 1633 „lovit-au tâlharii mănăstirea” și „tot argintul cu toate podoabele biserecei, tot au luat” [48, I, p. 186]. Tătarii au iernat în anul 1674 în Moldova dintre Prut și Nistru, iar în dreapta Prutului au ajuns până la râul Jijia, producând mari distrugerii, încât rezidentul german Khindsperg, care vizitase Moldova în septembrie 1674 menționează că situația din această regiune este

îngrozitoare, 2/3 din populație murise și mulți au fugit din calea răutăților. Această stare de lucruri a fost urmată de o epidemie de ciumă [338, IV, p. 248-249].

În altă însemnare se amintește de „prădăciunea tătarască a Țării Moldovei și arderea întregului oraș Iași la 25 septembrie 1651 [48, I, p. 233]. În anul 1650 într-un anumit context istoric hatmanul Bogdan Hmelnițki împreună cu hanul tătaresc au devastat și incendiat satele și orașele Țării Moldovei. O însemnare sumară se referă probabil la acest eveniment: „să știe de când au prădat tătarii Țara Moldovăi, în domnie lui Vasile vodă. Leat 7158” [48, I, p. 230; II, p. 192]. Se cunoaște de asemenea că în urma acestor raiduri ale tătarilor a fost arsă curtea domnească din Iași, refăcută ulterior de Antonie Ruset [338, IV, P. 275]. Nicolae Gheanghea scrie pe un manuscris slavon că la 16 octombrie 1702 era în bejenie din cauza tătarilor [48, I, p. 369]. În luna septembrie 1748 tătarii au încercat în două rânduri să ajungă la Iași, iar autorul unei însemnări consideră că nereușita lor este datorată „prezenței Lemnului Sfânt” [48, I, p. 559].

În intențiile sale de a ocupa tronul Țării Moldovei Ștefan II Tomșa întreprinde acțiuni hotărâte pentru a-l înlătura pe Constantin Movilă din scaunul domnesc. În acest sens primul este sprijinit mai întâi de către turci, iar mai apoi și de către tătari, reușind la 21 decembrie 1611 să obțină tronul Țării Moldovei, iar Constantin Movilă este alungat în afara țării. Acest moment este surprins într-o însemnare, în care se menționează că „a fost gonit Constantin vodă (Movilă) de turci și a ieșit din țară” [48, I, p. 151]. Pe un *Tetraevanghel* (sec. XV) sunt amintite numele a doi principii polonezi – Wiszniewcki și Korecki, - care în 1615 s-au aflat cu armatele pe teritoriul Moldovei, împreună cu Alexandru, al doilea fiu al lui Ieremia Movilă, și care aveau drept scop de a-l înlătura pe Ștefan II Tomșa de la domnie [61, p. 224]. Autorul însemnării scrie despre anul „1615, în vremea când măria sa cneazul Michal Wiśniweczki și cneazul Korițchi Samuel se aflau cu armata la Câmpia Albă, în Moldova” [48, I, p. 159]. Acești doi principii polonezi sunt ginerii lui Ieremia Movilă și în colaborare cu soacra lor Elizaveta Movilă au luptat cu scopul de a obține puterea pentru Constantin și Alexandru Movilă [339, p. 27, 34], momente consemnate și în *Letopisețul Țării Moldovei* [38, p. 146-147]. Pe un *Minei pentru sărbători* (sec. XVI) sunt amintite tangențial confruntările din septembrie 1620 dintre armatele turcești și cele poloneze în timpul lui Gaspar Grațiani. Autorul notei scrie că această carte a fost cumpărată „din mâinile păgânilor agarieni, când au cotropit Țara Leșască cu Skendir-pașa și cu Calga soltanul” [48, I, p. 170-171]. În urma acestor confruntări, după o rezistență îndelungată, armatele poloneze au fost nevoite să se retragă, iar la trecerea Nistrului oștirile lor s-au dezorganizat și în toiul evenimentelor a fost omorât hatmanul Żółkiewski, în apropierea satului Sauca (raionul Ocnîța), unde se află *Stâlpul leahului*, înălțat în amintirea acestei distinse personalități poloneze [274, p. 233-241; 101, p. 179].

Un moment semnificativ în viața duhovnicească a românilor a fost înscăunarea în 1644, după moartea lui Teofan I (1608-1644) a lui Paisie, egumenul de la Galata ca Patriarh de Ierusalim,

prin voința și eforturile depuse de către Vasile Lupu [289, p. 252]. Acest eveniment este semnalat pe niște *Cuvântări* (sec. XVII), din care reiese că „la 1645, luna martie 23, a fost hirotonisit Paisie patriarh al Ierusalimului, pe când împărăția la Constantinopol sultanul Ibrahim și domnea la Iași Vasile vodă” [48, I, p. 222].

Un autor necunoscut scrie pe un *Ilie Miniati*, după moartea lui Vasile Lupu „că au adus măriia sa răposatul în bună credință Vasile vodă, pe Sfânta Prepodoamna Parascheva din Țarigrad la Iași, și au așezat-o într-o măriie sale biserică Trei Sfehtele, în strana cea mare, după cum să vede până astăzi, cu multă cheltuială nenumărată 7140” [48, I, p. 256]. Cheltuielile pentru aducerea moaștelor Sfintei Parascheva la Iași au fost foarte mari, încât Vasile Lupu a plătit Patriarhiei de la Constantinopol 20000-30000 de piaștri, iar turcilor pentru aprobare le-au revenit 4 poveri (de aspri) și 68000 de aspri [238, V, p. 146]. Astfel, prin aducerea moaștelor Sfintei Parascheva la Iași în 1641 se recunoștea poziția de lider în cadrul ortodoxiei a lui Vasile Lupu.

Mentalitatea societății românești a fost marcată de intervenția lui Timuș Hmelnițchi în Țara Moldovei și luptele acestuia în vederea menținerii lui Vasile Lupu în scaunul domniei. Un autor de însemnare, pan Vasile, scrie la 18 mai 1653 pe un *Minei pe aprilie* de la mănăstirea Putna că „a venit Timuș <Hmelnițchi> și cu o mulțime de cazaci și au ars mănăstirea”. Potrivit altei însemnări, de la 10 august 1653, hatmanul oștirii zaporojene a prădat mănăstirea Dragomirna, fiind depusă de mai multe odoare, printre care și cărți bisericești. Pe un *Tetraevanghel* (1473), rob de cazaci și răscumpărat de voievodul Gheorghe Ștefan la 25 septembrie 1656, citim că „în acea vreme prădară cazacii și arseră bisericile și mănăstirile, bătură și sfânta mănăstire a Homorului, (prădând) toate sculele frumoase, podoabele și odăjdiile ei, și nimic nu a rămas din averea sfintelor mănăstiri” [48, I, p. 238-241; 244-246].

Un autor necunoscut scrie pe o *Carte românească de învățătură* (1643) ca „să să știe când au venit împăratul ș-au intrat în Iași, mesița iulie 12 dni, și a trecut la Camenița să bată Camenița, v(ă)leat 7180” [48, I, p. 271]. Este vorba de expediția trupelor otomane spre Camenița în vara anului 1672 în domnia a treia a lui Gheorghe Duca [195, p. 191] și popasul făcut de sultan mai întâi la Țuțora, iar în zilele următoare la Iași, de unde s-au îndreptat spre Camenița, pe care au ocupat-o. Pe un alt exemplar al acestei cărți se precizează „de când au scos Țara de Jos pre Duca voievod din țară, ș-au mers boierii la Udre, toți boierii țării, să să știe. V(ă)l(e)at 7181 <1673>, luna ian(uarie), 2 zile” [48, I, p. 271; 190, p. 135]. Autorul însemnării se referă la situația destul de încordată, când domnul Țării Moldovei Gheorghe Duca, a fost scos din scaun și dus la Istanbul, iar în urma unor negocieri cu Poarta otomană și-a înaintat pretențiile pentru tronul Țării Românești.

Ștefan Petriceicu a fost înscăunat ca domn al Țării Moldovei în luna august 1672. Spre sfârșitul acestei luni turcii au ocupat Camenița, unde au instalat o garnizoană condusă de Husein-pașa și alta la Hotin [338, p. 246; 159, p. 198]. Un autor necunoscut scrie la 29 iunie 1673 că în

această zi se afla în mănăstirea lui Duca vodă din Iași, de față fiind și doamna lui Ștefan vodă Petriceicu, „când era Husein-pașa la Hotin” [48, I, p. 272]. Din altă însemnare, datată cu 4 noiembrie 1673 rezultă alte precizări: „când au venit leșii la Suceava, când au bătut leșii tabăra cea turcească la Hotin în zilele lui Ștefan voievod sin Petriceico” [48, I, p. 273; 190, p. 136]. Este vorba de momentul trecerii armatelor moldovenești și muntene de partea polonezilor și înfrângerea turcilor la Hotin în noiembrie 1673. Acest succes nu a fost valorificat pe deplin, Camenița rămâne în mâinile turcilor și în scurt timp au fost asediate garnizoanele poloneze din cetățile Suceava și Neamț. Situația politică a Țării Moldovei a fost agravată și prin prezența pe teritoriul ei a tătarilor. Boierii se retrag din viața politică sub pretextul că merg să-și apere casele de tătari [338, IV, p. 247-249], informație relatată și de Ion Neculce [38, p. 288-292]. Într-o însemnare se menționează că „au venit tătarii de au iernat în țară și au gonit pri leși pri bogoia. Văl(eat) 7182 <1674> ghinar 8” [48, I, p. 275; 61, p. 66]. În scurt timp situația politică din Țara Moldovei se schimbă, polonezii pierd terenul și Ștefan Petriceicu este nevoit să se retragă în Polonia [159, p. 198-199]. Acest moment este surprins într-o însemnare pe un *Minei pe luna ianuarie* (sec. XV-XVI), în care se menționează: „când au pribegit peste hotar Io Ștefan recomu Petru voievod, în Țara Leșească, v(ă)leat 7182 <1674>, mesița ghen(ari) 6 dni” [48, I, p. 275].

Ștefan Petriceicu a fost urmat la tron de Dumitrașcu Cantacuzino, care era favoritul porții otomane, iar drept urmare relațiile politice cu Polonia s-au înrăutățit. Însemnările de pe un *Evangheliar* (sec. XIII) confirmă realitatea acestei perioade: „pe vremea lui Dumitrașcu voievod, în zilele lui, s-au lovit leșii cu Ștefan Mesteacăn în târg în Botoșani, și au tăiat mulți oameni și au șerbit, și au prădat de dimineața până la chindie” [190, p. 137; 48, I, 278].

Evenimentele descrise pe un *Minei pe luna aprilie* de la mănăstirea Putna reflectă situația creată după invazia polonezilor și cazacilor pe teritoriul Moldovei: „când au venit leșii și cazacii și au jefuit mănăstirea și au ars-o toată până la sfârșit, în anul 7184 <1667>, luna februarie 17, în a doua săptămână a Postului” [48, I, p. 280]. În urma confruntărilor dintre turci și polonezi a avut de pățimit de cele mai multe ori populația Țării Moldovei. În anul 1676 hatmanul căzăcesc Doroșenko a fost nevoit să cedeze cetatea Cehrinul rușilor. Turcii l-au scos din închisoare pe Gheorghe Hmelnițki și l-au numit hatman al cazacilor, trimițându-l în Ucraina, iar ca urmare a fost declarat în anul 1677 război Rusiei [338, IV, p. 251].

Un necunoscut scrie o însemnare pe o *Psaltire* pentru a nu se uita: „Ion Duca vo(ie)vod, cându au fostu la Beci, vălet 7191” [48, I, p. 293, II, 192], din care reiese expediția domnilor români la Viena pentru a ajuta pe turci la asediarea acestei cetăți în anul 1683 [338, IV, p. 254].

Câteva însemnări de pe manuscrise semnalează disputa din 1683 pentru tronul Țării Moldovei între Duca vodă și Ștefan Petriceicu și implicarea polonezilor în această confruntare. În luna aprilie 1683 Duca vodă a părăsit Iașul. Între timp își fac apariția tătarii pe teritoriul Moldovei,

însă Duca nu acordă nici o atenție prezenței tătărești, nu a făcut onoare hanului, iar drept urmare țara a fost devastată și prădată. Într-un moment nefavorabil polonezii l-au impus pe Duca să părăsească tronul Țării Moldovei. Doamna lui Duca este nevoită să părăsească capitala și să se îndrepte spre Focșani, iar de acolo în Brăila pentru a fi protejată de turci. Cazacii, auzind de răsturnarea lui Duca, l-au alungat pe Eni Drăghinici, hatmanul trimis de Duca să administreze teritoriile cazacilor în anul 1681 și l-au numit pe hatmanul Kunițkii, cu ajutorul cărora se urcă pe tronul Țării Moldovei Ștefan Petriceicu. Dintr-o însemnare sumară aflăm „de când au venit hatmanul Koneskii leșescu în Bugiag. Leat 7192” [48, I, p. 300, II, p. 192]. La 26 septembrie 1683 nordul Moldovei era deja în mâinile lui Petriceicu, iar la 28 noiembrie a fost cucerit Iașul. Domnul însă s-a aflat o perioadă la Cernăuți, 10 zile la Suceava, apoi la Botoșani și abia la 19 decembrie 1683 a intrat în Iași. Gheorghe Duca, revenind de sub zidurile Vienei a fost prins de polonezi și dus în Țara Leșască, unde a murit la 31 martie 1684 [338, IV, p. 254-255; 159, p. 198-199]. Dumitrașco Drăgoșescul scrie pe un *Minei pe luna octombrie* „atunci când au venit Petriceico vodă la Suceavă, cu leși, și când au ținut pe Duca vod(ă) la mănăstire în Dragomirna și cându l-au dus în sus la caștelanul hatmanul în Țara Leșască” [48, I, 300]. Din însemnare reiese că Duca vodă a fost ținut o perioadă în mănăstirea Dragomirna, moment după care a fost dus în Polonia. Din altă însemnare datată cu 16 decembrie 1683 aflăm despre „zvonurile întrării lui Ștefan al IX-lea în Iași, fuga doamnei Duca vodă la Focșani” [48, I, 300].

Pe un *Antologhion* (Iași, 1755) un necunoscut descrie istoria moaștelor Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, care au fost aduse de la Cetatea Albă de Alexandru cel Bun în mitropolia din capitala țării, iar ulterior după transferarea capitalei la Iași „s-au așezat în besearica sfintei Mitropolii”. În anul 1686 după un raid asupra Bugeacului Jan Sobieski, se oprește la întoarcere în capitala Țării Moldovei. Mitropolitul Dosoftei „au rădicat moaștele Sfântului de aice” împreună cu „toate odoarile Sfintei Mitropolii și hrisoavele moșilor, și împreună cu oastea crăiască s-au dus și el în Țara Leșască cu socoteală ca aceasta, să le sprijinească acolo, ca la niște megiași până să vor așeza turburările cu o pace de liniște și apoi iarăși să le aducă toate la locul lor în Moldova”. Atât situația politică incertă, cât și vârsta înaintată îl determină pe Mitropolitul Dosoftei să întreprindă anumite măsuri de protejare a tezaurului și „au făcut un catastiv de toate acele odoară denaintea a unora din episcopi și boieri leași, iscăbind cu toții împreună întru acel izvod”, iar „de nu va ajunge el sa aducă aceale odoară în Moldova, datori să fie boerii Moldovii după moartea sa, a merge acolo și a le lua” [48, II, p. 51-52].

Conform unor ipoteze Mitropolitul Dosoftei ar fi venit în Polonia în luna septembrie 1686. Mitropolitul Moldovei s-a aflat în castelul regal din Stryi de lângă Żółkiew [216, p. 35-36]. Faptul că Dosoftei s-a aflat în Stryi, este confirmat de mai multe mărturii documentare. Dosoftei a scris câteva însemnări de donație a unor cărți bisericii pentru mănăstirea Petridului. Pe *Viața sfinților*

(Iași, 1682-1686) mitropolitul scrie că dăruie cartea pentru pomenirea lui și a părinților săi „Leontie și Maria, chemată Misira”. Dosoftei precizează că a scris „în anul 7195, în Striju, fiind în bejenie printre străini din pricina vremurilor nepașnice”. Pe vol. II al cărții Mitropolitul Dosoftei scrie același mesaj, doar că indică anul 1687 și data de 8 iunie. Dosoftei dăruie, probabil, la 8 iunie 1687 un exemplar de *Viața sfinților* (Iași, 1682-1686) „s(vi)nteii Mitropolii de Bălgrad, la Țara Rumânească de Ardealu”, pentru pomenirea părinților săi. S-a aflat la Stryi și în anul 1692, când precizează că a scris a treia oară din grecească „în anul 7200, luna lui mai 16, în cetatea Stryi, în casa regelui, în castel, lângă sfintele moaște ale Sfântului Marelui Mucenic Ioan cel Nou de la Suceava”. Pe *Mărgăritare* (1693) a „scris în Stryi, în casa regelui, anul 7201 <1693>, în 6 iulie, ziua Preacuviosului nostru părinte Sisoe” [48, I, p. 307, 311, 312, 320, 322].

Moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava s-au aflat în Polonia până în anul 1783. Din însemnările proprietarilor de cărți rezultă ca aducerea lor în Moldova este atribuită împăratului Iosif, care în 1783 a întreprins o vizită în Bucovina. Pe un *Miscelaneu* ms. (1779), un proprietar de carte scrie că împăratul a trecut, cu mare pompă, la 3 iunie 1783 prin Câmplungul Moldovenesc, iar la 29 iunie a intrat în biserica Mitropoliei din Suceava. Bineînțeles, împăratul cunoștea situația moaștelor acestui sfânt, însă din însemnări rezultă că el s-a documentat în această privință și a ordonat ca doi călugări de la mănăstirea Putna, „Iosăf egumăn și Vinădict arhimandrit”, să fie responsabili pentru aducerea moaștelor. În cele din urmă ele au fost transportate cu mare cinste și le-au așezat la locul lor, în biserica Mitropoliei din Suceava la 13 septembrie 1783 [48, II, p. 370, 375, 376, 378; III, p. 521].

Însemnările sunt sărace în privința perioadei de domnie a lui Constantin Cantemir (1685-1693). Pe o *Psaltire* ms. (1583) un autor anonim scrie „când au murit Constantin Cantemir vodă și au fost într-acel an 70 de orânduiale pe țară, fără(ă) ilișuri și fără(ă) sulgiuri și fără alte mărunțișuri” [48, I, p. 322; 61, p. 102]. Însemnarea este datată cu 6 martie 1693, iar în literatura de specialitate moartea lui Constantin Cantemir s-a produs la 16 martie al aceluiași an [306, p. p. 91-92], or confuzia poate fi pusă pe lectură greșită, însemnarea ștearsă, sau pe neștirea autorului, care a scris la o perioadă ulterioară.

Pacea din Karlowitz (1699) este menționată într-o însemnare scrisă de preotul Isac, care precizează că „s-au împăcat turcii cu nemții și cu leșii de au ieșit din Cameniți”, în anul când iarna a fost foarte îndelungată, iar zăpada s-a menținut o săptămână după Paște [48, I, p. 334-334]. În urma acestei păci Austria a obținut Transilvania și Ungaria Centrală, Imperiul otoman ceda Poloniei Podolia cu cetatea Camenița și Ucraina de pe malul drept al Niprului, iar Polonia urma să se retragă din cetățile și mănăstirile din nordul Moldovei [189, p. 104]. Probabil, la aceleași evenimente se referă o însemnare despre părăsirea Cameniței de către turci în timpul domniei lui Antioh Cantemir: „să (să) știe de când au pierit soarele întâiu, în dzilele mării Sali lu Antioh vodă,

(când) au ișit turcii din Camenița. Îmbla let(u) 7207 <1698> 29 d...”. Aici ar fi vorba, mai degrabă, de anul 1699, când a fost semnată pacea de la Karlowitz, în urma cărui eveniment turcii urmau să părăsească cetatea Camenița [48, I, p. 553; II, ă. 192; 61, p. 3-4].

Prima domnie a lui Mihai Racoviță în Moldova (sept. 1703 – febr. 1705) a fost apreciată de contemporani drept liniștită. Pe Ioan Hrisostomul, *Opere*, (Eton, 1612) un anonim scrie: „1705 februarie 13, a venit căderea din domnie a multiubitorului de Dumnezeu și preastrălucitului și plinului de bunătate și de iubire, a domnului domn Ioan Mihail Racoviță voievod, domn și stăpânitor a toată Moldovlahia. A cărui reîntoarcere să se facă, Hristoase împărate, prin rugăciunile Sfintei Tale Maice și a Sfântului nostru Părinte Hrisostom patriarhul cât mai repede și în mod strălucit” [48, I, p. 376]. Cronicarii au păreri împărțite despre domnia lui Mihai Racoviță, însă se consideră că prima a fost cu adevărat scurtă, dar liniștită. Acesta ar fi motivul pentru care Mihai Racoviță, domn pământean, a fost așteptat de contemporani. Următoarele două domnii sunt sărace în informații lăsate de contemporani pe foile cărților. Doar pe un *Molitvelnic* ms. (sec. XVI) se precizează că Mihai vodă a venit la domnia a treia în Moldova la 15 februarie 1716 [48, I, p. 407], iar conform altor surse înscăunarea a avut loc la 25 decembrie 1715 [160, p. 234]. Probabil, la 15 februarie 1716 domnul Mihai Racoviță a intrat în capitala țării. Pe un *Miscelaneu* ms. (începutul sec. XVIII) se consemnează că „s-au bătut Mihai vodă (cu) nemții, let 7225 <1717> ghenarie 15” [48, II, p. 179; 61, p. 295]. Pe un *Triod* (Iași, 1747) se precizează „când s-au mazilit Mihaiu Racoviță voievod, a trie mazilie din Moldova și domn la Moldova n-au mai vinit, let 7236 <1727> sep(temvrie) 25” [48, I, p. 553; 61, p. 3-4].

Știri sumare există despre războiul austro-turc din anii 1716-1718, când după luarea de către austrieci ca prizonier pe domnul Țării Românești Nicolae Mavrocordat s-a încercat să se aplice aceeași metodă și pentru Țara Moldovei, ceea ce nu a reușit conform planului stabilit. Pe un *Octoih* (Iași, 1749) Gheorghe popa a scris câteva note, dintre care una referitoare la aceste evenimente: „de când au venit nemții aice în Moldova. L(ea)t 7224 <1716> ghen(arie) 31” [48, I, p. 565]. Mihai Racoviță a prevăzut pericolul și i-a chemat pe tătari în ajutor, astfel reușind să-i oprească pe austrieci în intențiile lor. Căpetenia austrecilor, Ferentz a fost prins și în cele din urmă omorât [160, p. 234]. Pe un manuscris românesc se menționează „de când au venit nemții să ie pe Mihaiu vodă din Iaș și s-au bătut cu tătarii. Leat 7225” [48, I, p. 412; II, p. 192]. Un anonim scrie că „au venit nemții în cetate. 7225”, moment despre care menționează și Tofil ot Neamțu, iar un posesor de carte cu numele Dumitrașco, venind la mănăstire la Bisericieni scrie la 14 ianuarie 1717 „ne-u prădat nemții”. Nu este lipsită de importanță și altă precizare scrisă pe un *Triod* ms. (cca 1640), din care rezultă că „au bătut nemții pe tor(ci), în zilele lui Mihai voievod. Văleat 7225”. În calitate de recompensă pentru sprijinul acordat Mihai Racoviță permite tătarilor să prade Moldova până la Siret, știre confirmată de ierei Teodor, care scrie pe o *Carte românească de învățătură*

(Iași, 1643) că a fost „găsită în steagul tătarilor cându au prădat Țara Moldovei până la Siretu” [48, I, 408, 409, 412].

În însemnări de pe manuscrise și cărți vechi există suficiente reflecții privind prezența lui Petru I în Moldova cu trupele și bătălia de la Stănilești din vara anului 1711. Pe un manuscris românesc, un anonim scrie că „au venit Petre împărat în Moldova de s-au bătut cu turcii și s-au dus Dumitrașcu vodă cu dânsul și au prădat tătarăi țara. Leat 7219” [48, I, 338; II, p. 192; III, p. 145; 61, p. 67], iar pe un *Octoih* (Iași, 1749) Gheorghe popa scrie un mesaj asemănător, însă indică data venirii trupelor rusești în Moldova: „25 mai 1711” [48, I, p. 565]. Preotul Miron scrie pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) că în anul 1711 au venit rușii în Moldova și s-au bătut la Stănilești cu turcii trei zile și trei nopți, a patra zi au plecat, iar după acesta au venit tătarii și au prădat Țara Moldovei. Autorul însemnării precizează că s-a aflat în Codrii Tigheciului 12 săptămâni „în căși de pădure, până când oastea moschicească a lovit Brăila și-au bătut-o și s-au dus moscalii în țara lor” [48, I, p. 389-390; 190, p. 171]. Andrei diac scrie la 15 iulie 1711 pe o altă *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) că moscalii „s-au bătut cu turcii pe Prut la Stănilești, dreptu Hușu, și au prădat tătari Țara Moldovei”, iar Dimitrie Cantemir a plecat cu rușii în țara lor [48, I, p. 392]. Un autor necunoscut scrie pe un *Triod* (Iași, 1747) „când au vinit muscalii cu Petre împărat de s-au bătut cu turcii la Prut, la Stănilești, let 7219” [48, I, p. 553], iar în altă însemnare se precizează doar că Petru I a venit în Țara Moldovei în timpul domniei lui Dimitrie Cantemir la 25 mai 1711 [48, I, 565]. Acest eveniment este atestat și într-o notă pe niște *Cazanii* (Râmnic, 1748), scrise de către ierodiaconul Enochentie din schitul de la Fătăciune, care descriind istoria acestei instituții monahale, precizează că „cu mulți ani mai nainte de acest velet (1752 – n.n.) au fost mănăstire, dar la velet 7219, când au venit împăratul moschicescu de s-au bătut cu turcii în Moldova și s-au ars și mănăstirile de tătari, atunce au ars și schitul acesta” [48, II, p. 15]. Pe un *Miscelaneu* ms. (începutul sec. XVIII) se admite că Petru I s-a bătut cu turcii la Stănilești la 29 iunie 1711 [48, II, p. 179], ceea ce, de fapt este începutul ofensivei corpului de cavalerie a generalului K.E.Renne spre Brăila [329, p. 218].

Tătarii au devastat numeroase biserici, dovadă fiind obiectele și cărțile de cult confiscate, care ulterior erau răscumpărate de către creștini. Un exemplar de *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652) a fost robît de tătari în aceste momente dificile din istoria Țării Moldovei și un oarecare Lupașco a răscumpărat-o de la un tătar, iar de la Lupașco a răscumpărat-o preotul Ioan, în luna decembrie 1712. Același destin l-a avut și un manuscris *Mântuirea păcătoșilor* (1691), răscumpărat de Pahomie Episcopul Romanului, care a dăruit-o „svintei bes(e)rici ce este la Săhăstrie, în muntele Chiriacul” [48, I, p. 393, 396].

Un necunoscut scrie pe un *Apostol* ms. (sec. XVI) „de când au vinit moscali în Țara Moldovei... Leat 7240”. Din altă însemnare pe aceeași carte se menționează despre „toamna cea

cu moscali, când se bate cu torcii. Leat 7240” [48, I, p. 454, 455]. În legătură cu prezența trupelor străine pe teritoriul Moldovei este și altă mențiune pe un manuscris slavon de la Mitropolia de la Cernăuți, scrisă la 15 august 1733 „de când îmbla feldmareșal în Țara Moldovei și au prădat și au robii și multă stricăciune făcu” [48, I, p. 467].

Autorii însemnărilor scriau despre diferite evenimente istorice, numeroase fiind și referințele despre schimbarea domnilor. Pe o *Cazanie* ms. (sec. XVII) un anonim descrie situația creată în primăvara anului 1733, când Grigore II Ghica este schimbat domn din Moldova în Țara Românească, iar Constantin Mavrocordat din Țara Românească în Moldova și întâlnirea acestora la 30 aprilie 1733 la Focșani. Autorul precizează că în seara zilei de 30 aprilie a venit Constantin vodă la Grigore vodă, iar marți, 1 mai, a mers Grigore vodă la Constantin vodă. În ziua de miercuri 2 mai 1733, a mai avut loc o întâlnire dintre domni „și au vorovit ca 3 ceasuri din noap(te)”, iar a doua zi „joi, în ziua de Voznesenie, după bucate, au purces fieștecăre la scaunul său” [48, I, p. 466].

Ion Neculce menționează în *Letopisețul Țării Moldovei* despre „vrajba între leși cu moscalii” în prima domnie a lui Constantin Mavrocordat în Moldova [38, p. 438]. Dintr-o însemnare scrisă la 15 mai 1734 pe o *Psaltire* (Iași, 1680) rezultă că s-au bătut polonezii cu rușii, iar în altă notă scrisă pe *Viețile sfinților* (1682-1686), provenită de la biserica Sfântul Haralambie din Iași, se menționează că în luna iulie 1734, în postul Sfântului Petru „s-au bătut leșii cu muscalii, în zilili lui Ion Constan(tin) vodă” [48, I, p. 470].

În prima domnie a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (aprilie 1733 – noiembrie 1735) s-a produs un incendiu de proporții mari în Iași. Ilii ot visterie, scrie la 23 iunie 1735 că „au arsu Târgul de Sus, cu mahalale cu tot”, a ars și mănăstirea „Golia, cu clopotniță cu tot, ș-au arsu S(fe)ti Teodor(i) și s-au tâmplat acești toate într-o luni, la 3 ceasuri de zi, la Ion Costantin v(oi)e vod”. Autorul însemnării precizează, de asemenea, că în urma acestui incendiu devastator au ars 668 de case din Iași [48, I, p. 474].

În urma uneltirilor lui Constantin Mavrocordat împotriva vărului său Grigore II Ghica, acesta din urmă este mutat în toamna anului 1735 în scaunul domniei Țării Moldovei, iar primul ocupă tronul Țării Românești. A doua domnie în Moldova a lui Grigore II Ghica (1735-1739) se suprapune pe conflictul rușilor și austrieșilor cu turcii. Poarta otomană a recunoscut abilitățile de diplomat ale domnului moldovean și i-a încredințat negocierile dintre ruși și turci. Imperiul habsburgic la 27 mai 1737 a declarat război Imperiului otoman, iar Grigore II Ghica a participat la negocieri între ruși și austrieși cu turcii. La 3 septembrie feldmareșalul München a intrat cu armatele în Iași și au înștiințat boierii că aceste teritorii au fost eliberate. Grigore II Ghica, fiind un susținător al Porții otomane s-a retras spre Galați [239, VI, p. 467]. Pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) un autor de însemnare scrie la 28 septembrie 1738 că „au venit cazacii în

Ieși și au agiunsu păr la Focșeni ... și mărie sa vodă au ieșit din Ieși de frica cazacilor” [61, p. 70; 48, I, p. 487]. Pe o *Biblie* (București, 1688) de la mănăstirea Dobrușa (Șoldănești) sunt scrise în anul 1739 de către „căpitanul de gusarii Ananie Samsonov orheianul” alte detalii, care descriu aceste evenimente: „când au fost moscalii de au luat Hotinul. De la Hr(isto)s îmbla v(ă)letu 1739 godu. Și într-ace vreme au fost cătanile moscălești de au prădat Focșenii. Și după prada Focșenilor, pe porunca mării sale gospodinului ghenearului feldmarșal graf fon Minih, am mărs noi, cătanile moscălești și cu donții cighiesci depreună pe la Soverja (*sic!*) și pe la Vrancia și am ieșit pe supt munți la mănăstire lui Vintilă vodă și de acolo am prădat prin Țara Muntenească piste apa Buzeului...” [82, p. 59-60; 48, I, p. 488; III, p. 145]. O însemnare pe un manuscris slavon, fost la Mitropolia din Cernăuți descrie tangențial situația politică în ajunul semnării păcii de la Belgrad de la 7 septembrie 1739 și a retragerii armatelor ruse din Moldova: „să să știe de când îmbla felmarșal în Țara Moldovei și au prădat și au robî și multă stricăciune făcu” [48, I, 491; II, p. 192]. Precizăm că această însemnare este datată cu 15 august 1740, însă conținutul ei se referă la evenimentele din anul 1739. Retragera armatelor rusești de pe teritoriul Țării Moldovei după semnarea păcii de la Belgrad, la 7 septembrie 1739, este reflectată succint pe *Alexandria* ms. (mijlocul sec. XVIII), în care se menționează „de când s-au dus muscalii de la Țara Moldovii și au rămas domn în Țara Moldovii măria sa Gligo(rie) Ghica vodă” [48, I, p. 577]. Din altă însemnare aflăm despre mazilirea lui Grigore II Ghica și instalarea în a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat, eveniment care s-a produs în luna septembrie 1741. Autorul însemnării face referire și la data mazilirii lui Constantin Mavrocordat, 29 iunie 1743, fiind înlocuit cu „Ioan Nicolae voievod, fratele mării sale Constandin voievod”, iar acesta s-a menținut în scaun, conform relatărilor din însemnare, până la 15 aprilie 1747, când a fost înlocuit cu Grigore II Ghica. În continuarea acestei însemnări autorul menționează că la 29 iuni 1743 „s-au mazilit de aici măria sa Costandin Nicolae voievod și au mersu mazil în Țarigrad. Și ni-au vinit domnu Moldovii marie sa Ioan Nicolae voievod, fratele mării Sali Costandin voievod”, iar la 15 aprilie 1747 „iarăși au luat domnie Țării Moldavii marie sa Grigorie Ghica voievod, iar mărie sa Ioan vodă au mersu mazil la Țarigradu” [48, I, p. 545; 61, p. 5-6].

În luna mai 1745 patriarhul Antiohiei Silvestru a făcut o vizită canonică în capitala Țării Moldovei la mănăstirea Sfântul Sava din Iași și a dăruit 12 mineie în limba greacă (Veneția, 1731-1732), informație preluată din niște însemnări de donație de pe aceste mineie, scrise de către patriarh [48, I, p. 524, 546]. O *Liturghie* ms. (1746) a fost legată „când s-au schimbat din Țara Moldovei Grigorie Ghica vod(ă) și au mersu în Țara Românească și aici au venit Costandin Necol(ai) voievod, la l(ea)t 7256 <1748>fev(ruarie) 8” [48, I, p. 545; 61, p. 6-7].

Pe *Noul Testament* (Alba Iulia, 1648) Gheorgachi scrie despre plecarea la 3 aprilie 1746 a unor boieri modoveni la Istambul pentru a plăti darea în vederea reînnoirii domniei și înlăturarea

lui Ion Mavrocordat din scaunul Moldovei. Autorul notei precizează că s-au dus la Țarigrad: „dumnalui Andrieș Ruset vel vornicu, Manolachi Costachi vel vornicu, Costachi Razu hatman i dum(nealui) Toader Păladi vel vist(iernic)” și că „au trecut Dunărea la Galaț(i)” [74, p. 51].

Constantin Racoviță, fiul cel mai mare a lui Mihai Racoviță, devine domn al Țării Moldovei la 31 august 1749. Însăunat, acesta introduce o politică fiscală excesivă, motiv pentru care mai mulți boieri și-au arătat nemulțumirea prin fuga lor la tătari și în țările vecine [239, VI, p. 460; 160, p. 246]. Acest moment este consemnat pe *Leatopisățul Țării Munteneshti* ms. (sec. XVIII), din care reiese că „au fugit toți boierii mari, alții la tătari, alții la leș(i), alții la Ardeal, în luna lui iunie 17 și s-au întorsu la sep(temvrie) 6 zile, la văleat 7259 <1750>” [61, p. 7-8].

Pe un *Molitvenic* (Iași, 1749) un necunoscut scrie despre mazilirea lui Matei Ghica, fără a face referire la împrejurările în care s-a produs acest eveniment „Mazilie lui Matei vo(ievo)d, leat 7264 <1756> febr(uarie) 15 și au venit domnu Costandin vo(ievo)d Racoviță” [76, p. 65], știre confirmată de altă notă, scrisă la 1 martie 1756 de Evdochie: „și într-acest fev(ruarie) 15 zile, gioi, la 4 ceasuri de zi, s-au mazilit Matei Ghica voievod, 7264 <1756> fev(ruarie) 15, gioi” [74, p. 78]. Un proprietar sau cititor al unei *Psaltiri* (Alba Iulia, 1651) scrie „de când au venit mărie sa Ion Cehan Constandin Mihai Racoviță, domn în Țara Moldovei, la let 17(5)6” [48, II, p. 55], adică este vorba de domnia a doua a acestuia în Țara Moldovei (1756-1757).

Despre domnia în Moldova a lui Scarlat Ghica (februarie 1757 - august 1758) însemnările sunt sărace în informație. Este cunoscut doar că în timpul acestui voievod a ars orașul Iași „a doo dzi după Duminica mari, luni, maiu 15, 7266 <1758>”, „iară Scărlat vodă șide cu giugiumana a m(â)nă și să ruga țări(i)” [48, II, p. 77]. Potrivit altei însemnări sumare Iașul a ars și în anul 1761 „în zioa de Sf(ânta) Troiță, leat 1761” [48, II, p. 105].

Un alt domn al Țării Moldovei Ioan Teodor Callimachi (august 1758 – 28 mai/8 iunie 1761) i-și începe domnia într-o situație dificilă, când s-a declanșat conflictul dintre Hoarda din Crimeea și cea din Edisan, la care au participat și tătarii nohai din Bugeac. Au fost devastate în urma acestor raiduri mai multe ținuturi ca: Lăpușna, Chigheci, Covurlui, Tecuci, Fălciu și parțial Iași, fiind luați 40 000 de robi și alte prăzi [239, VI, p. 473-474]. Aceste evenimente sunt descrise sumar de Maftai Hilimon, care notează cu dată greșită pe *Războaiele lui Traian cu Dacii* ms. (sec. XVIII): „De cându s-au bătut soltanul cu nohaili. Noi eram la Putna cu ispravnicu... E-u luoatu cu sila de pi la bostani turciști și e-u dus la război și au pierit toți ca niști becișnici. Și soltanul au scăpatu cu fuga în târgu în Căușani de spaima nohailoru..., cumu-i obiceiul turcului, că fug ca muiarile, și nu ști că turcu-i tucos și moldovanu fricos” [61, p. 70; 81, I, p. 72]. Cu datare greșită este și o altă însemnare pe un *Penticostar* (Iași, 1753) din satele Volovăț și Rediul lui Tătar, jud. Iași, din care reiese că la „venirea mării sale” (Ioan Teodor Callimachi) „au prădat tătarii Țara de Gios, leat 1767 sept(emvrie) 15” [48, II, p. 170; III, p. 145, 629], iar pe un *Catastih* ms. (1812) este admisă

devastarea Țării de Jos în anul 1756 [48, III, p. 310, 486]. Desigur că este vorba de devastările tătărești din luna septembrie a anului 1758, adică imediat după înscăunarea lui Ioan Teodor Callimachi ca domn al Țării Moldovei. Aceste evenimente sunt menționate sumar în mai multe însemnări vechi. Pe o *Evangelhie*, nedatată este scris de un necunoscut: „La leat 1757 săpt(emvrie) 14, au prădat tătarăi Țara de Gios” [48, II, p. 73; IV, p. 231]. Pe un *Apostol* (Lemberg, 1654) din mănăstirea Dobrovăț este scris un text, din care reiese că în anul 1758 tătarii au prădat Țara Moldovei [67, p. 210]. Pe o *Biblie* (București, 1688) cu circulație în satul Mătieni, jud. Dorohoi se precizează: „de cându au prădat tatarii țara, în zilele lui Ion vodă Calmăș, la velet 7267 <1758> în luna lui sept(emvrie)” [48, II, p. 78], iar o informație asemănătoare, cu indicarea datei de 15 septembrie a fost scrisă de un anonim pe un manuscris din 1777 [48, II, 278; 61, p. 301]. Dintr-o însemnare pe un *Apostol* (București, 1745) reiese că evenimentul s-a produs la 14 septembrie 1758, știre confirmată de mai multe însemnări sumare de pe cărți vechi și manuscrise [48, II, 81-82; III, p. 486, 629]. Această situație politică complicată este descrisă pe un *Otecinic* ms. (sec. XVII): „Let 7267 <1758> sept(emvrie), au prădat tătarăi Țara Moldovii, parte din gios, 6 ținuturi și mare robie au fost, că au lovit făr-de veste și au arsă Focșenii și au agiuns pân-la Râmnic în Țara Muntenască. Și la ace vreme nefiind domn în țară, mazilindu-să Scarlat voievod de aice, au mărșu domn în Țara Muntenască. Și au vinit domnu în Moldova Ion Theodor voievod. Și această pradă au fost făr-de știre împărății. Și după ci s-au așăzat domnie, au vinit poroncă mare de la Țarigrad și au mărșu cu boierii de Moldova la tătari și plinit toată paguba țării de la tătari” [61, p. 71; 48, II, p. 78]. Pe un manuscris aflăm alte detalii: „Let 7267 <1758> săpt(emvrie) 14, au venit tătarăi de au prădat țara din Ieș în jos pân în Focșeni, fiind cu oaste Crâm Ghirei soltan, care s-au făcut han făr-de voie turcilor. Și neputând turcii face într-alt chip, i-au trimis caftan și săbii de hănie, când au luat și domnie Țării Moldovii Ion vodă Călmaș și Scarlat Ghica voievod s-au dus la Țara Românească cu domnie” [61, p. 71; 48, II, p. 82], iar din altă însemnare scrisă după 1777 se confirmă că devastările tătărești asupra Țării de Jos s-au produs la 15 septembrie 1758 [48, II, p. 278]. O însemnare scrisă de Ananie ieromonah, pe o *Evangelhie* neidentificată de la mănăstirea Mira, descrie comportamentul tătarilor în timpul când au devastat această mănăstire: „au prădat și mănăstire Mirăi, cât n-au rămas în mănăstire măcar ceva cât de puțin” [48, II, p. 83]. Pe un *Triod* (București, 1726) un anonim scrie că a cumpărat „acest *Străstier* în urma prăzii tătarâlor când au prădat în Dzi(u)a Cru(cii), la let 7267” [48, II, p. 168]. Această însemnare a fost scrisă nu mai devreme de 23 aprilie 1767, din care cauză unele evenimente sunt datate greșit. Aceeași situație este și în cazul altei însemnări, scrisă după anul 1768 pe o *Cazanie* (București, 1768), din care reiese că tătarii au prădat Țara de Jos în luna octombrie 1758 [48, II, p. 187].

Un alt moment curios din domnia lui Ioan Teodor Callimahi, consemnat pe cărțile vechi, este răscoala boierilor moldoveni împotriva lui Iordache Stăvărache, care, cu venirea la domnie a

acestuia l-a împrumutat pe noul domn cu bani pentru a achita datoriile, obținând în schimb o mare influență și putere asupra domnului, obligând pe boieri și mănăstiri să achite taxe fiscale, ceea ce a dus la mari nemulțumiri, iar în cele din urmă a fost nevoit să se refugieze din Iași. Pe un exemplar de Cantemir, *Divanul* (Iași, 1698) se menționează doar că „s-au făcut gâlceavă mare de țară în Iași asupra unui boier, anume Stăvărache, ce s-au sfârâmat și porțile domnești, în v(ă)leat 7267” [76, p. 65]. Din altă însemnare pe un manuscris aflăm unele detalii ale acestui eveniment: „7267 <1759> mar(ie) 18, s-au sculat toți boierii împreună cu toată țara zurba asupra lui Iordache Stavarachi spat(ar) di l-au gon(it) din Moldova, fiind om foarte rău și făce ce-i era voie în zilele acestui domn. Și au scăpat noapte cu port turcesc și au fugit ca vai de el la Țarigrad” [61, p. 10; 48, II, p. 86]. Iordache Stăvărache nu a încetat intrigile nici în perioada când nu se afla în capitala Țării Moldovei, continuând uneltirile împotriva altui domn – Grigore Callimachi (mai 1761 – martie 1764), pe care dorea cu orice preț să-l înlăture din scaun, dorind să-l instaleze pe Grigore III Ghica. Pe un manuscris (*Prăznicar*, 1689) un autor necunoscut scrie cu data greșită „de când au pribegit Stăvărache din Ieși, că se temea de Io Ioan Grigorie voievod, la velet 7267” [61, p. 10; 48, II, p. 80, 90].

Grigore Callimachi obține la 23 ianuarie 1767 pentru a doua oară tronul Moldovei datorită lui Nicolae Suci, care se bucura de mare influență la Poartă. În timpul acestei scurte domnii, care a durat până în luna iunie 1769, s-au acutizat contradicțiile dintre Poarta otomană și Rusia. Poarta a declarat război Rusiei la 30 octombrie 1768, iar Principatele au fost obligate să susțină armatele otomane. În această situație complicată trupele rusești au trecut Nistrul, iar printre alte acțiuni desfășurate, au capturat turmele de oi (45 000) ale turcilor de la Bender [239, VI, p. 476]. Popa Toader scrie pe un *Octoih* (Iași, 1749) „de când au venit moscalii. Let 7276”, iar pe un manuscris grecesc un autor necunoscut consemnează începutul conflictului dintre Poarta otomană și Rusia: „7276. La acest velet s-au strâcat pace, când era Gligore vodă Calimah” [48, II, p. 169]. Un autor necunoscut scrie pe un *Miscelaneu* ms. (încep. sec. XVIII) un mesaj scurt din care reiese că rușii au venit pentru a treia oară în Țara Moldovei în luna septembrie 1768 [61, p. 295], iar dintr-o cronică a evenimentelor, de pe un manuscris aflăm că în „1768, au fost robii de turci la Focșani, iuni 2” [48, IV, p. 492].

Pe un manuscris din Iași (*Viața lui Ioan Cantacuzino împărat*) un autor de însemnare descrie situația creată după apariția trupelor rusești în Țara Moldovei: „La velet 7277 sculatu-s-au turcii asupra moscalilor ca să scoată din Țara Leșască și să pui craiu în Țara Leșască, și noi am fost în bejănie la mănăstire la Săcul, mulți boieri și neguțitori, și am șazut noi din Lunie Paștilor pân la ocutomvri și am ieșit, căci au venit măriia sa ghinărariu maior cnez Prozorovski la Botoșani și cu câțva samă de oaste, călărime și pedestrimi, și la Ieș iar este oasti un brigadir și un polcovnicu pedestrimi și călărime, și la Botușani podpolcovnicu Nazarii, iar cu câțiva cazaci și voluntiri, și la

Fălceiu cătane și volintiri. Iar la Ța(ra) Muntenească au mersu căpitanul Ilie Mitică și cu 200 volintiri și au prinsu pe Grigore Ghica voievod, fiind domn în Țar(a) Muntenească, și cu toți boierii lui, iar pe domnul Costantin Mavrocordat l-au prinsu la Galați și l-au adus la ghina(ra)riu Stiufel, fiind la Iași” [48, II, p. 180]. Situația descrisă se referă la ultima domnie a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (iunie-decembrie 1769), perioadă care se suprapune în mare parte pe războiul ruso-turc din 1768-1774. Armata otomană este nevoită să se refugieze de la Hotin, prin Țuțora spre Dunăre. Domnul, vroid să se refugieze, a fost prins la Galați, rănit și adus de către ruși la Iași, unde a decedat la Curtea domnească la 4 decembrie 1769 [239, VI, p. 456]. Momentul apariției trupelor rusești în Moldova este menționat în altă însemnare pe o *Cazanie* (Râmnic, 1748), din care reiese că armatele ruse au venit în Moldova „to(a)mna, la Vinire Mare”, anul 1769, în timpul domniei lui Constantin Mavrocordat, eveniment urmat de o epidemie de ciumă [48, II, p. 181]. Pe un *Octoih* (Iași, 1749), de la biserica Sf. Teodori din Iași se precizează că armatele ruse au venit în Iași în septembrie 1769 „luni dimineață au intrat în Iași Sima căpitan, cu câțiva volintiri, iar vineri au intrat Prozorovskii general cu frumoasă oaste” [48, II, p. 192, 201]. Unele detalii despre bătălia de la Hotin sunt reiterate pe un manuscris (*Tetraevanghel*, sec. XVII): „să se știe de când a venit al treilea rând în Țara Moldovei moscalii și au făcut mare bătălie la Hotin de au perit șapți pașe și oaste nenumărată de au scăpat vizirul cu fuga în domnie lui Costandin vod(ă) Mavrocordat și pe Grigori vod(ă) l-au luat vizirul, let 7278” [48, II, p. 193]. Din altă notă se confirmă unele detalii, care au urmat acestor evenimente: „de când au venit moscalii în țară și au bătut Hotinul și au mersu la Brăila și au arsu târgu Brăilii tot”, însemnarea fiind datată cu 5 februarie 1770 [48, II, p. 197]. Aceste evenimente au fost consemnate de Manolachi logofăt pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643): „când au venit muscalii ș-au luat Hotinul ș-au venit la Iaș și di la Iaș au mersu de-u bătut turcii la Răbâia și dea acolo o samă dintr-înșii au mersu la Focșani și di la Focșani au mersu de-au bătut toamna Galații ș-au prins viu pe Costandin vodă, ficiorul lui Nicolaiu vodă, și ducându-l la Iaș, au murit. Și primăvara au avut mare războiu cu turcii ș-au luat multe cetăți, anumi Bindiriul, Bugeacul și altea cetăți pân Țara Tătărască, și toamna au luat Brăila, și au trecut muscalii în Ța(ra) Muntenească. Și firmașul Romițăv au iernat în Iași. Îmbla văleat(ul) 1771, mart(ie 10)” [48, II, p. 202]. Reieșind din perioada de domnie (a patra) a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (iunie-decembrie 1769), putem afirma că acțiunile militare descrise aparțin, mai degrabă, perioadei cuprinse între toamna anului 1769 și toamna anului 1770. De altfel, este vorba de victoriile obținute de Rusia pe parcursul anului 1770, când flota rusă, condusă de Alexei Orlov, a învins-o la 5 iulie 1770 pe cea otomană la Ceșmê. Armata terestră rusă condusă de Nicolae Repnin a obținut victorie la Movila Răbâii asupra hanului Crimeei, contele Rumeanțev l-a înfrânt la Cahul la 1 august 1770 pe marele vizir, iar din însemnare mai rezultă că acesta a urmat să ierneze la Iași [239, VI, p. 635].

Într-o însemnare cu un conținut desfășurat, scrisă pe un manuscris românesc, evenimentele sunt descrise destul de detaliat și conforme cu realitatea istorică. Autorul susține că armatele ruse, conduse de Rumeanțev, au venit în Moldova la 20 septembrie 1769. După pacea de la Kuciuk-Kainargi rușii au părăsit Moldova la 1 ianuarie 1775. Armatele țariste i-au „gonit (pe turci – n.n.) până peste Dunăre, la Șumla”. Însă în cele din urmă Moldova și Țara Românească au fost cedate Porții otomane. În Țara Moldovei a fost numit domn Grigore III Ghica la 10 decembrie 1774, iar în Iași a ajuns la 1 ianuarie 1775 [61, p. 12-13].

Un mare incendiu s-a produs, potrivit însemnării manuscrise pe un *Apostol* (Iași, 1756) de la biserica Vovidenia din capitala Țării Moldovei la 14 noiembrie 1776, când a ars orașul Iași, informație oferită și de o altă notă scrisă pe un *Ceaslov* (Rădăuți, 1745), din care reiese că a ars și biserica Sfântul Teodor [48, II, p. 260].

Destul de frecvente sunt pentru această perioadă mențiunile despre prezența sau retragerea armatelor ruse din Moldova, unele fiind scrise în perioade ulterioare și datate greșit. Pe o *Psaltire* (Râmnic, 1751) se menționează „di când s-au dus moscalii din Țara Moldovii la let 1772, la luna lui dichevrii și au pus domnu pe Grigore Vodă Ghica, al doile rând” [48, II, p. 211]. Aici ar fi vorba, mai degrabă, de retragerea armatelor ruse de pe teritoriul Moldovei, după pacea de la Kuciuk-Kainargi, semnată la 10/21 iulie 1774, iar Grigore III Ghica este numit domn al Moldovei în luna septembrie 1774 și vine în scaunul de la Iași, abia în februarie 1775. O notă cu un conținut asemănător, care pare să fie datată corect, a fost scrisă pe un manuscris românesc: „de când s-au dus moscalii din Țara Moldovii, îmbla velet atunci let 7283. Și aici au rămas domnu în Țara Moldovii măria sa Gligore Ghica v(oi)e vod” [61, p. 74] și alta din care rezultă că rușii au plecat din Moldova în luna septembrie 1774 [48, II, p. 228]. Grigore, legător de cărți, oferă unele detalii despre această situație pe un *Apostol* (București, 1743), pe care scrie: „când umbla v(e)let 1774 s-au întorsu moscalii la Rusie lor, de la cele mari și groaznice războaie ce au avut cu turcii, făcând pace. Oștile moschicești ajunse(se) pân la Șumla, în Țara Turcească, și din judecățile lui Dumnezeu, s-au împăcat cei mari și vestiți în toată lumea și lăudați împărați” [48, II, p. 221]. Pe *Letopisețul slovenilor...* ms. (1727) un alt anonim precizează unele momente: „1774, iul(i)e, s-au făcut pace între Poarta turciască și între muscali, fiindcă țane pe turci închiși la Șumla di le tăiesă și mâncare din toate zălile” [48, II, p. 226]. Din altă însemnare pe o *Biblie*, neidentificată reiese că Rumeanțev, cu oștile, a părăsit teritoriul Moldovei anterior semnării tratatului de la Kuciuk-Kainargi și s-a stabilit la Movilău [48, II, p. 220]. Un alt autor necunoscut scrie pe un *Ceaslov* neidentificat „di când s-au dus muscali(i) după a trie veniri în Moldova. Leat 7283 <1775> ghenar” [48, II, p. 238, 423].

În timpul celei de-a doua domnii, Grigore III Ghica a încercat o apropiere de Rusia, iar drept urmare Poarta l-a mazilit. Sultanul l-a trimis la Iași pe Kara Hissarli Ahmed Bey, care s-a

oprit în casele „Beilicului” pentru a-l prinde și aduce la Constantinopol, unde trebuia să fie ucis. Grigore III Ghica a încercat să evadeze, însă este asasinat la 1 octombrie 1777 și înmormântat în biserica Sfântul Spiridon din Iași. Contemporanii au fost profund marcați de acest eveniment tragic, dovadă fiind numeroasele însemnări de pe cărțile vechi, care descriu, uneori, în detalii, asasinatul. Pe un *Ceaslov* neidentificat un anonim se referă, mai degrabă la data apariției reprezentantului Porții în capitala Moldovei – 27 septembrie 1776, însă anul corect este 1777 [48, II, p. 258]. Un alt detaliu este scris pe o carte dăruită de însuși Grigore Alexandru Ghica unui necunoscut, din care reiese că domnul a fost asasinat în anul 1777, iar capul i-a „fost purtat prin Constantinopol” [48, II, p. 265]. Numeroase însemnări de pe manuscrise și cărți vechi atestă acest asasinat [48, II, p. 267, 269, 275, 276-278, 401; III, p. 216]. Pe *Istoria Țării Românești* ms. (1777) se menționează că la 1 octombrie 1777 „au vinit un capigi bașa cu poruncă de la Poartă de au mazilit pre Grigori vodă Ghica și la trii ceasuri și giumatati di noapte l-au tăiet la cas(ă)le di(n) Beilic”, iar „pi doamna lui și beizadelile i-au luat și i-au dus la Țarigrad”, „apoi au venit Costandin Muruz voivod, noiembrie 24, di olac, întru întâie domnie a Moldovei”, iar „Grigori Ghica voivod au fost hain, cu nădejde moscalilor”. Ulterior autorul însemnării precizează că „după ci s-au dus capigi-bașa imbrihor Carahigior Zades Ahmed beiu la Țarigrad, au vinit alt turc la rămășițurile lui Grigori vodă Ghica. Tot la acel velet 1777 au mai venit alt turcu, ci-i zice saloahor. Și când s-au dus au luat pi un neguțător, anume Coste Avraam, și altu ce au fost ftori și i-au dus la Țarigrad” [61, p. 300-301].

Pe *Viața și petrecerea sfinților* (Iași, 1682-1686) Ștefan logofăt scrie că la „let 1777 oct(ombrie) 1, sara, la 4 ceasuri de noapte, au tăiet capul mării sale Grigorie Alexandru Ghica voievod de un capegi bașa, lăsând caimacami pe d(umnea)lui aga Vasăle Razu biv vel logof(ăt) i d(umnea)lui Dumitrașco Sturza vel vornic, i Iordachi Balș vel vist(iernic), i d(umnea)lui Manolachi Bogdan biv vel spatar, iar domn măriia sa Constantin Dimitrie Moruz vodă, ce au fost dragoman, și au venit în Iași la nov(e)m(brie) 21, 1777” [48, II, p. 277; III, p. 231]. Pe un *Octoih* (Iași, 1749) de la biserica Sfinții Teodori din Iași, un oarecare Gheorghe, proprietar de carte, precizează că „au venit măriia sa Costandin Dimitrie Moruz voievod, domnul Țării Moldovii, let 1777 noiemb(rie) 24, vineri spre sâmbătă, la 4 ciasuri de noapte” [48, II, p. 277]. De fapt, Constantin Moruz, a fost numit în secret de Poartă domn al Țării Moldovei la 30 septembrie/11 octombrie 1777, însă a ajuns în Iași abia la 24 noiembrie a aceluiași an. Apariția noului domn în Iași a provocat nemulțumiri din partea unor boieri din anturajul lui Manolachi Bogdan, care încă din 1774 pretindea la scaunul țării. De partea marelui vornic Manolachi Bogdan au trecut: marele spătar Ioan Cuza, paharnicul Iordache Darie Dărmănescu, Iordache Cantacuzino spătaru, fostul mare logofăt Roset Bălănescu, căminarul Manolachi Romano. Domnul Țării Moldovei Constantin Moruzi i-a condamnat la moarte pe vornicul Bogdan și pe spătarul Cuza, executați la 23 august

1778 [239, VI, p. 482-483]. Evenimentul tragic a fost reflectat în însemnările martorilor, care aduc și unele precizări. Pe un *Ceaslov* neidentificat un autor scrie „să s(e) știe de cându au tăiet pi Bogdan și Cuza. Leat 7285 <1777> august 18” [48, II, p. 273, 297, 364; III, p. 502], iar pe o *Cazanie* (București, 1768) este menționat că a fost omorât doar vornicul Bogdan la 21 august 1778 [48, II, p. 292]. În alte însemnări sunt descrise unele momente inedite, din care aflăm că decapitarea acestor boieri s-a produs în ziua de 18 august 1778, vineri spre sâmbătă. Boierii au fost ținuti în detenție timp de două săptămâni și ulterior duși „într-un turn în zidul curții domnești” sau „în bașca dennăuntru din curte” și ținuti acolo o noapte, iar Pavăl căpitan de la Cosăuți ot Soroca, care î-și ispășea pedeapsa în temniță „cu pricină de vinovăție călcării de hotar”, a îndeplinit ordinul domnului și boierii au fost executați la „8 ciasuri de noapte”. Din însemnări aflăm că după execuție, capetele, „li-au pus pe laviță la poarta curții, șezându de dimineața păr-la amiazăzi, văzându-le tot norodul”. În zilele următoare, probabil la 21 sau 24 august au fost înmormântați de către Enăcache la „6 ceasuri de noapte” [48, II, p. 292].

Anexarea Bucovinei a început la 31 august 1774, iar în toamna aceluiași an, în iarna și primăvara anului 1775 trupele austriece se aflau în ținuturile Hotin, Cernăuți, Suceava, Botoșani, Roman, Bacău, Neamț [239, VI, p. 683]. Pe un *Antologhion* (Iași, 1726), provenit de la mănăstirea Dragomirna, un autor necunoscut scrie la 22 iulie 1775 că „au intrat neamțul în Țara Moldovei la let 7283 <1775>” [74, p. 68].

Un incendiu mare s-a produs în Iași la 31 martie 1779 „în ziua Învierii Domnului nostru I(su)s H(risto)s”, în urma căruia a ars „Ulița Mari păr-la curti, fiind vodă în biserică” [61, p. 301]. Din altă însemnare, scrisă pe un *Apostol* (Iași, 1756), aflăm despre incendiul de la 14 noiembrie 1776, iar în anul 1781 „în zioa de Sfânta Troița” iarăși a ars capitala Țării Moldovei [48, II, p. 333]. Mai mulți autori de însemnări au notat despre incendiul devastator, care a izbucnit la Iași la 20-21 decembrie 1784 „duminică sara la cinci ciasuri”, iar în rezultat a ars toată curtea domnească, „biserica împrejur, au rămas numai turnul întreg” [48, II, p. 399-400, 406, 407], iar mai târziu, la 1 (12 ianuarie) 1785 domnul Alexandru Mavrocordat (Deli-bei) a fost mazilit și înlocuit cu vărul său Alexandru II Mavrocordat, numit și Firaris (Fugarul) [48, II, 407], din cauza că în ajunul războiului ruso-austro-turc (1787-1792) s-a refugiat la ruși. În această perioadă de grele încercări pentru Țara Moldovei, în timpul când un domn fusese mazilit, iar altul nu a apărut încă în capitală, la 18 februarie 1785 „au arsu odăile mănă(stirii) Frumoasa”, iar câteva zile mai târziu, la 24 februarie 1785 a decedat Mitropolitul Gavriil „în mănăstiri Golăiei, fiindcă în Mitropolie ședea mărie sa Alexandru Ioan Mavrocordat v(oie)vod, fiind curțile domnești arse în acea vreme” [48, II, p. 409, 499]. De fapt, aici este vorba de o datare greșită a morții Mitropolitului Gavriil Callimachi al Moldovei, care a decedat la 24 februarie 1786. În alte note marginale se confirmă că acest ierarh al Bisericii moldovenești a fost înmormântat „cu mare cinste și săbor de toată boierime

și de arhieriei” în biserica Sfântul Gheorghe din Iași, iar în locul lui, sâmbătă 28 februarie 1786, a fost ales Leon, Episcop de Roman, „iar în locul lui Leon s-au făcut Episcop la Roman Iacov arhimandrit, ce era egumen la Barnovschie, grec. Și tot într-acest an, 1786, au murit și el în târg în Focșani și în locul lui s-au făcut episcop Romanului, Antonie, la l(eat) 1787” [48, II, p. 429, 443, 446, 456]. Pe o *Cazanie* (București, 1768) Colțatu logofăt scrie că „au venit vlădica de la Moldova și au murit în Focșani și l-au îngropat la Precesta, leat 7295 <1787>” [48, II, p. 436].

Pe un *Penticostarion* (București, 1743) un preot de la biserica Sfântul Nicolae din Iași scrie că la 6 octombrie 1781, miercuri, a venit la Iași patriarhul Ierusalimului Avramie „ș-au intrat în Sf(â)ntul Sava” [48, II, p. 343], iar potrivit altei însemnări scrisă de Nicolae protopop ot Focșeni, patriarhul Ierusalimului Avraam a decedat „într-o marți, la 9 ciasuri din zi, la let 1783 maiu 23 dni” [48, II, p. 374].

Referitor la pribegirea domnului Alexandru II Mavrocordat în Rusia, mai mulți contemporani oferă, prin însemnări, unele detalii destul de interesante și sugestive uneori pentru istorici. Pe un *Minei pe luna februarie* (Râmnic, 1779) un proprietar de carte scrie că „la anii 1787, ghen(ar) 26, marți noapt(i), spre mercur(i) la 5 ceasur(i) de noapte, au prighețit Alexandru vod(ă) Mavrocordat în Țara Moschicească”. Din altă însemnare aflăm alte precizări din care reiese că după mazilire domnul a stat în Iași 53 de zile și în seara zilei de 26 ianuarie 1787 a fugit în Țara Moschicească, luând cu el pe marele cămăraș Costache Flondor și „cu câțva din curtezani, sluji credincioase ale sale, lăsându-și pe doamna sa, Zamfira, în casele mitropoliei, că acolo șidea domnia sa, fiind curțile domnești arse”. Conform altei mărturii, doamna Zamfira a rămas la sora ei Soltana. Domnul a trecut râul Nistru „la un loc în ținut Orheiului”, mai jos de localitatea Rașcov. Boierii au auzit despre fuga lui Alexandru II Mavrocordat abia a doua zi, când au trimis pe doi dintre ei ca să-l ajungă, însă nu au reușit, iar în fuga mare „au crăpat pe drum 8 cai” [48, II, 449-450, 466].

Războiul ruso-austro-turc (1787-1792) este semnalat destul de frecvent în însemnările proprietarilor de cărți. Ca rezultat al unei situații încordate la 12 august 1787 otomanii declară război Rusiei. Începutul războiului s-a suprapus pe urcarea în scaunul Țării Moldovei a lui Alexandru Ipsilanti (1787-1788), care a fost adeptul coalizării cu Austria [222, p. 311], stat care s-a implicat în război de partea Rusiei. Pe un manuscris slavon un autor de însemnare scrie cu datare greșită că la „1786 avg(ust) 5, s-au început războiu, athomaniceasca Poartă cu Poarta rusească i chesaricească” [61, p. 76], iar pe un *Ilie Miniati*, neidentificat este indicată data începutului confruntărilor între otomani și ruși: 7 aprilie 1787 [48, II, p. 453]. Pe un manuscris românesc data începerii războiului este mai aproape de realitatea istorică: „la anul 1787 avgust 15, au venit veste la Ieși, precum că s-au stricat pace și au început a treci turci în sus să să bată cu moscalii”, iar un alt autor menționează că „s-au închis solu în Țarigrad” [48, II, p. 457]. Dintr-o

însemnare constatăm că „în zilele acestui Alexandru vodă Ipsila(n)t au venit și hanul Șain Gherei până la Prut și au șezut pin satele de pi malul Prutului 6 săptămâni, până ce au venit Pap(a)gi bașa și așa au purces spre Țarigrad, 1787 mai 18” [48, II, p. 466]. Preotul Efrem din Răzoaie scrie după 1811 pe un *Evhologhion* (Brașov, 1811) că mitropolia a ars la 20 ianuarie 1788 [48, II, p. 290].

O situație critică s-a creat în anul 1787, în nordul Moldovei, în preajma Târgului Neamț, când și-au făcut apariția armatele otomane, iar în mănăstirea Neamț s-au refugiat un număr mare de bejenari. După mai multe așteptări, otomanii s-au retras, iar oamenii au ieșit din mănăstire [48, II, 443-444]. Contemporanii acestor evenimente consemnează unele atrocități comise de armatele străine, care au invadat teritoriul Țării Moldovei. Pe un manuscris se menționează că la 14 octombrie 1787 „s-au tăiat trei frați de turci, la vii la Nicorești” [48, II, p. 458]. În anul 1791, la 11 septembrie, „gioi la 5 ceasuri din zi”, în mahalaua Sfântului Atanasie din Iași, un rus pe nume Carasir, l-a omorât pe Ioan Nanul, un tânăr de 25 de ani, căsătorit. Din însemnare mai reiese că oamenii au rămas stupefiați de această întâmplare, iar cneazul Potiomkin „nici o răsplătire n-au făcut ucigașului, care fără-de nici o vinovăție l-a omorât” [48, II, p. 504]. Pe un *Penticostarion* (București, 1768) un autor necunoscut scrie că „au mers nemții la Focșani și au tăiet câțiva turci și pre unii au luat robi (1788-1789 – n.n.)” [48, II, p. 464].

Situația creată la hotarul de est al Țării Moldovei în această perioadă este descrisă de vornicul de poartă Dumitrachi Meleghi pe un *Triodion* (Râmnic, 1782): „Să s(ă) știe de când m-am însurat și am luat pe Bălașa, fiica dumisale căpit(an) Ioan Strătan din satul Ineștii ot ținut(ul) Orhei(u)lui. La un loc am făcut nunta, fiind vremile tulburate, și era la satul Cobălile de la ținut(ul) Sorocii un Aslan Gherei sultan și cu treisprezăci sultan(i) cu tătarii lor, și la târgul Bălții un pașă, și la Movilău un Hagi Ali Beiu Cara Osman Olu cu oștili, și la târgul Soroca tij, și la târgul Roșcovului, și multă supărari și necaz au tras oamenii și multe sate s-au stricat, și era domnu, mărie sa Alexandru Ioan Ipsilantie v(oie)vod la let 1788, ghenar 9. Și tot într-acist an și lună, ghenar 27, gioi sara, înspre vineri, la 3 ceasuri di noapte au arsu casile Mitropoliei din Iași, undi șide mărie sa vodă. Și tot întracest an, sânbătă, la 9 ciasuri de zi, april 8 zile au intrat nemțai în Iași, de au luat scaun(ul) Moldovei și au prins și pe domnul Alexandru Ioan Ipsilant v(oie)vod și l-au dus nemțai încotru la țara lor, și mai mare comandir al oștei nemțăști au fost dumn(ea)lui polcovnecul fon Fabric și pesti câteva zile s-au făcut ghinăral” [106, p. 263]. Despre acest eveniment scrie și Vasile Blănar din Vaslui, care precizează despre domnul Alexandru Ipsilanti că „l-au luat nemții de la Ieș(i)” [48, III, p. 210, 216 ; IV, p. 129, 542]. Aceeași informație poate fi citită pe un *Evhologhion* (Iași, 1749), de la mănăstirea Hârbovăț, cu datarea evenimentului la 4 aprilie 1787.

Dumitrache Meleghi a dorit să lase posterității știrea privind căsătoria sa cu Bălașa, fiica boierului Ioan Strătan din Inești, eveniment care s-a produs când erau „vremile tulburate”, în timpul războiului ruso-austro-turc, explicate prin aflarea în diferite localități din partea de est a

Moldovei a unor trupe străine. Informația respectivă se îmbină destul de articulat cu evenimentele istorice produse în această perioadă. Coroborând faptele descrise de vornicul Meleghi cu datele documentare, ne convingem că acest boier era destul de bine informat cu situația politică din Țara Moldovei, or, evenimentele redată de el s-au produs în realitate și sunt semnalate de acesta cu mare precizie.

Pentru a descifra cele relatate de Dumitrache Meleghi este necesar de a face referire la situația politică creată la hotarul de est a Moldovei în ajunul declanșării războiului ruso-austro-turc, care a început concomitent cu urcarea pe tronul Țării Moldovei a lui Alexandru Ipsilanti. Așadar, căsătoria sa cu Bălașa a avut loc în perioada când Moldova era supusă unor grele încercări în timpul scurtei domnii a lui Alexandru Ipsilanti, care a domnit de două ori în Țara Românească (1774-1782 și 1796-1797) și o dată în Moldova (1787-1788) [273, p. 14]. Prima lui domnie în Muntenia s-a sfârșit la 4 ianuarie 1782, în rezultatul evadării mai întâi în Transilvania, și apoi în Muntenia a celor doi fii ai săi, Constantin și Dimitrie. Folosindu-se de moment, rivalii domnului l-au învinuit că acesta personal și-ar fi îndemnat feciorii să treacă în Austria. Și astfel, Alexandru Ipsilanti va cere demisia în fața Porții Otomane la 26 ianuarie 1782. În 1787 la 15 ianuarie, fiind sprijinit de Austria acesta va prelua scaunul Moldovei, moment în care se acutizează relațiile ruso-otomane, iar ulterior se va declanșa războiul ruso-austro-turc din 1787-1792. În Moldova Alexandru Ipsilanti a domnit o perioadă relativ scurtă - un an și aproape trei luni de zile, timp când a dus o politică de apropiere de Austria [332, p. 14].

Prima fiică a lui Dumitrachi Meleghi s-a născut în aceleași timpuri tulburate de războiul ruso-austro-turc, la 21 octombrie 1788, or, Dumitrache Meleghi cu această ocazie surprinde un crâmpei din evenimentele care au coincis cu nașterea fiicei sale. Autorul notițelor face referire la unele personalități din armata rusă, care s-au manifestat în luptele desfășurate pe teritoriul Moldovei. La Orhei se aflau garnizoanele rusești în frunte cu generalul I. P. Saltykov, care fusese trimis de P. A. Rumeanțev-Zadunaiskii spre Hotin, în ajutorul armatelor austriece. De altfel, P. A. Rumeanțev-Zadunaiskii era în fruntea Armatei Ucrainene, care urma să asigure legătura între armata austriacă cu cea rusă numită „de Ekaterinoslav”, condusă de cneazul G. A. Potiomkin-Tavriceskii. Rumeanțev-Zadunaiskii a divizat armata Ucraineană, pe care o conducea în patru corpuri: primul, și cel mai important era sub conducerea personală; al doilea era condus de I. P. Saltykov; al treilea - de I. K. Elmpt și ultimul de generalul M. F. Kaminskii [360, p. 1-99]. Ultimii doi generali, M. F. Kaminskii și I. K. Elmpt au trecut Nistrul la 13 iunie 1788 și s-au stabilit în preajma satului Șuri, de unde s-au deplasat spre Iași [375, p. 88]. Pe o *Cazanie* neidentificată din satul Cățăleni (Lăpușna) se menționează că iarna anului 1788 a fost foarte geroasă și grea pentru populația Moldovei. Din aceeași notă aflăm că în luna decembrie 1788 a decedat în satul Gangura

„ficiorul hanului împreună și tătar(i) mulț(i)”, care a fost transportat la Bender, însoțit de doi preoți din Gangura [48, II, p. 472].

Pe un *Miscelaneu* ms. (1791-1793) se atestă o confruntare militară între austrieci și turci la Botoșani la 11 martie 1788 [48, II, p. 538]. În momentul intrării trupelor austriece în Iași, la 8 aprilie 1788, domnul Moldovei și curtea sa au trecut de partea acestora, moment confirmat și în cronica lui Nicolae Stoica de Hațeg [41, p. 253]. Vornicul de poartă Dumitrache Meleghi oferă informații și mai exacte, specificând că „tot într-acest an (1788 – n. n.), sâmbătă, la 9 ciasuri de zi, april 8 zile au intrat nemțai în Iași, de au luat scaun(ul) Moldovei și au prins și pe domnul Alexandru Ioan Ipsilant v(oie)vod și l-au dus nemțai încotru la țara lor, și mai mare comandir al oștei nemțăști au fost dumn(ea)lui polcovnecul fon Fabric și pesti câteva zile s-au făcut ghinăral”. Aici se impun câteva precizări. Domnul Moldovei a cerut personal să fie luat prizonier de austrieci pentru a nu se compromite în fața turcilor. „Polcovnecul fon Fabric”, despre care amintește vornicul de poartă Meleghi este colonelul austriac Fabri care a fost trimis de Coburg în fruntea unui detașament de husari austrieci cu scopul de a ataca garnizoanele turcești din capitala Moldovei, și care l-a luat „prizonier” pe Alexandru Ipsilanti [369, p. 341-342]. Ca și confirmare a acestui eveniment este altă însemnare pe o *Liturghie* (București, 1765) în care se precizează că „la v(ă)leat 1788 ap(rilie) în 8, viind oastea nemțască, au luat pe Alexandru vodă Ipsilant, în Sâmbăta lui Lazăr“, iar pe un *Ceaslov* (Mănăstirea Neamț, 1835), un autor care la o perioadă ulterioară admite că domnul a fost dus la Brașov [48, IV, p. 129]. Pe o *Psaltire* (Iași, 1743) de la biserica din satul Boțoaia, jud. Vaslui se precizează că „la iunie 20 (1788 – n.n.) au fugit nemții de la Iași și în 22 tot a lui iunie au intrat turcii și tătarii în Iași și hanul dinpreună cu pașii au tăbărât cu oștirile împrejurul Iașilor” [48, II, p. 465, 467, 469; IV, p. 561], știre confirmată și în alte însemnări vechi [48, III, p. 210-211; IV, p. 542, 551, 562]. Dintr-o altă însemnare aflăm că la 18 mai 1788 „au venit nemțai la Focșani și s-au bătut cu turcii la Codru Meiului” [48, IV, p. 492]. Pe niște *Pilde folozofești* (Târgoviște, 1713) se admite apariția trupelor rusești în Moldova la 15 august 1788 [48, II, p. 514]. În luna septembrie a aceluiași an au avut loc ciocniri între otomani și austrieci, afirmație care reiese din altă notă pe un *Ilie Miniati*, potrivit căreia într-o zi de luni, 18 septembrie 1788 „au ieșit turcii cu pașa lor Țâr-Ali, din cetatea Hotinului, și au intrat nemții în Hotin”. În această notă este semnalată bătălia de la Hotin, dintre austrieci și otomani din 30 aprilie 1788 [48, II, p. 471].

Politica internă a lui Alexandru Ipsilanti a fost apreciată de contemporani, pentru că a existat înțelegere între domn și boieri: „și era într-aceasta, la acea vreme, mare împărechiere între boiari și între domni și nu să știe la cât ar rămâne potrivirea aceia” [48, II, p. 480].

În aceste vremuri grele pentru istoria politică a Țării Moldovei a decedat Episcopul de Rădăuți Dosoftei Herescu, iar un autor necunoscut scrie pe un *Ilie Miniati* despre acest eveniment, aducând și unele precizări: „să s(e) știe de când au răpusat preosfinția sa părintele Dosofteiu,

vlădica de Rădăuți(i), la veleatu de la Hristos 1789 ghenari 22, într-o zi de luni, dimineață, și s-au îngropat într-o zi de vineri, ghenar 26, în Cernăuți, în biserica Herescului” [48, II, p. 474, 475; III, p. 521].

Un autor de însemnare, Petrache din Iași, scrie pe un *Miscelaneu* ms. (cca 1825-1826), când avea vârsta de 30 de ani, despre momentele dificile din timpul domniei lui Emanuel Giani Ruset (iulie 1788 – martie 1789): „1788, când s-au bătut nemții cu turcii în Moldova, fiind hanul cu tatarii și cu turcii și Manole vodă domn în Moldova, carii îndată au venit și moscalii în Moldova de au șezut 4 ani și opt luni” [48, III, p. 629]. Pe un manuscris românesc este scrisă o informație din care aflăm că în anul 1789 „au venit hanu în Hotin” [48, II, 473, 475]. Un *Triodion* (Râmnic, 1761), fără filele de început a fost scris de Gheorghie Evloghi la 2 februarie 1789 „fiind la acea vreme oaste moschicească aicea în Iași, cum și în toată Țara Moldovii” [48, II, p. 476]. Un *Pateric* ms. (1789) a fost scris după 23 aprilie 1789, când „era mare tulburare de nemți și s-au făcut mare scumpete” [48, II, 479].

Pe o *Psaltire* (Râmnic, 1779) este scris că în anul 1790, când a fost un cutremur „au iernat muscalii în satul Hințăști”, ceea ce a constituit o grea povară pentru locuitorii acestui sat. Iarna anului 1790 a fost foarte geroasă în Moldova, ceea ce a agravat situația și mai mult [48, II, 485, 486, 487]. O însemnare scrisă în 1794 face referire la prezența armatelor austriece pe teritoriul Moldovei, din care desprindem și atitudinea negativă a populației față de austrieci: „din vremi când era țara supărată de oste nemțului, care întâmplându-să într-ace vreme di ierna dragoni la noi în Marginen(i)” [48, II, p. 451].

După plecarea lui Emanuel Giani Ruset din scaunul domnesc de la Iași este numit Alexandru Moruzi (martie 1792 – 30 decembrie 1792/10 ianuarie 1793), fiul lui Constantin Moruzi. Venind în Moldova este nevoit să se oprească o vreme la Roman, pentru că în Iași se aflau trupele rusești [239, VI, p. 489-490]. Această situație este surprinsă de Mihalachi Vartic, care scrie la 20 martie 1792 „de când s-au dus măriia sa vodă Alexandru Dumitru (sic!) Moruzi voivod la Romanu, șazănd aici în Iași moscalii” [48, II, p. 512-513]. După o perioadă scurtă de timp Alexandru Moruzi este trecut în Țara Românească, iar în Moldova a fost trimis Mihai Suțu (30 decembrie 1792/10 ianuarie 1793 - 25 aprilie/6 mai 1795), moment care este semnalat în două însemnări de un conținut scurt [48, II, p. 524, 526, 563].

Mihalachi Vartic scrie o notă potrivit căreia la 7 octombrie 1791 a decedat cneazul Potiomkin, „fiind comandir al oștilor împărăției rusăști”, iar în locul lui a fost numit „graf Bezborodi de au săvârșit pace cu Poarta împărățaii otomanicești” [48, II, p. 511]. Așadar, decesul lui Potiomkin survine în timpuri grele, când Țara Moldovei se afla sub dominație străină: o parte sub ocupație militară rusă și alta sub cea austriacă. Tratatul de la Iași din 28 decembrie 1791/9 ianuarie 1792 a fost semnat de contele Aleksandr Andreevici Bezborodko, care devine ministru

plenipotențiar la încheierea acestei păci. Feldmareșalul Potiomkin a decedat în Basarabia, când se întorcea spre patrie. În amintirea lui a fost scrisă o relație în proză, probabil, de către boiernașul Gheorghe Nacul, în care Potiomkin este numit *sfetliș*, adică prealuminat [239, VI, p. 797]. Împrejurările morții și înmormântării lui Potiomkin sunt descrise într-o însemnare pe un *Ceaslov* neidentificat: „să s(e) știe de cându s-au bolnăvitu Grigori Alexandruvici Svetliș și au și murit piste Prut și l-au adus mort în Ieș, duminică, și l-au ținut în casili hatmanului mortu 9 zile și l-au adus di acolo, la Golie, cu mar(e) țărămonie, car(e) nu s-au fostu mai văzut nimi în lumi, la velet di la Hristos 1791 oct(ombrie) 13 și di la Adam 7300 oct(ombrie) 13” [48, II, p. 505]. Precizăm de asemenea că G. Potiomkin a încetat din viață în marginea satului Rădenii Vechi (raionul Ungheni), unde a fost instalat în anul 1792 de contesa Branițkaia, un stâlp (numit *Stâlpul lui Svetliș*), care s-a ruinat, iar mai târziu a fost ridicat un obelisc din piatră de calcar cu înălțimea de 13 m, alături de care se află o piatră sculptată cu o inscripție comemorativă despre acest eveniment [101, p. 180].

Pe un *Minei pe luna mai* (Râmnic, 1780) există o mențiune sumară despre pacea de la Iași, semnată la 28 decembrie 1791/9 ianuarie 1792 între Împériul otoman și Rusia, în urma căruia au fost stabilite hotarele între aceste două mari imperii pe cursul inferior al Nistrului, iar influența politică a Rusei în această regiune a crescut semnificativ [239, VI, p. 622]. Autorul acestei însemnări datează greșit evenimentul cu luna mai. Însemnarea a fost transliterată de două ori în mod diferit și sunt sesizate unele diferențe de conținut [48, II, p. 514].

În însemnări sunt menționate și ultimele evenimente din cadrul războiului ruso-austro-turc, mai ales mișcările de forțe pe teritoriul Țării Moldovei. Pe un *Miscelaneu* ms. (sf. sec. XVIII) se amintește de „anul 1792, când au luat moscali Hotinu, bătând pe turci și au intrat în Moldova” [48, II, p. 509]. În timpul retragerii armatelor ruse, în anul 1792, „m(i)ercuri înspre joi din săpt<ămâna> ce luminată”, a ars Chișinăul [105, p. 283]. Pe o *Liturghie* (Iași, 1759) un autor anonim menționează la 23 aprilie 1792 că „s-au dus moscalii din Țara Moldovei în zioa de Sfânt Ghiorghi și au rădicat hărfan volinter și au trecut Nistru” [48, II, p. 513].

Autorii notelor scriau, nu doar despre evenimentele din Țara Moldovei, dar și din statele vecine. Un autor necunoscut, făcând referire la dezmembrarea Poloniei, scrie „de când au luat moscalii Țara Leșască supt stăpânire Moscalului, fiind în Țara Leșască craiu Panatovschi” [48, II, p. 509]. O altă notă aduce unele precizări potrivit cărora armatele rusești, au trecut Nistrul pe la Dubăsari și pe la Movilău în Țara Leșască la 13 mai 1792 „cu mult război ș(i) vărsare de sânge” [48, II, p. 514-515].

Din mai multe însemnări pe manuscrise și cărți vechi se poate preciza că Paisie Velicicovschi de la Neamț a decedat la 15 noiembrie 1794 „în miercurea primei zile din postul Nașterii lui Hristos” și „sâmbătă i-au pus moaștele în mormântul său”, în biserică „de-a dreapta cum întri, lăsând după sine aproape de 400 de ucenici”. Pe un *Miscelaneu* ms. (1811) sunt

prezentate alte detalii despre această personalitate marcantă, din care reiese ca Paisie Velicicovschi a murit „la anul 1794 noiembrie în 15 zile, miercuri la 11 ceasuri din zi, fiind de 73 de ani fără o lună și aproape de 50 de ani tot egumen și stareț” [48, II, p. 290]. Din aceste date reiese că Paisie Velicicovschi s-a născut în luna decembrie a anului 1721. Ulterior, „în luna lui dechemvrie, în 14 zile, s-au rădicat stareț și arhimandrit părintele nostru ieroshimonahul Sofronie, cu alegerea a tot soborul și cu blagoslovenia mitropolitului chir Iacov, de chir Vinăiamin episcopul Hușului” [48, II, p. 550-552].

Există câteva însemnări despre momentul tragic din viața Mitropolitului Moldovei Iacob Stamati (1792-1803), care la 16 martie 1796 a fost înjunghiat de un calic Toader Puțuntică. Din însemnare rezultă că mitropolitul se afla în Curtea Domnească „și calicul fiind acolo au dat cu cuțitul tocma prin brâu, duminică la 7 ceasuri din zi, martie 16”. În ziua următoare, luni, calicul a fost chemat în fața judecății, iar arhieriei, domnul Alexandru Callimachi și boierii i-au aplicat pedeapsa capitală, „l-au dat ca să-l taia în cinci bucăți”, iar părțile corpului au fost puse în văzul lumii în diferite colțuri ale Iașului: „capul în Ulița Mare, iar o parte au pus-o la Cerdacul lui Frențău, iar o parte au pus(-o) la Păcurar, iar o parte au pus(-o) la Albinețu, iar o parte au ce(rut) la Tătăraș”. Câteva zile mai târziu, la 22 martie 1796, un autor necunoscut scrie despre înjunghierea Mitropolitului Iacob Stamati, însă menționează că „nu o fi nimică”, afirmație din care reiese că înjunghierea nu a fost atât de gravă. Teodor Vârnăv scrie într-o notă pe un *Ceaslov* (Iași, 1797) că trupul asasinului, numit Toadir Cheiribău, a fost tăiat în patru părți și pus în patru locuri ale târgului Iași. Pe un *Miscelaneu* ms. (1802) sunt oferite de Mihălachi Vartic alte detalii despre această întâmplare. Autorul notei scrie că mitropolitul se afla în Divan gospod, iar după obicei duminica mergea „la Spătărie”, „la café” și că acest Toader, pe care îl numește Cheribojoi și Puțântel era „om a Metropoliei” și că la judecată domnul „e-u dat vro 4 buzdugani”. Motivul care a servit lui Toader Puțântel pentru a recurge la o astfel de infracțiune a fost „strâmbătățali ce i s-au făcut la giudecată”, iar drept urmare „e-u tăiet cap(ul) și trupul în 4 bucăți și l-au pus la răspântii” [48, III, p. 5, 6, 21, 150, 155, 167].

Pe *Istoria Americii* ms. (sec. XVIII) un proprietar de carte a scris că la „<1796> mai 16, la 4 ceasuri, au răposat Antonie episcopul Romanului” [48, III, p. 8], ierarh care a venit la cârma acestei eparhii în timpuri extrem de grele, după moartea Episcopului Iacob grecul (1786 martie – 1786 25 octombrie), când episcopia a rămas cu datorii enorme, din cauza abuzurilor fostului ierarh și al persoanelor din anturajul său [299, p. 246-252].

Într-o cronică (*Istoria Țării Românești* ms.) un autor necunoscut scrie că „la let 1799 mart(ie) s-au mazilit marie sa Alexandru Ioan Calimah voievod. Și au îmbrăcat ca(ftan) de domnie mărie sa Costandin Ipsilant voievoda” [48, III, p. 502-503]. Un autor necunoscut scrie pe un *Minei pe luna iunie* (Râmnic, 1780), de la biserica cu hramul Sf. Paraschiva (Miticul Maicilor) din Iași

„de când au venit domn la Țara Moldovei Costandin vodă, fiul lui Alexandru Ipsilant v(oi)e vod. 1799” [48, III, p. 38], iar pe un *Dicționar* ms. (1802) sunt expuse câteva detalii despre timpul și consecințele mazilirii lui Constantin Ipsilanti: „1801, 22 iunie, sâmbătă, s-a întâmplat mazilia domnului Moldovei, fiul lui Ipsilanti, beizadea Constantin, și s-au făcut domn dragomanul cel mare, Alexandru Suțu, și mare dragoman s-a făcut beizadea, fiul lui Callimachi” [48, III, p. 120]. Unele însemnări aveau un conținut modificat, probabil, fiind scrise din auzite, sau la o distanță mare timp de la producerea evenimentului. Pe *Cazaniile lui Ilie Miniati* (București, 1742) a fost însemnat „de când s-au schimbat domnie, anume Alexandru Niculai Suțul, leat 1802, iunie 2 și s-au făcut răzmeriță”. Precizările ce se impun aici sunt cele care se referă la data înlăturării de la putere a domnului Alexandru Suțu, eveniment care s-a produs în luna septembrie 1802. Această însemnare este valabilă, mai degrabă, pentru Țara Românească, deoarece face referire la plecarea din Iași spre București a lui Alexandru Suțu în luna iunie 1802 pentru a prelua puterea celor două țări românești, la insistența Porții, pentru că unchiul său, domnul Țării Românești împreună cu unii boieri au fugit în Transilvania [153, p. 283]. Această situație este completată și confirmată de altă notă manuscrisă, din care rezultă că „În anul 1802 iunii 15 au fugit Calimah vodă de la București în (Țara) Nemțasca și s-au bejenit Bucureștii și au mers Nicolai Suțu voievod den Moldova și au așăzat țara” [80, p. 168]. Mihălachi Vartic căpitan scrie pe o carte veche că „la let 1802 săpt(emvrie) 20 s-au mazălit mării sa Alexandru Neculai Suciul voivod. Și s-au făcut în loc domnu măriia sa Alexandru Costandin Muruz voivod, cu a doao domnii la Moldova” [61, p. 26].

Moartea Mitropolitului Iacob Stamati al Moldovei (1792-1803) este un subiect care, se pare, a marcat societatea românească din Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Pe un *Miscelaneu* ms. (începutul sec. XIX) se precizează că ierarhul a răposat la „let 1803 martie 10, la 9 ceasuri de noapte, luni înspre marți” [80, p. 168], iar „La let 1803 mart(ie) 19, gioi s-au făcut mitropolit Moldavii pe preosfinție sa părintele Veniamin” [48, III, p. 158].

Mazilirea domnilor Moldovei și Țării Românești – Alexandru Moruzi și Constantin Ipsilanti – de Poarta otomană în anul 1806 este semnalată în două însemnări. Acești domni au căzut pradă tratatelor dintre Napoleon I și Selim III, ignorând interesul Rusiei în această regiune [158, p. 274]. Pe *Ortodoxos omologhia* (Olanda, 1767) este scris că mazilirea lui Alexandru Moruzi s-a făcut la 16 iulie 1806, iar a lui Constantin Ipsilanti la 25 august 1806 [48, III, p. 213].

Un eveniment de mare rezonanță în întreaga Europă a fost pătrunderea trupelor rusești pe teritoriul Moldovei în anul 1806, înregistrat de mai mulți contemporani, care au însemnat „când au trecut moscalii în Moldova la anul 1806 noiembrie 25” și că „au trecut pe la Movilău la Moldova” [48, III, 216-218]. Deosebit de numeroase sunt însemnările manuscrite despre mișcările de forțe și comportamentul armatelor străine aflate pe teritoriul Moldovei în perioada 1806-1812 [48, III, p. 222]. Un rezumat al acestor evenimente a fost scris de Iordachi dascalul pe un *Minei pe*

luna noiembrie (Buda, 1804), din care reiese că „au venit moscalii în Moldova de au făcut războiu cu turcii, în rândul a triia oară, au venit la veleatul 18(0)6 în luna noiembrie 30 zile, la praznicul Sfântului Apostol Andriu cel întâi chemat. Și au fost în Moldova șase ani de zile, întru cari, după trecirea acestor ani s-au făcut și paci la anul 1812 aprilie 23 de zile, la praznicul Sfântului Mari Mucenic Gheorghe...” [48, III, p. 305]. Există numeroase însemnări în care proprietarii de cărți au semnalat momentul anexării Basarabiei din 1812. Pe un *Miscelaneu* ms. (1810) se menționează „de când s-au dus moscalii din Țara Moldovii, în anul 1812, la sfârșitul lunii lui avgust, și au rămas Prutul hotar” [48, III, p. 304], iar un alt proprietar anonim scrie din localitatea Stanca că „la anul 1813 octomvrie 1813 s-au făcut gubernia Basarabiei, puindu-să hotar Prutul” [61, p. 90].

Este consemnată în însemnări vizita la Chișinău a țarului rus Alexandru I (1801-1825) în primăvara anului 1818, care potrivit informațiilor s-a aflat doar 20 de ore și de asemenea moartea acestui, care potrivit însemnărilor „la 18 noiembrie 1825 au murit preînățlatul împărat Alexandru al Rosiei, așadar 20 de ani după bătaie ce s-au întâmplat la Austerliț în Bohemia” [54, p. 58].

Sunt relatate unele detalii despre începutul epidemiei de ciumă în anul 1919, când „la zioa întâi a lunei lui octomvrii au dispărțit cu becheturi mari margene ținutului Orheiului di a Sorociei, atâta cât nu pute să treacă necicum în sus sau în jos” [48, III, p. 460].

În însemnările de pe cărțile vechi sunt consemnate valoroase informații istorice despre evenimentele din 1821 provocate de mișcarea eteristă [48, III, p. 485, 486, 491-493, 499, 501, 502, 508, 510, 511]. Se face referire atât la aspectul politic, cât și la cel social. Există numeroase relatări despre exodul populației din Moldova din dreapta Prutului în Basarabia, „când norodul, di frica turcilor, tot au fugit pe la Sculeni și Țuțora în Basarabia, precum și mitropolitul Veniamin”, realități consemnate și în documentele timpului. Despre fuga Mitropolitului Veniamin Costachi la 26 februarie 1821 prin Costuleni la moșia sa de la Colicăuți există numeroase însemnări manuscrise, potrivit cărora ierarhul a dăruit bisericii cu hramul Sfântul Dimitrie din această localitate cărți bisericești [54, p. 141, 147-148, 157, 159, 201]. Este de precizat că în urma acestor evenimente în Basarabia s-a stabilit un număr foarte mare de populație care s-au aflat în pribegie pe aceste pământuri pe timpul desfășurării mișcării eteriste, însă există note și despre revenirea acestora la locurile de baștină [48, III, p. 541].

Aceste însemnări pot fi considerate adevărate pagini de cronici, documente de caracter narativ. Deși nu constituie ultimul adevăr, ele confirmă sau completează informația istorică cunoscută. Autorii însemnărilor, de cele mai multe ori, erau martorii evenimentelor despre care au scris, sau copiau din alte surse, notau din auzite informația pentru „a nu se uita”. Tematica abordată în însemnări este destul de variată, autorii scriind despre evenimentele, faptele sau întâmplările de care au fost marcați direct sau indirect, timpuri anevoioase, perioade de domnie, greutățile suportate în războaie sau confruntări militare, prezența pe teritoriul Țării Moldovei a armatelor

străine, devastări, incendii, ani grei, epidemii, activități cotidiene etc. În mare parte aceste însemnări, coroborate cu izvoarele documentare sau cronicile, oferă o informație veridică și conformă de multe ori cele relatate de documentele istorice, iar alteori prezintă detalii inedite pe care istoria le cunoaște în mai mică măsură.

5.2. Cutremure de pământ

Se afirmă, pe bună dreptate, că în natură nu există un fenomen mai înfiorător, care să producă panică în rândul populației, decât un cutremur puternic. Cele mai multe seisme de natură tectonică din spațiul românesc își au focarul la Curbura Carpaților, în zona Vrancei, la adâncimi cuprinse între 60 și 300 km, numite *intermediare*. Există însă și cutremure *superficiale* sau *normale*, cu focarul până la 60 km adâncime, care se fac simțite în mai multe zone ale spațiului românesc și sunt mai numeroase decât cutremurele *intermediare* [147, p. 208-209]. Prin urmare, Vrancea este sursa principală a cutremurelor de pe teritoriul românesc și, uneori, din regiunile învecinate.

Cutremurele de pământ simțite în spațiul moldav au fost consemnate pentru prima dată în *Cronicile slavo-române* din secolele XV-XVI [37] și de cronicarii Grigore Ureche și Miron Costin [38]. Interesul oamenilor de știință din spațiul românesc pentru aceste fenomene apare spre sfârșitul secolului al XIX-lea prin contribuțiile lui Ștefan C. Hepites [167], urmate de cele ale lui Grigore Ștefănescu [167] și Victor Anestin [167], iar mai târziu de cea a lui Ion Atanasiu [110, 167], Florian Dudaș [191], Paul Cernovodeanu și Paul Binder [147], Marieta Adam Chiper [150], Constantin Mihailescu [269].

Una dintre principalele surse pentru completarea spectrului de informație despre cutremurele de pământ o constituie însemnările vechi de pe manuscrise și tipărituri. Uneori sumare, făcute pe spațiile curate ale foilor cărților, mai mult din necesitate, pentru că hârtia era la mare preț, aceste note sunt valoroase pentru că prin mijlocirea lor se pot identifica momente din istoria noastră, pe care alte categorii de izvoare nu le prezintă. Cercetate și valorificate, aceste însemnări pot fi încadrate în rândul surselor, care contribuie la întregirea istoriei, la explicarea unor fenomene necunoscute.

În acest compartiment al lucrării ne-am propus să prezentăm în ordine cronologică cutremurele de pământ atestate în însemnările de pe cărțile vechi cu circulație în spațiul românesc de la est de Carpați în secolele XVI-XIX, cu atât mai mult că asemenea subiect nu s-a bucurat de atenția cuvenită în știința istorică din Republica Moldova, el lipsind din lucrările de sinteză, dar și din cercetările speciale [206, p. 155]. În acest context precizăm ca am utilizat și alte surse în care acest fenomen a fost consemnat sau chiar descris.

Primele știri despre un cutremur de pământ cu manifestări în Țara Moldovei sunt scrise de *Cronica moldo-germană* și *Letopisețul de la Putna*, informație preluată și reprodusă de Grigore

Ureche, în care cronicarul menționează că la 29 august 1471 „fu cutremur mare de pământu peste toată țara, în vremea ce au șezut domnul la masă, la prânzu” [38, p. 43]. Cutremurul a fost de origine vrânceană, a avut o magnitudine de 8,5°, s-a produs la ora 11 și a provocat mari distrugerii în întregul spațiu românesc [147, p. 219, 229]. În aceeași sursă întâlnim o informație sumară despre un semn, care s-a arătat pe cer la 8 noiembrie 1516, urmat imediat de un cutremur de pământ: „curându după același semnu, într-aceiași lună, au fostu cutremur mare de pământu, într-o luni” [38, p. 70]. Prin urmare, cutremurul de pământ nu poate fi datat cu 8 noiembrie 1516, așa cum se consideră uneori [285, p. 98], dar mai târziu, într-o zi de luni a lunii noiembrie 1516, adică după alte surse, cutremurul s-ar fi simțit la 24 noiembrie 1516 [147, p. 229, 230].

Însemnările de pe cărți nu păstrează prea multă informație despre cutremurele din secolul al XVI-lea atestate în Moldova, însă potrivit unor argumente convingătoare cutremurele din 1521 și de la 22 aprilie 1595, descrise în sursele de epocă pentru Transilvania au avut ecouri puternice și la est de Carpați [147, p. 211], însă despre efectele lor în acest spațiu deocamdată nu avem mărturii documentare. Pe *Mineiul pe martie*, ms (sf. sec. XIV) este scrisă o însemnare despre un cutremur care a fost simțit la 4 iulie 1590 în timpul domniei lui Petru Șchiopul [64, p. 20].

Informații prețioase despre manifestările tectonice sunt întâlnite frecvent în însemnările posesorilor sau cititorilor vechilor manuscrise și tipărituri. Pe un manuscris din a doua jumătate a secolului al XVI-lea citim că „în anul 7129 <1620>, luna octombrie 29 zile, orele 9, s-a cutremurat pământul, fiind în mănăstirea Sucevița. Și a fost cumplit pentru toți creștinii” [48, I, 170]. Din această informație scurtă rezultă că seismul a avut, probabil, o magnitudine apreciabilă, precizându-se că „a fost cumplit pentru toți creștinii”.

Există informații despre seismul de la 19 august 1681, care a fost simțit la Iași la 2 ore de dimineață, precedat de un zgomot și a durat o jumătate de sfert de oră. Potrivit altor surse cutremurul s-a manifestat la ora 1.45 și a fost simțit în Țara Românească și Transilvania, având o magnitudine de 9° și a durat 15' [147, p. 231]. Ion Neculce scrie, probabil, despre acest cutremur că „Fost-au și cutremur pré mare. Cădzut-au atunce și turnul cel mare din cetatea Sucevei, ce-i dzice turnul Nebuisăi” [38, p. 307]. În același an au fost simțite la Iași alte cutremure, la 16 și 18 octombrie și la 27 decembrie, ultimul la o oră și jumătate înainte de a se face ziuă, însoțit de un zgomot [167, p. 123].

Există date sumare despre cutremurul din anul 1692, însă este știut doar că Catedrala Episcopiei din Huși a fost avariata grav, i-au crăpat zidurile și i-au căzut turelele [285, p. 99].

Pe o *Carte românească de învățătură*, (Iași, 1643) sunt două însemnări manuscrise, care atestă un cutremur la 25 februarie 1714. În prima notă, scrisă de diacul Andrei, se menționează că „să se știe când s-au cutremurat pământul în luna lui februarie 25, în dzilili lui Neculai vodă, în domnie al doile, după ce s-au bătut turcii cu moscalii și au prădat tătarii Țara Moldovii, vara pe

vreme săcerii. Și îmbla let 7219 atunci. Când am scris îmbla velet 7222 <1714> martie. Și eu, Andrei diac”. În a doua însemnare Andrei diac aduce careva precizări despre acest cutremur: „Să se știe când s-au cutremurat pământul, în luna lu februarie, în 25 de dzile, gioi înspre vineri, la cântatul cucoșilor. Ca să se știe, când îmbla v(ă)leat 7222 <1714> februarie 25. Și eu am scris, Andrei diac” [48, I, p. 399].

Un cutremur de pământ cu o magnitudine înaltă s-a produs la 31 mai 1738. Un anonim notează că „au fost cutremur mari și au cădzut turla Golăi și-au crăpat pământul la Ieș(i) și au ieșit ap(ă) și năsip. Ș-alte bisărici și curți s-au smintit, în dzilili lui Grigori voievod, 7246 <1738>, mai 31. Și mănăstire Răchitoasa s-au răs(i)pit tot la acel cutremur” [61, p. 81]. Despre acest cutremur există informații și în însemnările de pe cărțile care au circulat în alte provincii ale spațiului românesc, iar mai recent este nota sumară de pe *Capete și învățături ale Sf. Calis Xanthopol din cartea Raiul* de la mănăstirea Celic din Dobrogea: „de când au fost un cutremur mare la văleatul cel mare 7246, mai 31” [251, p. 365].

O însemnare pe *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652) confirmă informația anterioară. Preotul Toader precizează că „s-au cutremurat pământul, cutremurul cel mare, în Postul Sinpetrului, într-o miercuri, la trei ciasuri și jumătate din zi, let 7246 <1738>, mai 31. Și am scris eu, ierei Toader” [61, p. 240]. Din alte surse aflăm că în 1738 a mai avut loc un cutremur, la 8 mai, care a fost mai slab ca magnitudine decât cel de la 31 mai, „când pomii se clătina, ca de vânt” [285, p. 100] și ar fi produs mari pagube, demolându-se multe biserici și curți.

Cutremurul de la 31 mai a provocat și alte distrugerii. Ierodiaconul Neculai scrie pe un *Minei pe lunile mai-iunie* (Buzău, 1698) de la o mănăstire din Moldova că „s-au cutremurat pământul de au crăpat mănăstirea și clopotnița, în zălele lui Grigorie vodă, în domnie al doile, întru anii trecuți 7246 <1738> maiu 31 în pol dnă. Ierodiacon Neculaiu am scris” [48, I, p. 487].

O informație cu un conținut asemănător, în care se atestă acest seism, poate fi citită pe un manuscris românesc de la Biblioteca Academiei Române. Un autor anonim scrie că „la anul 1738 au fost cutremur mare în Moldova, căzând multe zidiri. Și la acest cutremur au căzut și mănăstirea Golăia din Ieș(i), în zilile lui Greigorii vodă Ghica” [61, p. 239].

Unele precizări despre pierderea de vieți omenești în urma acestei calamități, pot fi citite pe un *Minei* slavonesc (Lvov, 1638), fost al bisericii Sfânta Vineri din Iași. Autorul însemnării scrie că „s-au cutremurat pământul di au căzut multe sfinte mănăstiri. Atunce au căzut și sfânta Golăe din Ieși, și la acestu cutremur multe morți de om s-au făcut și pământul a crăpat pe multe locuri. Și s-au cutremurat miercuri (să să) știe. Let 7246” [48, I, p. 483].

Cutremurul din anul 1738 a rămas în memoria celor care l-au trăit timp îndelungat. Contemporanii seismului au fost profund marcați de efectele lui. Pentru a lăsa posterității știrea, se scriau însemnări pe manuscrise și cărți vechi la o perioadă ulterioară de la dezlănțuirea

cutremurului, din care cauză informația era transmisă denaturat sau cu datarea evenimentului greșită. Astfel, un martor scrie în 1747 (sau 1748): „să s(e) știe de când s-au cutremurat pământul, în Postul lui Sin Petrului, în zi miercuri, v(ă)leat 7247, cât au căzut hornurile prin cas(ă)” [48, I, p. 549]. Pe un *Octoih* (Râmnic, 1750) un autor anonim scrie despre acest cutremur peste un an după ce s-a produs: „de când s-au cutremuratu pământul în Postul Sfinților Apostoli și s-au sfârâmat mănăstirile” [48, I, p. 489], sau „să să știe de când s-au cutremurat pământul foarte tare în postul Sen Petriului într-o mercuri și au căzut Golăie din Iași, let 7246” [48, II, p. 192]. După anul 1767 un anonim a scris pe o *Liturghie* (Iași, 1757) „di când cutremurul cel mar(e) u(m)bla velet 7245” [54, p. 72]. Ecoul seismului a fost transmis din generație în generație și după 1828 un alt anonim scrie „1738 când s-au cutremurat pământul foarte tare” [80, p. 377-378].

Un cutremur mic s-a declanșat la 25 martie 1740 „marți seara la 2 ceasuri din noapte”, informație scrisă pe un manuscris de Iordache logofăt [61, p. 118].

Un alt cutremur, probabil, de magnitudine joasă s-a produs, potrivit informațiilor din însemnări „marți după Paști, în zori de zio, ap(ril) 21” în anul 1747 [61, p. 6-7]. La momentul actual al cercetărilor nu dispunem de alte știri despre acest cutremur.

Un grec, Constantin Chefalas, scrie pe o *Teologie polemică* (mijl. sec. XVIII) despre un cutremur, care s-a produs în perioada aflării lui în Moldova: „În 1761 aprilie 18, ziua miercuri, ora 2 din zi, în timpul domniei preainălțatului nostru domn Io Ioan Teodor voievod, în Moldova fiind, a fost mare cutremur, păstorind preasfințitul mitropolit al Moldovlahiei chir Gavriil, fratele acestuia. Și am scris eu Constantin Chefalas” [81, II, p. 193].

Potrivit unei însemnări sumare la „7272 <1764> mart(ie) 16, marți la 3 ceasuri din noapte, s-au cutremurat pământul” [61, p. 241]. Acest cutremur s-a manifestat pe arii întinse și, credem, a avut o intensitate înaltă, făcând pagube materiale, fiind distruse bolțile bisericii Sfântul Mihail din Cluj și, probabil, demolată sinagoga din Piatra Neamț, care peste trei ani se reclădea [285, p. 101].

Efectele altui seism au fost simțite în Moldova „la 3 ciasuri de noapte” în ziua de 16 octombrie 1774. Pentru confirmare Năstase Scorțescu scrie: „La let 1774 oct(omvrie) 16 zile la 3 ciasuri de noapte, s-au cutremurat pământul și huietul au venit din sus” [61, p. 241].

Din altă însemnare sumară reiese că la 3 iulie 1775 s-a mai produs un cutremur de pământ: „Să să știe de când s-au cutremurat pământul în zilele măria sale Gligori Ghica voievod în luna lui iulie 3 zile, la velet 7287 <1775>” [48, II, 304].

La 17 iunie 1778 este semnalat alt cutremur de pământ, despre care un necunoscut scrie pe un *Penticostar* (București, 1768) din localitatea Malu Tohatinului că „s-au cutremurat pământul la iunii în 17 zili, la 2 ceasuri din zi, dumunică, let 1778” [48, II, 290]. Proprietarul unui *Antologhion* (București, 1766), cu circulație în Basarabia, susține că acest cutremur s-a produs la 7 iunie 1778: „Să să știe de când s-au cutremurat pământul în luna lui iunie 7 zile, cistu 7287 <1778>, duminică

pe la Cina cea de taină” [118, p. 181; 145, p. 85]. Precizăm că această însemnare este aproape ilizibilă și credem că seismul s-a produs la 17 iunie și nu la 7, așa cum reiese din ultima notă.

O însemnare mai târzie din anul 1783, a unui proprietar de manuscris (*Miscelaneu*, 1783) semnaleză un alt cutremur la 15 septembrie 1781: „Să sî știe de când s-au cutremurat pământu. 1781 septemvrie 15” [61, p. 242], fără a fi indicat locul în care a fost simțit, iar conform altor informații cutremurul s-ar fi produs la 26 septembrie 1781 [147, p. 233].

Preotul Gheorghe Bujorovschi notează pe un *Miscelaneu* despre un cutremur, care a avut loc la 9 octombrie 1781: „1781 au fost cutrămur, de s-au cutremurat pământul la 9 zile a lui octomvrie asupra sfintei dumineci, la 6 ciasuri den noapte. Ierei Gheorghe Bujorovschi” [61, p. 242]. O informație asemănătoare ca și conținut poate fi citită pe un manuscris românesc din Biblioteca Academiei Române, din care reiese că „La let 1781, sâmbătă, octomvrie 9, noapte spre duminică, la 6 ciasuri și giunărate s-au cutremurat pământul foarte tare și au venit huetul cutremurului din sus” [61, p. 242]. Efectele acestui seism au fost se pare grave, deoarece s-au avariat multe construcții, iar mănăstirea Vulpe din Iași este dărâmată [285, p. 101].

Pe o *Liturghie* (Iași, 1749) un autor necunoscut semnaleză un alt seism: „Să sâ știe de când s-au cutremurat pământul în luna lui octo(m)vri, în zioa de Precuvioasa Paraschiva ... la al șesăle ceas din zi, la anul 1782” [48, II, p. 556]. Prin urmare, cutremurul s-ar fi manifestat în jurul orei 12, în ziua de Sfânta Parascheva, adică la 14 octombrie 1782, fără a cunoaște alte detalii privind localizarea epicentrului acestei mișcări tectonice.

La 5 martie 1787 s-a produs un alt cutremur de pământ, al cărui localizare este dificilă din cauza lipsei informației. De pe o *Psaltire* (București, 1780) aflăm că la „L(eat) 1787 mart(ie 5), într-o vineri, noptea, la 5 ceasuri din noapte (s-au cutremurat pământul) forte tare. Și peste un ceas iarăși s-au cutremurat. Într-acest an au fost iarna foarte grea. La mart(ie) 15 au dat viscol și au ținut 3 zile” [61, p. 243]. Din cele relatate de autorul însemnării reiese că seismul s-a produs la 5 martie 1787 „la 5 ceasuri din noapte”, adică în jurul orei 23, iar peste o oră a mai avut o replică.

Pe o *Psaltire* (Iași, 1757) poate fi citită o informație despre un cutremur de pământ, care s-a produs la 9 ceasuri din noapte, la 21 februarie 1789, fenomen, care a coincis cu plecarea austrieșilor din Hotin, în timp ce rușii se aflau la Iași: „Să s(ă) știe de când sau cutremurat pământul în luna lui feu(r)a 2, mercur(i) no(a)pte la 9 ceasuri și atunci ișe nemții din Hotinu și m<os>calii era la Iași la velet 1789” [54, p. 71].

Un seism de magnitudine ridicată a fost simțit la 26 martie 1790, care, potrivit informațiilor martorilor, a provocat mare frică în societate. Ioniță Ciorneiu, care a trăit aceste clipe, descrie astfel situația: „Să sâ știia de când s-au cutremurat pământul în luna mart(ie) în 26 de zile, la doî ceasuri din noapte, marți sara, a treiiaza după Paști, în Săptămâna luminată, și au fost cutremur foarte mari. Întăiu au venit mai încet, iar al doile au venit și mai tărișor și păre că a sâ mai încetezi, iar al triile

rându așa au venit, cât să spăriesă oamenii foarte tari, precum că n-a mai înceta. În al doilea (an) după ce au venit moscalii în Iași. Și am sris eu, dascălul Ioniță Ciorneiu, ca să (să) știe. 1790 mart(ie) 26. Ioniță Ciorneiu” [48, II, p. 487].

Informații generale despre seismul din 26 martie 1790 sunt întâlnite destul de frecvent în însemnările de pe manuscrisele și tipăriturile vechi, dovadă, că manifestările lui nu pot fi puse la îndoială și că a fost de o magnitudine ridicată, însă nu a provocat, se pare, daune umane și materiale.

Potrivit unei însemnări scrise de un necunoscut din Bucovina pe o *Psaltire* (Râmnic, 1779), cutremurul s-a produs în anul când au iernat armatele rusești în localitatea Hințăști: „Să să știi di când au iernat muscalii în satul Hințăști din deal și s-au cutremurat pământul sara, pe când să culca oameni, la v(ă)let 1790” [74, p. 159], iar în altă însemnare se precizează că: „La anul 1789 s-au cutremurat pământul. Tot într-acist an au murit împăratul Iosif. Să să știe când s-au cutremurat pământul la anul 1790” [61, p. 243].

Există însemnări, care au fost scrise la o dată ulterioară producerii mișcării tectonice, iar de cele mai multe ori, aceste informații sunt cu datarea evenimentului greșită: „1790 ma(rtie) 23. Cândă au fustu cutremurul. <Dedesubt, de altă mână>: Când au fost cutremurul cel mare, au fost” [48, II, p. 487].

Veridicitatea producerii seismului este probată și de alte însemnări manuscrite ale contemporanilor. Pe o *Evangelie* (București, 1682) de la biserica Adormirii Maicii Domnului din Huși, județul Vaslui se precizează ca „Să să știi de când s-au cutremurat pământul, marți sara, în Săptămâna cea luminată, la doo ceasuri și giurăte din noapte, martii în 26, let 7298, iar de la Hristos 1790, di la Adorme(re) Precistii” [48, II, 487]. O informație asemănătoare poate fi citită pe *Mineiul pe luna mai* (Râmnic, 1780): „Să să știe de când s-au cutremurat pământu în luna lui mart(ie), în 26 de zile, marți sara, la trii ceasuri de noapte, pe când să culcă oamenii în Săptămâna luminată. Ș-au fost cutremur forte la let 1790” [48, II, p. 487, 488].

Prin urmare, la 26 martie 1790, marți a treia zi după Paște, seara „pe când să culca oameni”, la „trii ceasuri de noapte”, iar după alte surse „la doi ceasuri din noapte” sau „la doo ceasuri și giurăte”, adică între orele 20 și 21 s-a produs acest cutremur. Seismul s-a manifestat în trei etape. Primele două valuri s-au simțit mai încet, iar al treilea a fost de o intensitate înaltă. Cu toate acestea nu sunt cunoscute știri despre pierderi de vieți omenești în Moldova. Acest cutremur s-a manifestat în întreg spațiul românesc și este cunoscut că au fost afectate edificii de cult din Țara Românească [285, p. 101]. Potrivit altor surse, cutremurul de la 26 martie 1790 a fost simțit în Galiția, Transilvania și Țara Românească. În partea de nord a fost sesizat până la Brod și Jitomir, iar în est până la Kiev și Herson. Cutremurul a fost însoțit de un zgomot și era orientat de la sud spre nord. În București au fost afectate mai multe clădiri, iar o casă s-a demolat. În Jitomir s-a

dărâmat o biserică, iar în Oceakov – câteva case. În ceea ce privește epicentrul cutremurului situația a rămas incertă, unii specialiști considerau că epicentrul putea fi localizat în Balcani și Asia Mică, alții în apropiere de București [371, p. 74].

Un cutremur puternic a fost înregistrat la 18 aprilie 1793 de consulul austriac la Iași Leopold Schiling, care scrie într-un raport că „a fost un cutremur puternic însoțit de vuete subterane”, cu o replică în dimineața zilei următoare, însă fără zgomote [147, p. 217].

Dintr-o informație manuscrisă de pe un *Letopiseț*, ms. (1736) aflăm că la 27 noiembrie 1793 un cutremur s-a manifestat în trei valuri: „În anul 1793 no(iem)v(rie) 27, duminică sara la trii ciasuri den noapti, s-au tămplat mari cutremur din vrere lui Dumnezeu și după trei ceasuri, la al 7(-lea) ceas iar au mai dat, cum și dinspre zăoî, fiind cutremur în trei rânduri” [48, II, p. 535]. Un alt martor al acestui seism scrie doar că: „Duminică sara s-au cutremurat pământul în anul 1793, în luna lui noiemvri în 27” [48, II. P. 535]. Pe un manuscris din sec. XVIII se confirmă că: „Și tot într-acest an <1>793, la noiemvrii 27, la 3 ciasuri den noapte s-au cutremurat pământul”. Pe un alt manuscris citim aceeași informație: „(17)93 noiemv(rie) 27, duminică seara la două ceasuri și jumătate din noapte spre luni, s-au cutremurat pământul”. Și pe un *Orologhion mega* (Veneția, 1787) întâlnim aceeași informație generală despre cutremur, dar cu data de 26 noiembrie: „Let 1793 noiembrie 26, în zălili mării sale Suțul Mihai v(oie)v(o)d, a fost cutremur mari la 3 ceasuri di noapte”. Pe o altă carte există o informație sumară: „La v(ă)leat 1793 noiemv(rie) 27, duminică sara ca trei ce(a)suri și giurăte s-au cutremurat pământul”. Acest seism este atestat și în alte însemnări manuscrise: „(17)93 noiemv(rie) 27, duminică seara la două ceasuri și jumătate din noapte spre luni, s-au cutremurat pământul” [61, p. 245]; „Să s(e) știe de când s-au cutremurat pământul. Era cursul anilor 1793 noiem(vrie) 27, la trei ceasuri din noapte” [48, II, p. 536]; „Să se știe de când s-au cutremurat pământul tare. Cât ai ceti *Miluieste-mă D(umne)zeule* au ținut. Noiemv(rie) 29 spre 30 zile, la trei ceasuri noaptea, 1793” [75, p. 421].

Există însemnări și despre efectele acestui cutremur. Ion dascăl din Bogdănești scrie pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) din satul Veștem (Sibiu), cu circulație în Bucovina, ca „Să să știi de când s-a cutremurat pământul, în zilele domnului Mihai Suțu voievod, cât au crăpat toate mănăstirile și au picat tote stogurile din Iași. Umbla v(ă)l(ea)t(ul) 7302. Ion dascăl din Bogdănești. Să să știe de când a pierit soarele într-o joi, în luna lui august în 25 zile, pe la amiază, de s-au văzut și stelele, văleat 7301 <1793>. Ion dascăl din Bogdănești, eram de 25 de ani pe vremile (acelea). Și în 31 a lui august s-a cutremurat pământul și în 5 zile a lui septemvrie a fost o furtună mare...” [74, p. 304]. Prin urmare, mai este atestată o mișcare seismică la 31 august 1793, fără a se putea ști cu precizie anul în care s-a produs (1793 sau 1794). Dată fiind lipsa altor surse referitoare la acest seism nu putem fi siguri că s-a produs în realitate.

Despre un seism din Postul Crăciunului se amintește într-o însemnare, care îl datează în anul 1794: „Să să știi de când s-au cutremurat pământul, luna lui noiembrie 27, duminică la trei ceasuri din noapte. Domn era Mihai Costantin Suțul voivod; mitropolit era Antonie. Let 1794. Ioniță dascălul”. Pe un *Minei pe luna mai* (Râmnic, 1780) este scrisă o însemnare cu același mesaj: „Să să știe de când au fost cutremurul cel mare, la anul 1794. Să să știe aceasta, că au fostu în Postul Crăciunului” [48, II, p. 551]. Cutremurul s-a produs în seara zilei de duminică spre luni, informație confirmată și de o însemnare succintă a preotului Iacov scrisă pe o *Evangelie* (Iași, 1762) de la depozitul mănăstirii Râșca, fostă la biserica Șerbănești (Suceava), datată cu anul 1794: „Să să știe când s-au cutremurat pământu dumineca spre luni, let 1794. Am scris eu, ierei Iacov” [74, p. 122].

Grigore logofăt scrie pe un *Hronograf al Țării Moldovei* ms. (sec. XVIII) despre decesul cucoanei Anastasăica spătăreasa, soția lui Ioniță Cantacuzino biv vel spătar, și fiica paharnicului Matei Hurmuzachi, despre un cutremur, ce a fost simțit, probabil, în dimineața zilei de 27 noiembrie 1793, iar cu această ocazie semnalează și cutremurul „la 6 ciasuri din noapte”, adică pe la miezul nopții, care a avut încă două replici până dimineată: „Însămnat-am ca să s(e) știe di când au răpoosat dumneaei cucoana Anastasăica spăt(ăreasa), soțul dumnealui cuconului Ioniți Cantacozino biv vel spătar, fiica dumnealui răposatului pah(arnicului) Mateiu Hurmuzachi, la letu 1793 noiembrie 28, sâmbătă spre duminică, la 2 ciasuri din zi, în care zi s-au întâmplat și un cutremur foarte mare, dumineca sara la 6 ciasuri din noapte, și au ținut cutremuru 25 de minute, și pân-în zăo s-au mau cutremurat di doâ ori, dar n-am știut, fiind trudiți...” [61, p. 245]. O altă informație pare să fie mai precisă privind momentul când s-a produs această mișcare tectonică: „... 1793 noiembrie 27, duminică, la trei ceasuri fără 20 de minute noaptea, s-a cutremurat pământul, spre luni” [48, III, p. 117], iar din altă sursă aflăm că seismul de la 27 noiembrie 1793 a provocat distrugerii la mănăstirea Bistrița din Moldova [285, p. 101]. Conform unei însemnări scrise nu mai degrabă de anul 1822 aflăm doar că „La anul 1793, sara la 7 ceasuri, s-au cutremurat pământul” [80, p. 26-27]. Cutremurul menționat pe un *Catavasier* (Iași, 1778) este cu date greșită și ar putea fi datat cu 27 noiembrie 1793: „Să se știi de câ(nd) au fost cutremuru mare la doo ciasuri de noci la noevriri în 27 de zile, velet 1797” [54, p. 98-99].

Prin urmare, din informațiile prezentate putem face următoarele concluzii: cutremurul de pământ s-a produs în seara zilei de duminică spre luni, la 27 noiembrie 1793 și a avut două replici. Prima a fost simțită seara aproximativ între orele 20 și 21, iar conform unei însemnări, prima „clătinare” a avut loc la ora 20.40, urmată după miezul nopții, adică după 24 de o altă replică și spre dimineață s-a mai repetat. Efectele cutremurului au fost apreciabile, fiind provocate pagube materiale la unele biserici și mănăstiri.

Pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) preotul Ion scrie ca „Să se știe de când s-au cutremurat pământul în Sâmbăta Tomii. Mai 20, 1796, și am scris eu, popa Ion ot Palten” [48, III, p. 8]. Pe un *Catavasier* (Iași, 1778) a fost scrisă o însemnare despre cutremurul de la 24 noiembrie 1797: „de câ(nd) au fost cutremuru mare la doo ciasuri de noci la noevri în 24 de zile, velet 1797” [54, p. 99]. Autorul unei însemnări pe o tipăritură veche (Dosoftei, *Viețile sfinților*, 1682-1686) menționează un cutremur în anul 1799, fără a oferi alte detalii: „Să să știe că la anul 1799 s-a cutremurat pământul” [48, III, p. 39].

Cutremurul de pământ, care s-a produs în ziua de Sfânta Paraschiva, 14 octombrie 1802 a fost de o magnitudine foarte înaltă și cu dezastruoase pagube materiale și pierderi de vieți omenești. Gravitatea acestui seism poate fi sesizată din numeroasele însemnări de pe manuscrise și cărți tipărite. Numărul mare de însemnări, demonstrează că această mișcare tectonică a marcat întreaga societate românească, cu atât mai mult că a fost precedată și de o eclipsă de soare. Oamenii, cuprinși de spaimă, încercau să explice fenomenul drept mânia lui Dumnezeu ca răsplată pentru păcatele săvârșite.

Notele au fost scrise, atât, imediat după producerea seismului, cât și în perioade ulterioare, motiv pentru care, în unele însemnări autorii datează cutremurul imprecis. În rândurile de mai jos reproducem însemnările martorilor cutremurului.

Pe o *Cazanie* (București, 1768) din satul Curița: „Să să știi di cându s-au cutremurat pământu la Vinere Mare, ani de la Hristos 18(0)2” [48, III, p. 131]. Pe *Întâmplările lui Telemah* (sfârșitul secolului XVIII): „La 1802 oct(omvrie) 14 la 8 ceasuri din zi, au fost cutremur foarte mare și au căzit (*sic!*) biserica Sfântului Spiridon, cum și la alte locuri s-au făcut multă stricăciune” [48, III, p. 140]. Pe un *Miscelaneu de cronici*, ms. (1765): „Să să știi când s-au cutremurat pământul, în zioa Precuvioasăi Paraschevii, la let 1802 octomvrie. Atât s-au cutremurat, încât în Ieși n-au rămas nici un zidiu nesurpat. Mănăstiri(lor) le-au căzut turnurili și au rămas sparti...” [61, p. 251-252]. Pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643): „Să se știe de cându s-au cutremurat pământul. 1802 oct(omvrie) 14. Iereu Toder ot Boghești” [48, III, p. 141]. Pe un *Penticostar* (București, 1782): „Să s(e) știe di când am scris veleat, ca să s(e) știi di când s-au cutremurat pământul la Precuvio(a)sa Paraschiva, adică la Vinirea Mari, la anul 1802 oct(omvri) 14, în zilele preînălțatului domnu Moruz voiavod” [48, III, p. 141]. Pe un *Triodion* (Râmnic, 1777): „Să să știi de când s-au cutremurat pământul în zioa Sf(intei) Prapodo(a)mna Paraschivii, la let 1802. Și am scris ca să s(e) știe” [48, III, p. 141]. Pe *Zăbava fantasii*, ms. (sec. XVIII): „La anul 1802 au fost un cutremur foarte groznic, oct(omvrie) 14” [48, III, 142]. Pe un *Minei pe luna iunie*, (Râmnic, 1780): „18(0)2, s-au cutremurat pământu la Vinere Mare” [48, III, p. 142]. Pe un *Ceaslov* a Mitropolitului Veniamin: „Să să știe de cându s-au cutremuratu pământulu, în zioa de Vinerea-Mare, foarte tare, la anulu 1802 oct(ombrie) 14 zile, marți” [67, p. 183]. Pe un manuscris din a

doua jumătate a secolului al XVIII-lea: „La 1802, oct(omvri) 14, la 8 ceasuri din zi, au fost cutremur foarte mare și au căzut biserica Sfântului Spiridon, cum și la alte locuri s-au făcut multă stricăciune” [75, I, p. 145]. Pe un *Miscelaneu* de la sfârșitul secolului XVIII: „În anul 1802, s-au cutremurat pământul, în zioa de vinerea mare” [75, I, p. 229]. Pe un *Octoih*, ms. (1783): „În anul 1802, luna octombrie, s-a cutremurat pământul, în ziua de 14 după amiază, la ora 12 și jum. Atunci vremea era bună” [48, III, p. 142]. Pe *Viețile sfinților pe luna noiembrie*, ms. (1760): „Să să știe de când s-au cutremurat pământul la 14 octo(m)vrie, marți, la Prepodobna Paraschiva, 1802, la 12 ceasuri din zi, și au ținut cutremurul acela 5 minute” [48, III, p. 143]. Un preot a scris pe un *Osmoglasnic*, ms. (1770) că „în anul 1802 s-au tâmplat cutremur foarte tare, în luna lui octoveri, la 2 ceasuri din zi, în 14 zile” [48, III, p. 143]. Pe *Viețile sfinților*, ms. (sec. XVIII): „Să se știe di când s-au cutremurat pământul la Vinere Mare, let 1802 oct(omvrie) 14. Serghie Alexandrovici” [48, III, p. 143]. Pe un *Miscelaneu*, ms. (începutul sec. XIX): „Când cutremurul cel mare, la oct(omvrie) 14, au picat bisărica Ducăi și Domneasca s-au strâcat, la anul 1802 oct(omvrie), la șapte ceasuri jum., marța, zioa. Au ținut cinci minute din ceas. Eram eu dascal la Sfeti Nicolaiu, la Ieși, dormeam în școală. Gheorghe Radovici dascal. 1802 anul, oct(omvrie) 14” [48, III, p. 143]. Pe un *Miscelaneu*, ms. (începutul sec. XIX): „Să să știe de când s-au cutremurat pământul în zioa de Prepodoamna Paraschiva, la 8 ciasuri din zi, la octomvrie 14. Și așa cutremur mare au fost încât au căzut casă, dugheni, și la episcopie Hușului au căzut catapetiazma și ogiaurile casălor și fereștile s-au spart. Și ieu mă întâmplasem cu vădrăritu, cu cuscru-mieu, Stati Săndre la Huși, și zilele mitropolitului Iacov, iar domnu era să vie Constandin vodă Moruz. Și s-au cutremurat și noapte, la miezul nopții și a două zi dimineața la patru ciasuri. Și eram tot la Huși, miercuri, și am scris ca să să știe. 1802 octomvrie 14. Mihalachi Stihi” [48, III, p. 143]. Pe un *Triodion* (Râmnic, 1782): „Să s(ă) știe di când s-au cutremurat pământul în zilele preluminatului și preînălțatului d(o)mnului nostru Alexandru Costa(n)tin Moruz Voi(e)vod, velet 1802, octoveri <14>” [54, p. 110]. Pe *Calindariul a celor șapte planeti*, ms. (începutul secolului XIX): „1802 octomvrie 14, la opt ceasuri fără un șfert din zioă s-au cutremurat pământul foarte tare, încât au căzut Sfeti Spiridon și alte zidiri vechi” [61, p. 251]. Pe o carte rară neidentificată: „Aici scriu din memorie despre marele cutremur întâmplat în 1802, la 14 octombrie în Moldova, în ziua Sfintei Paraschiva, pe la orele șapte și un șfert” [48, III, 144]. Pe un *Petru Damaschin*, Cartea întâia și a doua, ms. (1772): „Să se știe de când s-au cutremurat pământul tare, în ziua de Precuvioasa Paraschiva la șapte ciasuri din zi, leat 1802 octombrie 14” [48, III, p. 144]. Pe o *Psaltire* (București, 1694): „La let 1802 octombrie 14, s-au cutremurat pământul încât au căzut turnul din mijloc de la Sfântu Sp(i)redon și Vovidenii și Sfânta Varvara, di la Sfântu Niculai cel Mare și alte multe zădiri s-au stricat. Cutremurul au fost la 7 ci(a)suri pol de zi și au ținut patru minaturi. Multi zădiri s-au strâcat, încât ogiguri la casă boiereșt n-au rămas nici la o casă boierească. Și am scris pentru pomenire.

Mihălache Vartec căpitan” [61, p. 252]. Pe un manuscris: „Să să știi de când s-au cutremurat pământul, la let 1802 oct(omvrie) 14, marțe la 7 ceasuri den zi. Să s(e) ștei cel ce au scris aice, eu, în sam(ă) la pah(arnicul) Stamate” [48, III, 144]. Pe un *Octoih* (Târgoviște, 1712): „Să să știe că la 14 zile a lunii lui octo(mvrie) s-au cutremurat pământul la 12 ceasuri, 1802, în zioa... Paraschevii” [48, III, p. 144]. Pe un *Ceaslov* (Rădăuți, 1745): „Să să știe de când au fost cutremurarea pământului, în anul 1802, în zio ... Paraschevii...” [48, III, 144]. Pe o hârtie volantă: „<1>802 oct(omvrie) 14, în zioa Sfintii Parascivi, marți la 6 ceasuri, s-au cutremurat pământul foarte tare, încât de o picat turnurile bisericilor din Iași” [61, p. 251]. Pe un *Miscelaneu*, ms. (1784): „La an(ul) 1802 s-au cutremurat pământ(tul) la 14 oct(omvrie), la un ceas 45 di minute, după amiază, foarte tari, în zilele împăratului Frantii al doile nemțasc și în domnia lui Moruz cel Tânăr, atâta de tari, cât toati ogiaurile și din păreții curților au picat la Ieș. Dară și din trurile bisericilor au picat la o samă, cum și din curte domnească s-au răsipit o bucată. Iară la Suceava au crăpat turla la Biserica Arminească, care au fost nădită” [61, p. 253]. Pe un *Minei pe luna septembrie*: „Să (să) știi de când s-au cutremurat pământul foarte tari, că n-au mai fost altă dată, în luna lui oct(omvrie) 14 marți, pe aniază, la opt ceasuri fără un sfert, în zioa de Sfânta Parasciva. Și multi bisărici și casi au strâcat și au zdrobit. La leat 1802 oct(omvrie) 14” [48, III, p. 145, 146]. Pe un manuscris de la începutul secolului al XIX-lea (*De obște gheografie*): „La anul 1802 octomvrie 14, în zilile mării sale Alecsandru Moruz voievod au fost cutremur mare, încât în Ieși mai toate zidirile de piatră au crăpat și la unile din mănăstiri au căzut cubelile. Iar cât au mersu în gios, și mai mare cutremur (a) fost, că și pe unili locuri pământul s-au despicaș și au ieșit apă...” [61, p. 239, 251]. Pe Nicolae Costin, *Letopisețul*, ms. (sec.XVIII): „Le let (sic!) 1802 oct(omvrie) 14 zile s-au cutremurat pământul, la 8 ceasuri din zi. În zile(le) preluminatului domnului Alecsandru Costandin Moruz voievod, în a doî domniia a mării sale, aflându-mă eu în Târgul Nemțului, la casile lui Ivan greul. Gri. Mincu (?)” [48, III, p. 146]. Pe o *Liturghie* (Iași, 1759): „Să s(e) știe di cându s-au cutremuratu pământul, înu zăo(a) di Propodo(a)mna Parasciva în zilele ... domnu Alecsandru M(oruz)” [48, III, p. 146]. Pe un *Penticostar* (București, 1783): „de când s-au cutremurat pământul, în zioa de Vineri Mari, la amiazăzi. 182 Ioan panamari Popovici. Cini va citi să zică Dumnezeu să-l ierte” [48, III, p. 146]. Pe un *Penticostar* (Râmnic, 1767): „Să să știe de când s-au cutremurat pământul foarte tare, la anul 1802 octomvrie 21...” [48, III, p. 146]. Pe un *Catavasier* (1778): „Să ș știi când s-au cutremurat pământul în anul 1802, oct. 14 zile, în ziua di Vinere mari și s-au cutremurat fo(a)rte tari și era un ceas după amiează” [265, p. 166]. Pe un manuscris din 1770: „În anul 1802, s-au tâmplat cutremur foarte tare, în luna lui octoveri, la 2 ceasuri din zi, în 14 zile ... Popa” [75, p. 203]. Pe un *Miscelaneu* (sf. sec. XVIII): „În anul 1802, s-au cutremurat pământul, în zioa de vinerea mare” [75, p. 229]. Pe un manuscris din secolul XVII: „La anul 1802 octomvrie în 14 zile, s-au cutremurat pământul foarte tare, cât multe lăcașuri au căzut de s-au prăpădit aice

în Evropa. Scris-am eu, Mihăilă diiac. Noiembrie(e) 14 zile” [48, III, p. 147]. Pe o *Alexandrie*, ms. (1802) Grigorie dascal scrie: „Întru anul acesta, 1802 oct(ombrie) 14, s-au cutremurat pământul foarte tare în trei răstâmpuri, într-o miercuri, numai povârnis(ă) soarele după amiază. Eram în Târnavca dascal” [48, III, p. 148]. Pe Cantemir, *Divanul*, Iași, 1698: „La 1802 oct(o)v(rie) 14, s-au cutremurat pământul la șase ceasuri din zi și s-au rășăpit, multe și binale, fiind cutremurul foarte mare” [48, III, p. 305]. Pe Neofit, *Înfruntarea jidovilor* (Iași, 1803): „La 1802 oct(omvrie) 14 s-au cutremurat pământul, în ziua de Vinerea Mare au căzut...” [48, III, p. 155, 167]. Pe un manuscris din a doua jumătate a secolului XVIII: „La 1802 oct(omvrie) 14 la 8 ceasuri din zi, au fost cutremur foarte mare și au căzut biserica Sfântului Spiridon, cum și la alte locuri s-au făcut multă stricăciune. La 1803 mart(ie) 21, la un ceas de noapte, iarăși s-au cutremurat” [48, III, p. 158]. Pe un manuscris românesc: „Să știi când s-au cutremurat pământul, cutremur mare, de s-au rășăpit turnuri de pi la mănăstiri și case și ogeaguri, în anii de la începutul lumii 7311 și de la Hristos 1803, în ziua de Prapadoamne Paraschiva, octovri 14 zile [61, p. 252]. Pe un *Teofilact* (Iași, 1805): „La anul 1802 oct(omvrie) 14 la ceasuri din zi, s-au cutremurat pământul, cât la a lui scuturare multe zidiri din Iași, și de pre alte locuri s-au stricat” [61, p. 251]. Pe un *Chiriadromion* (București, 1801) despre biserica cu hramul Adormirii Maicii Domnului din Bârlad „Și bisărica s-au fostu stricat în groznicul cutremur ce au fostu la anul 1802 octomvrie 14, și au început a să zidi de la anul 1804 și au luat săvârșire la anul 1807” [61, p. 243-244]. Pe un manuscris grecesc din secolul XV, seismul este datat greșit cu anul 1804: „La 1804, 14 octombrie, marți, la 8 ceasuri și cinci minute, au fost cutremur mare în Moldova” [61, p. 176]. Pe o *Carte folositoare de suflet* (1810): „Să se știi de când s-au cutremurat pământul la Vinerea Mare și s-au risăpit Mănăstirea lui Adam, la let 182 (*sic!*), octomvrie 14” [61, p. 276]. Pe o *Biblie* (Blaj, 1795): „Să știi de când s-au cutremurat pământul foarte tare, la anul 1802 oc(tomvri)e 14, și s-au arătat ste cu coadă la anul 18(0)2 săpt(emvri) 26. Și s-au mai arătat al doile pre ceriu ste cu coadă, la anul 1811 oc(tomvri) 20” [61, p. 286]. Pe un *Evhologhion* (Brașov, 1811): „Să știe de când s-au cutremurat pământul foarte tare în ziua de Cuvioasa Parascheva, let 18(0)2 octomvrie 14. Ierei Efrem ot Razul” [61, p. 289]. Pe o *Cazanie* (Râmnic, 1792) din satul Jăvreni (Criuleni) Stanciu preot scrie la 20 martie 1810 „de când s-au cutremurat pământ(u) la Vinerea Mare au trecut opt ani până acum” [61, p. 268]. Pe o *Biblie* (Veneția, 1777) de la biserica Adormirea Maicii Domnului din orașul Bârlad o notă ulterioară de la 12 martie 1819 scrisă de Ioan (protopopul Dămian): „Unde și eu la această sfântă bisărică, atât mai înainte până a nu căde de cutremuru ce-au fost la 1802 oct(ombrie) 14, care la acest velet, mare cutremur au fost, și au picat prin orași zidiri și mănăstiri, atunce de tot au fost picat și această sfântă bisărică, și s-au zidit după cum la începere am povestit...” [48, III, 450]. Dintr-o însemnare scrisă în anul 1819: „La acest let 1802, crugul lunii 14, slova pashaliei 600, luna lui octomvrie 14, marțea la 8 ciasuri din zi, făcându-s-au cutremur prea mare și pre tare a

pământului în Fra(n)chiia, în partea Asiei, iar mai mult în Europa, fiind rânduit domn în Moldaviaa aftom(ă)nicească împărăție a Țarigrad(ului) Alexandru voievod, fiul lui Costandin Muruzini voievod. Apoi după acest înfricoșat semn al cutremurului, care zidiri vechi și mănăstiri vechi s-au sfărâmat și au căzut cine poate cu amăruntul a povesti ce au urmat după acestea: vărsări de sânge, căderi de împărății, foamete, lipsire mai despre toate, că acelea acestea însămnază” [48, III, p. 455]. O notă scrisă după 1821 precizează: „Însemnări di pi înscrisu părintelui nos(tr)u Grigori Codrescu, ce am găsit în hârtii. La 1802 oc(tom)vrie 14, la Vinere Mare, s-au cutremurat pământul foarte cumplit” [48, III, p. 511]. Un autor anonim scrie o „Însămnare de la cutremurul cel mare, la Vineri Mare, 1802 octombrie 14 la șapte ceasuri din zi” [61, p. 41]. Pe o *Psaltire* (Râmnic, 1751) un anonim scrie cu o dată ulterioară că „La let 1803 oc(tom)v(rie) în 14, la ziua și praznicul Cuvioasii Maicii noastre Paraschiva, s-au cutremurat pământul foarte tare, di cari cutremur și astăzi să pominești” [48, III, p. 639]. Pe o foaie curată la sfârșitul unei *Liturghii* (Iași, 1834): I. „De când s-au cutremurat pământul la Preacuvioasa Parascheva ce să p(r)oslăvește Veneria Mare, anul 1802, octovre 14 zile și spre știință s-au însămnat” [54, p. 226]. Pe un *Penticostarion* (Râmnic, 1785) din biblioteca mănăstirii Hâncu: „Când s-au cutremurat pământul, oct(omvrie) 14, 1802” [55, p. 62-63].

Cutremurul de la 14 octombrie 1802, este cel mai dezastruos din secolul al XIX-lea, în urma căruia s-au dărâmat foarte multe construcții laice și bisericești din întreg spațiul românesc. Numărul impunător de mărturii scrise pe manuscrisele și cărțile vechi demonstrează că această calamitate naturală a marcat întreaga societate românească multe decenii după dezlănțuirea lui.

Din numeroasele mărturii ale contemporanilor, mișcarea tectonică s-a produs în ziua de 14 octombrie 1802, la 13.45 și a durat cca 4-5 minute, cu replici în noaptea și ziua următoare. În rezultat au fost afectate un număr mare de case și biserici: la Iași au fost afectate bisericile Sfântul Spiridon, Sfânta Paraschiva; la Huși a căzut catapeteazma de la biserica episcopiei; la Bârlad a fost afectată biserica Adormirii Maicii Domnului, a cărei reconstruire începe în 1804; la Suceava a crăpat turla bisericii armenesti; la Galați a fost demolată biserica Sfinților Arhangheli; la Focșani a căzut bolta mănăstirii Sfântul Ioan [285, p. 102]; a fost afectată grav partea superioară a bisericii Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Căpriana, restaurată în perioada 1802-1820 [346, p. 530]. În ceea ce privește arealul de manifestare a cutremurului se consideră segmentul geografic de la Constantinopol până la Sankt Peterburg, iar cel mai puternic a fost în Moldova, Țara Românească și sudul Transilvaniei. În București un număr mare de clădiri s-au prefăcut în ruine, pământul a crăpat în multe locuri și s-ar fi repetat în luna noiembrie. În Brașov a fost demolată o biserică și o clopotniță, au suferit în urma acestui cutremur orașele Iași și Cernăuți [371, p. 74-75].

Atestăm informații controversate despre o mișcare tectonică care s-a produs în seara zilei de 21 martie 1803 și s-ar fi repetat în ziua următoare. Pe un manuscris (*Istoria Țării Românești*,

1777) Antohi Simion, trăind spaima cutremurului de la 14 octombrie 1802, confirmă că: „Și iarăși la 1803 s-au cutremurat pământul, sâmbătă, 21 mart(ie), la un cias de noapti. Și la 11 iar s-au cutremurat și au ținut 2 minute. Și duminică iar, mart(ie) 22, s-au cutremurat, fiind oamenii în bisărică, la un cias de zi. (Antohi Simon)” [61, p. 302]. Dascălul Gheorghe Radovici a scris pe un *Miscelaneu* la 1 iulie 1803 că în „1803 martie 21, sâmbătă sara (la) un ceas din noapte, s-au cutremurat pământul, dar încet” [48, III, p. 211]. Este greu de precizat timpul când s-a declanșat acest seism. Se pare că ora „un cias de noapti” ar corespunde orei 19 și s-a repetat la ora 23 a aceleiași zile. În ziua următoare cutremurul a avut loc la ora 13, „fiind oamenii în bisărică”.

Potrivit altei însemnări de pe o *Psaltire* (1766) aflăm că seismul s-a produs la 1 martie, anul 1803, sâmbătă seara înaintea Bunei Vestiri: „Să să știi di când s-au cutrimurat pământul în anul 1803, sâmbătă sara, înainte Blagovișteniilor, luna lui martii 1” [48, III, p. 156]. Se pare că și această însemnare se referă la cutremurul din 21 martie 1803: „Să să știi de când s-au cutremurat pământul, a cincea săptămână (din) Post, în luna lu(i) martii, v(e)let 1804 on 10 zile” [118, p. 184]. Ultimele două însemnări au fost scrise la o dată ulterioară, din care cauză s-au făcut unele confuzii. Credem, că data cea mai probabilă în care s-a manifestat cutremurul este 21 martie 1803, seara la orele 19, cu o replică în aceeași seară la orele 23 și alta în ziua următoare în jurul orei 13. Din alte surse este cunoscut că s-au produs câteva zguduiri la Iași la 21 septembrie 1804, fără a putea fi precizate alte detalii despre acest seism [167, p. 130].

Un alt cutremur de pământ este atestat la 5 mai 1812, prin însemnarea scrisă de Iordachi (Ciumbală) pe un *Minei pe luna mai* (Râmnic, 1780): „Să să știe de câns s-au cutremurat pământul în zilele moscalilor în luna lui maiu 5, la 2 ceasuri din zî, la let 1812. Iordachi (Cimbală) am scris” [48, III, p. 300]. Această informație este confirmată și de ieromonahul Domentian de la mănăstirea Hâncu, care scrie: „Să să știe de când s-au cutremurat (pământul) la leat 1812 mai 5, în Duminica Mironosiților, când era aproape de a(miază). Domentian ieromonah ot schitul Hâncu” [46, p. 85; 56, p. 83-100; 61, p. 254]. Mișcarea tectonică de la 5 mai 1812 este semnalată și într-o notă scrisă de ierei Dămian: „Să să știe de cându s-au cutremurat pământul acu de curându, la anu 1812, mai 5 zile. (Ierei Dămian)” [61, p. 254]. Pe un manuscris Antim Ivireanu, *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, (Târgoviște, 1709), cu circulație în Moldova, este atestat acest cutremur: „La 1812, maiu, în 5 zile, dominică la 2 ceasuri din zi, s-au cutremurat pământul” [122, p. 68]. Așadar, este semnalat un seism, probabil, de o magnitudine joasă, în prima parte a zilei de 5 mai 1812.

Dintr-o însemnare sumară aflăm că a fost simțit un cutremur la 23 octombrie 1812: „Să se știi de când s-au cutremurat pământul într-o duminică la vreme de masi, octovri 23, leat 1812. Ierei Andriiu” [61, p. 254]. Nu cunoaștem cu certitudine unde a fost scrisă nota, din care cauză localizarea acestui seism rămâne nesigură.

Pe un *Molitvenic* (București, 1794) este semnalat un cutremur de pământ, care s-a produs sâmbătă, 8 martie 1813, urmat de două replici luni, 10 martie: „Să se știe di când s-au cutremurat pământul într-o sfân(tă) sâmbătă, 8 zile, și luni noaptea în două rânduri, iarăși s-au cutremurat, 10 zile a aceștei luni, mart(ie) 10. 18[0]13” [48, III, p. 316].

Un alt cutremur de pământ s-a produs la 28 octombrie 1813. Informațiile despre acest seism sunt destul de relative și, ca urmare, nu poate fi localizat cu certitudine. Pe *Letopisețul Țării Moldovei* (sec. XVIII) un autor anonum scrie: „1813 oct(omvrie) 28, marți sara la giumătate ceas, s-au cutremurat pământul, încât s-au simțit binișor” [61, p. 255]. O altă informație sumară confirmă această mișcare tectonică: „La anul 1813 octomvrie 28, la 3 ciferturi de noapte s-au cutremurat pământul” [48, III, p. 323].

În ziua de 7 martie 1814 este consemnat un cutremur, care a avut mai multe replici în zilele următoare: „Să să știi de când s-au cutrimurat pământul al doile cutremur, joi la cinci săptămâni din post, sara. Au fost cutrimur mari, cât s-au cutrimurat... Leat 1814 marti 7. Să să știi di când s-au cutremurat pământul al treile cutrimur, iar stajnic au fost, duminică, marți 8 zili, iar al cincilea săptămână. Leat 1814 marti 8” [48, III, p. 333-334]. Într-o consemnare de pe un *Penticostarion* grecesc (1769) este semnalată o replică la 12 martie: „Să să știi de când s-au cutremurat pământul, în zileli mării Sali Scarlat Alicsandru Calimah v(oie)v(o)d, la anii de la Hristos 1814 mart(ie) 12 zili, în săptămâna a cincea a Sfântului Post, zioa era miercuri, îmbla șasă ceasuri din zi. Alexandru ierodiacon” [48, III, p. 334]. Pe *Instrucțiuni pentru călugării începători*, manuscris înainte de 1814 se precizează „de când s-au cutremurat pământul în luna lui martiia în 11 zile la 5 cia(su)ri din zi, îmbla veleat 1814” [108, p. 8].

O informație relativă pe un *Antologhion* (Iași 1755) atestă un cutremur de pământ în anul 1816: „(18)16 (dum)inică la 10 ceasuri... noapte, fiind eu îmbrăcat în sfânta liturghie, după ce am zis „Blagoslovită-i împărăția Tatălui”, s-au făcut cutremur mare, cât s-au legănat pământul foarte tare. Nedelco preot” [48, III, p. 375]. O altă însemnare, de pe un manuscris (*Condică*, 1826), pare să fie mai convingătoare: „1816 avgust 15, marți sara, la 3 ciasuri fără 10 minute den noapte, s-au cutremurat pământul în trei răstămpuri, și l-am simțit bini, aflându-mă culcat în așternut, cetind pe această carte, singur în casă fiind. Și m-am spăriat” [48, III, p. 601]. Credem că acest seism s-a produs în jurul orei 21, la 15 august 1816, care a avut și câteva replici, fără a ști alte detalii privind consecințele lui.

Pe un *Minei pe luna iulie* (Râmnic, 1780) preotul Vasili sin Andrii semnalează un cutremur de pământ la 18 iulie 1818: „Să să știe când s-au cutremurat pământul la 1818 iulie 18 zile, la noao ceasuri din zi și zioa au fost într-o joi, Sf(ântul) Mucenic Emilian. Și am scris eu, preutul Vasili sin Andrii Apostolii, la Sfântul Teodor din Iaș” [48, III, p. 434, 435]. Această știre este confirmată și de Costache Năstache, care scrie „În Heleștieni. 1818 iulie 18, joi la noă ciasuri fără șesi

menuturi s-au cutremurat pământul și huetul au venit dispri parte crivățului. Ș-am însămnat ca să să știe. Costache Năstache” [48, III, p. 434, 454]. Pe un *Apostol* (Iași, 1756) un anonim scrie că în „1818 iulie 18, s-au cutremurat pământul la 2 ceasuri după amiazăzi” [48, III, p. 435]. Știrea este redată și pe *Crinii țarinii* (ms. de la începutul sec. XIX: „1818 iulie 18 zile, s-au cutremurat pământul în ceasul al 8(-ulea), și zioa joi, fiind stareț păr(intele) Ilarie arhimandrit în sf(i)n(tele) m(ână)s(tirii) Neamțul și Săcul, în zioa Sf(i)n(ților) Iachin și Emiliian” [51, p. 221]. Prin urmare, din aceste însemnări deducem că mișcarea tectonică s-a produs la 18 iulie 1818, joi, după amiază între orele 14 și 15. Cutremurul a avut o magnitudine medie, și nu a provocat pagube materiale și umane.

Un alt cutremur de pământ este atestat la 27 mai 1819. Costachi Năstacu scrie o însemnare care este transliterată de specialiști în mod diferit, din care cauză s-au produs anumite confuzii în ceea ce privește timpul când s-a manifestat cutremurul. În prima variantă se menționează că seismul a avut loc la 27 mai 1819 „la 2 ciasuri din zi”: „1819 maiu 27, marți la 2 ciasuri din zi s-au cutremurat pământul, fiind învălit ceriul cu noorii, și am însămnat ca să si știi. Costachi Năstacu” [48, III, p. 454]. În altă variantă se admite că mișcarea tectonică s-a produs „la 4 ciasuri din zi”: „1819 mai 27, marți la 4 ciasuri din zi s-au cutremurat pământul, fiind învălit ceriul cu nouri. Și am însămnat ca să să știi. Costachi Năstacu” [61, p. 256]. Această variantă este confirmată și de o însemnare sumară și fragmentară, din care reiese că „S-au cutremurat pământu(l) la 4 ceasuri și ... la anu(l) 1819 mai 27, marți” [80, p. p. 579]. Este greu de stabilit, în baza doar a informației de care dispunem, timpul exact al manifestărilor acestui cutremur, și admitem doar că seismul s-a produs marți, 27 mai 1819.

O informație scrisă de același Costachi Năstacu atestă un cutremur de pământ cu magnitudine joasă la 16 iunie 1819: „1819 iunii 16, luni la 3 ciasuri, 2 menuturi s-au cutremurat pământul însă foarti încet. Și am însămnat ca să să știi. Costachi Năstacu” [61, p. 256].

La 29 ianuarie 1821 este înregistrat un alt cutremur de pământ, care s-a produs după orele 3 de noapte: „1821 ghenar 28. Pentru ca să să știe de când s-au cutremurat pământul la noao ceasuri pol de noapte, ghenar 28” [48, III, p. 490]. Știrea este confirmată de o altă notă pe o *Psaltire* (Iași, 1790), cu circulație în Basarabia: „Să să știe de când s-au cutremurat pământul, luna inoarie, 28 zile, no(a)pte la cântatul cucoșilor, 1821” [56, p. 94; 54, p. 119]. Cutremurul este semnalat și pe un *Molitvenic* neidentificat: „La let 1821 s-au cutremurat pământul, la ghenar în 28 de zile, la nou ceasuri de noapte, vinere înspre sâmbătă” [48, III, p. 490]. Pe o *Liturghie* (Chișinău, 1815) preotul Dimitrii Mândrescu din Meleșeni scrie: „Să să știe di când s-au cutremurat pământul, la anul o mie opt sute doaozăci și unul ghenari în doaozici și noao zile, vineri înspre sâmbătă la noao ceasuri din noapte. Preot Dimitrii Mândrescu” [54, p. 164].

Cutremurul s-a manifestat, aşadar, după miezul nopţii la 28 spre 29 ianuarie. Pe un *Ceaslov* (Chişinău, 1817) din satul Răzeni (Lăpuşna) un autor necunoscut scrie: „Să s(e) ştie că la anul 1821 ... noaptea înspre 29 ... după cântarea cucoşilor, s-au cutremurat pământul” [48, III, p. 490]. Preotul Gavriil Gheorghiu precizează pe un *Catavasier* (Iaşi, 1792) din satul Brătuleni (Lăpuşna): „Să se ştii de când s-au cutremurat pământul. Anul 1821 ianuarie în 29 zile, la 9 ceasuri din noapte, fiind noi la utrene, după Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu. Şi să prăznueşti întru ace zi aducerea moaştelor Sfântului Mucenic Ignatie de Dumnezeu purtătorului. Ierei Gavriil Gheorghiu...” [48, III, p. 491]. Un anonim scrie pe o *Biblie* (Sankt Peterburg, 1819) că: „la anul 1821, ghenar în 28 zile, vineri înspre sâmbătă sau cutremurat pământul” [54, p. 189]. Potrivit specialiștilor ruși, cutremurul a cuprins sudul fostei URSS, iar în Iaşi au crăpat pereţii unor clădiri [371, p. 75].

Potrivit însemnărilor manuscrise de pe *Vieţile sfinţilor pe octombrie* (mănăstirea Neamţ, 1809) un seism de magnitudine joasă a avut loc la 14 iulie 1821: „Să să ştii de când s-au cutremurat pământul, în zilele răzmeriţii, în vreme când s-au bătut turcii cu Ipsilant în Moldova, la mănăstire Pro(b)oti, la anul văleat (*sic!*) 1821 iuli 14” [48, III, p. 502]. Cutremurul a fost precedat în zilele trecute de o ploaie cu grindină, care a provocat însemnate pagube materiale: „Fiind în răsăritul soarelui, în luna lui iulie, la patrusprezece zile ale lunii, s-au cutremurat pământul de dimineaţă. Şi mai înainte au bătut piatra într-o joi seara, la 1 jumătate de ceas din noapte, până când s-au dezvălit biserici, case, grajduri, picând şi turnurile” [48, III, p. 501].

La 5 noiembrie 1821, sâmbătă, înaintea sărbătorii Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavriil a fost simţit un alt cutremur de pământ. Vasile Drăghici notează pe o carte că „La 1821 noiemv(rie) 5, pe la zăci ceasuri, sâmbătă, în vreme când oştile Împărăţiei turceşti, cu înălţatul Samii Paşa, să afla aice în oraşul Ieşii după zdrobirea pirduţi-is? de clevetirea cuţitului turburători eterişti, s-au cutremurat pământul. Vasile Drăghici” [48, III, p. 508]. Un anonim scrie că acest seism s-a produs la 10 ½, sâmbătă, 5 noiembrie 1821 şi a avut cel puţin o replică: „1821 noiemvrie 5, sâmbătă la 10 ½ cias de zi s-au cutremurat pământul în doi răstâmpuri de l-am simţit bine, căci din somnu m-au trezit, aflându-mă la Târgul Ocnii” [61, p. 528-529]. Conform altei note manuscrise de pe Amfilohie Hotiniul, *De obşte geografie* (Iaşi, 1785), cutremurul s-a produs la „8 ceasuri de în zi”: „Să să ştie de când s-au cutremurat pământul, sâmbătă înainte Sfinţilor Arhangheli, la anul 1821, noiemvrie 5, la 8 ceasuri de în zi” [48, III, p. 508]. Iar dintr-o însemnare sumară de pe un *Octoih* (Râmnic, 1776) stabilim că seismul a fost simţit la 6 noiembrie, adică ar putea fi vorba de o confuzie a autorului notei, care ar fi scris-o ulterior, sau poate fi o replică a seismului din 5 noiembrie: „Să să ştii că s-au cutremurat pământul la 6 noie(m)vrie 1821” [74, p. 148].

Dintr-o însemnare pe un manuscris (*Calendariu*, 1786) semnalăm o mişcare tectonică, care s-a manifestat la 27 aprilie 1822: „Să să ştie de când s-au cutremurat pământul, la 27 april(ie), joi la 7 ceasuri. Anu 1822” [80, IV, p. 71]. Pe un *Miscelaneu* (cca 1798) se precizează că acest seism

a avut și câteva replici: „Asemene la an(ul) 1822 april(ie) în 27, joi, a doa zi dupe înjumătățare preznicului ce să numește Paștile rahmanilor, în zodie berbecului, la 7 ceasuri nemțăști dimineață, foarte tare s-au cutremurat pământul; întâi de 3 ori prăvălind, apoi de 3 ori scuturând. De mare rău vorbește prorocie lui Iraclie împărat. Alixandru Varnav” [80, IV, p. 372].

Pe un *Orologhion* (Brașov, 1806), cu circulație în Basarabia, se menționează că un seism s-a simțit la 28 ianuarie 1823: „Să să știe de când s-au cutremurat pământul duminică în anul 1823, ghen(a)r 28, noapte la 10 ciasuri. Alecu Bîrzu” [265, p. 228].

Un cutremur de magnitudine joasă este semnalat pe două însemnări manuscrise, care îl datează în zile diferite. Potrivit primei însemnări seismul s-a produs la 25 aprilie 1823: „La <1>823 april(ie) 25, s-au cutremurat pământu la 11 cesuri din zî miercuri” [61, p. 260]. Din altă notă de pe un *Minei pe luna mai* (Râmnic, 1780) stabilim că seismul a avut loc la 28 aprilie 1823: „Să să știe de când s-au cutremurat pământul, velet 1823 april 28, la 10 ceasuri din zi, în vremea toacei, dau clătire” [48, III, p. 537]. Pentru precizarea acestei date este utilă o altă însemnare, din care reiese că „s-a cutremurat pământul groaznic, la trei luni fără trei zile de cutremurul ce s-a cutremurat în Ghenarie 28, tot într-acest următor an” [167, p. 134].

Un seism de magnitudine joasă este semnalat pe *Viețile sfinților pe luna octombrie* (mănăstirea Neamț, 1809) la 6 februarie 1825: „De la anul <l>825 fevr(uarie) 6 s-au cutremurat pământul la trii ceasuri de noapte, când cetem eu sara, eram cu mătușa și cu mama în casă. Umblu la scânțălărie (sic!) ispravnic amu. Și Gheorghie Liga samiș” [48, III, p. 568].

Pe un *Minei pe luna august* (Râmnic, 1780) este atestat un seism în august 1826, fără a cunoaște alte detalii: „Să să știe de când s-au cutremurat pământul, la anul 1826 avgust în ...” [48, III, p. 595].

Din două însemnări manuscrise sumare semnalăm un cutremur de pământ la 2 octombrie 1827, duminică în jurul orei 21. Prima consemnare pe o *Psaltire* neidentificată: „S-au cutremurat pământul la 1827 oct(ombrie) 2, duminică 3 ceasuri de noapte” [48, III, p. 613] și a doua pe o *Psaltire* (Sibiu, 1805): „La anul 1827 oc(tom)v(rie) 2, duminică sara la trei ceasuri di noapti fără zăci minute s-au cutremurat pământul” [48, III, p. 613].

Un seism este atestat la 14 noiembrie 1829, în urma căruia au fost afectate biserica Trei Ierarhi, biserica Domnească din Bârlad, biserica Precista mare din Roman și alte construcții laice și religioase [285, p. 104]. Cutremurul este semnalat și pe un manuscris nemțean, intitulat *Duhovnicească deprindere* (1802): „În știință să fie că la 1829, noemv(rie) 13 zile, spre patrusprezeci la 11 ceasuri de noapte, sau cutremurat pământul foarte tari ca cât ai ceti Miluești-mă Dumnezeule, rar, atât au ținut cutremurul și în Iași multe zidiri au căzut de tot și multe au rămas struncinat” [128, p. 8]. Pe un *Ceaslov* (Chișinău, 1817) se precizează că seismul s-a produs la 11 noiembrie 1829 la „11 ceasuri de noapte”, iar în continuare este inticat timpul „la 4 ceasuri

de noapte” [202, p. 55]. Informația sumară din însemnări despre acest cutremur este completată cu date de arhivă. Cutremurul a fost sesizat în întreaga eparhie a Chișinăului și Hotinului, iar în zilele următoare protoiereii ținuturilor au expediat înștiințări despre cutremur Arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului Dimitrie Sulima. Protoiereul de Odesa a scris că la 13 spre 14 noiembrie 1829 a fost simțit un cutremur de pământ la ora 3 și 45 de minute, care a durat aproximativ 5 minute. Din demersul acestuia rezultă că alți oameni au simțit două zguduiri și la ora 1 de noapte. Martorii menționează că oscilațiile cutremurului s-au simțit din sud-est spre vest. Paladie, Arhimandritul mănăstirii Adormirii din Odesa se afla în chilie la etajul doi și a simțit cum se clătina dulapul cu veselă. Acesta scrie că a auzit un zgomot puternic sub pământ, iar ferestrele trosneau. Durata cutremurului, potrivit arhimandritului Paladie, a fost de 1,5 minute. În biserică se aflau câțiva călugări, care s-au speriat din cauza zgomotului și policandrelor care pendulau. În trapeza mănăstirii a căzut o icoană de pe iconostas. Cutremurul nu a făcut mari pagube, doar că în jurul ferestrelor din altar au apărut fisuri. La 16 noiembrie protoiereul de Akkerman scria arhiepiscopului că seismul a fost simțit la ora 4 și 10 minute și a avut o durată de mai mult de două minute. Potrivit acestui martor zgomotul venea din nord și nu a provocat urmări grave. În raportul protoiereului de Bolgrad Ștefan Boreacinschi cutremurul a durat mai mult de un minut, iar urmare a acestui seism au apărut crăpături pe pereții de piatră, au fost deteriorate unele acoperișuri de case, au căzut hogeagurile, s-au risipit sobele. Ștefan Boreacinschi confirmă că în jurul orei 13 au mai fost simțite replici ale acestui cutremur. Din raportul arhiepiscopului către sinodul rus rezultă că seismul s-a produs „noaptea spre 14 noiembrie, aproape de ora 4 la miezul nopții”, când „Dumnezeu a vizitat orașul Chișinău cu un cutremur atât de mare, că oamenii bătrâni nu își aduc aminte că s-ar fi întâmplat așa ceva în timpurile trecute”. Din această scrisoare rezultă că seismul a durat aproape trei minute fără întrerupere și a fost anticipat de două zguduituri puternice. În rezultat au apărut crăpături pe pereții construcțiilor de piatră, au căzut hogeagurile caselor, iar unii pereți s-au dărâmat. În jurul orei 19 în ziua de 14 noiembrie a fost resimțit cutremurul dar mai puțin și nu a provocat pagube materiale și umane [110, p. 46]. Potrivit specialiștilor ruși, cutremurul s-a extins și în regiunea de sud-vest a Ucrainei, în București au fost afectate 130 de case, au fost răniți și chiar au decedat în jur de 60 de personae. În Iași cutremurul a fost însoțit de un zgomot subteran și au fost afectate unele biserici și clădiri. În Chișinău s-au simțit două lovituri puternice, în aproape toate clădirile au apărut fisuri pe pereți, în unele au căzut hornurile și s-au demolat pereții. Limita de nord în care a fost simțit acest cutremur a fost regiunea Kursk, iar cea de vest Moldova [371, p. 75].

Din informația prezentată rezultă că oamenii știutori de carte, de cele mai multe ori fețele bisericești, însemnau pentru ca „să știe” despre orice fenomen întâmplat. Notau uneori și din auzite pentru a transmite din generație în generație, fiind convinși că „mâna va putrezi, iară slova

în veci va trăi”. Însemnările manuscrise constituie în prezent o sursă demnă de atenția cercetătorilor. Ele permit identificarea, reconstituirea sau reevaluarea unor evenimente sau fenomene desfășurate în trecut și despre care alte categorii de izvoare le prezintă sumar sau chiar nu amintesc de ele. Inventarierea și prelucrarea conținutului acestora ne-a permis să concluzionăm următoarele:

- din cronicile vechi, din însemnările manuscrise și din alte surse am atestat în perioada secolelor XVI-XIX 53 de cutremure de pământ (Anexa 25);

- în secolul al XVI-lea sunt atestate doar trei cutremure; în secolul al XVII-lea – 6; în secolul XVIII – 22 de cutremure și în secolul al XIX-lea până la sfârșitul deceniului trei au fost semnalate – 22 de seisme. Din această informație rezultă că decalajul numeric al cutremurelor în perioada secolelor XVI-XIX nu poate fi pus în legătură cu creșterea activității seismice în acest spațiu. Este vorba mai degrabă de o creștere considerabilă a numărului cărților, iar în legătură cu acest proces și al știutorilor de carte, care însemnau diferite informații pentru „ținere de minte”;

- din numărul total de 53 de cutremure semnalate - 17 s-au produs în timp de toamnă, 18 primăvara, 6 pe timp de iarnă, 9 seisme s-au declanșat vara și trei cutremure (1521, 1692, 1799) nu au indicată data;

- repartizate pe lunile anului situația se prezintă astfel: ianuarie – 2 cutremure, februarie – 3, martie – 7, aprilie – 6, mai – 5, iunie – 2, iulie - 3, august – 4, septembrie – 2, octombrie – 10, noiembrie – 5, decembrie – 1 și trei cutremure nu au dată;

- nu toate însemnările conțin informații despre efectele seismelor, cu toate acestea considerăm că în secolul XVI cutremurul din 24 noiembrie 1516 a fost de intensitate mare; în secolul XVII cutremure cu intensitate ridicată au fost cele din 29 octombrie 1620, 19 august 1681 și cel din 1692; secolul XVIII se prezintă mai activ din punct de vedere seismic, iar cutremurele din 31 mai 1738, 18 aprilie 1761, 16 martie 1764, 9 octombrie 1781, 5 martie 1787, 26 martie 1790, 18 aprilie 1793, 27 noiembrie 1793 și 24 noiembrie 1797 au provocat daune materiale și, poate, pierderi de vieți omenești; în secolul XIX atestăm cel mai puternic seism, produs la 14 octombrie 1802, care a provocat distrugeri și pierderi de vieți omenești, mai ales la orașe, urmat de altele mai slabe ca intensitate magnetică, cele din: 7 martie 1814, 27 aprilie 1822, 14 noiembrie 1829.

Cele mai importante informații despre activitatea seismică pe teritoriul românesc de la est de Carpați pot fi desprinse cu ușurință din însemnările de pe manuscrise și cărți vechi, domeniu care a fost mai puțin valorificat. Deși, s-au publicat în 2008-2009 monumentalele volume de însemnări de pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei, mai există suficient de multe note manuscrise despre acest subiect, nevalorificate de specialiști, care ar aduce lumină în variatele domenii, pe care le abordează, inclusiv și cele despre cutremurele de pământ.

5.3. Observații meteorologice

Evoluția climei, impactul ei asupra dezvoltării societății umane constituie una dintre subiectele de care sunt preocupați mai mulți cercetători din întreaga lume. Clima în istorie a avut efecte incontestabile asupra vieții social-economice și politice a societății umane. Comunitățile rurale, în general, erau preocupate de condițiile meteorologice, care-și doreau iarna cu zăpadă și puțin ger, primăvara timpurie, fără înghețuri, cu ploi și temperaturi relative ale aerului, ploi periodice pe timp de vară, timp cald în vremea secerișului și toamna cât mai îndelungată, fără înghețuri timpurii, favorabilă recoltării roadei și semănării culturilor agricole de toamnă. De hrană a depins un alt factor al comunităților umane, cel demografic. Aceasta putea fi din belșug doar în condiții meteorologice prielnice. Efectele climei s-au manifestat nu doar asupra vieții social-economice, dar și asupra celei politice. Ploile îndelungate, zăpezile mari periclita de fiecare dată bunul mers al operațiunilor militare, ori drumurile impracticabile, efectele secetelor sau altor anomalii climatice asupra deplasării trupelor pe teritoriul Moldovei sunt principalele cauze ale insuccesului acțiunilor militare.

În acest compartiment ne-am propus drept scop să încadrăm într-un întreg informațiile, adunate din cele mai variate surse, referitoare la observațiile meteorologice și efectele lor asupra evoluției societății românești de la est de Carpați în perioada secolelor XVI-XIX. Primele date despre situația meteorologică într-un anumit context istoric se află în *Cronicile slavo-române* [37], preluate de cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin și Ion Neculce [38]. Cele mai numeroase știri despre acest subiect au fost scrise de „cei mici” pe manuscrisele și cărțile vechi cu circulație în teritoriul istoric al Țării Moldovei [48]. De un real folos pentru noi au fost și mărturiile călătorilor străini care au vizitat ori s-au aflat pentru o anumită perioadă în Moldova și și-au lăsat impresiile de călătorie, surprinzând și anumite fenomene meteorologice [36]. În știința istorică din Republica Moldova raportul om-natură nu a fost cercetat suficient. Constantin Mihailescu abordează problema climei și hazardurile Moldovei [269]. Studiile semnate de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu constituie un bun început de cercetare în acest domeniu [201, 206, 132]. Fenomenul meteorologic în spațiul moldav constituie una din preocupările cercetătorilor Liviu-Ioan Pelin și Liviu Apostol [290, p. 51-61].

Pentru secolul al XVI-lea informațiile despre datele meteorologice și efectele lor sunt incidentale și menționate de obicei în cronicile vechi, principala sursă de documentare a acestui subiect. Notele cronicărești oferă informații sumare despre aceste fenomene, fără o descriere detaliată sau estimativă. În secolul al XVI-lea se atestă, așa cum afirmă Paul Cernovodeanu și Paul Binder, o înăsprire a climei și o discrepanță vădită între iernile geroase și verile secetoase pe la 1540/1550 [147, p. 43-44]. Din cronica lui Grigore Ureche aflăm că în anul morții lui Ștefan cel

Mare (1504) fusese o „iarnă grea și geroasă, câtă n-au fostu așa nici odinioară, și decii peste vară au fostu ploi grele și povoaie de ape și multă înecare de apă s-au făcut” [38, p. 58].

Cronicile vechi menționează că în anul 1538 Moldova a fost cuprinsă de o foamete îngrozitoare, ca urmare a pustiirilor turco-tătare din acest an, care aveau drept scop izgonirea lui Petru Rareș din scaun. Foametea a fost cauzată și de invaziile de lăcuste din timpul succesorului său Ștefan, poreclit *Lăcustă*. În cronica lui Macarie se afirmă „pe vremea acestuia a fost foamete în toată Țara Moldovei și în Muntenia” [37, p. 122]. Grigore Ureche scrie că „fost-au foamete mare și în Țara Moldovei și la unguri, că au venit lăcuste multe, de au mâncat toată roada, pentru aceia l-au poreclit de i-au zis Lăcustă-vodă” [38, p. 80]. Flagelul s-a extins asupra Transilvaniei și Țării Românești, iar activismul lăcustelor poate fi datorat și căldurilor excesive, care ar fi avut loc în aceste timpuri.

Din unele surse este știut că iarna anului 1545-1546 a fost foarte geroasă în Europa [206, p. 301], ce a cuprins și Țara Moldovei, fenomen amintit tangențial și de Grigore Ureche, care scrie că în timpul lui Petru Rareș „și copacii și pomii și viile secase de geruri mari” [38, p. 84].

O altă informație oferită de același cronicar este despre iarna grea care s-a abătut asupra Țării Moldovei în anul 1552, adică în anul înscăunării lui Alexandru Lăpușneanu la Suceava, când „fu omor mare și iarnă grea” [38, p. 87], fenomen însoțit și de o epidemie de ciumă, semnalat în cronica lui Azarie [37, p. 140]. În anul 1556 a fost o iarnă la fel de geroasă, știre oferită de Grigore Ureche, care scrie că în al patrulea an al domniei lui Alexandru Lăpușneanu „fost-au iarnă grea, mare și friguroasă, de au înghețat dobitoace și heri pin păduri” [38, p. 87].

Potrivit unui document turcesc în anul 1560 în Moldova și Țara Românească bântuia o mare secetă, încurajată și de dorința autorităților otomane de a transporta din aceste două țări românești în cantități mari produse alimentare în cetatea Oceaikovului [201, p. 321].

Informații utile despre o foamete, care a bântuit Țara Moldovei în anul 1585 sunt oferite de cronicarul Grigore Ureche, care descrie situația creată în felul următor: „Domnindu Pătru-vodă Țara Moldovei, mare secită s-au tâmplatu în țară, de au secat toate izvoarele, văile, bălțile și unde mai nainte prindea pește, acolo ara și piatră prin multe locuri au căzut, copacii au secat de secită, dobitoacele n-au fostu avându ce paște vara, ci le-au fostu dărâmând frunza. Și atâta prafu au fostu, cându să scorniia vântu, cât s-au fostu strângându troieni la garduri și la gropi de pulbere ca de omet. Iar dispre toamnă deaca s-au pornitu ploi, au apucat de au crescut mohoară și cu acelea ș-au fostu oprind sărăcimea foamea, că-i coprinsese pretitinderea foametea” [38, p. 114]. Se pare că anul următor a fost reușit din punct de vedere al precipitațiilor atmosferice. Iarna a fost caldă, iar primăvara și vara au fost ploioase [206, p. 302].

Pentru secolul al XVII-lea sursele referitoare la climatologie și efectele ei asupra societății umane se diversifică. Dacă în secolul precedent aceste informații sunt desprinse, în special, din

cronici, în acest veac apar, deși sporadic, informații pe cărțile vechi, scrise de proprietarii lor „pentru ținere de minte”.

Secolul al XVII-lea debutează cu o secetă cumplită din anul 1620, întreruptă la 23, 24 și 25 septembrie de ploi de lungă durată, după care a revenit arșița și seceta. Într-un jurnal anonim polon de campanie se relatează că la 4 octombrie 1620 armatele poloneze se retrăgeau în urma înfrângerii suferite de la turco-tătari și la „vremea prânzului, când ne-am oprit pe râul Răut, pe câmpuri uscate, pline de lăcuste, pe o căldură mare” [36, IV, p. 454, 457, 458].

Cronicarul Miron Costin scria la 16 iunie 1633 despre o iarnă lungă, „ce căduse în luna lui martu”, în timpul domnului Miron Barnovschi, numită și „iarna lui Barnovschi” [38, p. 178].

Un fenomen neobișnuit s-a abătut asupra Moldovei în anul 1661, când țara era cuprinsă de o foamete cumplită și evenimentele politice nu erau dintre cele mai favorabile: „Înțelegându Ștefăniță-vodă că trece Constantin-vodă Nistrul la Soroca, au ieșit la Coiceni cu oastea sa și-au pus tabăra acolo, însă oastea era pre puțină, că țara într-aceia foamete era într-aceia anu, cât mânca oamenii papură uscată în loc de pâine, măcinându-o uscată. Și de pe aceia foamete poreclia și pre Ștefăniță-vodă, de-i dzicea Papură-vodă” [38, p. 244]. O mențiune despre acest fenomen este înserată pe un manuscris (1540-1550) de la mănăstirea Noul Neamț, provenit de la lavra Neamțului: „V(ă) leato 7169 <1661> m(e)s(ea)ța aprilia. Atunce au plouat ploaia de grâu și de orzu între Iași și Țoțora, în zilele lui Ștefan vodă, ficioru lui Vasilie vod(ă) celui bătrân” [51, p. 125]. Și tot în acest timp „feciorul lui Tălvor ot Cândești preotul” a cumpărat cu prețul de „ug(hi) 3 i pol, pe vreamie de foamet(e)” o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) [48, I, p. 257], iar cei care au vândut-o au făcut-o pentru a supraviețui pe timp de foamete.

Informații curioase despre ploile și inundațiile provocate de acestea în Țările Române din primăvara și vara anului 1670 sunt oferite de vicarul apostolic Petar Parčević, arhiepiscop catolic de Marcianopol, scrise din Bacău la 20 iulie a acestui an: „În aceste provincii, și mai ales în Moldova este o grozavă revărsare a apelor de trei luni de zile, din cauza deselor averse și a ploilor neconținute ziua și noaptea ce distrug toate semănăturile de grâu din cel mai bun, de orz, ovăz și mei, li de ori ce fel ar fi, căci stau în apă și, atacate de prea multă umezeală, nu se pot coace și nici nu fac boabe. Deasemenea și iarba și plantele ierboase din fânețe, sau nu pot să crească de frig și de apă, sau dacă cresc, nu pot fi cosite, căci niciodată soarele nu se încălzește și nu usucă pământul și totodată pentru că râurile, ieșind din albiile lor, au inundat toate câmpiile, și au luat cu sine împreună cu pământul și ierburile și plantele cu pământ cu tot și le-au amestecat cu nisip” [37, VII, p. 172].

Mărturiile călătorilor străini amintesc despre „o ploaie deasă cu trăsnete” la 21 iunie 1677 în preajma satului Pererâta de pe Prut și „aproape de corturile soliei trăsnetul a ucis doi oameni și un cal turcesc” [37, VII, p. 350] și deasemenea despre noroiul care se făcuse la 25 și 26 iunie „din

cauza ploii ce cădea cu mult zgomot împrejur, iar la mijloc pe unde mergeam, minunea lui Dumnezeu – nu cădea ploaie dar apoi a căzut o ploaie foarte mare” [37, VII, p. 352].

Diaconul Ghinadie scrie pe un manuscris despre o anomalie climatică, precum că în anul 1682 a nins la 25 aprilie, adică după Sfântul Gheorghe [61, p. 110], fenomen repetat în anul 1686, despre care notează pe o *Psaltire*, ms. (1583) ieromonahul Ion de la Piatra [48, I, p. 306].

O foamete cumplită, cauzată, probabil și de lipsa precipitațiilor a început pe la 1683 și a continuat în anii următori. Ion Neculce descrie în detalii efectele acestui flagel pentru Țara Moldovei și că la venirea lui Dumitrașcu Cantacuzino în scaunul Molodvei „era mare foamete, că fusese țara toată bejănită și nu putusă oamenii ara și nu să făcuse pâine” [38, p. 308-309]. Foametea s-a menținut în Țara Moldovei până în anul 1686, când a fost agravată de o secetă [206, p. 302-303]. Despre acest flagel amintește inginerul militar Philippe Le Manson du Pont, care cu o mare doză de exagerare relatează că „de trei ani de zile nu mai căzuse nici o singură picătură de ploaie în întreaga Țară Românească, nici în Moldova, a cărei climă este nespus de caldă, și în vremea de care vorbesc, erau călduri peste măsură de mari, toate lacurile și toate bălțile erau secate, dar lucrul cel mai uimitor era faptul că râul Bahlui pe care e așezată capitale și care este aproape de mărirea Marnei, nu mai curgea, se mai vedea apă numai în locurile mai adânci. În pământurile mocirloase se făcuseră crăpături atât de adânci, încât nu ai fi putut vedea un om ridicat în picioare” și în continuare exclamă cu mirare „mă îndoiesc să mai existe vreun exemplu de o secetă atât de mare și atât de lungă și cu toate acestea pământul era atât de bun, de gras și de mănos, încât tot câmpul era acoperit cu o iarbă foarte deasă, înaltă de aproape două picioare și foarte bună pentru cai” [36, VII, p. 296]. Un alt călător străin, marchizul François Gaston de Béthune, relatează la 16 august 1686 din tabăra de la Ștefănești, pe Prut că „seceta fiind așa de mare și arșița atât de cumplită, încât nu s-a îndrăznit să se meargă pe un drum mai scurt, de frică să nu lipsească apa” [36, VII, p. 408].

În al șaselea an al domniei lui Constantin Cantemir (1685-1693), în luna noiembrie 1691 a început o iarnă cumplită cu viscole și geruri mari, încât au murit mulți oameni și animale [38, p. 321]. Acest flagel a continuat și în anii următori, însoțit de inundații, ploi abundente, ierni calde fără zăpadă [206, p. 303]. Drept exemplu în acest context poate servi iarna anului 1699, când în ziua de Paște era zăpadă [48, I, p. 334].

Secolul al XVIII-lea este mai bogat în informații despre fenomenele meteorologice, când apare o varietate mai mare de surse despre acest subiect. Aici se impun, în primul rând, însemnările de pe manuscrise și cărți vechi tipărite, cu circulație în Țara Moldovei. Acestea constituie, de fapt, principala sursă de documentare despre observațiile meteorologice, scrise de cele mai multe ori, de fețele bisericești.

Din punctul de vedere al aspectului climatologic, secolul al XVIII-lea debutează în Moldova cu inundațiile mari din aprilie 1706, care au dus la blocarea drumurilor, urmat de flagelul

lăcustelor cu o durată de aproape cinci ani și seceta din anii 1710-1711, fenomene care au influențat negativ asupra mersului lucrurilor campaniei de la Prut a lui Petru cel Mare a Rusiei [147, p. 130, 134].

O informație sumară despre o iarnă îndelungată a fost scrisă pe un *Octoih* neidentificat de la schitul Pocrovul, din județul Neamț, conform căreia la 4 iunie 1712 a căzut multă zăpadă pe muntele Ceahlău, fenomen repetat la 3 mai 1713, când „au căzut omăt mare pe muncel și pe munți” [48, I, p. 392, 395].

Perioada celei de-a treia domnii a lui Mihai Racoviță (1715-1718) în Moldova a fost destul de dificilă. Potrivit unei însemnări vechi de pe o *Psaltire cu tipic*, ms. (1612) la 3 august 1716 a nins [48, I, p. 412]. Este fără putință de tăgadă că această carte a circulat în localitățile din zona muntoasă a Moldovei.

Este cunoscut că în anul 1718 a fost o mare secetă, care a dus în cele din urmă la o foamete, numită de contemporani „foametea cea mare” [48, I, 414-415; II, p. 179, 192; III, p. 145], apărută din lipsa ploilor și a cuprins, atât Moldova, cât și Țara Românească. Pentru a scăpa de efectele ei unii au trecut în Țara Românească, unde iarna a fost călduroasă și crescuseră iarbă [61, p. 116]. Această situație s-a perpetuat pe întreaga perioadă de domnie a lui Mihai Racoviță, iar oamenii aduceau pâine din Polonia și Imperiul otoman, situație desrădă și de cronicarul Ion Neculce [38, p. 422]. Iarna anului 1719 a fost caldă și fără zăpadă, încât nu a fost nevoie de lemne multe pentru foc, iar primăvara a fost ploioasă [206, p. 304]. În anul 1719 au căzut precipitații suficiente și a fost multă roadă, însă s-a abătut epidemia de ciumă, în urma căreia „au murit oameni de ciumă foarte rău prin toate târgurile și prin sate” [48, I, p. 414].

În anul 1724 Moldova a fost cuprinsă iarăși de o secetă mare, încât roada de pâine a fost compromisă, animalele au pierit și stupii de albine în scădere [201, p. 323]. O „iarnă bună, minunată” a fost în anul 1725, când potrivit unei însemnări vechi „la ghenar la 6 zile, în ziua de Bobotează, la leat 7233 (1725) n-au fost iarnă, ci au fost o zi împărțită de vară”, încât „și bătrânii s-au minunat” [61, p. 116], iar în anul următor, 1726, a fost o iarnă mare și lungă, cu omăt în toată țara [206, p. 305].

Vara anului 1728 a fost călduroasă, fără ploi, cu boli și cu secetă, iar iarna anului 1729 a fost grea, cu zăpadă abundentă, primăvara cu inundații [201, p. 323]. Potrivit altor mărturii în acest an iarna s-a menținut caldă până la 30 ianuarie, urmată de viscol puternic, ger, victime printre oameni și în rândul animalelor [201, p. 305-306]. Și vara acestui an a fost complicată din punct de vedere meteorologic, fiind secetă cumplită. Dacă la început iarna părea să fi fost foarte blândă, spre sfârșitul lunii ianuarie a început o iarnă foarte grea, cu viscole și înghețuri cumplite. După topirea zăpezilor au început inundațiile, suferind mai ales oamenii care populau văile râurilor. În schimb, vara acestui an (1729) a fost reușită, cu ploi și belșug în toate, doar că pâinea, din cauza

ploilor s-a făcut mai puțină, doar că în sudul Moldovei, la Galați, î-și face apariția ciuma, iar în anul următor se răspândește și la Hotin [147, p. 146].

Potrivit cronicii lui Ion Neculce anii 1731 și 1732 au fost mai puțin roditori în Moldova de nord din lipsă de precipitații, cu foamete „dar nu pre mare”, iar „Grigorie-vodă, având mălaiu mult la Fălticeni și la Chișinău, strânsu din ușor, da acelor oameni de la ținuturile den sus” [38, p. 432]. Iarna următoare (1732-1733) a fost destul de lungă și grea, care „de la 6 dzile a lui dechevri s-au început și au ținut pân la 20 de dzile a lui martu, tot cu omăt, iar și până-n Sfeti Gheorghie tot frig au fost” [38, p. 434].

Perioada primei domnii a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (1733-1735) este apreciată de cronicar ca fiind dificilă din punctul de vedere al precipitațiilor, iar drept rezultat „într-acești 2 ani pol ce au fost la Costantin-vodă, bișuguri n-au fost nici în pâine, nici în stupi, nici vânzare în nimic” și că „numai la mazilirea lui viile au rodit bini” [38, p. 439]. Și în 1736 situația nu a fost din cele mai ușoare, pentru „că de iarnă vitele murisă, și de pâine pe multe locuri duce lipsă, că nu rodisă în anul trecut” [38, p. 445].

Anul 1740 a fost foarte dificil din punct de vedere meteorologic. Potrivit informațiilor iarna a început de la 10 octombrie și a durat până la 23 aprilie [38, p. 446], a fost geroasă, cu viscole și furtuni mari [61, p. 117-118, fără nutreț pentru animale, au înghețat viile, ai pierit animalele. Aceste intemperii s-au manifestat în partea muntoasă a Țării de Sus. Drept rezultat o parte a populației a luat calea pribegiei în Turcia și Polonia, în căutare de hrană [206, p. 306-307]. Vara a fost fără ploaie, iar în luna august a căzut bruma, care a nimicit o bună parte din culturile agricole, după care a urmat o foamete cumplită [38, p. 467-468].

Este cunoscut doar că iarna anului 1742 a demarat cu o ninsoare abundentă la începutul lunii octombrie [206, p. 307], iar despre efectele acestei ierni nu există alte date la momentul actual al cercetărilor.

În anul 1748 în timpul celei de-a patra domnii a lui Grigore II Ghica (aprilie 1747-februarie 1748) iarna a fost călduroasă de la 1 decembrie până la 29 ianuarie, zi în care a început a ninge și a durat iarna cu frig și ninsoare până la sfârșitul lunii martie. În țară nu existau produse alimentare și nici fân pentru vite, iar drept urmare au pierit un număr mare de animale [206, p. 307]. Situația creată între schimbul de domnii (Grigore II Ghica și Constantin Mavrocordat) este descrisă pe un *Octoih* (1735) de la schitul Crăsnia, județul Vaslui, în care se menționează ca: „Să să știe de cându au fostu iarna cea mare care au cădzut de la Sfinți, 9 zile martie, și au fostu de șapte palme, și au ținut până în dziua de Blagoveștenia și au murit multe bucate și oi[i] n-au rămas. Era căpița de fân 2 lei, să s(ă) știe. V(ă)l(ea)t 7256”. Aici este vorba, mai degrabă, de o iarnă întârziată și geroasă, decât de o iarnă îndelungată. Același autor scrie că „vara au fostu siacită mara (*sic!*) de nu s-au făcut pânila și au fost foamente mare, cât să mânca om pe om” [48, I, p. 549]. Prin urmare, în

primăvara acestui an nu a plouat, iar vara a fost bântuită de secetă și de lăcuste, care de doi ani provocau distrugerii mari în culturile agricole [201, p. 324].

Pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) un autor necunoscut descrie iarna anului 1754, când „o fostu văcăritu 92 parale și iarna o fostu gre, o s(ăp)tămână din postul Crăciunului a căzut, până în S(ăp)tămâna albă și câșlegile era zeci să(p)tămâni și două zile și a-nghețat Bistrița și au șezutu 12 să(p)tămâni, era fână scu(m)pu și pâine era o părao cea pro(a)stă de 20...” [48, II, p. 39-40]. Situația era mai dificilă în Țara de Jos, iar în unele părți de la munte, în nordul Țării Moldovei au rodit meiul și porumbul” [201, p. 324].

Urcarea pe tronul Țării Moldovei a lui Constantin Racoviță (martie 1756-martie 1757) a fost însoțită de zăpadă abundentă, „de cinci palme” la începutul lunii martie a anului 1756, informație scrisă pe un *Apostol* (București, 1743) de la mănăstirea Dragomirna [48, II, p. 57]. Vara, în luna iunie, „au dat piatra ce mari, a doua săptămână în Postul Sâmpetrului, vineri”, notă scrisă pe o *Psaltire*, ms. (1529) de la mănăstirea Noul Neamț din Basarabia, provenită probabil de la mănăstirea Neamțului [51, p. 117].

Din însemnarea de pe cartea *Canonul Sfântului Spiridon* (Iași, 1750) aflăm că în anul 1757 iarna a început destul de timpuriu: „La leat 7266 <1757> sept(emvrie), 22, au plouat cu țirțără iar mai pe urmă, vineri, septemvrie 26, au ninsu. Au început a ninge vineri de la 8 ceasuri den zi până sâmbătă, când s-au făcut zi și s-au deschis vremea și au fost vreme bună sâmbătă și duminică, iar luni, sep(tembrie) 29, la 9 ceasuri den zi au început a ploa și au plouat toată noaptea, iar la sep(tembrie) 30, dimineața, au început a ninge și au nins până la cinci ceasuri den zi marți. Și au stătut ninsoarea și au început a ploua și au plouat toată ziua și noaptea, înspre miercuri, au ninsu puținel, iar miercuri au fost frig, au înghețat strecinile” [74, p. 96].

Iarna anului 1759, în timpul lui Ioan Teodor Callimachi (august 1758-mai 1761), iarna a fost „pre bună”, fără zăpadă, „în toate zilele arde pojar, di la noi amvrie până marte, cald și pulbere și săcetă în toate zilele”, „s-au afl(at) brânduș înflurite (sic!) în ghen(arie)”, „au ni(n)s spre zio de Ispas” [61, p. 72].

O iarnă bună s-a menținut și în anul 1762, în timpul domniei lui Grigore Callimachi (mai 1761-martie 1764), informație însemnată pe un *Octoih mic*, ms. (1753) [48, II, p. 113].

Pe *Triodul Săptămânii Mari* (București, 1726), de la Episcopia Romanului și Hușilor, preotul Vasile scrie că în anul 1767 „au fostu iar(nă) îndoită, nici re nici bună, la care au ni(n)s la Svete Gheorghi, au ni(n)s umăt de o p(a)lmă și au ținut o... și toț pomii era înfluriț (sic!) ș(i) nu s-au strâcat și s-au făcut poam(e) multi, piste hir(e)” [48, II, p. 168].

Se pare că toamna anului 1776 a fost lungă, deoarece în luna „noi emvrie în 13 zile, gioi noapte, au fulgerat spre apus și au tunat tare, fiind moscalii tot în Moldova pentru ernatul, dar pace să făcuse cu turcii. Gheorghie Evloghie am scris pentru aceasta” [48, II, 247].

Potrivit unei informații de pe un *Minei pe luna Septembrie și Octombrie* ms. (1599) în ziua de 1 octombrie 1777, când a fost decapitat Grigore III Ghica (februarie 1875 - 1 octombrie 1777), „duminică spre luni, și luni au început a cădi ceață ca fumul pe pământu și au fost tot fumu până demeneată și apoi s-au ridicat cu negură” [61, p. 14].

În anul 1778 „în urma moscalilor cu trei ani au fost iarna caldu, știi, ca la luna lui maiu, de umblai pă la Bobotează cu cămașa” [61, p. 121]. Se pare că o însemnare nedată de pe un *Apostol* (București, 1774) face referire la această primăvară: „si se ști(e) de când primăvara ce blagoslovită și frumoasi făcându-si caldu cu bun văzduh și bini prin păriu, înfrunzind a înflori și pomi(i) cei roditori și înveselindu-si toți (o)men(i) și toate pasirile celi zburăto(a)re și împreună to(a)tă suflare” [48, II, p. 230]. Din însemnările de pe o *Liturghie* (Iași, 1759) din s. Hansca, jud. Lăpușna, reiese că iarna anului 1780 a fost foarte geroasă: „Să s(e) știi când au venit moscalii în Moldova și au iernat Camenschi în satul Strășenii și au fost iarna ră, cât au murit vitili toti di fomi. V(ă)let 1780” [48, II, p. 316]. Vara acestui an a fost foarte ploioasă, cu inundații mari în lunca Prutului: „Să să știi de când au fost puhoiul cel mare la anul 1780, iulie 17 zile. Într-o joi sara au început a ploia și au ploat păr-luni necurmat. Și a venit Prutul foarti mari, atâta cât nu i s(e) vedea marginili, neapucând din bătrâni că ar fi venit vre-odată așe mari. Și au făcut mari stricăciuni, înneccând multi sate și dobetoaci și prisăci, fiind toati apeli mari, asemenea făcându toate apili mari stricăciuni. Și tot într-această vremi mulțimi de lăcuste di au făcut mari stricăciuni în tot pomântul Moldovii, mâncând toati sămănăturili și ierbili, la liat 1780 iuli 17” [48, II, p. 324]. Se pare că și însemnarea lui Vasile Țintilă din Cernăuți de pe un manuscris, datată cu anul 1799, face referire la același fenomen „Să să știe de când au fost un pohoi mare la anul 1799” [61, p. 162].

Iarna a fost destul de blândă în anul 1781 până la Sfinții Trei Ierarhi, adică până la 30 ianuarie. La 11 ianuarie a tunat și a ieșit curcubeul. În ziua Înălțării Domnului, însă, a căzut zăpadă „de cinci pălmaci” și s-a menținut „omătul acela 2 zili și 3 nopți, cu viforu și cu geru și nimic păgubiri nu s-au tâmplat, cu mila lui Dumnezeu” [61, p. 121].

Conform însemnării de pe un manuscris a monahului Vitalie de la mănăstirea Neamț „la acest let 7290, alt 1782, crugu lunii 13, slova pash(aliei) 5, fost-au Înălț(are) lui H(risto)s mai 5, miercuri spre gioi toată noaptea au nins tare vifor și până la prânz și mult omăt au căzut, dară până sara s-au luat” [61, p. 122]. Din altă însemnare de pe un *Triodion* neidentificat cu circulație în sudul țării, în parohia Colacu, județul Vrancea, în acest an „au ploat multu, în luna mai, toată luna iar la 30 zili a lui mai s-au ivit soare frumosu și s-au bucurat lume ca să... toată lume că s-a face vreun potop ca în zilili lui Noe” și „după ce s-au sfârșit luna lui mai s-au început iuni și iarăși au început a ploia iarăși” [276, p. 92].

Cancelaristul Oechsner în raportul său din 3 iulie 1783 descrie drumul său de la București spre Iași, în care motivează întârzierea sa prin ploaia care a ținut patru săptămâni [319, p. 41].

Autorii însemnărilor manuscrise redau situația meteorologică din anul 1784 destul de detaliat. Potrivit unei însemnări scrisă de Enachi Cogălniceanu biv vel medelnicer în „1784 săptemvrie 23, s-au tâmplat ploai și pe urmă au și ninsu ca di doao degite, ș-au ținut ... zile. Cari nime n-au apucatu încă a culegi viile pe multe locuri și popușoi, un lucru care nu țanu minte să fi mai fostu altă dată la această vremei” [61, p. 122]. Despre această iarnă scrie și un Constantin Manoli la 2 februarie 1784: „Să să știi di cându au căzut iarna ce mari cu trii vi(sc)ole, care au fost agiunsu omătu pân pin streșini, de nu putea iași oameni den casă și ulițele iară până în vârful zeplazilor, de nu iara cu puțință sa iasă omu cu sloboda. Cari oameni, câte de 50, 60 de ani de bătrâni, n-au fost apucat iarnă ca aceasta. Dar pagubă la bucatea nu s-au făcut fiindcă (se) întâmp(lă) îndestulari de fân. Oarești pagubă la oi de răpire furtunii. Care iarna era în velet 1783, de la noiavvr(ie) în 14 au început și pâ(nă) în primăvar(ă) tot una au ținutu” [48, II, p. 387]. Din altă de însemnare, scrisă la Iași, aflăm că „au ni(n)s până la ghenar 22, au nins soarea, (a)u fostu vânt și s-au pusă omătu pân(ă) la streșină, abe nu pute oameni să iasă din casă afară” [48, II, p. 387]. Alte detalii despre această anotimp au fost scrise de un preot necunoscut, precum că: „au fost iarna cei mare, care iarnă au ținut de la Vovedenie pân la Blagoveștenii, tot omet și vicol. Și era omătu asemenea cu gardurile, de nu pute umbla omu din sat în sat și pe drum când se tâlne doi oameni nu pute da drumul unul altul” [61, p. 122]. Același preot notează la 12 ianuarie 1785 că iarna „au fost ușo(a)r(ă) și toamna au fost tot ploi pân la Crăciun” [48, II, p. 407].

Potrivit însemnării de pe un *Minei pe luna noiembrie* (Râmnic, 1778), cu circulație în Iași, în anul 1786 a început a ninge la 26 octombrie și s-a menținut ninsoarea până la 4 noiembrie „și apoi s-au luat și s-au făcut cald” [48, II, p. 438].

Iarna anului 1786-1787 a fost foarte grea, urmată de cutremurul de la 5 martie 1787. Potrivit însemnării lui Dimitrie biv vel armaș din Cotești, iarna a fost foarte grea, iar „la mart 15 au dat viscol și au ținut 3 zile” [61, p. 122]. Din această cauză, un proprietar de *Îndreptarea păcătoșilor* (Iași, 1768) scrie că în „a(nul) 1787 ap(rilie) 23, adică în zioa de Sfântul Gheorghe era codru neînfrunzit, negru, numai răchitele și mesteacănul avea frunze ca urechea șoricului” [76, p. 85].

O iarnă foarte grea a fost și în 1788-1789. Preotul Iftimi din satul Suruceni scia pe o *Cazanie* neidentificată din satul Cățăleni, județul Lăpușna ca „să s(e) știi di când au fost iarna ră, la Comenschi, și au prădat și Gangura. Let 1788 deche(m)v(rie) 18, au fost” [48, II, p. 472]. Un autor necunoscut scria pe un manuscris la 20 ianuarie 1790 că „într-al doile anu după venire nemților și muscalilor în pământu Moldovii și la anu după iarna cea cumplită” a mers la biserică și a ascultat slujba „fiind numai în giubeli” [61, p. 123].

Pe un *Minei pe luna noiembrie* (Râmnic, 1778) de la biserica 40 de sfinți din Iași scrie că în anul „1789 noie(m)v(rie) la 5 ciasur(i) din zioa au început a ningi și au ținut iarna temei”, iar

potrivit altei însemnări la 9 decembrie 1789 „duminică la 5 ceasuri au răsărit trei sori pre cer” [48, II, p. 482].

Condițiile meteorologice nefavorabile și situația politică internă, cauzată de prezența trupelor rusești pe teritoriul Țării Moldovei, au dus la apariția lipsei de produse alimentare în țară în anul 1791: „Să să știi de când s-au făcut pace în Moldova, când au venit al doilea rându în Moldova, și au șăzut cinci ani în Țara Moldovii și au mâncat, să zăcem, mai tot, și au rămas țara la mare lipsă, cât au mâncat oamenii rânză de alun și coajă de ulmu și rădăcină de papură mânca oamenii și încă și moscalii” [48, III, p. 211]. Preotul Ion din Larga precizează pe un *Minei* manuscris slavon din secolul al XVIII-lea că în anul 1790 „când au ernat moscalii prin Moldova și nemții pe rae(a) Hotinului, atunci iarna n-a fost păn la Crăciun” [265, p. 174].

Lipsa precipitațiilor a cauzat dificultăți mari în anul 1793. În ziua de Sfântul Gheorghe, când ieșeau animalele la păscut „iarbă nu era nimică și murea vitele de fo(a)me. Atunci era și lipsa cea de pâne că ajunsese oca de pupușoi 6 parale și era fo(a)mite fo(a)rte mare, câtu să spăriase toți oameni(i) de acea lipsă”. O informație sumară despre foametea din 1793 au fost scrise pe un *Triod* (Râmnic, 1777) din satul Drăgușenii Noi, județul Lăpușna: „Să s(e) știe c-au fost foamite în Țara Moldovei, în zilele lui Mihai (Suțu) vodă... 1793” [48, II, p. 523]. La 31 august 1793 a fost un mare cutremur, iar la 5 septembrie, potrivit însemnării scrisă pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) Ion Dascăl din Bogdănești, în această localitate a fost o mare furtună [74, p. 304].

Situația dificilă s-a menținut și în anul următor, 1794. Potrivit unei însemnări vechi pe cartea *Pilde filozofești* (Târgoviște, 1713), cu circulație în Moldova „au fostu săcită mari și n-au ploatu nici primăvara toată, nici vara până iuli în 25, veleat 1794. Iară di aici s-au pornit ploili și au plo(a)t toamna to(ată) și s-au făcut mari în zua Sfâ(n)tului A(n)drei până la Sfâ(n)tul Nicolae. Și apoi a începutu a ni(n)gi unu omătu ca de o palmă di mari și a fost unu viscol după Crăciun și alt înainte Marilui Vasili. Și au fostu forti groznicu vifor” [61, p. 124]. Din alte însemnări deducem că iarna anului 1794-1795 a fost grea în toată Europa, la 18 ianuarie Dunărea era înghețată, iar în nordul Moldovei zăpada în luna decembrie era de înălțimea omului. Seceta din anul 1794 a provocat o foamete, încât oamenii se alimentau „cu coajă de copac și cu mlădițe” [206, p. 310]. Se pare că despre această iarnă amintește un necunoscut pe un *Penticostarion* (București, 1743), care scrie: „să s(e) știe de cându au nens omăt mare, în 20 de zile, de(chem)v(rie)” [56, p. 83-89]. Pe un *Apostol* neidentificat din satul Șișcani, județul Lăpușna un necunoscut scrie „de când au fost lipsa, adică foamete, a(l) treiea an după ce s-au dus moscalii. 1795” [48, II, p. 563]. Despre acest fenomen scrie *Apostol* ierei pe un *Penticostarion* (București, 1743), care precizează că în anul 1795 „au fost fo(a)mite, adi(că) scute(re)” [54, p. 58].

Potrivit unei informații sumare scrisă la 13 ianuarie 1796 de ieromonahul Macarie de la schitul Bucium, pe o *Cazanie* (sec. XVIII), provenită din satul Răcăuți, după iarna grea din 1794-

1795 a urmat o iarnă bună și ușoară [48, III, p. 4]. Această iarnă a fost „atâta de caldă, tocmai ca vara, chet n-au mai fost de mult așa, că era flori și iarbă în luna lui ienuarie, iară luna lui februarie tot bună”, „...și ara oamenii pi la Lăsatul secului și sămana”. Anul a fost foarte reușit, încât „s-au făcut bucate multe și au fostu efișug în toată lumea, cât nu mai avea unde le pune, atâta să făcuse de multe. Aciasta. Leat 1796, avgust 27. Manolache logofăt” [61, p. 125].

În luna martie 1797 s-a abătut o mare furtună de zăpadă, cu urmări grave asupra populației Moldovei. Pe *Pravoslavnică învățătură* (București, 1794) un autor de însemnare scrie: „Să știe de când au fost viforul cel mare la Sfinții 40 de Mucenici când au murit oameni mulți și vite nesocotite și pentru că să să țină minte am făcut însemnare, veleat 1797 martie” [76, p. 124]. Pe o *Carte folositoare de suflet* (1810) din satul Zorleni, județul Vaslui a fost scrisă o altă notă, care completează informația precedentă: „Știut să fie di când au fost fortună mari, la Sfinții Mucenici, foarte cumplită, cât n-au mai rămas oi, și ciobanii au murit. Și spre știință s-au însămnat, 1797 mart 9, și Sfinții Mucenici au fost marți” [48, III, p. 276]. Aceeași informație ca și conținut a fost scrisă pe un *Miscelaneu*, ms. (începutul secolului XIX), în care se menționează că furtuna „au ținut trei zile” și „oameni mulți s-au prăpădit” [48, III, p. 211]. Potrivit altei însemnări de pe un *Penticostarion* (București, 1783) din satul Onești, furtuna s-a declanșat la 12 martie 1797 „la amieză în zilele luminatului d(o)mnu Ioan Alicsandru Calimah voivod” [48, III, p. 17]. Pe un *Minei pe luna mai* (Râmnic, 1780), fost la biserica Sf. Nicolae din satul Grămești, județul Suceava este o informație din care reiese că în vara acestui an a fost secetă: „La leat 1797 au fost mare certare de la milostivul Dumnezeu pentru păcatele noastre, adecă nevoie de secită, că s-au dogorât toate” [74, p. 164]. Dacă în partea de nord a Moldovei este semnalată seceta, în Iași a plouat cu grindină la 18 iunie 1797: „În zilele preînălțatului domn Alexandru Calimah v(oie)vod, întâmplându-mă în orașul Iași, au ploat o ploaie foarte strașnică în an(ul) 1797 iunie 18, gioi sara, la un ceas de noapte, ploundu ploaia în doî cu piatră, care piatră cumpănindu-o drept în cumpăna galbenilor, am aflat-o tocma patru dramuri, mai mare ca un ou de hulub. Și am încredințat aice spre știință. Vasile Tomescu post(elnic), Petrache Manu” [48, III, p. 19].

Din numeroasele însemnări manuscrise deducem că iarna din 1798-1799 a fost foarte grea, cu viscole și cu multă zăpadă. Pe un *Antologhion* (Iași, 1726) de la biserica Adormirii din Huși reiese doar că în anul 1798 „au căzut iarna cea mare, de era omățul la (brâu) peste tot locul” [48, III, p. 23]. Pe un *Triodion* (Râmnic, 1782) vornicul de poartă Dumitrache Meleghe a scris din satul Bodești, șinutul Soroca că „s-au tânplat o mare iarnă ce s-au început de la 14 zile ale lui noiembrie la anii 1798, și tot hojma au ținut cu vicole și mari geruri pâra la 22 a lunii mart, anii 1799 și apoi au prinsu a să lua umățul și pâra la mart 29, s-au luat tot umățul și pi urmă alte furtuni n-au mai fost și multe bucate au perit la iarna aceasta” [54, p. 108]. Pe un *Catavasier* neidentificat, cu circulație în Basarabia, un anonim scrie de: „când au fost anul 1798 s-au început iarna cu omăt din

luna lui noiembrie. în 6 zile și au ținut până în cinci săptămâni, în postul cel mari, cari s-au împlinit douăzeci și una de săptămâni, iarna f(o)arti mare și tare, iar alta n-au mai fost și s-au făcut multă scăderi și pagubă multă” [265, p. 166]. Pe un *Miscelaneu*, ms. (1781) se menționează că „au fost mari scumpete de fân și nu să găsească nici acum. 1799” [61, p. 126], iar pe un *Minei pe luna martie* (Râmnic, 1779) de la mănăstirea Moldovița se precizează că „au fost iarna cea mare și au pierit mulțime de bucate”, iar pe *Mineiul pe luna iulie* (Râmnic, 1780) se menționează că „vara au fost ciumă” [74, p., 159, 166], flagel atestat și în alte însemnări [61, p. 174]. Din altă notă pe cartea Simeon, Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri* (București, 1765) aflăm că în „iarna cea mare, au pierit vite multe” în satul Grozești [61, p. 127]. O informație despre iarna grea din 1788-1779, care completează pe cele anterioare a fost scrisă pe *Îndreptarea păcătoșilor* (Iași, 1768): „La anul(ul) 1799 au fost o iarnă foarte strașnică în zăpadă, ger și cu omăt din 15 noiembrie. Și au ținut tot ger mare, că în ziua de Bunăvestire, mar(tie) 25, era omătul de patru palme... Mai n-au rămas sanie fără a se vinde, 15, 20 lei, și nu se găsea. Sărăcie la cei mulți li s-au pricinuit. În vremea aceea era domn mărișor Alisandru Calimah voievod și la martie s-au mazilit și s-au făcut domn Constantin Ipsilanti voievod” [76, p. 85]. În vara anului 1799, conform altor note, a fost o ploaie cu grindină și epidemie de ciumă [48, III, p. 521].

Pe un *Minei pe luna ianuarie* (Râmnic, 1779) de la mănăstirea Moldovița Constantin dascăl menționează că „au fost iarna cea mare, la velet 1800, în zilele când stăpâne nemții Suceava” [74, p. 157]. Potrivit însemnării lui Levrentie Chirilescu pe *Viețile sfinților pe luna aprilie*, ms. (1760) în „luna lui aprilie 18 zile au nins bine. Era omătul de o palmă. 1800” [48, III, p. 57]. Vara anului 1800, se pare, a fost nefavorabilă, deoarece în părțile Focșanilor și ale Chișinăului s-au abătut lăcustele [147, p. 182].

Secolul al XIX-lea este cu mult mai bogat în informație meteorologică, datorită faptului că apar alte surse de informație despre evoluția climei în spațiul istoric al Moldovei, urmate în anii ‘40 ai acestui secol de observațiile meteorologice sistematice.

Datele meteorologice pentru anul 1801 sunt sumare. Este cunoscut că iarna acestui an a fost blândă, despre care scrie un Macarie Răcăuțanu „pentru ca să se pomenească această iarnă așa bună și blagoslovită” [206, p. 312]. La 29 iunie în unele regiuni ale țării „au ploat cu piatră, de era pîiatra de o litră de mare” [48, III, p. 130], iar la 17 octombrie a tunat, însemnarea fiind scrisă cu temeiul că „să vedem ce o fi” [61, p. 127]. O iarnă dificilă a fost semnalată de un necunoscut pe o *Evangelie* din mănăstirea Voroneț la 20 decembrie 1802 [206, p. 312].

Este știut dintr-o însemnare sumară că în anul 1803, în ajunul Sfântei Mare Mucenițe Marina, sărbătorită la 17 iulie, a fost o ploaie mare cu trăsnet, fiind ucise de fulger câteva persoane [48, III, 211].

Mari nenorociri s-au abătut asupra Țării Moldovei în anul 1804. Din însemnările vechi aflăm că de la 1 august până la 26 octombrie a plouat, după care au dat gerurile și au pierit multe animale. Iarna grea s-a menținut până în luna aprilie 1805, apoi a început să se încălzească ușor. Cu toate acestea vara anului 1805 a fost ploioasă și friguroasă, roadă fiind puțină, iar la 21 și 22 septembrie 1805 a căzut zăpada „până la genunchi” [74, p. 308]. O confirmare a celor întâmplate a fost scrisă de un Vasile sin lui Gheorghe Gherasim din Crănicești pe niște *Cazanii* (București, 1768), care notează „ca să se știe că la 21 septembrie, anu 1805, s-au pornit o zăpadă mare și au început a îngheța și viscoli atâta cât nu pute ieși omul din casă și era troian cât gardurile” [74, p. 135]. Ninsorile au fost prezente în unele regiuni și la 21 octombrie „de au ninsu pe struguri și ... au cules oamenii viile, că era jumătate neculese” [61, p. 128]. După ninsorile din toamna anului 1805 au urmat ploile, care au continuat până în luna februarie 1806. Drept rezultat în unele regiuni ale țării, în special de la Siret în sus, a dat o epidemie în vite, încât „n-au mai rămas vite pe alocure”. La 15 aprilie 1806 a nins și s-a așezat zăpada „de o palmă și au ținut o zi numai” și a pricinuit pierderi „la stupi” și „la cireși, că apucase de înflorise” [61, p. 301]. După topirea zăpezii s-a încălzit și au urmat ploile. O informație de pe un manuscris relatează că la 25 aprilie 1806 „în târgul Bârladului au detunat la Morăni de Gios în Bujoreni, o casă a lui Dumitru Bujoranu, până care tunet i-au trăsnet și femeia lui, Maria” [48, III, p. 211]. Cu toate acestea, unii țărani au semănat repetat unele culturi de toamnă, ce nu răsărise din cauza ploilor abundente, abia în luna februarie 1806 și că „cele sămănate de iarna s-au făcut foarte bune” [61, p. 130].

La 14 aprilie 1807, în ziua de Paște a nins și viscolit, „încât niminea nu cuteza a ieși din chilie sau din mă(nă)stiri afară pentru trebuințe. Și aceasta: toată vremea iernii au fost bună, călduroasă, cam fără de zăpadă, fiind și ceva ploi, iar vremea de primăvară, cum zic, foarte grea s-au arătat, cu vremea aceasta de iarnă, încât pe mulți auziam că poate să se primejduiască sămănăturile și altele” [48, III, p. 224].

În luna martie 1809 „au fostu fână scu(m)p și nu era de unde să-l cumpere. Și au zăcut vacili de limbare și oile. Și moscale era totu în Moldova și domnu nu era la Iași” [61, p. 129]. În lunile mai și iunie au fost secetă mare „și s-au uscat toate cele din țarine și câmpul cât era să chei dobitoacele și toate cele” [48, III, p. 252]. În acest an iarna a fost blândă și călduroasă până la 14 decembrie, când a început să ningă și a continuat până la 17 decembrie [61, p. 129].

Potrivit unei consemnări manuscrise scrisă la 20 martie 1810 de Stanciu preot din Hiltiu pe o *Cazanie* (Râmnic, 1792) din satul Jăvreni, județul Bacău „la al treilea anu după venirea moscalilor au fost iarna bună, gol pământul, și au tunat în fevr(u)arie, și în martie și ploi au fost” [48, III, p. 268], iar înaintea Ispasului a nins [48, III, p. 271]. Chiar dacă în aparență iarna anului 1810 a fost relativ favorabilă, din însemnare lui V. Tintilă din Cernăuți, reiese că „la anul 1810 au fost foamite, iar „anul 1811 au fost anul cel mai roditor” [61, p. 130]. De fapt, dacă e să ne referim

la conținutul altor însemnări de pe cărțile vechi ajungem la concluzia că foametea a fost în anul 1811, pentru că în acest an „au dat iarna și pământul n-au înghețat și zăpada au căzut foarte mare, iară primăvara când s-au dus zăpada, holdele tote au pierit, căci n-au fost pământul înghețat” și că „în acest an s-a întâmplat o foamete grozavă, încât a ajuns pâinea un leu și porumbul 24 de parale, sacara 40 parale și cea mai mare parte din popor mânca și coji de arbori” [48, III, p. 278].

Vara anului 1812, când a fost anexată partea de est a Moldovei și s-au retras din dreapta Prutului oștirile rusești, a fost foarte ploioasă, încât unele râuri s-au revărsat și au cauzat mari pagube populației. Din însemnarea de pe un *Apostol* (Buzău, 1704) aflăm că „întru acest an au fost Suceava așa de mare cât s-au vărsat peste toate luncile, de la începutul lui avgust pâra la 20 de zile”. Pe o *Biblie* (Blaj, 1795) informația despre acest flagel este mai desfășurată: „La anu 1812, iolia 31, c<alendar> v<echi>, s-au întâmplat de au fostu pohoi așa de mari, cât n-au rămas iazuri nerupte și mori nestricate de obștia, cum și pe apile curgătoare. Iarăși, asămine, și într-această vreme, s-au întâmplat de s-au rupt și iazul meu, ce l-am făcut cu moară, de la Nimerчені, în drumul Fulticenilor, pe moșiile mitro<po>lii cu besmănul ce esti aşăzat. Ioan Pantazi, din târgul Suceava, negustori” [74, p. 64].

Nicolai Radu Catană a scris pe o carte veche că în anul 1813 „la 20 ianuarie, foarte tare geri fiindu, s-au arătat curcubeu pă ceri... Acestea le-am văzut eu singur prea bine toate. Dară zic unii cum că s-ar fi arătat și doi sori pe ceri” [61, p. 255]. Pe un *Irmologhion*, ms. fost al mănăstirii Bogdana se relatează că la 23 februarie 1813 „au tunat la 10 ceasuri din zi, de trei ori” [75, I, p. 146], iar potrivit însemnării lui V. Țintilă din Cernăuți „la 19 iulie 1813 c(alendar) v(echi) au fost ploi mare”, și că „de pe la giumătatea verii s-au început cu scădere, dar și cu ciumă. Și toamna neîndemânatecă, iarna, dechem(vrie), ghenar, cu săcită, goale, frig de giu(mătate), la Naștere lun(ă) plină. Ghenar 30 au început groznic a ninge” [61, p. 163, 174].

Informația, precum că în a doua parte a lunii ianuarie a anului 1814 a fost zăpadă și viscol este confirmată și de o altă însemnare sumară, de pe un *Apostol* (București, 1683): „1814, luna lui ghenarie 25. Vreme re(a), jiscul reu” [54, p. 48]. În acest an vremea rece s-a menținut până la începutul lunii mai. Monahul Vitalie de la mănăstirea Neamț scrie că în anul „1814, crugu lunii 7, slova pash(aliei) 6, fiind Înălț(ărea) mai 7, din 17 zile ale lui april până la 20 au fost vifor cu zăpadă mare, iarnă desăvârșit. Apoi s-au ridicat. Iar la 29 și 30 de zile și la zi întâiu al lui mai, ninsoare și zăpadă mare și frig de mijloc, făr de vifor. Nevoie, scârbă la toati. Iară anul au fost mai mult bun de mijloc” [61, p. 122]. Mărturii despre zăpada căzută în luna aprilie a anului 1814 și pagubele care le-a făcut sunt atestate și pe alte cărți vechi. Gh. Șărbănuț din Huși scrie pe un manuscris că „a fost o furtună mari și s-au pus omăt mari la anul 1814 april(ie) 18, trei săptămâni după Paști, sâmbătă, și au ținut până duminică dimineața” [61, p. 132]. Pe un alt manuscris de la începutul secolului XIX un necunoscut scrie „de când au nins în Dumineca Slăbănogului, de cu noapte. 1814

april(ie) 19, după Paști”. Pe o *Evangelhie* (Râmnic, 1784) din satul Răcăciuni, județul Bacău este scrisă o însemnare cu următorul conținut: „au nins, omăt la o palmă și mai bine. Și au căzut iarnă foarte grabnică și geroasă pe codru înfrunzit la aprilie 16 și până la apr(ilie) 19 tot a nins. Apoi a stătut gerul pe loc, cu vânt mare și cu viscol și s-au troienit spulberat”. Iordache dascăl consemnează pe un *Minei pe luna aprilie* (Buda, 1804) de la biserica Sf. Ilie din or. Bârlad, județul Vaslui că „au fost cumpănă foarte mare de au fost iarnă la Sfântul Gheorghe, fiind a patra săptămână după Paști, la anul de la Hristos 1814 apr(ilie) 20, și au făcut multă păgubire” [48, III, p. 336]. Pe un *Chiriadromion* (București, 1801) se confirmă că la 1 mai 1814 omătul era până la genunchi [74, p. 202].

Anul 1815 a fost secetos, deși din însemnări reiese că în lunile februarie și aprilie ar fi căzut precipitații. Pe o carte veche un ierodiacon scrie că „la leat 1815, februarie 23 de zile, zioa marți, săptămâna brânzii, au tunat și au ținut tunetul de la opt ceasuri din zi la noaă și jumătate” [61, p. 132]. Despre un tunet, care a fost auzit la 10 aprilie 1815 a fost scris pe un *Triodion* (Râmnic, 1761) din localitatea Tisești [48, III, p. 358]. O informație mai completă despre seceta din 1815 și consecințele ei se conțin în însemnările lui Iordache și ale fiului său Antohi Sion pe o carte veche: „În vara anul 1815, din pricina secetii, păpușoi s-au făcut foarte puțini și răi, asemenea și fân, încât la mart(e) 1816 au agiuns chila de păpușoi câți 30 și nu să găsia. Iar la 11 marti(e) 1816 au început a ploa foarte tare, ținind ploi 9 zile și la 20 marti(e) au început a ninge și a viscoli 3 zile fără veste, puindu-să un omăt foarte mare, care au ținut până la 29 marti(e). Și fiindcă oamenii sfârșise fân, au pierit multe vite și nici să cumpere fân nu să găsia” [61, p. 305].

Anul 1817 a fost reușit din punctul de vedere al precipitațiilor atmosferice. Cantemir presviter scrie pe un *Catavasier* (Buzău, 1768) din satul Botoșana, județul Suceava de „când au fost Blagoveșenie în ziua de Paști, în anul <1>817 au fost o vară bună și s-au făcut pâne foarte multă cât nu știe sama” [74, p. 319].

Anul 1818 a fost foarte dificil pentru agricultură, din cauza lipsei precipitațiilor. Pe un *Apostol* (București, 1784), cu circulație în Basarabia, un necunoscut scria ca „la velet de când au fost anul chel și au fost lăcustă pi (roadă) și au plouat 2 luni di zili. Iarna (a) fost goală, fără omăt pân(ă) la 1818” [54, p. 113; 118, p. 184; 145, p. 85]. O însemnare pe un *Ceaslov* (Iași, 1763) completează cu noi precizări informația despre iarna anului 1818 în Iași: „La anul 1818 ghenar 4, viniri, la 10 ciasuri de zi, au ploat ploaie caldă și s-au văzut și doi curcuboieu (sic!) pe cer pe deasupra Tătărașului, în Ieș, spre răsărit, în care iarnă pân-în vreme aceasta omăt n-au picat ca să umble măcar într-o zi sanie” [48, III, p. 423]. Ierodiaconul Ștefan, psalt de la biserica Sf. Teodor din Iași scria la 29 ianuarie 1818 pe un *Minei pe luna martie* (Râmnic, 1779) ca „să să știi de când n-au fost iarnă, nici umăt, toată iarna, ce au fost cald până în Postul Mare. Ș-au fost puțin umețal(ă), dar n-au ținut nici o ză” [48, III, 427].

Dintr-o însemnare sumară aflăm că „la 28 mai 1818 c(alendarul) v(echi) au nins” [61, p. 135]. O descriere a acestui an nereușit din punctul de vedere al precipitațiilor atmosferice a scris-o la 29 mai 1818 un necunoscut cu vârsta de aproape 70 de ani: „1818, iarna acestui an, noiem(vrie), dechem(vrie), ghenar, fev(ruarie), mart, au fost goală cu vremi bune și de tică, cum și april. Dar mai al anului 1818 prea făr-de tică și pricinuitor de mari pagube. Că fiind eu de vârstă aproape de șaptezăci de ani, n-am apucat omăt, ninsoare deplin și brume grele pe la 28 de zile ale lui mai. Iară după cum am arătat mai sus, mi s-au întâmplat de am văzut pe la cinci, pe la șapte zile maiu, iară acum am văzut vreme peste toată rânduiala, 1818, ploi cu răcele groaznice pe la 28 i 29 a lui maiu, noaptea sănin și zioa ninsoare cu răcele deplin, stricând mai toate sămănăturile și poamile. Am însămnat să știe” [61, p. 135]. Pe un manuscris vechi se face referire la epidemia de ciumă, care s-a abătut asupra Moldovei în lunile septembrie-noiembrie 1818: „Să știi de când au fost ciumă în Moldova, la Galați, La Iași, la Botoșani, la anul 1818, de la sip(temvrie) pâra la noie(m)v(rie)” [75, I, p. 122]. Pe un *Minei pe luna decembrie* (Râmnic, 1779) de la biserica Sf. Neculai Tuchila din or. Bârlad, un Dimitrie dascăl scrie „când au nins omăt mari a patra zi după Sfântul Dimitrii, miercuri, la velet 1818 oct(omvrie) 30” [48, III, p. 437].

Din numeroasele însemnări de pe manuscrise și cărți vechi cu circulație pe teritoriul Moldovei stabilim că anul 1819 a fost bântuit de ciumă [61, p. 175]. Pe un *Penticostar* (București, 1768) din satul Ghidiceni (în prezent Ghidighici), județul Lăpușna se precizează că iarna a început de la 8 noiembrie și a continuat până la Buna Vestire 1819 [48, III, p. 460]. Primăvara acestui an a venit destul de devreme. În însemnarea sumară de pe *Biblia* (Blaj, 1795) de la biserica Sf. Ioan cel Nou de la Suceava se menționează că la „let 1819, la 7 martie, înainte de patruzăci de Sf(i)nti, după amiază zî, vineri, au tunat între apus și între miazănoapte. Eram la Nimerceni” [74, p. 188]. Toamna s-a încadrat în parametri obișnuiți, încât la 16 octombrie „au tinat și au plouat” [75, p. 223], iar în „noiembrie 12, la șapte ceasuri din noapte, au început a fulgera tare și pe urmă a ploa tare, ca vara, și a tuna și a detuna atâta de tare, cât să cutremura pământul. Și a ținut un ceas tunetul” [48, III, p. 460].

Iarna anului 1821 a fost fără zăpadă, încât în acest an, când s-au bătut turcii cu grecii, oamenii arau și semănau în Postul Crăciunului, „numai din începutu iernii au fost vo câtiva geruri, dară în zioa de Crăciun și a doua zi au fost tare frumos și cald, ca în zioa de Paști, și a trie zi de Crăciun, în zioa de Sfântul Ștefan, dimineața au început a ningi” și că „în zioa (întâi) și a doao zi de Crăciun așa de cald ca vară au fost, că fetele la țară au jucat afară, desculță în cămeșe” [74, p. 221]. La 13 martie, însă „au dat o ninsoare foarte mare și au murit multe dobitoace” [76, p. 124].

Anul 1822 a fost reușit din punct de vedere meteorologic, chiar dacă iarna nu a nins. Pe un *Triod* (Buda, 1816) de la biserica Nașterea Maicii Domnului din s. Poieni-Solca, județul, Suceava, Gheorghi Cantemir paroh a însemnat „că, în anul 1822, au fost iarnă goală, fără omăt, și călduroasă

primăvară; încă au fost bună și vară, și până au fost îndestul și coaptă, toamnă încă bună și fără omăt; au umblat cu bine căraușii la țară ... și au adus vin bun și mult. Noiembrie 15, 1822. Gheorghe Cantemir paroh” [74, p. 260].

Despre iarna anului 1823 se cunoaște doar că a fost grea și îndelungată, cu lipsă de fân și de vite, „au nins și au căzut omăt mare la mart(ie) 15” [61, p. 136], iar vara s-au abătut lăcustele [48, III, p. 584].

Gheorghe Bărlădeanu scrie pe o *Cazanie* (București, 1768) de la biserica Izvorul Tămăduirii din satul Dărmănești că la 8 martie 1825, „duminică, au fost furtună f(oa)rte groaznică, însă 2 zile și 2 nopți”, iar Gavriil ierodiacon susține că „în anul (1)825 aprilie 9 zile, au ni(n)s într-a doao săptămână după Paști, în zi gioi” [48, III, p. 569]. Un anonim scrie pe o *Psaltire* (Chișinău, 1818) că „la anul 1825 s-au început a ningi den luna lui martie și au fost giscol până în Săptămâna Luminată. și omātu au stătut până la a doa gioi. Iară după Paști și a doa gioi mari iară au început a giscoli foarti tari” [54, p. 186]. La 29 mai 1825 „în Chișinău s-au întâmplat o mare primejdie. Tocmai lângă Proorocul Ilie s-au trăsnet cu un fulger mare, în care s-au omorât patru oameni” [61, p. 137]. Iordachi dascal scrie pe un *Minei pe iulie* (Buda, 1805), de la biserica Sf. Ilie din or. Bârlad, județul Vaslui „de când au venit apele mari de au făcut stricăciuni fânaților pe șesuri și au fost și lăcuste și țânțari și fluturi mulți, la 1825 iulie 20” [48, III, p. 575]. Despre același fenomen meteorologic a scris și Alecu Bârză pe un *Orologhion* (Brașov, 1806) din satul Recea (jud. Lăpușna): „Să să știi de când au venit puhoiul cel mare pi apa Bistriței care au cuprins toate luncile, într-atâta cât nici să știe pi unde au fost Bistrița făcând nenumărate stricăciuni păgubitoare foarte, la anul de la H. 1825, iuli 18, sâmbătă dimineața și au ținut doao zile temei, care, pe unde au agiuns strașnice păgubire au pricinuit” [265, p. 228].

Se pare că vara anului 1826 a fost destul de toridă, deoarece în acest an „au arsu codrii în Țara Moldovii” [48, III, p. 584].

În anul 1827 au înflorit cireșii, vișinii și prunele la 26 aprilie, informație de pe o *Biblie* (Sankt Peterburg, 1819) de la mănăstirea Dobrușa, județul Soroca [82, p. 61]. Vara a fost secetoasă, iar din această cauză la 19 iulie s-a aprins Ulița mare din Iași. Incendiul a fost provocat și de pregătirile pentru sărbătoarea Sfântul Ilie a spătarului Ilie Burki-Zmău, iar în rezultat a ars o mare parte a târgului Iași [340, p. 196]. Un alt incendiu, care a fost provocat de asemenea de căldurile toride, a fost cel de la 26 iulie 1827. După trei luni de secetă, la 10 august „ca di la 9 ceasuri, trimis-au fost... un vihor cu grindină și mari grozăvii” [48, III, p. 310].

În anul 1828 asupra Moldovei s-au abătut lăcustele. La 10 august 1828 „au fost în Iași o mari mulțimi di lăcusti cari din toati părțile vine și să întorce prinpregiuriu Ieșului și cu tragerea clopoților pi la toati bisăricili le-au izgonit. Dar zăbava lor au fost di la 8 ceasuri din zi pân-la ... și spre neuitare am însămnat” [48, III, p. 637]. Pe cartea lui Efrem Syrul, *Cuvinte și învățăături*, II

(mănăstirea Neamț) din biblioteca mănăstirii Rudi un necunoscut prognozează următoarele: „În anul 1828 au fost mulțime de aluni prin păduri și zice noroadele că va fi iarna ... și pentru aceasta am însemnat ca să vedem ce va fi sau așa hodorogesc fără a ști ceva și luna lui iulie și avgust au fost cu vânturi mari”.

Pe un *Ceaslov* (Iași, 1817) din satul Vorniceni, județul Lăpușna este scris că la 21 martie 1829 a tunat [48, IV, p. 5], semn că iarna a fost depășită, timpul se încălzește, iar primăvara își intră în drepturi. Pe o *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) de la biserica din satul Mănăstioara-Seret, județul Suceava se confirmă că „au tunat la 27 ianuarie” și „au fulgerat în 22 martie și au tunat cu ploaie, 1829” [74, p. 313].

Iarna anului 1829-1830, se pare, a fost caldă deoarece la 4 ianuarie „sâmbătă sara au fulgerat la amiază ... foarte mult” [48, IV, p. 23]. Despre toamna anului 1830 se știe că „au fost foarte lungă și caldă și au nins ... la 26 dechemvri și pământul au înghețat foarte bine”, informație notată pe un *Octoih* (Iași, 1726) de la mănăstirea Dragomirna [74, p. 69].

Observațiile meteorologice constituie una dintre principalele preocupări ale celor care însemnau cu diferite ocazii pe manuscrisele și cărțile vechi cele întâmplare sau observate de ei, fenomene care lăsau o amprentă profundă în mentalul colectiv. Oamenii, știutori de carte, notau pe spațiile albe ale foilor din cărți informații care afectau sau influențau oarecum existența lor.

Către mijlocul secolului al XVI-lea au loc schimbări profunde în clima continentală, perioadă numită și „mica eră glaciară”, caracterizată prin înăsprirea climei și apariția unor *variații mai bruște între iernile geroase și verile secetoase* [147, p. 43]. Pentru acest secol informațiile despre manifestările climatice în Țara Moldovei sunt ocazionale și destul de sumare. Cronicarii, descriind anumite evenimente istorice, oferă incidental și unele mențiuni despre fenomenele naturale care au influențat mersul vieții social-politice sau economice a țării. Anul 1504 a fost foarte dificil din cauza iernii geroase și a verii ploioase, cauzând mari inundații. Ierni grele au fost în anii 1545, 1552, 1556, 1585. Doar iarna anului 1586 este semnalată de cronicari ca fiind caldă. Informații sumare despre perioada caldă a anului, în special a verii, există pentru anul 1538, când au fost semnalate călduri excesive, secetă în anii 1560 și 1585, ori primăvara și vara anului 1586 cuprinse de ploi. Efectele acestor variații climatice au dus în cele din urmă la calamități de proporții, ca: foamete, revărsări de râuri, secetă, morți de vieți omenești, iar ca urmare a intemperiilor climatice a fost afectat fondul demic al populației.

Secolul al XVII-lea se prezintă la fel de complicat din punct de vedere climatic. Din mărturiile călătorilor străini este știut că vara anului 1620 a fost cuprinsă de arșiță și secetă. Informațiile păstrate semnalează o iarnă grea în timpul domniei lui Miron Barnovschi (1633). De fapt, aici este vorba de o ninsoare, probabil cu viscole și geruri, care s-a abătut asupra Moldovei în luna martie a anului 1633, însă deoarece această anomalie ar fi provocat mari daune, a fost

numită „iarna lui Barnovschi”. O iarnă cu mari geruri a fost în 1691-1692, când din cauza gerurilor au înghețat oameni și animale. În secolul al XVII-lea principala sursă de informație despre fenomenele climatice sunt la fel ca și în secolul precedent cronicile medievale, însă apar și unele mărturii, deși sporadice, pe cărțile vechi. Potrivit informațiilor în a doua jumătate a acestui veac sunt semnalate primăveri ploioase în 1661, 1670 și 1677 și inundații; ninsori târzii de primăvară în anii 1682, 1686 și 1699; ani secetoși – 1683 și 1686.

Secolul al XVIII-lea este mai bogat în informații despre fenomenele meteorologice, când apare o varietate mai mare de surse despre acest subiect. Aici se impun, în primul rând, însemnările de pe manuscrise și cărți vechi tipărite, cu circulație în Țara Moldovei. Acestea constituie, de fapt, principala sursă de documentare despre observațiile meteorologice, scrise de cele mai multe ori, de fețele bisericești (Anexa 26).

În primele trei decenii ale secolului al XIX-lea însemnările continuă să posede o încărcătură istorică, cu descrierea uneori detaliată a observațiilor meteorologice și pot fi considerate pe bună dreptate principala sursă de documentare pentru astfel de subiecte.

5.4. Concluzii la capitolul 5

Însemnările de pe manuscrise și cărți vechi constituie pe bună dreptate o categorie specială de surse istorice. Importanța lor este determinată de cunoașterea unei anumite perioade din istoria noastră, fiind utilizate și aplicate în calitate de izvor istoric doar până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, or după anii ‘30 ai acestui secol însemnările au o valoare limitată, fenomen datorat abundenței altor surse istorice din spațiul nostru. Evident că valoarea documentară a însemnărilor manuscrise este determinată de numărul și veridicitatea altor surse istorice. Cu toate acestea identificarea, transliterarea și valorificarea vechilor însemnări de pe cărți este departe de a fi încheiată. În baza valorificării însemnărilor manuscrise referitoare la evenimentele istorice, cutremurele de pământ, mențiuni meteorologice și fenomene astronomice, am ajuns la următoarele concluzii:

1. Este de înțeles că prin mijlocirea însemnărilor manuscrise nu se poate scrie o istorie generală a Țării Moldovei în epoca medievală, însă ele constituie un suport uneori temeinic pentru precizarea anumitor detalii despre evenimentele, fenomenele sau personalitățile istorice. Însemnările manuscrise, alături de cronicile vechi, contribuie în mare măsură la precizarea sau la identificarea unor detalii mai puțin cunoscute a evenimentelor istorice. Datorită conținutului consemnărilor de pe cărți identificăm informații colaterale despre invaziile străine pe teritoriul Moldovei, deplasarea trupelor și comportamentul abuziv al acestora, schimbările de domnie, date despre personalități și rolul lor în istorie. Din aceste surse istorice aflăm detalii, care la prima vedere nu prezintă prea mult interes, însă coroborate cu alte categorii de izvoare, însemnările oferă date care conduc la deducții curioase și interesante.

2.Însemnările manuscrise constiuie o componentă importantă pentru identificarea și precizarea fenomenelor de caracter seismic. Din cercetările noastre am identificat sau precizat anumite date despre 53 de cutremure de pământ care s-au manifestat în spațiul istoric al Moldovei până la sfârșitul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, cât și efectele acestora asupra dezvoltării societății și mentalului colectiv. Pentru a întregi lista cutremurelor de pământ din secolul al XVI-lea am recurs la utilizarea datelor din cronicile medievale, care oferă informații sumare despre câteva seisme. Datele din cronicile vechi, însemnările manuscrise au fost completate cu informații din alte surse, cum sunt documentele de arhivă. Deși sunt limitate în volum, aceste date completează întrucâtva știrile despre cutremurul de pământ din 14 noiembrie 1829, simțit în partea de est al Moldovei și în estul părții de nord a litoralului Mării Negre. Prin însemnări se pot completa cunoștințele despre cele mai cumplite cutremure de pământ, cum sunt cele din 31 mai 1738, 18 aprilie 1793, 14 octombrie 1802, care au avut urmări grave asupra dezvoltării societății sau a mentalului colectiv, au provocat mari daune materiale și pierderi de vieți omenești.

3.Printre preocupările constante ale autorilor de însemnări sunt observațiile meteorologice, fiind mai numeroase în comparație cu alte genuri de mărturii olografe. Observațiile meteorologice erau necesare pentru a duce o evidență a manifestărilor climatice, ori starea timpului era în strictă dependență de viața omului sau a comunității. Precipitațiile moderate în timpul anului garantau o roadă bună, iar ca urmare un trai decent, iar alteori dreptul la existență. Erau consemnate de autori mai ales iernile îndelungate, cu zăpadă până la începutul lunii mai, iar în regiunile de munte acestea erau prezente și pe timp de vară. Ploile abundente și revărsările de ape cauzau mari prejudicii populației din văile râurilor. Din cauza precipitațiilor abundente drumurile deveneau impracticabile, ceea ce constituia un mare prejudiciu agriculturii. Erau consemnate în special anomaliile climatice, dar există suficient de multe însemnări despre anii cu timp favorabil pentru agricultură. Informațiile despre starea timpului sunt prezente atât în însemnări, cât și în cronici sau în mărtiriile călătorilor străini, care le-au consemnat de multe ori în contextul desfășurării operațiunilor militare pe teritoriul Țării Moldovei.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Circulația tipăriturilor românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX și valorificarea însemnărilor manuscrise constituie una dintre problemele cercetate insuficient în istoriografia românească. În prezenta teza de doctor habilitat în istorie am valorificat un număr important de surse, ca: documente de arhivă, cărți cercetate *de visu*, însemnări manuscrise, iar drept rezultat am ajuns la următoarele concluzii:

1. Din analiza istoriografică a problemei reiese că acest subiect a evoluat de la simple mențiuni ale cărților, elaborarea listelor sau a cataloagelor de cărți la articole și studii, însă până în prezent nu a fost elaborată o contribuție fundamentală, care ar reflecta problema în toate ipostazele ei. Dacă în istoriografia din Basarabia din secolul XIX atestăm mențiuni despre cărți și activitatea tipografică de la Chișinău, în perioada de guvernare sovietică subiectul prezenței și circulației valorilor bibliofile în stanga Prutului este trecut cu vederea, ori de multe ori nu se amintește despre cartea românească în Basarabia și cu atât mai mult despre rolul acesteia în păstrarea identității naționale și a limbii române în această parte a românității. Alta a fost situația în perioada interbelică și cea de după proclamarea independenței de stat a Republicii Moldova, când au apărut o serie de studii și articole despre cartea și tiparul la Chișinău, iar circulația cărții românești vechi în acest spațiu era abordată ocazional.

2. Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului circulației cărții românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX am urmărit evoluția activității tipografice în spațiul românesc în perioada veche a cărții românești. În acest context a fost necesară o abordare a activității tipografice de la Chișinău în perioada 1815-1830, iar în baza documentelor de arhivă am stabilit că pretinsa ediție a *Bucoavnei* de la 1814 nu a existat și am ajuns la concluzia că a fost tipărită doar *Bucoavna* de la 1815. De asemenea, în baza materialului documentar am stabilit că a existat doar ediția *Tipicului* din 1823, iar o pretinsă ediție de la 1821 nu a existat în realitate. În baza însemnărilor manuscrise am stabilit cu certitudine că *Slujba pentru victoria împotriva șvezilor* și *Slujba Sfântului Proroc Zaharia și a Sfintei Elizaveta*, a căror datare era incertă din cauza lipsei anului în titlul acestor slujbe, au fost tipărite în anul 1826.

3. Dacă la începutul secolului al XX-lea N. Iorga considera că în bibliotecile publice din Chișinău nu existau cărți românești, investigațiile din perioada interbelică a înaintașilor culturii românești din Basarabia au demonstrat că bibliotecile bisericilor și mănăstirilor erau completate de secole cu literatură românească. Cu toate acestea în cercetările valorilor bibliofile nu s-a depășit etapa de catalogare a cărților, iar identificarea filierelor sau a perioadelor în care literatura religioasă, în special, a pătruns cu o mai mare intensitate în stânga Prutului a rămas un deziderat. În baza documentelor de arhivă și a însemnărilor manuscrise am identificat numeroși colportori, negustori, ierarhi ai bisericii care au contribuit la asigurarea așezămintelor religioase din Basarabia

cu tipărituri transportate din diferite părți ale spațiului românesc. Cea mai favorabilă perioadă de răspândire a cărții românești vechi la est de Prut este segmentul cronologic cuprins între începutul secolului al XIX-lea, explicată prin înființarea tipografiilor și creșterea semnificativă a tirajelor cărților. Se evidențiază în acest context organizarea tipografiilor de la Mănăstirea Neamț (1806) și a celei de la Chișinău (1814).

4. În urma cercetării prezenței cărții românești în stânga Prutului în perioada secolelor XVI-XIX am ajuns la concluzia că la momentul actual al cercetărilor cea mai numeroasă este cartea de la București, urmată de cea de la Chișinău, mănăstirea Neamț, Iași, Râmnic, Blaj, Buda, Sibiu, Brașov, Sankt Peterburg, Viena etc. Filierile prin care aceste valori culturale au ajuns în Basarabia pot fi puse în legătură cu împrejurările de ordin politic și de categoriile de populație care transportau cărțile la est de Prut în diferite perioade. Astfel, prin mijlocirea documentelor de arhivă și al însemnărilor manuscrise am ajuns la concluzia că literatura românească era transportată pe trei filiere importante, care își au începuturile, prima la Iași, a doua la Huși și a treia la mănăstirea Neamț, care constituie, de fapt, cele mai importante focare de răspândire a valorilor cărturărești nu doar pe teritoriul Basarabiei, dar și pe întregul spațiu românesc.

5. Cercetările întreprinse în ultimii ani în bibliotecile mănăstirești ne-au întărit convingerea că așezămintele monahale din spațiul dintre Prut și Nistru au fost pe parcursul existenței lor focare de răspândire a culturii religioase și laice în rândul enoriașilor. Acest fenomen se datorează strânselor raporturi culturale cu forul ecleziastic suprem din capitala Moldovei și de asemenea cu ierarhii săi. Importante în acest sens sunt legăturile spirituale dintre mănăstirea Neamț cu mănăstirile și schiturile din Basarabia. Datorită acestor legături mănăstirile Căpriană, Curchi, Hârbovăț, Hâncu, Frumoasa, Hârjauca, Răciula, Saharna, Suruceni și altele au adunat cărți românești valoroase, constituind biblioteci bogate de carte românească veche, pe care le răspândeau atât în rândul monahilor de la alte mănăstiri, cât și printre preoții și enoriașii din întreaga Basarabie. Menționăm în acest context contribuția pe care a avut-o mănăstirea Nouă Neamț în difuzarea literaturii bisericești la est de Prut și în satele românești de peste Nistru. Deși, a fost înființată în deceniul șase al secolului al XIX-lea, monahii Teofan Cristea, Andronic Popovici, Isihie Donici au adunat o bibliotecă impunătoare compusă din carte veche românească și din alte limbi europene, unele dintre care sunt întâlnite în prezent în bibliotecile altor mănăstiri. Un rol important în răspândirea literaturii românești în Basarabia aparține Mitropolitului Moldovei Iosif Naniescu și arhimandritului Conon Aramescu Donici, ambii cu legături de rudenie în Basarabia.

6. Valorificarea însemnărilor de pe cărțile vechi ne-au oferit oportunitatea de a identifica unele detalii ale evenimentelor istorice, pe care proprietarii de cărți le-au consemnat cu diferite ocazii. Aceste însemnări constituie adevărate fragmente de cronici, scrise de contemporanii

evenimentelor. Se evidențiază, în special, informațiile despre conflictele militare, schimbările de domnii, aflarea trupelor străine pe teritoriul Moldovei etc. Dat fiind faptul că unii autori de însemnări le-au notat din auzite, sau la perioade mai târzii, cu greșeli de datare sau de descriere a unor fapte cu abateri de la realitatea istorică a fost necesar de a le sistematiza și de a le data în corespundere cu documentele istorice.

7. Datorită valorificării inepuizabilului tezaur de însemnări manuscrise și a altor categorii de surse istorice au putut fi identificate pentru perioada care ne preocupă 53 de cutremure de pământ. Majoritatea dintre ele sunt doar consemnate de autorii notelor, altele conțin descrieri detaliate, având menționate efectele seismelor. Sistematizarea informațiilor din însemnări ne-au permis formularea concluziei potrivit căreia cele mai îngrozitoare, cu efecte materiale și unele cu pierderi de vieți omenești au avut loc la: 24 noiembrie 1516, 29 octombrie 1620, 19 august 1681, 1692, 31 mai 1738, 18 aprilie 1761, 16 martie 1764, 9 octombrie 1781, 5 martie 1787, 26 martie 1790, 18 aprilie 1793, 27 noiembrie 1793, 24 noiembrie 1797. Din însemnările manuscrise reiese că cel mai mare cutremur de pământ atestat și descris în spațiul est-carpatic s-a desfășurat la 14 octombrie 1802, care a provocat distrugerii și pierderi de vieți omenești, mai ales la orașe, urmat de altele mai slabe ca intensitate magnetică, cele din: 7 martie 1814, 27 aprilie 1822, 14 noiembrie 1829. Din numărul total de cutremure 17 sau declanșat pe timp de toamnă, 18 – primăvara, 6 în timpul verii, 9 pe timp de iarnă, iar trei cutremure (1521, 1692, 1799) nu au indicată data. Repartizate pe lunile anului cele mai multe seisme s-au produs în luna octombrie (10 cutremure), iar cele mai puține sunt semnalate în luna decembrie (1 cutremur).

8. Cercetările noastre în domeniu au demonstrat că însemnările despre fenomenele meteorologice sunt cele mai numeroase dintre toate categoriile de însemnări, iar concluzia care se desprinde este că acest tip de informație era destul de binevenit celor interesați de evoluția climei, atât de necesară pentru agricultură. De precipitațiile anuale depindea supraviețuirea omului, ori secetele, inundațiile, înghețurile împiedicau obținerea unei roade bogate. Pentru secolul al XVI-lea datele despre manifestările climei sunt ocazionale și destul de sumare, fiind întâlnite în special în cronicile medievale. În secolul al XVII-lea principala sursă de informație despre fenomenele climatice sunt la fel ca și în secolul precedent cronicile medievale, însă apar și unele mărturii, deși sporadice, pe cărțile vechi. Pentru secolul al XVIII-lea varietatea de surse despre fenomenele meteorologice se diversifică. În acest secol au fost tipărit și răspândit un număr mai mare de cărți în comparație cu secolele precedente.

Recomandări. În rezultatul investigațiilor întreprinse am formulat câteva recomandări, care ar contribui în mare măsură la încurajarea tinerilor specialiști în cercetarea fenomenului tiparului și circulației cărții vechi românești în estul Moldovei în secolele XVI-XIX.

1.În acest context este necesar de a elabora un catalog general al cărților vechi din așezămintele religioase, bibliotecile publice și private. Cărțile cercetate *de visu* ar trebui descrise conform rigorilor bibliologice, cu redarea însemnărilor manuscrise și a pecetilor, iar cele semnalate în cercetările anterioare urmează să fie incluse cu mențiunea locului aflării în momentul investigației. Este necesar de implicat în această amplă activitate forurile ecleziastice supreme din țară.

2.În legătură cu poziția precedentă considerăm că este urgentă nevoie de a lua la evidență cărțile vechi, de a implica specialiștii în domeniul restaurării pentru a restaura exemplarele defectuoase sau păstrate în condiții inadmisibile.

3.Este necesar de a aprofunda cercetările în domeniul cărții tipărite prin a investiga valorile bibliofile în alte limbi, ca: slavonă, greacă, germană, bulgară, sârbă etc.

4.Este util de a înființa în cadrul Bibliotecii Științifice Centrale a Academiei de Științe un laborator de cercetare a cărții vechi și crearea unui colectiv de specialiști competenți în istorie, teologie, paleografie, bibliologie etc.

5.Cercetările noastre asupra istoriei cărții și tiparului din provinciile românești demonstrează că până în prezent nu a fost actualizată și pusă în concordanță cu cercetările din ultimele decenii o istorie a tiparului românesc, iar ca parte componentă să fie inclusă și tipografia de la Chișinău, care a început să tipărească cărți românești abia din 1815. În istoriografie s-a recurs la contribuțiile lui N. Iorga, Mircea Tomescu, Dan Simonescu și Gheorghe Buluță. Istoricii în domeniu au abordat problema în mod separat din motive de ordin politic, ori în prezent există toate condițiile de elaborare a unei atare istorii a cărții și tiparului românesc, cu implicarea specialiștilor din întregul spațiu românesc și de peste hotare.

6.Deoarece ca număr de exemplare și titluri cartea românească este urmată de cartea slavonă și grecească de a propune teme de doctorat care ar reflecta răspândirea acestor cărți în spațiul românesc dintre Prut și Nistru după anexarea de la 1812.

7.De a implica în procesul de promovare și cercetare a cărții vechi institutele de profil din cadrul Academiei de Științe a Republicii Moldova, instituțiile muzeale, forurile ecleziastice din țară, instituțiile mass-media și de asemenea studenții de la facultățile de istorie, filologie, bibliologie și teologie.

8.Este necesar de a înființa la Chișinău un Muzeu al Cărții, în care ar putea fi expuse cărțile vechi cu circulație în estul Moldovei. În acest muzeu s-ar putea demonstra vizitatorilor întregul și îndelungatul proces de tipărire a unei cărți, cât și alte momente, cum ar fi fabricarea hârtiei, copertarea și legarea cărților.

Bibliografie:

Documentare editate și inedite:

1. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 404. Despre deschiderea tipografiei pe lângă Dicasteria duhovnicească din Chișinău. 12 martie 1814-15 octombrie 1821
2. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3342. Corespondența cu guvernul regional al Basarabiei și protoiereii orașelor din Basarabia despre averea Mitropolitului Chișinăului și Hotinului după moartea sa. 18 aprilie 1821 – 12 iulie 1821. 122 f.
3. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 1140. Rezoluția inginerului General-maior Harting I.M. despre permisiunea trecerii peste hotarul de pe Prut a 53 de cărți în limba română. 27 mai 1816-10 iunie 1816, 5 f.; C. Tomescu, în Arhivele Basarabiei, nr. 1, 1938.
4. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 115. Despre permisiunea trecerii prin carantina din Sculeni în Basarabia a cărților. 3 iulie 1820. 6 f.
5. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 4323. Corespondența cu biroul carantinei din Sculeni despre numărul cărților trecute prin vamă. 10 februarie 1823 – 26 noiembrie 1823. 45 f.
6. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 2868. Informații despre călugării din mănăstirile de peste hotare care au trecut hotarul în anul 1820. 89 f.
7. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3720. Despre repartizarea monahilor străini în mănăstirile din Basarabia. 16 mai 1822 – 4 aprilie 1825. 421 f.
8. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3149. Despre examinarea cererii ierodiaconului mănăstirii Secu Nazarie de a fi acceptat în eparhia Chișinăului. 17 noiembrie 1821 – 17 ianuarie 1822. 12 f.
9. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3633. Despre examinarea cererilor călugărilor străini pentru acceptarea lor în supușenia Rusiei. 13 mai 1822 – 1 august 1822
10. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 4267. Despre examinarea cererii însărcinatlui mănăstirii Zograf de pe Muntele Athos monahul Vichentie privind păstrarea documentelor și lucrurilor mănăstirii Dobrovăț în biserica armenească din Chișinău. 5 iunie 1823-9 iunie 1823. 6 f.
11. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3929. Despre cumpărarea instrumentelor pentru tipografia duhovnicească din Chișinău. 21 februarie 1822 – 20 septembrie 1822. 20 f.
12. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 2276. Corespondența cu blagocinii eparhiei Chișinăului despre expedierea psaltirilor pentru diaconii și psalmiștii bisericilor. 2 august 1818 -26 ianuarie 1818. 4 f.
13. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 2112. Despre examinarea raportului eclesiarhului mitropoliei Chișinăului Sinesie privind expedierea listelor preoților care nu au ceasosloave. 4 mai 1818 – 21 februarie 1822. 3 f.
14. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 2876. Rapoartele protopopilor județelor din Basarabia despre primirea de Biblie și Noul Testament pentru bisericile din Basarabia. 11 august 1820 – 28 septembrie 1822. 142 f.
15. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3923. Rapoartele protopopilor din Basarabia despre primirea Noului Testament în limba română. 9 septembrie 1822 – 24 iulie 1825. 118 f.
16. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3385. Rapoartele protopopiilor de orașe din Basarabia despre primirea cărților Rânduiala sfințirii bisericii și a Trebnicului. 12 noiembrie 1821 – 21 ianuarie 1822. 15 f.
17. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 4322. Rapoartele protopopilor de județe din Basarabia despre primirea cărții Despre datoriile presviterilor de popor, tipărită în tipografia duhovnicească din Chișinău. 17 septembrie 1823 – 26 noiembrie 1823). 10 f.
18. ANRM, f. 205, inv. 1, d. dosarul 2277. Despre expedierea în bisericile orașului Ismail a cărților de rugăciune. 14 iunie 1818 – 19 iunie 1818. 6 f.
19. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 4321. Corespondența cu protopopii de județ și stareții mănăstirilor din Basarabia despre tipărirea Tipicului în limba română în tipografia eparhială din Chișinău. 1 februarie 1823 – 8 martie 1823. 4 f.

20. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 4287. Corespondența cu protopopii de județ din Basarabia privind colectarea banilor de la fețele bisericești pentru cărțile tipărite în tipografia eparhială din Chișinău. 20 noiembrie 1823 – 27 februarie 1823
21. ANRM, f. 205, inv. 1, f. 6410. Despre permisiunea trecerii prin carantina din Sculeni fără taxe vamale a cărților religioase aduse din București pentru bisericile din Eparhia Chișinăului. 5 iunie 1829-29 septembrie 1829. 13 f.
22. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 5070. Corespondența cu Ministrul învățământului public Šiřkov A. despre livrarea cărților necesare pentru elaborarea gramaticii ruso-moldovenești și moldo-ruse de către funcționarul departamentului învățământului public Margella. 12 octombrie 1826 – 11 decembrie 1826. 6 f.
23. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3075. Rapoartele protopopilor despre primirea ucazului despre cumpărarea de către fețele bisericești din eparhia Chișinăului a două cărți rusești. 7 august 1820 – 10 decembrie 1821. 46 f.
24. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3780. Rapoartele protopopilor Basarabiei despre primirea listei cărților tipărite în tipografia sinodală de la Moscova. 2 mai 1822 – 19 martie 1824. 83 p.
25. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3921. Rapoartele protoiereilor de orașe despre primirea unei cărți rusești. 17 iulie – 29 august 1822. 15 f.
26. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3924. Listele cărților comandate prin abonament de Dicasteria duhovnicească din Chișinău pentru bisericile din eparhia Chișinăului. 21 februarie 1822 – 8 aprilie 1822. 9 f.
27. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3925. Rapoartele protopopilor județelor despre primirea unei cărți rusești. 18 martie 1822 – 4 noiembrie 1822. 27 f.
28. ANRM, f. 205, inv. 1, d. 4909. Rapoartele protopopilor de județe din Basarabia despre primirea exemplarelor de cărți rusești Cuvintele lui Vasile cel Mare și psalmi. 31 octombrie 1825 – 8 februarie 1826. 27 f.
29. ANRM, f. 733, inv. 1, d. 564. Tratatul de Pace încheiat între Rusia și Turcia la 16 mai 1812. 16.05.1812. 208 f.
30. Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. (1384-1448) Vol. I întocmit de C.Cihodaru, I.Caproșu și L. Șimanschi. București: Editura Academiei, 1975. p. 67-68, nr. 47
31. Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în secolul al XVIII-lea (1787-1800). Cărți domnești și zapise. Colecția Moldova în epoca feudalismului, volumul XI. Volum realizat de Larisa Svetlicinai, Demir Dragnev, Eugenia Bociarov. Coordonatori: Demir Dragnev, membru coresp. al AȘM și Valentin Constantinov, doctor în științe istorice, CEP USM, Chișinău, 2008, p. 323, nr. 260
32. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. Редакционная коллегия: член-корреспондент АН СССР Я. С. Гросул, академик А. К. Оцетя.
Том II. 1633-1673. Москва: Издательство „Наука”. 1968, 446 с.
Том III. 1673-1611. Москва: Издательство „Наука”. 1970, 415 с.
33. Православие в Молдавии. Власть, церковь, верующие. 1940–1991. В 4-х томах. Том. 1.2009, 822 p.; Том. 2.2010, 966 p.; Том. 3.2011, 662 p. Том. 4.2012, 678 p. Отв. редактор, составитель и автор предисловия В. Пасат. Москва: РОССПЭН, 2009-2012
34. Tomescu Constantin N. Acte de la mănăstirea Curchi (jud. Orhei). În: Arhivele Basarabiei. 3, 1929, p. 98-113
35. Boga L. T. Documente. Acte privitoare la Mănăstirea Hâncu. În: Arhivele Basarabiei. 1. 1930, p. 92-110

Surse narrative:

36. Călători străini despre Țările Române. Vol. IV. București: Editura științifică și enciclopedică, 1972, p. 454, 457, 458; Vol. VII. Volum îngrijit de: Maria Holban (redactor responsabil); M.M.Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, 621 p.
37. Cronicile slavo-romane din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu. București: Editura Academiei RSR, 1959, 332 p.
38. Letopisețul Țării Moldovei. Grigore Ureche. Miron Costin. Ion Neculce. Îngrijirea textelor, prefațarea letopisețelor, glosar și indici de Tatiana Celac, Editura Hyperion, Chișinău. 1990, 638 p.
39. Micșunescu Dimitrie P. Vizitând mănăstiri basarabene și bucovinene. Cu o prefață de D-I profesor N. Iorga. București: Tipografia ziarului „Universul”. 1937, 130 p., il.
40. Popp Vasile. Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și în vecinătatea țării de la începutul lor până la vremile noastre. Sibiu 1838. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza. Cluj-Napoca: Editura Dacia. 1995, 225 p., 16 fig.
41. Stoica de Hațeg Nicolae. Cronica Banatului. Studiu introductiv, ediție glosar și indice de Damaschin Mioc. Ediția a II-a revăzută. Timișoara: Editura Facla, 1981, 370 p.

Cataloage, bibliografii, repertorii de cărți și de însemnări:

42. Acte basarabene tipărite în limba română. 1811-1861. Catalog (din colecția MNIM, BNRM, BSC BAȘ). Coordonator dr. Maria Danilov, Chișinău: S.n., 2014, 128 p.
43. Arbore Zamfir. Dicționarul geografic al Basarabiei, tipărit prin îngrijirea Domnului George Ioan Lahovari, București: Atelierele Grafice I. V. Socecu, 1904, 237 p.
44. Balaur Dimitrie I. Biserici în Moldova de răsărit. Județul Lăpușna. În: Biserica Ortodoxă Română, nr. 1-2, 1934, p. 38-59 și nr. 3-4, 1934, p. 189-209
45. Balaur Dimitrie I. Biserici în Moldova de răsărit: Cărți românești de slujbă bisericească care au trecut Prutul (veac. XVIII-XIX). Județul Lăpușna, Vol. I. Cărți românești de slujbă bisericească, care au trecut Prutul (veac. XVIII-XIX). București: Tipografia Cărilor Bisericești. 1934, 38 p.
46. Bibliografia Românească Modernă. Coordonator Gabriel Ștrempel. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1986
Vol. I [A-C], XXXI, 912 p.
47. Bibliografia Românească Veche
Tomul I. 1508-1716, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș. București: Stabilimentul grafic I.V.Socecu. 1903, IX, 571 p.: il.
Tomul II. 1716-1808, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș. București: Atelierele Socec & Co. 1910, 572 p.: il.
Tomul III. 1809-1830, de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, București: Atelierele Socec & Co. 1912-1936, 777 p.
Tomul IV. Adăogiri și îndreptări. 1508-1830, de Ioan Bianu și Dan Simonescu, București: Atelierele Socec & Co. 1944, 373 p.
48. Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu.
a. Volumul I (1429-1750). Iași: Casa Editorială Demiurg. 2008, XXX + 665 p.
b. Volumul II (1751-1795). Iași: Casa Editorială Demiurg. 2008, XXIV + 667 p.
c. Volumul III (1796-1828). Iași: Casa Editorială Demiurg. 2009, XXIV + 750 p.
d. Volumul IV (1829-1859). Iași: Casa Editorială Demiurg. 2009, XXIV + 694 p.
49. Cartea Moldovei. Ediții vechi (sec. XVII – înc. sec. XX). Catalog general. Vol. 1-2. Cu un studiu introductiv de A. Eșanu, Кишинэу: „Штиинца”, 1990-1992
Vol. 1. Alcătuitori: N.P.Matei, C.I Slutu, V.G. Farmagiu. 1990, 254 p.

- Vol. 2. Alcătuitori: V. Farmagiu, N. Matei, C. Slutu. 1992, 266 p.
50. Catalogul bibliotecii societății istorico-arheologice bisericești basarabene din Chișinău, cu o prefață de Iosif M. Parhomovici. Casa Eparhială, etaj, Chișinău, 1924, Tipografia Eparhială, 1925, p. 1-75, supliment la Revista societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău, vol. XVI, Tipografia și Legătoria Eparhială, Chișinău, 1925.
 51. Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV-XIX). Alcătuitor V. Ovcinico-Pelin. Chișinău: „Știința”. 1989, 438 p.
 52. Cândea Virgil. Mărturii românești peste hotare. Creații românești în izvoare despre români în colecții din străinătate. Serie nouă. I. Albania-Etiopia. Editor coordonator: Ioana Feodorov; colectiv de editare Andrei Pippidi, Andrei Timotin, Daniel Cain. București. Editura Biblioteca Bucureștilor. 2010, CVI, 521 p.
 53. Cândea Virgil. Mărturii românești peste hotare. Creații românești în izvoare despre români în colecții din străinătate. Serie nouă. II. Finlanda-Grecia. Editor coordonator: Ioana Feodorov; colectiv de editare Andrei Pippidi, Andrei Timotin, Mihai Țipău. București. Editura Biblioteca Bucureștilor. 2011, XXXVII, 771 p.
 54. Cereteu Igor. Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog. Cuvânt înainte de Prof. Dr. Iacob Mârza. Iași: Tipo Moldova. 2011, 432 p., il.
 55. Cereteu Igor. Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Catalog. Cuvânt înainte de acad. Andrei Eșanu, Chișinău: Tipografia Centrală, 2016, 502 p.
 56. Cereteu Igor. Însemnări de pe cărți vechi tipărite în secolele XVII-XIX (Colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova): În: Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură. An X. nr. 39-40, 2003, 3-4, p. 83-100
 57. Cereteu Igor. Valori bibliofile din colecția Bibliotecii Universității de Stat din Moldova (1753-1918). În: Edificarea statului de drept și punerea în valoare a patrimoniului cultural, istoric și spiritual al Moldovei în context internațional. Conferința științifică anuală a tinerilor cercetători. Chișinău. 29 martie 2007. Chișinău. 2007, p. 37-59
 58. Cipariu Timotei. Crestomatie sau Analecte literare din cărțile mai vechi și noue românești tipărite și manuscrise, începând de la sec. XVI până la al XIX, cu notiță literară. Blaj. 1858, XXXVII+256 p.
 59. Clit Costin. Însemnări pe cărți. În: Prutul. Revistă de cultură Huși. Serie Nouă. Anul V (XIV), Nr. 1 (55), 2015, p. 107-136
 60. Constantinescu-Iași P. Manuscrisele dela M-rea Noul Neamț. În: Viața Basarabiei. 1933, nr. 2, p. 43-47
 61. Corfus Ilie. Însemnări de demult. Iași: Junimea. 1975, XI p., 340 p., il.
 62. Danilov M., Grițco A., Malahov L. Cartea românească în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei. 1683-1918. Catalog. Chișinău: Tyragetia. 2002, 224 p.
 63. David Alexandru. Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Chișinău: Universitas 1993, 218 p.
 64. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. Însemnări de pe codice moldovenești înstrăinate. În: Anuarul Institutului de Istorie. 2013, p. 9-22
 65. Fuștei Nicolae. Carte veche românească la biblioteca bisericii „Sf. Dumitru din Chișinău”. În: RIM. Chișinău, nr. 4, 2005, p. 61-72
 66. Iarcu Dimitrie. Analele bibliografice române. Repertoriu chronologic sau catalog general de cărțile române imprimate de la adoptarea imprimeriei, jumătatea secolu XVI și până astăzi, 1550-1865 exclusiv. București: Imprimeria Statului. 1865, 120 p. A doua ediție este intitulată Bibliografia cronologică română 1550-1873. București: Imprimeria Statului, 1873, XX+164 p.
 67. Iorga N. Inscriptii din bisericile României. vol. II. București: Minerva, 1905, p. 210, nr. 600/24.

68. Iufu Ioan, Brădulescu Victor. Manuscrise slavo-române din Moldova. Fondul mănăstirii Dragomirna. Ediție îngrijită, prefață, note, rezumat, indici și reproduceri de Olimpia Mitric. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”. 2012, 273 p.
69. Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu întocmit de Radu Constantinescu. București, 1986, p. 146-149
70. Marinesu Florin & Mischevca Vlad. Cărțile românești din biblioteca mănăstirii athonite Sfântul Pavel. AΘHNA. 2010, 287 p.
71. Mârza Eva, Dreghiciu Doina, Mircea Gabriela. Pietre pentru zidirea românității moderne. Vechile tipărituri blăjene de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia (1747-1830). Catalog, Alba Iulia: Editura HACO INTERNAȚIONAL, 2007, 56 p., il.
72. Mihail Paul, Mihail Zamfira. Acte în limba română tipărite în Basarabia. I. 1812-1830. București: Editura Academiei Române. 1993. LXVI, 412 p.
73. Mihail Paul. Tipărituri românești în Basarabia de la 1812 până la 1918. București: Imprimeria Națională. 1941, 380 p., 20 pl.
74. Mitric Olimpia. Cartea românească veche în județul Suceava. Catalog, Cuvânt înainte de prof. dr. docent I.C.Chițimea. Ed. A 2-a revăzută. Suceava: Universitatea „Ștefan cel Mare”. 2005, 359 p.
75. Mitric Olimpia. Manuscrise românești din Moldova. Catalog. Prefață de prof. dr. Gabriel Ștrempel. Iași: Editura Junimea. Iași. 2006, vol. I , 502 p., 25 fig.
76. Mosora Elena, Hanga Doina. Catalogul cărții vechi românești din colecțiile B.C.U. „Lucian Blaga” Cluj-Napoca: [f.l.]. 1991, XVI p., 303 p.
77. Neamul Cantemireștilor. Bibliografie. Coordonator acad. Andrei Eșanu, Pontos, Chișinău, 2010, p. 77-79, nr. 678
78. Poenaru Daniela. Contribuții la Bibliografia Românească Veche. Târgoviște: Muzeul județean Dâmbovița. 1973, 343 p.
79. Repertoriul tipografilor, gravurilor, editorilor cărților românești (1508-1830). Ediția a II-a, revizuită și adăugită. Coordonatori: Eva Mârza, Florin Bogdan. Sibiu: ASTRA MUSEUM TECHNO MEDIA. 2013, 305 p.
80. Ștrempel Gabriel. Catalogul manuscriselor românești. BAR, 4414-5920. IV, Editura Științifică și Enciclopedică, 1992, 542 p.
81. Ștrempel Gabriel. Catalogul manuscriselor românești. BAR, 1-1600. I. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, 432 p.
82. Tomescu Constantin. Însemnări din cărțile monastirii Dobrușa (Soroca). În: Arhivele Basarabiei. Revistă de istorie și geografie a Moldovei dintre Prut și Nistru. An I, nr. 1, 1929, p. 59-61
83. Urs Otilia. Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române filiala Cluj-Napoca. Cluj-Napoca: Editura Mega. 2011, 742 p.
84. М. Г. Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските. În: КЕВ. 22, 1874, с. 840-851

Tratate, studii și articole

85. Agachi Alexei. Istoria Mănăstirii Hâncu (1677-2010). Chișinău: Pontos. 2010, p. 106-116
86. Alexandru D. 150 de ani de la apariția „Viețile sfinților” – 1807. În: MMS. 1-3, 1958, p. 110-119
87. Andreescu Ana. Cartea românească în veacul al XVIII-lea. București: Editura Vremea XXI. 2004, 303 p.
88. Arbure Zamfir C. Basarabia în secolul XIX. București: Institutul de Arte Grafice Carol Göbl. 1898. p. 317-352
89. Bădără D. O ediție necunoscută a Psaltirii în versuri a lui Dosoftei. În: Revista istorică. 41, nr. 3, 1988. p. 275-299

90. Bădără Doru. Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Brăila: Muzeul Brăilei. Editura Istros. 1998. 340. p., il.
91. Bădără Doru. Tipografi în Moldova și Țara Românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. În: Istros, Brăila. VII, 1994. p. 221-237
92. Bălan Pavel. Cetățile sufletului. Mănăstiri și schituri basarabene / The Citadels of the soul. Bessarabian Monasteries and Convents. Chișinău: Editura Arc. 2002. 159 p.
93. Băltuță Mitrofan. Tipografia grecească de la mănăstirea Cetățuia. În: Cultură și credință în Moldova. III. Cultură creștină și simțire românească. Iași: Editura Trinitas. 1995, p. 32-38
94. Berechet Șt. Gr. Mănăstirea Noului Neamț. În: Basarabia. Monografie. Sub îngrijirea lui Ștefan Ciobanu. Chișinău: Universitas. 1993, p. 202-204
95. Berechet Șt. Spicui de note istorice de prin manuscrisele slave ale bibliotecilor noastre. Partea II. În: Luminătorul. Jurnal bisericesc, An LVII, 1924, nr. 32, p. 26-32
96. Berechet Șt.Gr. Mănăstirea Căpriană. În: ACMISB. An II. Chișinău. 1928, p. 100-101
97. Berechet Ștefan. Cunoștințe noi despre manuscrisele religioase slave din România. În: Luminătorul. An LVII. 1924. nr. 4. p. 1-16; nr. 7. p. 1-15
98. Bezviconi Gh. Mănăstirea Japca din județul Soroca. București: Tipografia „Fântâna Darurilor”. 1942. 280 p., [3] f.: tab.
99. Bogaci Gheorghe. Alte pagini de istoriografie literară. Chișinău: Literatura artistică. 1984. p. 3-11
100. Botea Nadejda. Cartea tipărită la Iași în sec. XVIII. Din colecția Muzeului Național de Istorie a Moldovei. În: Tyragetia. IX. 1999. Chișinău. 2000. p. 311-313
101. Brihuneț Emanuel. Monumente comemorative medievale târzii din spațiul pruto-nistean. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. II [XVII]. nr. 2, 2008. p. 179-193
102. Călinescu George. Istoria literaturii române: De la origini până în prezent. București: Editura Fundației Regale pentru Literatură și Artă. 1941, 950 p.
103. Candu Teodor. Aspecte privind istoria monahismului în Basarabia în sec XIX. Testamentul Arhimandritului Chiril, starețul mănăstirii Curchi și executarea prevederilor sale. În: Studii de arhondologie și genealogie. I, S. n. Chișinău, 2013, p. 53-66
104. Cartoian N. Istoria literaturii române vechi. București: Editura Minerva, 1980. 590 p.
105. Cereteu Igor, Magola Alexandru. Valori bibliofile din colecția Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală al Republicii Moldova. În: Revista de Etnografie, Științe ale Naturii și Muzeologie. Serie nouă. Etnografie și Muzeologie. Volumul 5 (18). Chișinău. 2005, p. 276-299
106. Cereteu Igor. Însemnări pe un Triodion al familiei lui Dumitrache Meleghe. În: Studia in honorem Gheorghe Postică. Studii de istorie veche și medievală, Chișinău, 2004, p. 262-269
107. Cereteu Igor. Circulația vechilor cărți românești de Blaj, Sibiu, Brașov, Viena și Buda în Basarabia. În: Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetare – valorificare – perspective, Alba Iulia, 2009, p. 253-276
108. Cereteu Igor. Manuscrise românești din fondul sectorului „Carte Rară și Veche” a BȘC „Andrei Lupan” a AȘM. În: Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării, nr. 11-12, 2014, p. 5-12
109. Cereteu Igor. Observații meteorologice în spațiul istoric al Țării Moldovei din secolul al XVI-lea până la începutul secolului al XIX-lea. În: Anuarul Institutului de Istorie. 2015, p. 36-54
110. Cereteu Igor. Cutremurele de pământ din spațiul moldav în secolele XVI-XIX. În: Revista de Istorie a Moldovei, 3, 2015, p. 23-55
111. Cereteu Igor. Biblioteca mănăstirii Chistoleni. În: Magazin bibliologic. Revistă științifică și praxiologică. 1-4. 2014, p. 55-62
112. Cereteu Igor. Biblioteca mănăstirii Hârbovăț. Reconstituire. În: Anuarul Institutului de Istorie a Moldovei, 2012. p. 130-144

113. Cereteu Igor. Cărți vechi din biblioteca mănăstirii Saharna. În: Magazin bibliologic, 1-4, 2015, p. 47-54
114. Cereteu Igor. Valori cărțurărești din secția Carte veche și rară a Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova. În: Magazin bibliologic, 2012, nr. 1-4, p. 36-40
115. Cereteu Igor. Biblioteca mănăstirii Hirova în secolul XIX – începutul secolului XXI. În: Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nistean (1813-2013). Coordonatori: Pr.Dr.Octavian Moșin, conf. univ. dr. Ion Gumenăi. 14-15 octombrie 2013. Chișinău, 2013, p. 134-141
116. Cereteu Igor. Cărți vechi bisericești din biblioteca Mănăstirii Frumoasa. În: Magazin bibliologic. 1-4, 2013, p. 112-120
117. Cereteu Igor. Cărți vechi din biblioteca mănăstirii Țigănești. În: Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării. nr. 9, 2014, p. 72-81
118. Cereteu Igor. Cărți vechi și însemnări valoroase (din colecția Muzeului Național de Artă al Moldovei). În: Destin românesc. Revistă de istorie și cultură. Serie nouă. An I. (XII). 2006, nr. 2 (46), p. 177-187
119. Cereteu I. Itinerarii basarabene ale cărții românești vechi. În: Revista de Istorie a Moldovei, 2012, nr. 3, p. 55-73
120. Cereteu I. Tipărituri bucureștene din secolul XVIII în Basarabia, în volumul Tradiții și valori culturale la est de Carpați (sec. XVI-XX), Materialele conferinței științifice „Tradiții și valori culturale la Est de Carpați” Chișinău, 2007, p.32-64
121. Cereteu Igor. Circulația tipăriturilor românești din secolul al XIX-lea de la Mănăstirea Neamț în Basarabia. În: Transilvania. Sibiu. 11-12, 2010, p. 121-135
122. Cereteu Igor. Circulație de carte și schimb de valori în Țara Moldovei în secolele XVII-XIX. În: RIM, 2-3, 2009, p. 66-84
123. Cereteu I. Circulația cărții românești vechi de la Iași în Moldova de răsărit. În: Anuarul Muzeului Literaturii Române Iași. Anul IV, 2011, p. 20-38
124. Cereteu Igor. Completări și precizări la istoria bibliotecii mănăstirii Suruceni. În: Biblio Scientia. Revistă de biblioteconomie și științele comunicării. nr. 9, 2013, p. 10-28
125. Cereteu Igor. Contribuția voievozilor și boierilor moldoveni la ctitorirea bisericilor ortodoxe din Lvov (sec. XVI-XVII). În Analele Universității Libere Internaționale din Moldova. Istorie, Chișinău. Anul 2004, Vol. 2, p. 10-15
126. Cereteu Igor. Contribuții la istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. În: RIM. nr. 3, 2014, p. 33-54
127. Cereteu Igor. Din istoria cercetării cărții și tiparului în Basarabia. În: Cultură și politică în Sud-Estul Europei (sec. XV-XX). Coordonatori acad. Andrei Eșanu și dr. prof. Constantin Iordan. Chișinău: CEP USM. 2011, p. 108-118
128. Cereteu Igor. Duhovniceasca deprindere: un manuscris nemțean necunoscut. În: Biblio Scientia. nr. 9. 2013, p. 5-9
129. Cereteu Igor. Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. V. [XX] nr. 2, 2011, p. 152-153
130. Cereteu Igor. Însemnări de pe cărți vechi tipărite în secolele XVII-XIX (Colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova): În: Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură. An X. 3-4, 2003. p. 83-100
131. Cereteu Igor. Mănăstirea Vărzărești. În: Mănăstiri și schituri din Republica Moldova. Redactor științific acad. Andrei Eșanu. Coordonator de proiect dr. C. Manolache. Chișinău: Tipografia Centrală. 2013, p. 618-626
132. Cereteu Igor. Mențiuni meteorologice în cronici și însemnări vechi din secolul XVI până în primele decenii ale secolului XVIII. În: Mediul și schimbarea climei: de la viziune la acțiune. Conferința internațională. Chișinău. Republica Moldova, 5-6 iunie 2015, p. 10-12
133. Cereteu Igor. Note privind destinul unei cărți vechi și rare: „Îndreptarea legii” tipărită la Târgoviște în anul 1652. În: Luminătorul. Chișinău, nr. 1 (100), 2009, p. 38-39

134. Cereteu Igor. Pagini din istoria bibliotecii mănăstirii Hâncu. În: Tyragetia. Istorie Muzeologie. Serie nouă. Vol. VIII [XXIII]. 2014. nr. 2, p. 139-154
135. Cereteu Igor. Răspândirea tipăriturilor românești în județul Bălți în perioada interbelică (în baza unui manuscris). În: Luminătorul. Chișinău. 3, 2009, p. 28-37
136. Cereteu Igor. Unele considerații privind difuzarea cărții vechi tipărite la Chișinău. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie, Serie nouă, Vol. VI [XXI] nr. 2, 2012, p. 235-242
137. Cereteu Igor. Tipărituri transilvănene în Basarabia (a doua jumătate a sec. XVIII și primele decenii ale sec. XX). În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. II [XVII] nr. 2, 2008, p. 163-174
138. Cereteu Igor. Valori bibliofile din colecția Bibliotecii Universității de Stat din Moldova (1753-1918). În: Edificarea statului de drept și punerea în valoare a patrimoniului cultural, istoric și spiritual al Moldovei în context internațional. Conferința științifică anuală a tinerilor cercetători. Chișinău. 29 martie 2007. Chișinău. 2007. p. 37-59
139. Cereteu Igor. Cartea românească tipărită în București în fonduri și colecții din Chișinău (ultimele decenii ale secolului al XVII-lea – începutul secolului al XX-lea). În: Cercetări istorice, XXIV-XXVI, 2005-2007, Iași: Editura Palatul Culturii, p. 407-455
140. Cereteu Igor. Itinerarii basarabene ale cărții bisericești de Buzău. În: Transilvania. Sibiu, 5-6, 2012, p. 33-38
141. Cereteu Igor. Valori cărturești din biblioteca mănăstirii Curchi. În: RIM. 2, 2013, p. 27-48
142. Cereteu Igor. Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: Revista de Istorie a Moldovei, 3, 2016, p. 208-133
143. Cereteu Igor. Circulația cărții românești vechi de la București în Basarabia. În: In honorem Alexandru Moșanu. Studii de istorie medievală și contemporană a românilor. Coordonator dr. hab, conf. univ Nicolae Enciu, Cluj-Napoca, 2012, p. 123-144
144. Cereteu Igor. Prezențe bibliofile râmnicene în Basarabia (sec. XVIII-XIX). În: Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, 12, II, 2008, p. 78-97
145. Cereteu Igor. Valoarea documentară și semnificația istorică a notelor posesorale. În: Revista de Istorie a Moldovei, nr. 4, 2004, p. 81-88
146. Cereteu Igor. Circulația cărții vechi românești de Râmnic în Basarabia. În: Tyragetia, Istorie. Muzeologie. Serie nouă, Vol. IV [XIX] nr. 2, 2010, p. 127-136
147. Cernovodeanu Paul, Paul Binder Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1900). București: SILEX – Casă de Editură, Presă și Impresariat S.R.L., 1993, 254 p.
148. Chiaburu Elena. Carte și tipar în Țara Moldovei. Ediția a doua revăzută și adăugită. Iași: Editura Universității „Universității Alexandru Ioan Cuza”. 2010, 711 p.
149. Chiaburu Elena. Tipărituri din vremea exarhului Gavriil (1815-1821) păstrate în biblioteci din România. În: Magazin bibliologic. 1-4. 2015. p. 27-46
150. Chiper Marieta Adam. Vechi însemnări românești ca izvor istoric. București: SILEX. București, 1996, 199 p.
151. Chiriac V. Cartea și tiparul în Moldova în secolele XVII-XVIII (Schite după materialele depozitate în URSS). Sub redacția lui Demir Dragnev. Chișinău: Cartea Moldovenească. 1977, 127 p.
152. Chirilă Georgeta. Evoluția tiparului românesc în Țările Române în secolul al XVI-lea. În: LIBRARIA. Studii și cercetări de bibliologie. Anuar. II. Târgu-Mureș. 2003, p. 186
153. Chirtoagă Ion. Alexandru Nicolae Suțu. În: Domnii Țării Moldovei. Studii. Volum editat de Demir Dragnev. Chișinău: Civitas. 2005, p. 282-284
154. Ciobanu Șt. Basarabia. Monografie, Ediția Expoziției. Chișinău: Imprimeria Statului. 1926, 472 p., V p.
155. Ciobanu Șt. Mănăstirea Țigănești. În: Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia. Chișinău: Tipografia Eparhială „Cartea Românească”. 1931, vol. III, p. 3-18

156. Ciobanu Ștefan. Biserici vechi din Basarabia. În: Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia. Chișinău. 1924, p. 51-52
157. Ciobanu Ștefan. Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă: Chișinău: Editura enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1992, 272 p. il.
158. Ciobanu T. Alexandru Moruzi. În: Domnii Țării Moldovei. Studii. Volum editat de Demir Dragnev. Chișinău: Civitas. 2005, p. 272-274
159. Ciobanu T. Ștefan Petriceicu. În: Domnii Țării Moldovei. Studii. Volum editat de Demir Dragnev, Chișinău: Civitas. 2005, p. 197-200
160. Cocârlă P. Mihai Racoviță. A treia domnie în Moldova: 1715, decembrie 25 (1716, ianuarie 4) – 1726, septembrie 26 (octombrie 6). În: Domnii Țării Moldovei. Studii. Volum editat de Demir Dragnev, Chișinău. Civitas. 2005, p. 234-237
161. Codreanca Lidia. O gramatică inedită din Basarabia sec. al XIX-lea. În: Limba română. Revistă de știință și cultură. 2013, nr. 9-12, p. 185-197
162. Condaticova Liliana. Mănăstirea Țigănești. În: Mănăstiri și schituri din Republica Moldova. Coordonator și redactor științific acad. Andrei Eșanu. Chișinău. 2013, p. 595-617
163. Constantinescu-Iași P. Circulația vechilor cărți bisericești românești în Basarabia, sub ruși. Chișinău. 1929. Extras din RSIAB, vol. XIX, 1929, 56 p.
164. Constantinescu-Iași P. Manuscrisele dela M-rea Noul Neamț. În: Viața Basarabiei. 2. 1933. p. 43-47
165. Cultură și politică în Sud-Estul Europei (sec. XV-XX). Materialele sesiunii științifice din 1 septembrie 2010. Coordonatori: acad. Andrei Eșanu, dr. prof. Constantin Iordan, Chișinău: CEP USM. 2011, 188 p.
166. Curdinovschii Vasile. Obiectele cele mai vechi ce se păstrează în muzeul Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Basarabia, în Casa Eparhială din Chișinău (La jubileul de 20 de ani de la întemeierea societății și a muzeului). În: RSIAB. vol. XVI, 1925, p. 145-146
167. Cutremure de pământ și semne cerești în istoria României. Antologie și prefață de I. Opreșan. București: Editura SAECULUM I.O. 2010, p. 146-162
168. Dâmcenco Nicolai și Zenkin Andrei. Moștenirea culturală a tipografului Mihail Strilbițchi. În: Tyrageția. VIII. 1999, p. 209-212
169. Danilov Maria. About Macarie's Liturgier (1508), discovered in Bessarabia at the end of XIXth century (the book we have to know everything about). In: Travaux de symposium international le livre. La Roumanie. L'Europe. Troisième édition 20-24 Septembre 2010. 300 ans après la intronisation de l'érudit roumain Dimitrie Cantemir en Moldavie. Tome I. Éditeur bibliothèque de Bucarest. București. 2010, p. 67-73
170. Danilov Maria. Biblia românească de la Sankt Peterburg. Probleme și interpretări. În: Lecturi Filologice. II [Duplex științific]. Chișinău-București: Pontos 2002, p. 81-97
171. Danilov Maria. Bibliotecile parohiale și protopopești din Basarabia secolului al XIX-lea. Între tradiția românească și politica țaristă. În: Destin Românesc. Serie nouă. An I. [XII], Nr. 3-4, [47-48], 2006, p. 108-123
172. Danilov Maria. Cartea românească veche în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei din Chișinău. În: Valachica. Studii și cercetări de istorie a culturii. Târgoviște, nr. 18, 1998, p. 182-185
173. Danilov Maria. Cărți românești în colecțiile Comisiunii Științifice a Arhivelor din Basarabia. În: Destin românesc. [An. VI. Nr.21]. Chișinău-București, nr.1, 1999, p. 66-74
174. Danilov Maria. Cărți românești în colecțiile mănăstirii Hârjauca (sec. XIX - înc. sec - XX). În: Tyrageția. Vol. XV, 2006, p. 242-254
175. Danilov Maria. Cenzura rusească și circulația cărții românești în Basarabia. În: Destin Românesc [Revistă de Istorie și Cultură]. Chișinău-București. An X, nr. 3-4, 2003, p. 101-114

176. Danilov Maria. Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiție și politica țaristă). Chișinău: Tyragetia. 2007, 264 p.
177. Danilov Maria. Circulația cărții de Buzău în Basarabia. Reconstituiri. În: MOUSAIOS. Buzău, vol. V, 1999, p. 449-455
178. Danilov Maria. Eforturi pentru menținerea legăturilor culturale dintre Basarabia și Mănăstirea Neamț. În: Destin Românesc, nr. 1 [53]. An III [XIV], 2008, p. 62-75
179. Danilov Maria. Gramatica lui Ștefan Margela. Date și ipoteze noi. În: Tyragetia. VI [Anuar]. 1997, p. 197-203
180. Danilov Maria. Istoricul tipăririi și arealul de răspândire a Bibliei românești de la Sankt Peterburg (1819). În: Tyragetia. IV-V [Anuar]. Chișinău. 1997, p. 215-221
181. Danilov Maria. Mărturii ieșene în Chișinăul de altădată: carte, eterie, cenzură (primele trei decenii ale secolului XIX). În: Identitățile Chișinăului. Ed. II. Chișinău: Editura ARC. 2015, p. 76-83
182. Danilov Maria. Repere în istoriografia bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. Probleme și interpretări. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. VIII [XXIII]. 2014, nr. 2, p. 173-182
183. Danilov Maria. Societatea Istorico-Arheologică Bisericească din Basarabia și problema cărții românești de colecție. În: Muzeul Bisericesc din Chișinău. Geneză. Împlinirii. Pribeगी. Chișinău: Editura Museum. 2006, p. 35-44
184. Demény Lajos, Demény Lidia A. Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări. Introducere de Prof.Dr. Doc. Dan Simonescu. București: Editura Kriterion. 1986, p. 34, 39-41
185. Din comorile Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova, dir. gen. Alexe Rău; elab. și coord. Tatiana Plăcintă. Tomul I. Chișinău: Casa editorial poligrafică „Bons Offices”. 2007, 88 p.
186. Dragnev Demir. Circulația manuscriselor ecleziastice româno-slave în spațiul sud-est-european (unele materiale din bibliotecile Bulgariei). În: Idem. Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în Țările Române. Studii și materiale. Chișinău: Editura Cartdidact. 2012, p. 503-507
187. Dragnev Demir. Evoluție demografică și circulație umană în Țările Române în secolul al XVIII-lea. În: Idem. Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în Țările Române. Studii și materiale. Chișinău: Editura Cartdidact. 2012, p. 246-273
188. Dragnev Demir. Grigore II Ghica. În: Domnii Țării Moldovei. Studii. Volum editat de Demir Dragnev. Chișinău: Civitas. 2005, p. 237-241
189. Dragnev Demir. Prima domnie a lui Antioh Cantemir (1695-1700). În: Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII. Coordonator și redactor științific acad. Andrei Eșanu. Chișinău: Știința, 2008, p. 98-105
190. Dudaș Florian. Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult. Cuvânt înainte de Vasile Coman. Oradea: Editura Episcopiei Ortodoxe Române. 1990, p. 409 p.
191. Dudaș Florian. Vechi cărți românești călătore. București: Editura Sport-Turism. 1987, 239 p.
192. Dudaș Florian. Însemnări pe bătrâne cărți de cult. București: Albatros, 1992, 208 p.
193. Dușu Alexandru. Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII, București: Editura pentru literatură. 1968, 398 p.
194. Eremia Ion. Gheorghe Duca. În: Domnii Țării Moldovei. Studii. Volum editat de Demir Dragnev. Chișinău: Civitas. 2005, p. 289-193
195. Eremia Ion. Scris, carte și tipar în Țările Române în a doua jumătate a secolului al XVI-lea – prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În: Destin românesc. Revistă trimestrială de istorie și cultură. Chișinău-București, nr. 1/1996, An III, Nr. 9, p. 13-26
196. Eșanu Andrei. Apariția și dezvoltarea tipăririi cărților în Moldova (sec. XVII – înc. Sec. XIX). În: Cartea Moldovei. Catalog general. Vol I. Chișinău: Știința, 1990, p. 15-33

197. Eșanu Andrei. Cultural universe in Moldavia (XV-XIX) / Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX). Chișinău: Lexicon-Prim, 2013, 328 p.
198. Eșanu Andrei. Contribuții la Istoria Culturii românești. București: Editura Fundației Culturale Române, 1997, 381 p.
199. Eșanu Andrei, Valentina Eșanu. Istoriografie ecleziastică din Basarabia/RSS Moldovenească/Republica Moldova (sec. XIX – începutul sec. XXI). În: RIM, Nr. 3-4 (87-88), 2011, p. 17-43
200. Eșanu Andrei, Valentina Eșanu. Circulația tipăriturilor lui Macarie (1508-1512) în Europa. În: Anuarul Institutului de Istorie, Nr. 4, 2014, p. 21-64
201. Eșanu Andrei. Anomalii naturale în istorie: arșița și seceta în Moldova (sec. XVI-XIX). În: Cultural universe in Moldavia (XV-XIX) / Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX). Chișinău: Lexon-Prim, 2013, p. 319-328
202. Eșanu Andrei, Valentina Eșanu. Tipărituri de la Dubăsari, Movilău și Chișinău în spațiul românesc de peste Prut (1792-1862). În: Dialogul civilizațiilor. Interferențe istorice și culturale. Culegere de articole / Dialogue of civilizations. Historical and cultural interferences. The collection of articles. Ad Honorem Victor Țvircun, Cardidact, Chișinău, 2015, p. 45-60
203. Eșanu Andrei. Cultură și civilizație medievală românească. Chișinău: Editura ARC, 1996, 271 p.
204. Eșanu A. Primul manual moldovenesc tipărit („Bucvariul” din anul 1755). În: Patrimoniu. Almanahul bibliofililor din Moldova. Chișinău, 1988, vol. 2, p. 118-124
205. Eșanu Andrei ș.a. Mănăstirea Căpriana (sec. XV-XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale. Chișinău: Pontos. 2003, 564 p., 24 p.
206. Eșanu Andrei. Iarna în Europa și în spațiul istoric al Țării Moldovei (de la începutul erei noastre până la 1900). În: Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX). Chișinău: Lexicon-Prim, 2013, p. 291-318
207. Eșanu Andrei, Valentina Eșanu. Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate, Chișinău: Pontos, 2010, 416 p.
208. Eșanu Valentina. „Cazania” Mitropolitului Varlaam în Dobrogea. În: Tyragetia. IV-V, Chișinău, 1997, p.193-195
209. Farmagiu V. Tipărituri râmnicene din sec. XVIII în patrimoniul Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova. În: Alfa și Omega, 1-15 ianuarie 1996, p. 7
210. Flocon Albert. Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Traducere de Radu Berceanu. Cu o prefață de Barbu Theodorescu. București: Editura științifică și enciclopedică, 1976, 494 p.
211. Fuștei Nicolae. Cărțile mitropolitului Dosoftei păstrate în diferite colecții din Europa. În: Tyragetia. Istorie Muzeologie. Seria nouă. Vol. II [XVII]. Chișinău. 2008, p. 117-135
212. Fuștei Nicolae. Centrul de cultură și spiritualitate – parohia Sfântul Dumitru din Chișinău. Studiu istoric și documentar. Chișinău: „Elena-V.I.”. 2010, 335 p., il.
213. Fuștei Nicolae. Contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la dezvoltarea tiparului. În: RIM. 2-3, 2009, p. 169-178
214. Fuștei Nicolae. Despre izvoarele Liturghierului de la Chișinău din 1815. În: Biblio Scientia, nr. 11-12, 2014, p. 13-25
215. Fuștei Nicolae. Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni și filiala din Chișinău a Societății Biblice Ruse. În: RIM. nr. 1. 2010, p. 146-160
216. Fuștei Nicolae. Opera Mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est europene (a doua jumătate a sec. al XVII-lea). Chișinău: CEP USM. 2008, 295 p.
217. Furtună D. Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială. Vălenii de Munte: „Neamul Românesc”, Tipografie și Legătorie de cărți, 1915, p. 149-194
218. Gheorghiță I. Scurtă dare de seamă despre Muzeul Eparhial din Ismail. În: RSIAB. vol XVI, 1925, p. 159-160

219. Gheție, Ion, Mareș Al. Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română. București: Editura Minerva. 1994, 394 p., 46 pl.
220. Ghibănescu Gheorghe. Impresii și Note din Basarabia, cu prefață, note și comentarii de Valeriu Nazar. Chișinău: Civitas. 2001, 392 p.
221. Ghițulescu Policarp. Arhim. O redescoperire: un Acatist tipărit la Snagov în 1698 de către Sf. Antim Ivireanul. În: LIBRARIA. Studii și cercetări de bibliologie. Anuar VIII. Târgu-Mureș. 2009, p. 142-149
222. Giurescu Constantin G. Istoria Românilor. Vol. III. Partea I. De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601-1821). Ediția a doua, revăzută și adăogită. București: Fundația regală pentru literatură și artă. 1944, 445 p., 7 hărți
223. Gonța Gheorghe. Petru Rareș. În: Domnii Țării Moldovei. Chișinău: Civitas. 2005, p. 106-109
224. Grama Dumitru. Aspecte ale evoluției culturii juridice în Principatul Moldovei. În: Un veac de aur în Moldova (1643-1743). Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi. Chișinău: Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința, București: Editura Fundației Culturale Române. 1996, p. 36-44
225. Haneș Petre V. Scriitori basarabeni. București: Editura Librăriei Alcalay & Co. 1920, 263 p.
226. Ieronim Ieromonahul I. Istoricul Sfintei Monăstiri Noul-Neamț. Chișinău: Tip. și Lib. Eparhială – Cartea Românească. 1926, 41 p.
227. Ionescu G. Călăuza tipografului, cu un rezumat din istoria tipografiei dela invențiune și până în zilele noastre, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 130
228. Ionnițiu Nicolae Th. Istoria editurii românești. București: Editura Cartea Românească. 1943, 255 p.
229. Iorga N. Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. București: Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl”. 1906, p. 183-240 (Extras din Analele Academiei Române. Seria II. – Tom. XXVIII. Memoriile Secțiunii literare)
230. Iorga N. Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor, Ediția a II-a revăzută și adăugită. Vol. II. București: Editura Ministerului de Culte, 1930 / București: Editura 100+1 GRAMAR S.A. 1995, 495 p.
231. Iorga N. Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688. București: Atelierele Grafice I.V.Socescu, București, 1904, 243 p.
232. Iorga N. Istoria românilor pentru poporul românesc. Chisinau: Editura Uniunea Scriitorilor. 1992, p. 224
233. Iorga N. Octoiul diacului Lorinț. Extras din Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XI. Mem. 7. București. 1930, p. 201-204
234. Iorga N. Tipărituri românești necunoscute. În: Idem. Cinci comunicări la Academia Română. București. 1931, p. 9-10
235. Iorga Nicolae. Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor. Vălenii-de-Munte: Tipografia Neamul Românesc, 1908, 432 p.
236. Iorga Nicolae. Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea. Vol. I (1688-1821); Vol. II. Epoca lui Petru Maior. Excursii. București: Institutul de Arte Grafice și Editura Minerva, 1901, 639 p.
237. Iorga Nicolae. Tipografia la români. În: Almanahul graficei române. București. 1931, p. 32-55
238. Istoria Românilor. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716). Coordonator: Acad. Virigl Căndea. Secretar științific: Dr. Constantin Rezachevici. București: Editura Enciclopedică, 2003, 1123 p., 64 pl.
239. Istoria Românilor. Vol. VI. Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor (1711-1821). Coordonatori. Dr. Paul Cernovodeanu, Membru de onoare a Academiei Române, Prof, univ. Dr. Nicolae Edroiu, Membru corespondent al Academiei Române. Secretar

- științific: Constantin Bălan, București: Editura „Viitorul Românesc” 2002, XLIII + 1072 p., 64 pl.
240. Istoria RSS Moldovenești din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre. Red. V. I. Țaranov. Chișinău: Știința. 1984, 591 p.
 241. Istoria История литературий молдовенешть. Волумул I. Литература молдовеняскэ де ла орижинь пынэ ла 1848, Кишинэу: Штиинца. 1986, p. 92
 242. Istoria История литературий молдовенешть. Волумул I. Литература молдовеняскэ де ла ынчепутуриле ей пынэ ла Револуция дин Октомбрие. Кишинэу: Едитура де Стат а Молдовей, 1958, p. 561 p.
 243. Ivan I. Din istoricul tiparniței de la Mănăstirea Neamț. În: MMS, nr. 7-9, 1969, p. 510-512
 244. Levit Efim. File vechi necunoscute. Contribuții științifico-documentare la istoria literaturii și culturii moldovenești. Sub redacția lui V.M.Ciocanu. Chișinău: „Știința”. 1981, 230 p.
 245. Ligor Alexandru. Vechi tipărituri în limba română și unitatea națională. Câmpina: Editura Verva, Chișinău: Editura Universitas. 1994, 115 p.
 246. Liturghierul lui Coresi. Text stabilit, studii introductive și indice de Al. Mareș. București: Editura Academiei RSR. 1969, 188 p., un facsimil pe 42 f.
 247. Liturghierul lui Macarie. 1508. Cu un studiu de P.P.Panaitescu și un indice de Angela și Alexandru Duțu. București: Editura Academiei. 1961, 274 p.
 248. Liturghierul lui Macarie. 1508/2008. Studii introductive și traducere. Arhiepiscopia Târgoviștei. București: Biblioteca Academiei Române. 2008, 249 p.
 249. Lupu Daniela Luminița. Tiparul și cartea în Țara Românească între 1716 și 1821. Iași: Casa Editorială Demiurg, 2009, 613 p.
 250. Malahov Liubov. Evangheliarul de la Lavra Pecerska din Kiev (1890) – o carte rară în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei. În: Tyrageția. XV. 2006, p. 479-481
 251. Manea Lăcrămioara. Circulația cărții vechi românești (manuscrisă și tipărită) în spațiul nord-dobrogean. Brăila: Muzeul Brăilei. Editura Istros. 2013, p. 365
 252. Matei N. Biblioteca mănăstirii Noul Neamț, tezaur de spiritualitate și cultură românească. În: Literatura și Arta. 40 (2720). Chișinău. 2 octombrie 1997, p. 6
 253. Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice / colectiv de aut.: Andrei Esanu (coord.), Mihai Adauge, Alexei Agachi [et. al.]; red. șt. Andrei Eșanu; cond. de proiect Constantin Manolache; resp. de ed. Mihai Adauge, Ion Xenofontov; Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Studii Enciclopedice, Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice. 2013, 797 p.
 254. Mănăstirile și schiturile Eparhiei Chișinăului și Hotinului. În: Anuarul Eparhiei Chișinăului și Hotinului (Basarabia). Ediție oficială. Chișinău. Tipografia Eparhială. 1922, nr. 10, p. 4
 255. Mârza Eva. Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702. Sibiu: Editura Imago. 1998, 218 p.
 256. Mârza Eva. Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553). În: Limba Română. București. 27, 1979, nr. 2, p. 173-175
 257. Melchisedec, episcopul Romanului. Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice din Moldova. București: Tipografia Cărților Bisericești, 1885, 320 p.
 258. Melinte Elena. Duca Sotiriovici tipograful de la Thasos – primul editor particular din Țările Române. În: Cercetări istorice. XVI (Serie nouă). Iași, 1997, p. 145-156
 259. Micu Emilian. Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria. Contribuții fragmentare la istoria tipografiei Ilirice-Românești din Viena, 1770-1793 și 1795. În: Transilvania. 1910. Anul XLI, nr. 1-2, ianuarie-aprilie, p. 17-30
 260. Mihail Paul, Mihail Zamfira. Cartea românească în Basarabia: În: Limbă și literatură. București. vol. I. 1994, p. 69-72
 261. Mihail Paul, Mihail Zamfira. Cartea românească veche tipărită în Basarabia (1812-1830). În: Biblioteca. Revistă de Bibliologie, București. IV. 1993, nr. 1-2, p. 44-45

262. Mihail Paul. Din biblioteca M-rei Noul Neamț. În: Idem. Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia, p. 233-236
263. Mihail Paul. Înfățișări de viață culturală românească la mănăstirea Noul Neamț din Basarabia. În: Viața Basarabiei. An IV, 1935, nr. 11-12, p. 53-60
264. Mihail Paul. Legături cărturărești dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul-Neamț. Extras din revista „Luminătorul”. № 5-6, 1939, 14 p.; În: Idem. Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia: Chișinău. „Știința”, 1993, p. 23-37
265. Mihail Paul. Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia. Așezăminte. Scrieri. Personalități. Chișinău: „Știința”. 1993, 407 p.
266. Mihail Zamfira. Cartea românească veche tipărită în Basarabia (1812-1830). În: Luminătorul. Chișinău. 1992, nr. 1, p. 56-61
267. Mihail Zamfira. Date noi asupra Gramaticii rusești și rumânești a lui Șt. Margela. În: Studii și cercetări științifice. Seria Filologie. Iași. 1961, fasc. 2, p. 245-251
268. Mihalachi Ion. Câteva documente de la începutul secolului al XIX-lea cu privire la ridicarea bisericii Sfintei Mucenițe Varvara din satul Păpăuți, raionul Rezina. În: Buletin științific al tinerilor istorici. Serie nouă I (VI). Chișinău. 2012, p. 108-113
269. Mihăilescu Constantin. Clima și hazardurile Moldovei - evoluția, starea, predicția. Chișinău: Licorn, 2004, 192 p.
270. Mircea Gabriela, Dreghiciu Doina. Datoriile călugărilor a unora către alții în viața lor de obște, Chișinău, 1841. O tipăritură teologică modernă de referință. Alba Iulia: Reîntregirea, 2010, 203 p.
271. Mircea Gabriela. Aspecte inedite de activitate la tipografia din Blaj în anii 1787-1821. În: Universul catedrei. Alba Iulia. 1992, nr. 2, p. 22-24
272. Mircea Gabriela. Tipografia din Blaj în anii 1747-1830. Alba Iulia: Editura ALTIP. 2008, 445 p.
273. Mischevca Vladimir, Zavitsanos Periklis. Principele Constantin Ipsilanti (1760-1816). Chișinău: Civitas, 1999, 176 p.
274. Mischevca Vladimir. „Stâlpul leahului” – cel mai vechi monument al unui comandant de oști de pe teritoriul Republicii Moldova. În: Studii de istorie veche și medievală. Omagiu Profesorului Gheorghe Postică. Chișinău, 2004, p. 233-241
275. Mitric Olimpia, O raritate bibliografică imprimată la Chișinău (1815), în Biblioteca Mănăstirii Dragomirna: În: Magazin bibliologic. 1-4, 2015, p. 65-74
276. Mitric Olimpia. Manuscrise și cărți vechi în colecții vrâncene (secolele XVII-XX). În: Codrul Cosminului. nr. 11, 2005, p. 151-158
277. Mohov N.A. Pagini din istoria unei prietenii multisekulare. Chișinău: Știința. 1977, 138 p.
278. Mohov N.A. Prietenie călită de veacuri. Chișinău: Știința, 1983, 298 p.
279. Munteanu Ambrozio, Benedicta egumena. Sfânta Mănăstire Frumoasa. Chișinău: Sirius. 2008, 82 p.
280. Negrei Ion, Danilov Maria. Mănăstirea Noul Neamț. În: Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice. Redactor științific acad. Andrei Eșanu, Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice. 2013, 800 p.
281. Negrei Ion. Mănăstirea Căpriana. În: Patrimoniu. 1. 1990, p. 132-144
282. Negrei Ion. Mănăstirea Curchi. În: Mănăstiri și schituri din Republica Moldova. Redactor științific acad. Andrei Eșanu, Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice. 2013, p. 257-281
283. Negru Nina, Exilul Sfântului Ierarh Grigore Dascălul la Chișinău (1829-1832). În: Destin românesc (serie nouă). Revistă de istorie și cultură. An VII (XVIII), nr. 2, 2012, p. 67-82; An VIII (XIX), nr. 3-4, p. 26-34
284. Negru Nina. De la Neamț la Noul Neamț: secularizarea ca prilej pentru înstrăinarea de valori patrimoniale românești. În: Magazin bibliologic. Chișinău, 1-2, 2008, p. 41-49
285. Oprea Ioan. Comisiunea Monumentelor Istorice. București: Editura Enciclopedică. 1994, 167 p.

286. Ovcinicovala-Pelin Valentina. Comoara regăsită. În: Moldova. Chișinău, nr. 5, 1989, p. 32-34
287. Panaitescu Petre P. Octoiul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească. În: Biserica Ortodoxă Română. LVII. 1933. NR. 9-10, p. 525-550
288. Panaitescu P.P. Începuturile și biruința scrisului în limba română. București: Editura Academiei, 1965, 230 p.
289. Păcurariu Mircea. Istoria Bisericii Ortodoxe Române. Chișinău: „Știința”. 1993, 496 p.
290. Pelin Liviu-Ioan, Liviu Apostol. Old Romanian meteorological terms. In: Academic Journal Present Environment and Sustainable Development. Iași, Volume 10, no. 2, 2016, p. 51-61
291. Pelin Valentina. Manuscrise românești inedite din biblioteca mănăstirii Noul Neamț (sec. XIX). În: Sud-Estul și contextul european. VIII. București, 1997, p. 61-68
292. Pelin Valentina. Manuscrise și activități culturale la mănăstirea Dobrușa (sec. XVIII-XIX). În: RIM. 2007, nr. 2, p. 3-14
293. Pelin Valentina. Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est și est european (sec. XVIII-XIX). Ediție îngrijită de acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu. Chișinău: Pontos. 2014, 236 p.
294. Pelin Valentina. Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est și est european (secolele XVIII-XIX). Ediție îngrijită și revizuită de acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu. Iași: Editura Doxologia, 324 p.
295. Plămădeală Antonie. Contribuția Mitropolitului Varlaam la întocmirea Cazaniei. În: Un veac de aur în Moldova (1643-1743). Chișinău: Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința. București: Editura Fundației Culturale Române. 1996, p. 36-44
296. Ploșniță Elena. Liturghierul de la 1815. În: Luminătorul, nr. 3 (24), 1996, p. 45-49
297. Plugaru Ștefan, Candu Teodor. Episcopia Hușilor și Basarabia. Iași: Editura PIM. 2009, 360 p.
298. Popovschi Nicolae. Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși. Chișinău: Museum. 2000, 319 p.
299. Porcescu Scarlat. Episcopia Romanului. Episcopia Romanului și Hușilor. 1984, 414 p.
300. Poștarencu Dinu. Contribuții la istoria modernă a Basarabiei. II. Chișinău, 2009, p. 72-77
301. Poștarencu Dinu. Mănăstirea Noul Neamț. Chișinău: Editura „Universitas”. 1994, 66 p.
302. Pricop Adrian. Tipărițe bisericești în Iași în secolele XVII-XIX, în Cultură și credință în Moldova. III. Cultură creștină și simțire românească, Editura Trinitas, Iași, 1995, p. 18-31
303. Puiu Visarion. Monastirile din Basarabia. Chișinău: Tipografia de Editură Națională „Luceafărul”. 1919, 95 p.
304. Pușcariu Sextil. Istoria literaturii române. Epoca Veche. Sibiu: Editura Kraft & Drotlett. 1930, 217 p.
305. Răileanu N. Un evangheliar de excepție tipărit la Chișinău în anul 1855. În: Moldova'99. Sărbătoarea bimileniului creștin. Ediție îngrijită de I. Dimitriu-Snagov. București: Editura Nova, 1999, p. 22-35
306. Rezachevici Constantin. Constantin Cantemir (1627-1693). O viață neobișnuită – de la Silișteni la scaunul Moldovei. În: Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII. Coordonator și redactor științific acad. Andrei Eșanu. Chișinău: Știința. 2008, p. 47-92
307. Rezuș Petru. Începuturile artei tipografice în Moldova. În: Cultură și credință în Moldova. III. Cultură creștină și simțire românească. Iași: Editura Trinitas 1995, p. 13-17
308. Rosetti Radu. Conflictul dintre Guvernul Moldovei și Mănăstirea Neamțului. Extras din Analele Academiei Române. Tom XXXII. Memoriile Secțiunii Istorice. București: Institutul de Arte Grafice „CAROL GÖBL”, 1910, 164 p.
309. Russev E.M. «De la Moscova lucește lucoare ». În: La obârșia prieteniei seculare. Sub red. lui N. Mohov. Chișinău: Cartea Moldovenească. 1983, p. 73-79
310. Sava Aurel V. Mănăstirea Hârbovățul (1730–1816), ctitori, egumeni și documente. În: Revista Societății Istorico-Arheologice din Basarabia, vol. 24, 1934, p. 322-360

311. Secărescu Viorica. O carte românească veche necunoscută Ceasoslov, București, 1709. În: Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare. Râmnicu Vâlcea: Muzeul județean Vâlcea. 1980, p. 111-113
312. Semionova I. Relații culturale moldo-ruse. În: La obârșia prieteniei seculare. Sub redacția lui N. Mohov. Chișinău: Cartea moldovenească. 1983, p. 153-161
313. Silin M. Dimitrii Arhiepiscopul Chișinăului și Hotinului. În: KEB. № 6, 1867, p. 213-217
314. Simionescu Dan, Gheorghe Buluță, Victor Petrescu. Târgoviște: vechi centru tipografic românesc. Editura Bibliotheca, Târgoviște, 2008. 160 p.
315. Simonescu Dan, Buluță Gheorghe. Pagini din istoria cărții românești. București: Editura Ion Creangă. 1981, 191 p., il.
316. Simonescu Dan, Buluță Gheorghe. Scurtă istorie a cărții românești. Cu un capitol despre Cartea românească în Basarabia de Iurie Colesnic. București: Demiurg. 1994, 126 p.
317. Slutu Claudia. „Carte românească de învățătură...”, note și marginalii. În: Valori și tradiții culturale în Moldova, sub red. dr. hab. Andrei Eșanu. Chișinău. 1993, p. 119-126
318. Stoide Constantin A. Comerțul cu cărți dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească între 1730 și 1830. Ediție îngrijită și cuvânt înainte de I. Caproșu. Iași: Casa Editorială Demiurg. 2005, 469 p.
319. Stoide Constantin A., Caproșu Ioan. Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850. Chișinău: Universitas. 1992, 152 p.
320. Șchiau Octavian. Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval. Cluj-Napoca: Editura Dacia. 1978, 159 p., 4 hărți
321. Ștrempele Gabriel. Începuturile tiparului râmnicean. În: Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare. I. Râmnicu Vâlcea: Muzeul județean Vâlcea. 1980, p. 27-33
322. Teodorescu Dorin. Din istoria tiparului și cărții românești. Slatina: Editura Fundației „Universitatea pentru toți”. 2008, p. 46-49
323. Tomescu C. Mănăstirile și schiturile din Eparhia Chișinăului și Hotinului. În: Anuarul Eparhiei Chișinăului și Hotinului, 1922, p. 1-10
324. Tomescu C. N. Mitropolitul Grigorie IV al Ungro-Vlahiei, Chișinău, 1927. Supliment la Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău, vol. XVII, 1927, p. 1-300
325. Tomescu Const. Diferite știri din arhiva consiliului eparhial Chișinău. În: Arhivele Basarabiei. nr. 3, 1934, p. 224-245; an. 9, nr. 1-4, 1937, p. 8-54
326. Tomescu Const. N. Tipografia Duhovnicească Exarhială din Basarabia. În: Arhivele Basarabiei. An III, № 4, 1931, p. 265-266
327. Tomescu Mircea. Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918. București: Editura științifică. 1968, 216 p., il
328. Tradiții și valori culturale la Est de Carpați (sec. XVI-XX). Materialele conferinței științifice. Chișinău, mai 2007, Chișinău. 2008, 162 p.
329. Țvircun Victor. Lupta de la Stănilești și consecințele ei. În: Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII. Coordonator și redactor științific acad. Andrei Eșanu. Chișinău: Știința. 2008, p. 217-226
330. Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Vol. I. Valorificare-cercetare. Colegiul de redacție: Angela Popescu-Brădiceni, Virgil Cândea, Gabriel Ștrempele. Muzeul județean Vâlcea. 1980, 445 p.; Vol. II. Colegiul de redacție: Dan Simonescu, I.C. Chițimea, Gabriel Ștrempele, Ion Stoica, Viorica Secărescu. București, 1983, 567 p.
331. Valori și tradiții culturale în Moldova (culegere de studii). Sub redacția lui A. Eșanu, doctor habilitat în istorie, membru corespondent al Academiei de Științe a Republicii Moldova. Chișinău: Știința, 1993, 231 p.
332. Vlad Matei D. Iluminism și modernism în politica reformatoare a domnitorului Alexandru Ipsilanti. În: Revista de istorie, tom 40, 10, 1987, p. 6-14
333. Voicescu C. Cărți de spiritualitate ortodoxă scrise în limba greacă, traduse în românește și tipărite la Mănăstirea Neamț în secolul al XIX-lea. În: MMS, nr. 7-8, 1974, p. 625-635

334. Volânschi Lidia. Contribuții la istoricul tipografiilor din Basarabia (1814-1914). În: Tyragetia. IX. 2000, p. 221-228
335. Vornicescu Nestor. Mănăstirea Hâncu, centru de spiritualitate românească în sec. XVII-XX. În: Literatura și arta, nr. 8, (2481), 25 februarie 1993, p. 7
336. Xenofontov Ion, Andrei Eșanu. Mănăstirea Saharna. În: Mănăstiri și schituri din Republica Moldova. Redactor științific acad. Andrei Eșanu, Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, p. 541-542.
337. Xenofontov Ion. Complexul monahal Japca. Istorie și spiritualitate. Iași: Editura Lumen. 2015, 478 p.
338. Xenopol A. D. Istoria Românilor din Dacia Traiană. Ediția a IV-a. Note, comentarii indice, ilustrație și postfață de Nicolae Stoicescu. Notă asupra ediției de Maria Simionescu. Vol. IV. București: Editura Enciclopedică. 1993, 523 p.
339. Zabolotnaia Lilia. Movilencele și descendenții. Pagini necunoscute. Unele contribuții la genealogia descendenților lui Ieremia Movilă. În: Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă. Vol. II [XVII]. nr. 2, 2008, p. 27-42
340. Zota Sever de. Pojarul din Iași în 19 iulie 1827. În: Arhiva genealogică. an I, 1912, nr. 12, p. 196-200
341. Балуца Феодоръ. Селение Макаreshты Кишиневского уезда. În: КЕВ. №4, 1875, с. 173-183
342. Бессарабія. Географическій, историческій, статистическій, экономическій, этнографическій, литературный и справочный сборникъ, съ 224 иллюстраціями, портретами и картой Бессарабской губерніи. Изданіе газеты «Бессарабець». Подъ редакціей П.А.Крушевана. Москва: Типографія А. В. Васильева. 1903, с. 145-173
343. Бланаръ Иларионъ. Сведенія о приходе селенія Валенъ-Исакаовой, Оргеевского уезда. În: КЕВ. № 7, 1875, с. 292-303
344. Венелин Юрий Иванович. Влахо-Болгарские или дакославянские грамоты. Санкт Петербург. 1840, [2] f., XIV p., [2] f., 359 с.
345. Галуппа Димитрий. Село Трушены, Кишиневского уезда. În: КЕВ. № 3, 1875, с. 113
346. Ганицкій М. Монастыри въ Бессарбіи. În: КЕВ. № 16. 1883, с. 530-552
347. Ганицкий М. Древнее славянское Евангелие в Киприановском монастыре. În: Кишиневские Епархиальные Ведомости, 1880, 24, с. 1119-1120
348. Горе Г. О начале типографического дела в Молдавии. În: Бессарабские Областные Ведомости. 1867, 4 февраля
349. Гурие Архимандрит Исторія Ново-Нямецкаго Свято-Вознесенскаго монастыря. Кишиневъ. Епархіальная типографія, 1911, 160 с.
350. Дмитриев П. Г. Народонаселение Молдавии (По материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг.). Кишинев: „Штиинца”. 1973, 155 p.
351. Драганов П. Бессарабиана. Алфавитный, библиографический указатель архивных первоисточников, авторов книг, статей и вообще литературы на всех европейских и некоторых азиатских языках о Бессарабии. Кишинев: Типо-литография Ф. П. Кашевского, 1912, 286 с.
352. Ешану Андрей. Из истории учебной книги в Молдавии (Конец XIV – начало XVIII вв.). În: Библиотечно-библиографическая деятельность и история книги в Молдавия. Кишинев: Штиинца. 1990, с. 14-29
353. Защук А. Бессарабские монастыри и скиты. În: Материалы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами Генеральнаго штаба. Бессарабская область. Составиль Генеральнаго штаба капитанъ А. Защукъ. Часть вторая. Санктпетербургъ, 1862, с. 197-237
354. История Молдавии. Том I. (От древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической Революции). Под ред. А.Д.Удальцова (отв. ред.) и Л.В.Черепнина. Кишинев: «Шкоала советикэ». 1951, 654 с.

355. История Молдавской ССР. Том I. (От древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической Революции). Под ред. Л.В.Черепнина. Кишинев: «Карта молдовеняскэ». 1965, 659 с.
356. Кирияк В. Братства живые родники. Кишинев. 1986, 124 р.
357. Курдиновский В. К столетнему юбилею Фрумошского монастыря, Оргеевского уезда, Бессарабской губернии. În: КЕВ. 1906, № 21, с. 652-653, 656
358. Малай Константинъ. Приход Чок-Мейдан Бендерскаго уезда. În: КЕВ. № 20, 1875, с. 734-746
359. Матеевичъ Харалампий. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Батыр, Бендерскаго уезда: În: КЕВ. № 3. 1873, с. 824-835
360. Материалы для исторіи Бессарабіи. О войне при завоеваиіи Молдавіи и Бессарабіи въ 1787, 1788, 1789 и 1790 годахъ секундъ маіора фонъ Раана. În: КЕВ. 1-12, 1892, р. 1-99
361. Михалевичъ Е. Курковскій монастырь въ Бессарабіи. În: КЕВ, 1896, №. 7, р. 217-226; №8, р. 246-249; № 9, р. 278-290; № 10, р. 311-318
362. Мохов Н. А. Новые данные об организации первой типографии в Молдавии. În: Ученые записки Института истории Молдавского филиала АН СССР. Т. 10, 1959, с. 167-176
363. Мурзакевич Н. Надпись на окладе Евангелия в Монастыре Киприана. În: Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей. Том I. Одесса. 1884, с. 288-292
364. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишиневской. În: Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей. Томъ второй. Одесса: В городской типографіи. 1848, с. 313-320
365. Накко Алексей. Очеркъ Гражданскаго Управленія въ Бессарабіи, Молдавіи и Валахіи во время русско-турецкой войны 1806-1812. În: Записки императорскаго Одесскаго общества исторіи и древностей. Томъ одиннадцатый. Съ литографированными листами. Одесса: Франко-Русская типографія Л.Даникана, 1879, с. 269-312
366. Немцанъ Георгій. Некоторые сведения о церкви и приходе селения Чукуръ-Минжира, 2-го округа бендерскаго уезда. În: КЕВ, № 15, 1874, с. 554-569
367. Описание Гербовецкаго Свято-Успенскаго монастыря, состоящего въ кишиневской епархии. În: КЕВ. № 14, 1874, с. 520-535
368. Очерк истории Молдавской Советской литературы. Ред. кол. И. К. Вартичан, Ю. А. Кожевников, В. П. Коробан, А.П.Лупан, Р.М.Портной, С.С.Чиботару. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963, 303 р.
369. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.), отв. ред. Д. М. Драгнев. Кишинев: Штиинца. 1987, 464 р.
370. Попескуль Григорий. Селение Фрасинешты 4-го округа кишиневского уезда. În: КЕВ. № 20, 1874, с. 764-770
371. Попов В. В. Сейсмичность УССР и Бессарабии и связь землетрясений юго-запада СССР с карпатскими очагами. În: Труды Сейсмологического Института Академии Наук СССР. Москва-Ленинград, № 79(7), 1938, с. 74-77
372. Православные русские обители. Полное иллюстрированное описание всехъ православныхъ русскихъ мнастырей въ Российской имперіи и на Афоне. С.-Петербургъ: Книгоиздательство П.П.Сойкина, [1909], 712 р.
373. Руссев Е.М. Свет из Москвы. Кишинев. 1981, 175 п.
374. Сахарнянский монастырь. În: КЕВ. № 7, 1873, с. 319-329
375. Семенова И. В. Россия и освободительная борьба молдавского народа против оттоманского ига в конце XVIII в. Кишинев, Штиинца, 1976, 211 р.
376. Сикорский Тимофей. Сведения о приходе и церкви села Тараклии, Бендерскаго уезда. În: КЕВ. № 3, 1877, с. 105-120

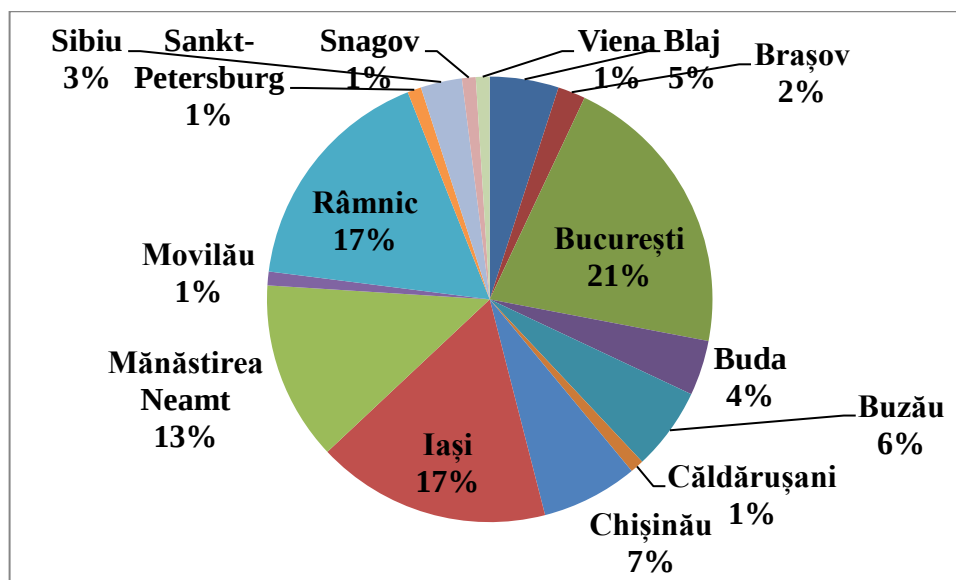
377. Стадницький Авксентій. Поїздка въ Ново-Нямецькій монастирь. În: КЕВ. 1887, № 11, с. 414-430
378. Стадницкий А. Бессарабская экзаршеская типография при Кишиневском архиерейском доме. În: КЕВ (неофициальная часть). 1892, 1-2, с. 13-37
379. Стадницкий А. Гавриил Банулеску-Бодони, экзарх молдо-влахийский (1808-1812 гг.), Митрополит Кишиневский (1813-1821 гг.). Кишинев: Тип. Э. Шлиомовича, 1894, [1] f., VI p., XVI p., 374 p., LIV p., [1] f.
380. Флоровъ Павелъ. Описание церкви и прихода селения Корнешть Ясского уезда. În: КЕВ. 1874. № 7, с. 262-274
381. Халиппа И. Н. Сведенія о состояніи церквей Бессарабіи въ 1812-13 г.г. În: Труды Бессарабской губернской ученой архивной комисіи. Томъ третій. Печатано подъ редакціей правителя дел Коммисіи И.Н.Халиппы. Кишиневъ: Типо-Литографія Э. Шліомовича. 1907, р. 231-296
382. Халиппа И. Восточные святители, нашедшие пристанище въ пределахъ Кишиневской епархии среди смуть греческаго возстанія 1821-28 гг. În: Труды Бессарабской губернской ученой архивной комисіи. Том первый. Кишиневъ: Типография Э. Шльомовича. 1900, с. 27-68
383. Халиппа И. Очеркъ истории народнаго образования въ Бессарабии въ первой половине XIX-го века. În: Труды Бессарабской губернской ученой архивной комисіи. Том второй. Кишиневъ: Типография Э. Шльомовича. 1902, с. 119-180
384. Халиппа Иван. Эмигрантское общество в Кишиневе. În: Кишиневъ времянь жизни в немъ Александра Сергеевича Пушкина, 1820-1823. Кишиневъ: Типографія Э. Шльомовича. 1899, с. 135-163
385. Чащина Л.Ф. Ново-Нямецкий Свято-Вознесенский монастырь как памятник полиэтнической культуры в Молдове. În: Вестник Славянского Университета. Выпуск 19. Кишинэу, 2011, р. 165-184
386. Челакъ А. Бессарабскія богослужебныя книги на румынскомъ языке. În: Труды Бессарабского церковнаго историческаго общества. Вып. 2. Кишинев, 1910, с. 1-29
387. Чудецкій Павелъ. Новонямецькій монастирь. În: КЕВ, 1880, № 19, с. 929-944 și № 20, с. 977-996
388. Щеглов Д. Новыя данныя о митрополите Гаврииле Банулеско-Бодони. в КЕВ. 1899, 18, с. 490-503; 19, с. 545-552; 20, с. 569-583
389. Щегловъ Д. Матеріалы для исторіи Гинкульскаго монастыря. În: КЕВ. № 10, 1900, с. 260-272
390. Яцимирский А. Из истории славянской проповеди в Молдавии. Санкт-Петербург: Типография И.Н.Скороходова. 1906, 6 с., [2] с., CLXVI с., [2]., 125 с.
391. Яцимирский А. Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СПб., 1905, XL, 965 с. XXI tab.
392. Яцимирский А.И. Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVII вв. Памятники древней письменности и искусства. Том 162. СПб.. 1906, 317 с.
393. Яцимирский А.И. Первый печатный славянский Служебник. În: Известия Отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. Санктпетербург. 1896, книга IV, с. 792-797

ANEXE

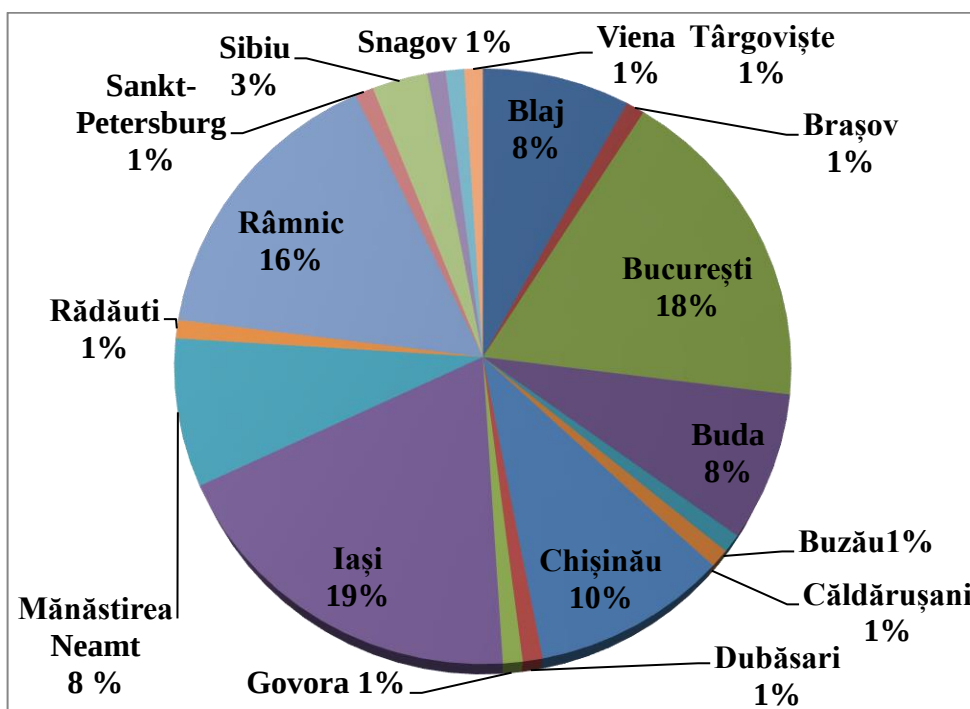
Cartea românească veche în estul Moldovei

Centre tipografice	Cărți atestate în perioada interbelică				Cărți din fonduri cercetate <i>de visu</i>			
	Nr. de titluri	În %	Nr.de ex.	În %	Nr. de titluri	În %	Nr.de ex.	În %
Blaj	13	5	74	4	16	8	46	4
Brașov	5	2	12	1	2	1	3	0,5
București	62	21	496	29	36	18	110	11
Buda	12	4	35	2	17	8	29	3
Buzău	18	6	30	1,74	2	1	3	0,5
Căldărușani	1	1	2	0,5	1	1	1	0,5
Chișinău	19	7	197	11	19	10	511	53
Dubăsari	-	-	-	-	2	1	5	0,5
Iași	49	17	486	28	37	19	118	12
Govora	-	-	-	-	1	1	2	0,5
Mănăstirea Neamț	35	13	122	7	15	8	25	2
Movilău	2	1	4	0,5	-	-	-	-
Rădăuți	-	-	-	-	1	1	1	0,5
Râmnic	47	17	202	11	32	16	75	8
Sankt Peterburg	3	1	31	2	3	1	24	2
Sibiu	9	3	25	1	6	3	8	0,5
Snagov	1	1	1	0,5	1	1	1	0,5
Târgoviște	-	-	-	-	1	1	1	0,5
Viena	1	1	1	0,5	2	1	2	0,5
Total	277	100	1718	100	194	100	965	100

Cartea românească veche în Basarabia în perioada interbelică (titluri)

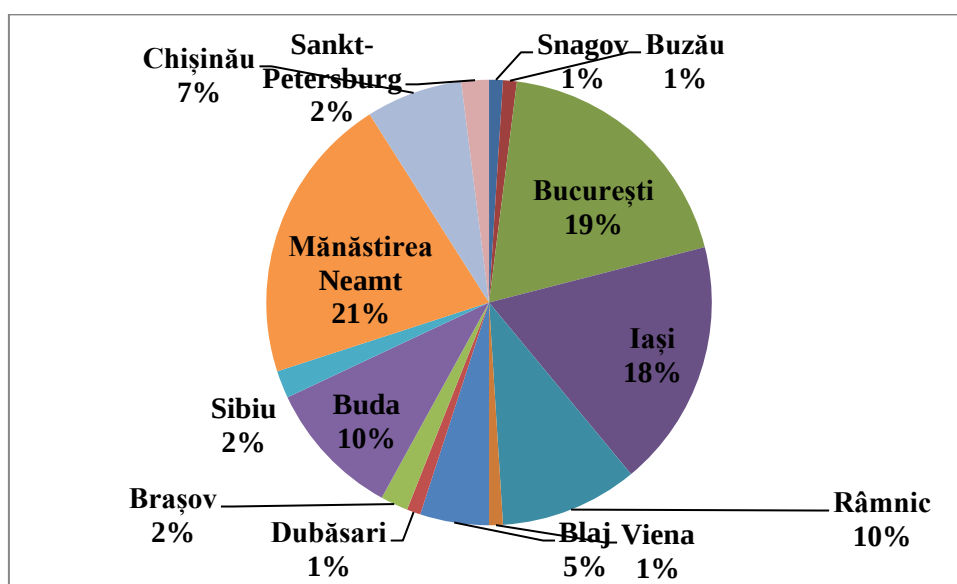
**Cartea românească veche
în fonduri din Chișinău în prezent (titluri)**

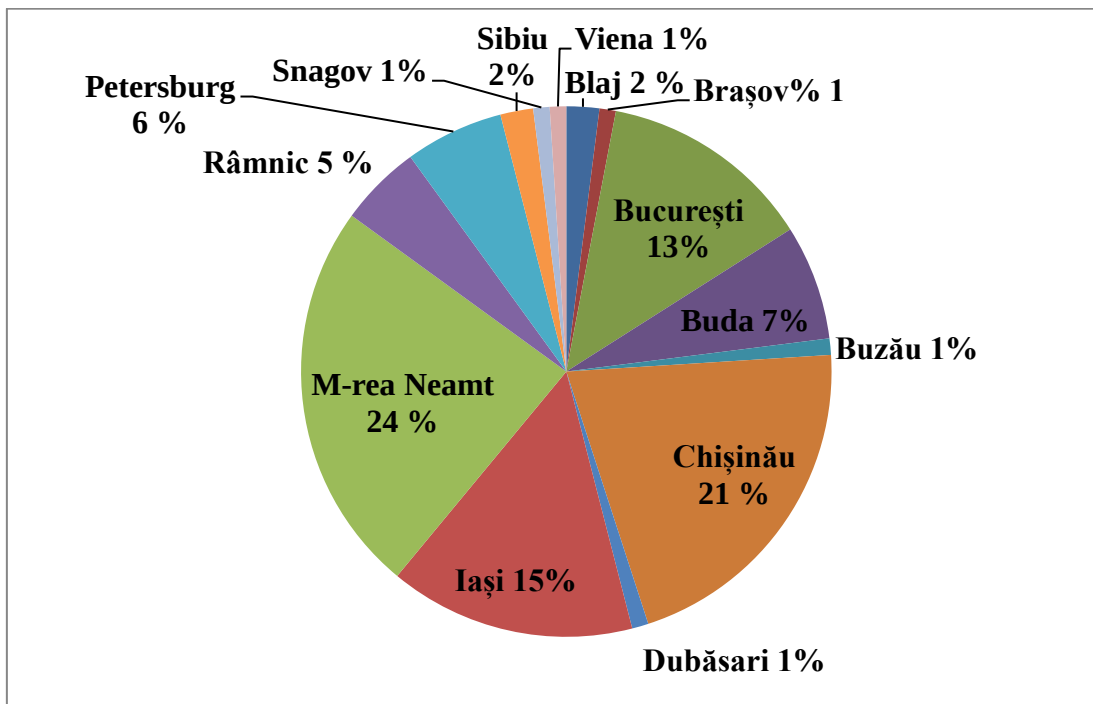
**Cartea românească veche în mănăstirile din
Republica Moldova, cercetată *de visu***

Centre tipografice	Numărul de titluri atestate	În procente	Numărul de exemplare atestate	În procente
Blaj	6	5	7	2
Braşov	2	2	1	1
Bucureşti	24	19	34	13
Buda	13	10	19	7
Buzău	1	1	1	1
Chişinău	9	7	52	21
Dubăsari	1	1	1	1
Iaşi	22	18	38	15
M-reă Neamt	26	21	60	24
Râmnic	12	10	14	5
St-Petersburg	3	2	16	6
Sibiu	3	2	4	2
Snagov	1	1	1	1
Viena	1	1	1	1
Total	124	100	249	100

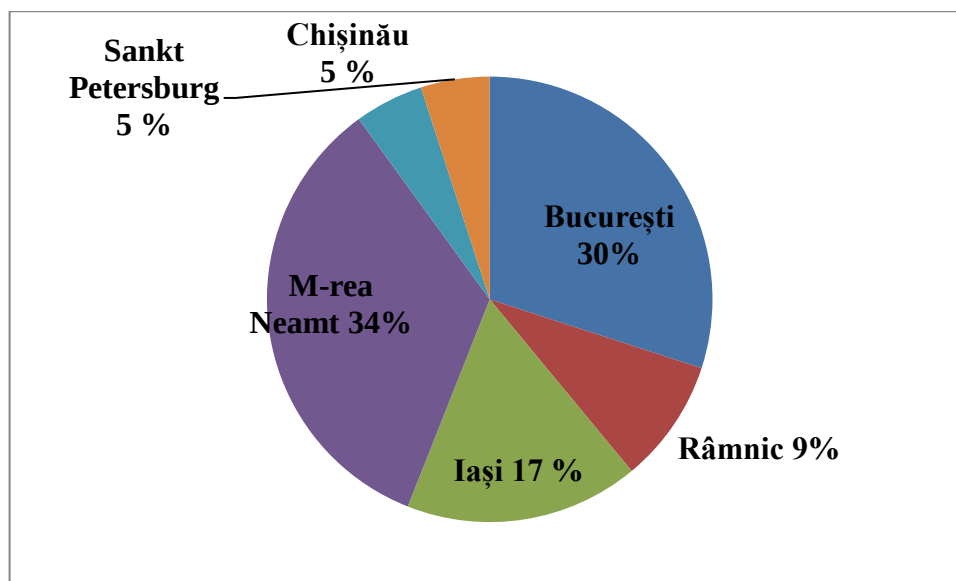
**Cartea românească veche din mănăstirile din Republica Moldova,
cercetată *de visu* (titluri)**

**Cartea românească veche în mănăstirile din Republica Moldova,
cercetate *de visu* (exemplare)**

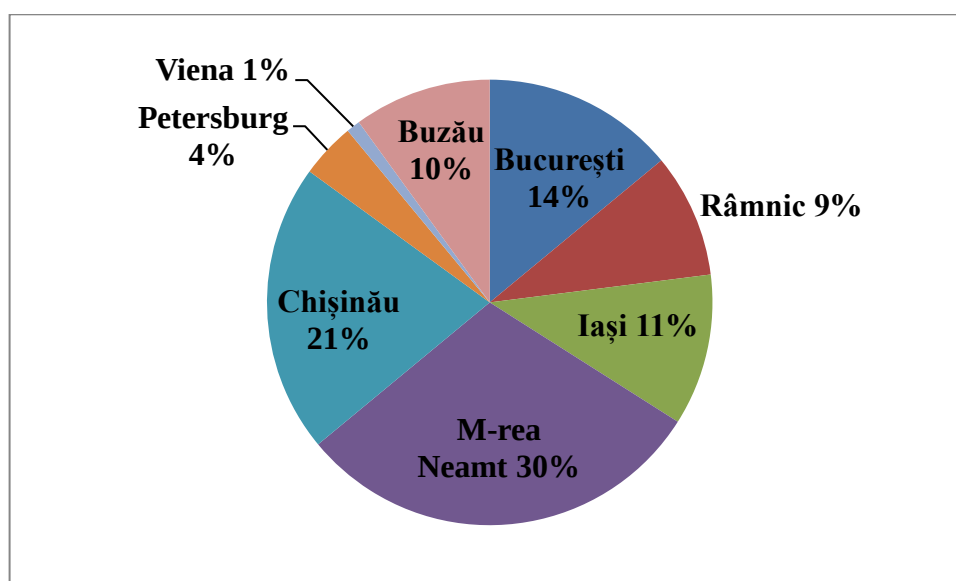

**Cartea românească veche cercetată *de visu*
din biblioteca mănăstirii Vărzărești (titluri)**

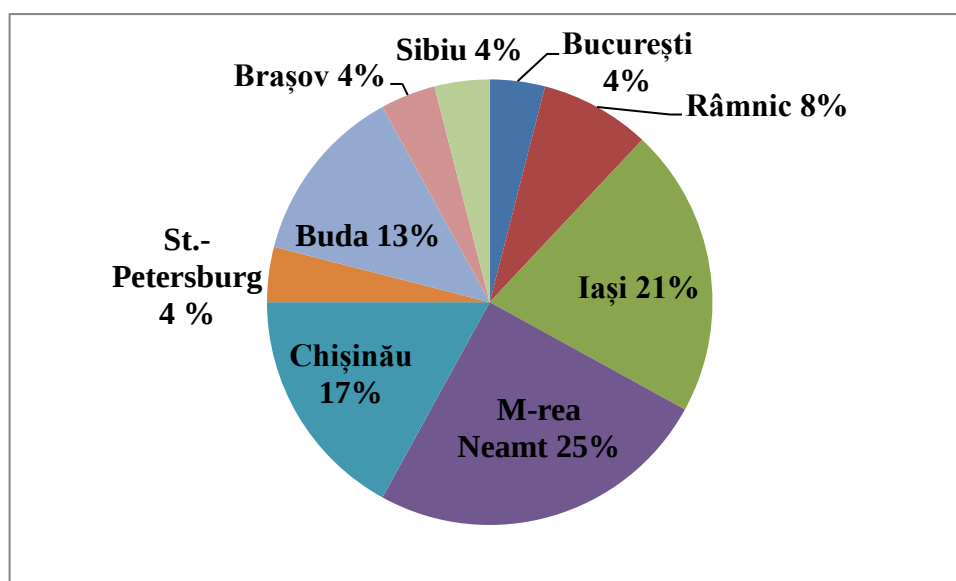
Anexa 8:

Cartea românească veche din biblioteca mănăstiri Hâncu până la 1950 (titluri)

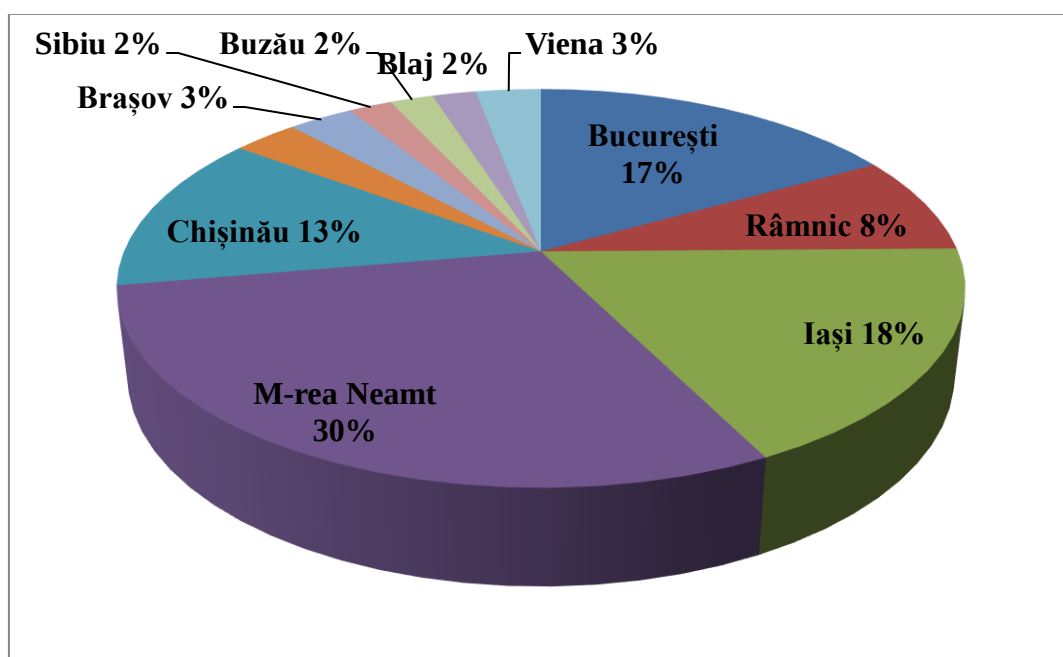
Anexa 9:

**Cartea românească veche
din biblioteca mănăstirii Hâncu în prezent (titluri)**

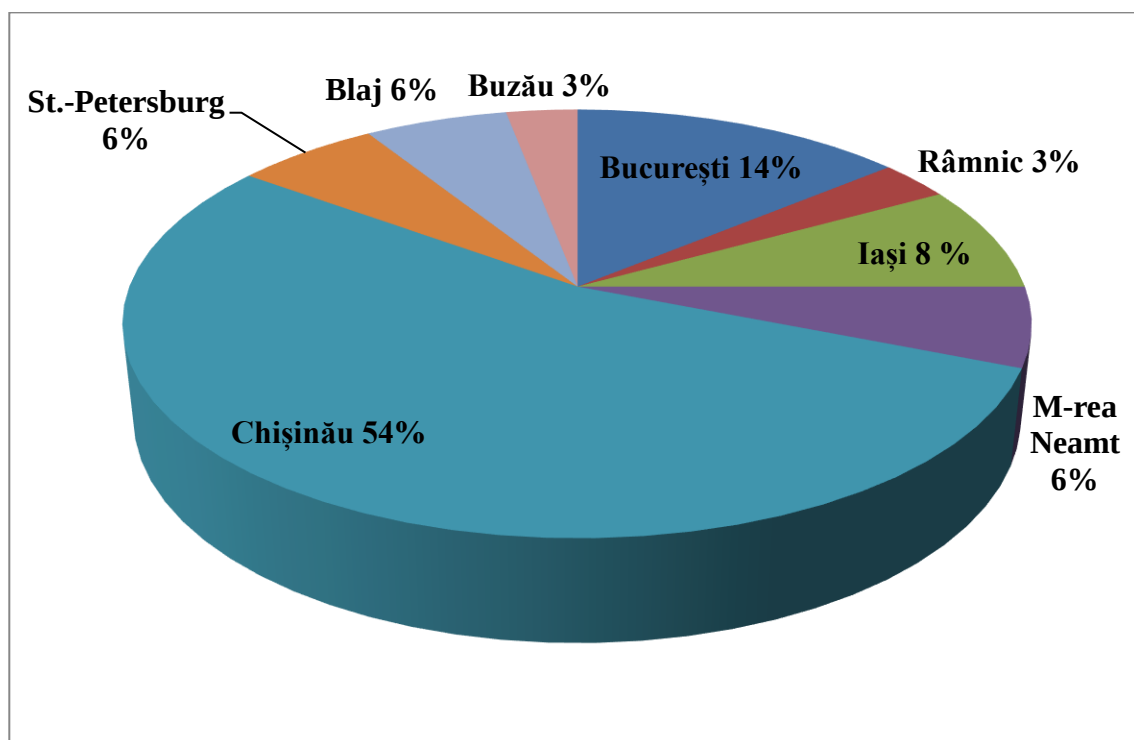
Anexa 10:

**Cartea românească veche
din biblioteca mănăstirii Curchi în 1937 (titluri)**

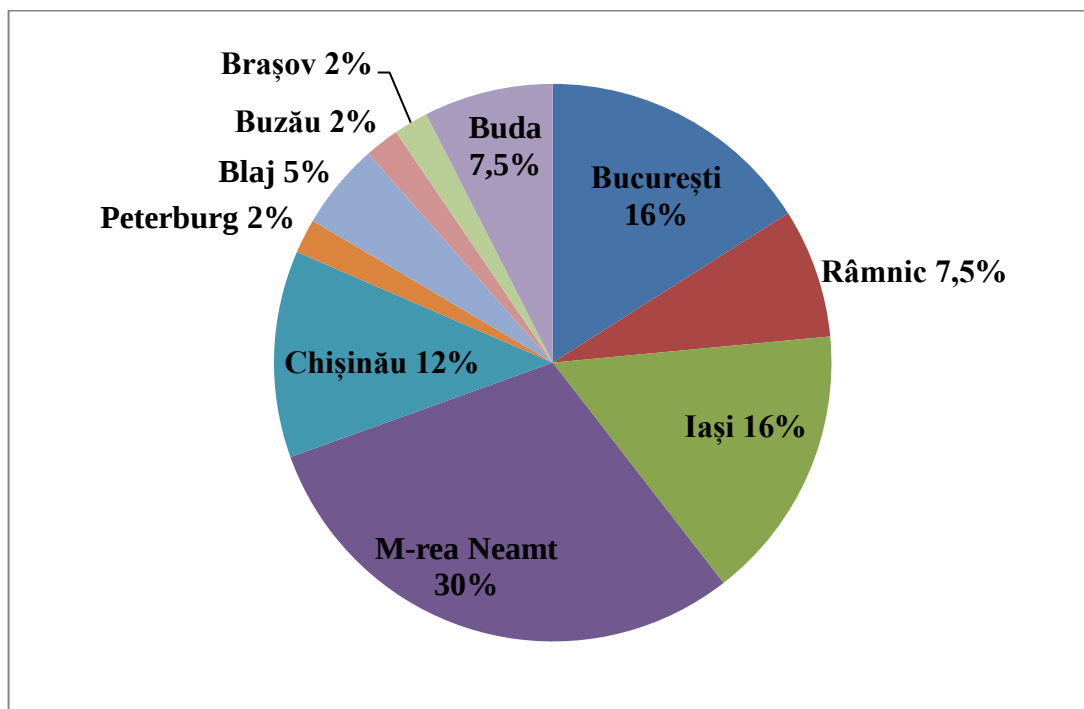
Anexa 11:

Cartea românească veche din actuala bibliotecă a mănăstirii Suruceni (titluri)

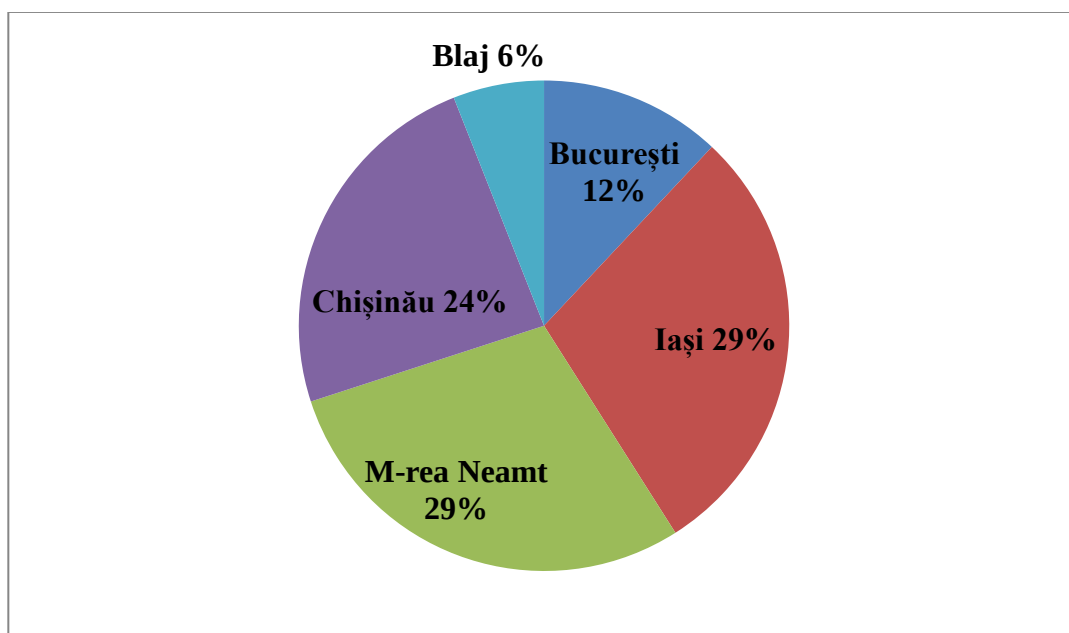
Anexa 12:

**Cartea românească veche
din biblioteca actuală a mănăstirii Hârbovăt (titluri)**

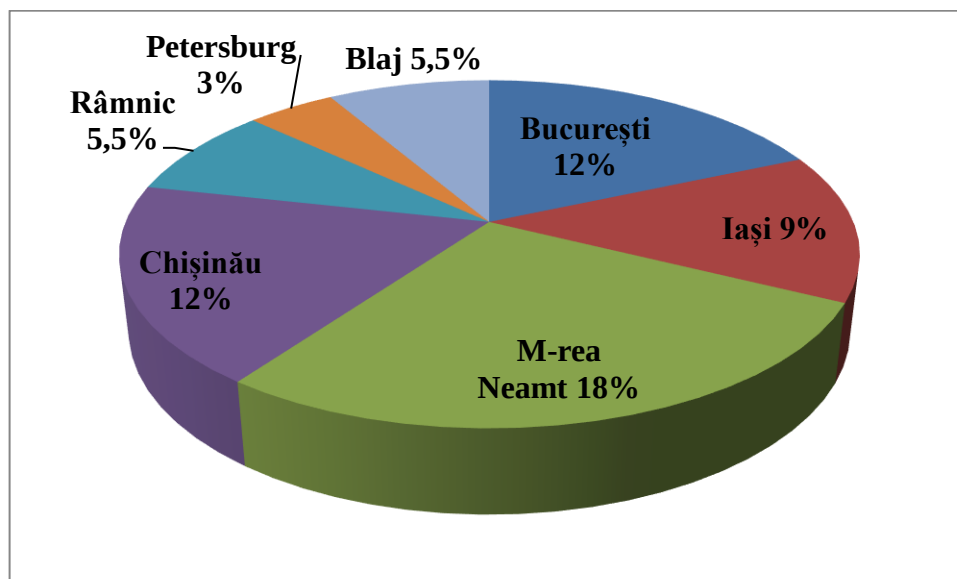

Anexa 13:

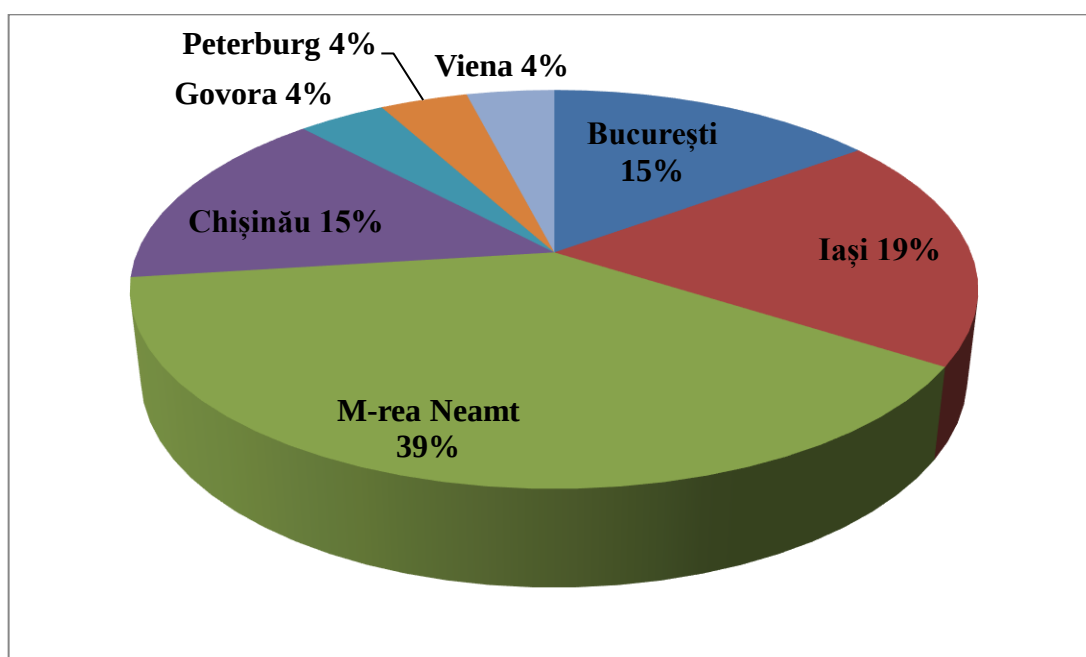
**Cartea românească veche
din biblioteca actuală a mănăstirii Răciula (titluri)**

**Cartea românească veche
din biblioteca mănăstirii Hirova în perioada interbelică**

**Cartea românească veche
din biblioteca actuală a mănăstirii Noul Neamt (titluri)**

Cărți vechi românești din tipografiile Iașului semnalate în estul Moldovei

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. ex. atestate până și în per. interbelică	Nr. ex. de colecție și din biblioteci
1	Varlaam, Carte românească de învățătură, 1643	2	1
2	Psaltire, 1680	1	-
3	Dosoftei, Molitvenic de'nțăles, 1681	-	1
4	Dosoftei, Parimiile de preste an, 1683	-	1
5	Dosoftei, Viața Sfinților, 1682-1686, vol. I	1	-
6	Dosoftei, Viața Sfinților, 1682-1686, vol. II	1	-
7	Tâlcuirea Liturghiei, 1697	1	-
8	Sinopsis, 1714	-	1
9	Antologhion, 1726	9	1
10	Octoih, 1726	1	-
11	Liturghie, 1747	9	2
12	Triodion, 1747	12	4
13	Octoih, 1749	3	2
14	Molitvenic, 1749	3	-
15	Sinopsis, 1751	1	1
16	Penticostar, 1753	20	6
17	Antologhion, 1755	33	10
18	Apostol, 1756	37	11
19	Psaltire, 1757	-	1
20	Liturghie, 1759	36	7
21	Evanghelie 1762	65	9
22	Molitvenic, 1764	5	2
23	Psaltire, 1766	1	1
24	Catavasier, 1778	3	1
25	Psaltire, 1782	3	-
26	Prăvălioară, 1784	1	-
27	Molitvenic, 1785	3	-
28	Octoih, 1786	1	1
29	Psaltire, 1790	-	4
30	Datoria și stăpânirea blagocinului, 1791	1	-
31	Catavasier, 1792	13	2
32	Ceaslov, 1792	2	1
33	Liturghie, 1794	58	10
34	Psaltire, 1794	4	-
35	Ceaslov, 1797	20	4
36	Prăvălioară, 1802	1	-
37	Psaltire, 1802	3	4
38	Întrebări și răspunsuri bogoslovești, 1803	1	-
39	Octoih, 1804	2	1
40	Theofilact, Tâlcuirea evangheliilor, 1805	30	3
41	Antologhion, 1806	24	13

42	Ioan Damaschin, Descoperire a adevăratei credințe, 1806	5	2
43	Molebnic, 1807	2	-
44	Panihidă cu litia mică, 1807	3	-
45	Tâlcuirea celor șapte taine, 1807	5	-
46	Carte de rugăciuni, 1809	23	2
47	Orânduiala sfințirii bisericii, 1809	1	-
48	Aghiazmatar mic, 1814	4	-
49	Mielul de aur, 1816	-	1
50	Tipicon, 1816	10	1
51	Ceaslov, 1817	10	1
52	Liturghie, 1818	4	-
53	Psaltire, 1818	6	-
54	Carte folositoare de suflet, 1819	1	-
55	Panihidă cu litia mică, 1821	-	3
56	Antim, Patriarhul Ierusalimului, Învățătură părintească, 1822	1	1
57	Istoria Noului Testament, tomul I, 1824	-	1
58	Istoria Vechiului Testament, tomul II, 1824	-	1
	Total	486	118

Anexa 17:**Tipărituri de la mănăstirea Neamț cu circulație în estul Moldovei**

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. ex. testate până și în per. interbelică	Nr. ex. de colecție și din biblioteci
1	Viețile sfinților pe luna septembrie (1807)	7	3
2	Rânduiala cum se cântă cei 12 psalmi (1808)	-	1
3	Viețile sfinților pe luna octombrie (1809)	5	-
4	Chiriadodromion (1811)	6	-
5	Voroavă de tâlcuire a Sfinților Apostoli (1811)	1	-
6	Viețile sfinților pe luna noiembrie (1811)	7	2
7	Viețile sfinților pe luna decembrie (1811)	4	-
8	Viețile sfinților pe luna ianuarie (1812)	5	-
9	Viețile sfinților pe luna februarie (1812)	4	2
10	Viețile sfinților pe luna martie (1813)	6	-

11	Viețile sfinților pe luna aprilie (1813)	4	1
12	Viețile sfinților pe luna mai (1813)	3	-
13	Viețile sfinților pe luna iunie (1813)	4	1
14	Augustin, Episcopul, Kecagarion, (1814)	1	
15	Scara Sf. Ioan Sinaitul (1814)	5	1
16	Viețile sfinților pe luna iulie (1814)	5	1
17	Urmare întru Duminica Paștelui (1814)	2	-
18	Alegere din toată Psaltirea (1815)	2	-
19	Cel mai mic și cel mai îngeresc chip (1815)	1	-
20	Viețile sfinților pe luna august (1815)	5	-
21	Adunare pe scurt a Dumnezeieștilor dogm ale credinței (1816)	1	-
22	Apologie (1816)	2	-
23	Minei de obște (1816)	1	-
24	Octoih de canoane pentru pavecerniță (1816)	7	-
25	Adunare a cuvintelor pentru ascultare și viața starețului Paisie de la Neamț (1817)	2	1
26	Psaltire (1817)	6	1
27	Noul Testament (1818)	4	-
28	Cuvintele și învățăturile lui Efrem Syrul (vol. I, 1818)	5	-
29	Cuvintele și învățăturile lui Isaac Syrul (1819)	1	-
30	Evangelie (1821)	3	1
31	Cuvintele și învățăturile lui Efrem Syrul (vol. III, 1823)	2	-
32	Psaltire (1824)		2
33	Antologhion, vol. I (1825)	3	1
34	Antologhion, vol. II (1825)	-	3
35	Nevăzutul războiu (1826)	1	-
36	Cuvinte ale Sfinților Părinți (1826)	1	-
37	Irmologhion (1827)	2	-
38	Minei pe luna ianuarie (1830)	3	4
	Total	122	25

Cărți vechi românești din tipografia de la Chișinău semnalate în estul Moldovei

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. ex. de colecție și din biblioteci	Nr. ex. atestate până/și în per. interbelică
1	Liturghie, 1815	41	96
2	Molebnic, 1815	23	63
3	Catihiz in scurt, 1816	1	2
4	Molebnic, 1816	7	19
5	Urmarea cântării de rugăciune, 1816	1	10
6	Ceasoslov, 1817	16	40
7	Rânduiala panhidei, 1817	2	21
8	Psaltire, 1818	17	18
9	Minei de obște, 1819	32	105
10	Molitvenic, 1820	24	43
11	Rânduiala sfințirii bisericii, 1820	15	30
12	Pentru datoriile presbiterilor de popor, 1823	3	7
13	Tipic bisericesc, 1823	4	14
14	Slujba de mulțumire pentru victoria împotriva crăiei șvezilor, 1826	2	7
15	Slujba Sfântului proroc Zaharia și a Sfintei Elizaveta, 1826	2	7
16	Urmarea cântării de rugăciune, 1826	6	20
17	Rânduiala panhidei, 1827	1	6
18	Instrucția blagocinului bisericilor, 1827	1	1
19	Cântare de rugăciune pe vreme de epidemie, 1830	1	1
20	Scurtă păstorească îndemnare pentru gultuirea apărătorului vărsat de vaci, 1830	-	1
	Total	199	511

Cartea veche românească tipărită la București atestată în estul Moldovei

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. ex. atestate până și în per. Interbelică	Nr. ex. de colecție și din biblioteci cercetate <i>de visu</i>
1	Evangelie, 1682	5	-
2	Apostol, 1683	2	3
3	Biblia, 1688	1	-
4	Mărgăritare, 1691	1	-
5	Evangelie, 1693	3	1
6	Molitvenic, 1722	-	2
7	Evangelie, 1723	5	1
8	Triodion, 1726	2	-
9	Liturghie, 1728	1	-
10	Chiriadromiu, 1732	-	2
11	Antologhion, 1736	3	2
12	Octoih, 1736	-	3
13	Liturghie, 1741	1	-
14	Evangelie, 1742	7	-
15	Cazanii, 1742	5	1
16	Apostol, 1743	10	5
17	Penticostar, 1743	6	4
18	Octoih, 1746	2	-
19	Triodion, 1746	5	-
20	Mărgăritare, 1746	4	-
21	Evangelie, 1750	6	2
22	Evangelie, 1760	4	3
23	Lafsaikon, 1760	1	1
24	Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, Întrebări și răspunsuri, 1765	12	3
25	Antologhion, 1766	12	4
26	Cazanii, 1768	4	1
27	Penticostar, 1768	23	2
28	Triodion, 1769	20	8
29	Apostol, 1774	32	9
30	Octoih, 1774	34	9
31	Evangelie, 1775	17	2
32	Omilia, 1775	4	1
33	Antologhion, 1777	26	1
34	Liturghie, 1780	2	1
35	Catavasier, 1781	1	-
36	Penticostarion, 1782	9	4
37	Penticostarion, 1783	15	2
38	Apostol, 1784	21	4
39	Antologhion, 1786	26	1
40	Octoih, 1792	18	1

41	Molitvenic, 1794	3	2
42	Pravoslavnică învățătură, 1794	1	-
43	Liturghie, 1797	5	-
44	Triodion, 1798	41	8
45	Carte folositoare de suflet, ed. I, 1799	1	-
46	Carte folositoare de suflet, ed. II, 1800	3	-
47	Penticostarion, 1800	40	8
48	Chiriadodromion, 1801	13	1
49	Ceaslov, 1806	1	1
50	Slujba Cuviosului Dimitrie Basarabov, 1801	5	-
51	Psaltire, 1806	1	-
52	Evhologhion, 1808	2	-
53	Apostol, 1820	2	2
54	Penticostarion, 1820	1	1
55	Psaltire, 1820	1	-
56	Acatist, 1823	1	-
57	Dovedirea împotriva armenilor, 1824	1	-
58	Cuvinte de învățătură, 1826	8	4
59	Logica, 1826	1	-
60	Macarie Ieromonahul, Antologie, Tomul II, 1827	3	-
61	Pravoslavnică mărturisire, 1827	1	-
62	Carte folositoare de suflet, 1827	3	-
63	Cuvânt la tăierea capului Sf. Ioan Gura de Aur, 1827	1	-
64	Cuvinte puține oarecare, 1827	4	-
65	Pateric, 1828	3	-
	Total	496	110

Titlurile și edițiile tipăriturilor de Blaj semnalate în estul Moldovei

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. exemplare atestate în per. Interbelică	Nr. exemplare de Colecție	Total exemplare atestate
1	Liturghie, 1756	-	1	1
2	Triodion, 1771	-	2	2
3	Strastnic, 1773	-	2	2
4	Evangelhie, 1776	-	1	1
5	Catavasier, 1777	1	-	1
6	Minologhion, 1781	-	1	1
7	Octoih, 1783	-	2	2
8	Evhologhion, 1784	3	1	4
9	Octoih, 1792	6	1	7
10	Catavasier, 1793	2	-	2
11	Biblia, 1795	5	1	6
12	Strastnic, 1800	-	4	4
13	Triodion, 1800	-	2	2
14	Apostol, 1802	17	6	23
15	Strastnic, 1804	5	2	7
16	Cărți de învățături creștinești, 1805-1806	2	-	2
17	Liturghie, 1807	2	-	2
18	Penticostar, 1808	7	6	13
19	Triodion, 1813	14	7	21
20	Apostol, 1814	11	4	15
21	Strastnic, 1817	2	-	2
	Total	74	46	120

Tipărituri de la Râmnic atestate în estul Moldovei

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. exemplare atestate în perioada interbel.	Nr. exemplare de colecție și din biblioteci	Total exemplare atestate
1	Antologhion, 1705	1	1	2
2	Octoih, 1706	-	2	2
3	Triodion, 1731	1	-	1
4	Penticostarion, 1743	1	-	1
5	Evanghelie, 1746	2	-	2
6	Liturghie, 1747	1	-	1
7	Apostol, 1747	1	-	1
8	Cazanii, 1748	4	-	4
9	Octoih, 1750	2	-	2
10	Antologhion, 1752	1	-	1
11	Molitvenic, 1758	1	-	1
12	Liturghie, 1759	1	-	1
13	Triodion, 1761	7	4	11
14	Octoih, 1763	7	-	7
15	Psaltire, 1764	1	-	1
16	Antologhion, 1766	2	4	6
17	Penticostarion, 1767	4	7	11
18	Liturghie, 1767	2	-	2
19	Molitvenic, 1768	1	-	1
20	Minei pe octombrie, 1776	4	1	5
21	Minei pe noiembrie, 1778	3	2	5
22	Minei pe decembrie, 1779	5	1	6
23	Minei pe ianuarie, 1779	3	1	4
24	Minei pe februarie, 1779	3	1	4
25	Minei pe martie, 1779	3	2	5
26	Minei pe aprilie, 1780	4	1	5
27	Minei pe mai, 1780	4	1	5
28	Minei pe iunie, 1780	5	1	6
29	Minei pe iulie, 1780	3	1	4
30	Minei pe august, 1780	3	1	4
31	Minei pe septembrie, 1780	3	2	5
32	Octoih, 1776	5	2	7
33	Triodion, 1777	11	4	15
34	Cazanii, 1781	3	1	4
35	Molitvenic, 1782	2	2	4
36	Triodion, 1782	7	5	12
37	Sinopsis, 1783	2	1	3
38	Cuvintele părintelui Teodor Studitul 1784	7	-	7
39	Evanghelie, 1784	16	3	19
40	Penticostar, 1785	11	4	15
41	Antologhion, 1786	5	5	10
42	Liturghie, 1787	2	1	3

43	Cazanii, 1792	13	4	17
44	Molitvenic, 1793	2	1	3
45	Octoih, 1793	1	-	1
46	Apostol, 1794	15	2	17
47	Evanghelie, 1794	11	6	17
48	Octoih, 1811	6	-	6
49	Viața Sf. Vasile cel Nou, 1816	-	1	1
	TOTAL	202	75	277

Anexa 22:**Cărți tipărite la Brașov cu circulație în estul Moldovei**

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. exemplare atestate în per. interbelică	Nr. exemplare de colecție	Total exemplare atestate
1	Patimile lui Hristos, 1805	1	1	2
2	Ceasoslov bogat, 1806	5	-	5
3	Octoih mic, 1810	2	-	2
4	Psaltire, 1810	1	-	1
5	Evhologhion, 1811	3	-	3
6	Ușa pocăinței, 1812	-	2	2
	Total	12	3	15

Anexa 23:**Cărți românești tipărite la Viena și semnalate în estul Moldovei**

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. ex. atestate în per. interbel.	Nr. exemplare de colecție	Total exemplare atestate
1	Adunarea Cazaniilor, 1793	-	1	1
2	Teoreticon, 1823	-	1	1
3	Anastasimatar, 1823	1	-	1
	Total	1	2	3

Anexa 24:**Tipărituri de la Buda semnalate în estul Moldovei**

Nr. d/o	Titlu, an de ediție	Nr. ex. atestate în per. interbel.	Nr. exemplare de colecție și din biblioteci	Total exemplare atestate
1	Minei pe septembrie, 1804	1	3	4
2	Minei pe octombrie, 1804	2	1	3
3	Minei pe noiembrie, 1804	1	4	5
4	Minei pe decembrie, 1805	1	-	1
5	Minei pe ianuarie, 1805	6	1	7
6	Minei pe februarie, 1805	5	1	7
7	Minei pe martie, 1805	5	2	6
8	Minei pe aprilie, 1804	1	1	2

9	Minei pe mai, 1805	-	1	1
10	Minei pe iunie, 1805	2	1	3
11	Minei pe iulie, 1805	-	1	1
12	Minei pe august, 1805	-	1	1
13	Acatist, 1807	-	1	1
14	Octoih, 1811	8	5	13
15	Strastnic, 1816	1	1	2
16	Triodion, 1816	2	1	3
17	Psaltire, 1817	-	1	1
18	Acatist, 1819	-	1	1
19	Octoih, 1826	-	1	1
	Total	35	28	63

Anexa 25:**Cutremurele de pământ semnalate în spațiul istoric al Moldovei**

Nº d/o	Data seismului	Ora sau timpul aproximativ	Grad de intensitate	Efecte
1.	24 noiembrie 1516	12.50	puternic	Necunoscute
2.	1521			Necunoscute
3.	22 aprilie 1595	12		Necunoscute
4.	29 octombrie 1620	9	puternic	Necunoscute
5.	19 august 1681	1.45	puternic	a căzut turnul mare de la cetatea Sucevei
6.	16 octombrie 1681			Necunoscute
7.	18 octombrie 1681			Necunoscute
8.	27 decembrie 1681		puternic, cu zgomot	Necunoscute
9.	1692		puternic	avariată Catedrala Episcopiei de Huși
10.	25 februarie 1714	la cântatul cucoșilor		Necunoscute
11.	8 mai 1738		redușă	Necunoscute
12.	31 mai 1738	3 ceasuri și jumătate din zi	puternic	a căzut turla mănăstirii Golia, avariata mănăstirea Florești, sunt semnalate pierderi de vieți omenești
13.	25 martie 1740	2 ceasuri din noapte	redușă	Necunoscute
14.	21 aprilie 1747		redușă	Necunoscute
15.	18 aprilie 1761	ora 2 din zi	puternic	necunoscute
16.	16 martie 1764	3 ceasuri din noapte	puternic	avariată sinagoga din Piatra Neamț (?)
17.	16 octombrie 1774	3 ceasuri de noapte	mediu, cu zgomot	Necunoscute

18.	3 iulie 1775		redușă	necunoscute
19.	17 iunie 1778	2 ceasuri din zi	redușă	Necunoscute
20.	26 septembrie 1781		redușă	Necunoscute
21.	9 octombrie 1781	6 ceasuri din noapte	puternic, cu zgomot	dărâmată mănăstirea Vulpe din Iași, avariate alte construcții
22.	14 octombrie 1782	al șaselea ceas din zi	redușă	Necunoscute
23.	5 martie 1787	5 ceasuri din noapte	puternic, cu replică peste o oră	Necunoscute
24.	21 februarie 1789	9 ceasuri de noapte		Necunoscute
25.	26 martie 1790	2 ceasuri din noapte	puternic, în trei valuri	Necunoscute
26.	18 aprilie 1793		puternic, cu zgomote subterane	Necunoscute
27.	27 noiembrie 1793	3 ceasuri de noapte, alții la 6 ceasuri din noapte	puternic, în trei valuri	avariate construcții din Iași, pagube la mănăstirea Bistrița
28.	31 august 1793			Necunoscute
29.	20 mai 1796		redușă	necunoscute
30.	24 noiembrie 1797	2 ceasuri de noapte	puternic	necunoscute
31.	1799			Necunoscute
32.	14 octombrie 1802	8 ceasuri din zi	foarte puternic, cu replici	construcții avariate și distruse în spațiul românesc, pierderi de vieți omenești
33.	21 martie 1803	1 ceas de noapte	scăzută, cu replici	Necunoscute
34.	21 septembrie 1804		redușă	Necunoscute
35.	5 mai 1812	2 ceasuri din zi	redușă	Necunoscute
36.	23 octombrie 1812	la vreme de masă		Necunoscute
37.	8 martie 1813		scăzută, cu replici	necunoscute
38.	28 octombrie 1813	seara la jumătate de ceas sau 3 ciferturi de noapte	medie	necunoscute

39.	7 martie 1814	6 ceasuri din zi		necunoscute
40.	15 august 1816	3 ceasuri fără 10 minute din noapte	puternic, cu replici	necunoscute
41.	18 iulie 1818	9 ceasuri din zi	medie	Necunoscute
42.	27 mai 1819	2 ceasuri din zi sau la 4 ceasuri din zi	medie	necunoscute
43.	16 iunie 1819	3 ceasuri și 2 menuturi	reducă	Necunoscute
44.	29 ianuarie 1821	9 ceasuri pol de noapte	medie	Necunoscute
45.	14 iulie 1821	de dimineață	scăzută	Necunoscute
46.	5 noiembrie 1821	8 ceasuri din zi	medie, cu o replică	necunoscute
47.	27 aprilie 1822	7 ceasuri nemțeșt dimineațăi	puternic, cu replici	Necunoscute
48.	28 ianuarie 1823	noaptea, la 10 ceasuri	scăzută	Necunoscute
49.	25 aprilie 1823	10 ceasuri din zi	puternic	Necunoscute
1				Necunoscute
50.	6 februarie 1825	3 ceasuri de noapte	scăzută	Necunoscute
51.	August 1826	necunoscut	scăzută	Necunoscute
52.	2 octombrie 1827	3 ceasuri de noapte	scăzută	Necunoscute
53.	14 noiembrie 1829	11 ceasuri de noapte	ridică, cu replici	afectate biserica Domnească din Bârlad, Precista Mare din Roman și alte construcții laice și religioase

Anexa 26:**Observații meteorologice semnalate în însemnări manuscrise**

Anul	Iarna	Primăvara	Vara	Toamna	Alte observații
1504	iarnă grea		ploi mari, inundații		
1538			călduri excesive		foamete
1545	geruri mari				copacii și pomii și viile secase de geruri mari
1552	iarnă grea				au murit oamenii de ger
1556	iarnă grea				au înghețat animale
1560			secetă		secetă
1585	iarnă grea, troiene		Secetă	Ploi	foamete
1586	iarnă caldă	Ploi	Ploi		
1620			secetă	23, 24, 25 septembrie a plouat zi și noapte	
1633		în martie zăpadă			
1661		ploaie de grâu și de orz în aprilie			foamete
1670		inundații	inundații		
1677		ploaie mare, noroi în iunie			
1682		Ninsori			
1683			Secetă		foamete
1686		Ninsori	secetă,		
1691				geruri mari, ninsori	au murit oameni și animale
1699		Zăpadă			

1706		inundații mari			
1710			secetă		lăcuste
1711			secetă		lăcuste
1712			zăpadă pe Ceahlău		
1713			omăt pe munți		
1716			a nins		
1718			secetă		foamete mare
1719	iarnă caldă, fără zăpadă	Ploi			
1724			secetă mare		recolta compromisă, au pierit animale
1725	iarnă caldă				
1726	iarnă lungă				
1728			călduri mari, secetă		
1729	iarnă blândă în decembrie și grea din luna ianuarie	inundații	ploi, belșug în toate, în unele zone secetă		victime omenești
1731		lipsă de precipitații	lipsă de precipitații		roadă puțină
1732		geruri până la 20 martie			foamete
1733	iarnă lungă	rece până la Sf. Georghe			
1735	precipitații puține	puține ploi			puțină roadă
1736	iarnă grea				au murit vitele, lipsă de pâine
1739				la 10 octombrie a nins	

1740	iarnă grea, cu multă zăpadă	timp de iarnă a fost până la 23 aprilie, cu viscole și geruri	vară fără ploaie, în august a căzut bruma		au pierit animale, foamete cumplită
1741				la începutul lui octombrie a nins	
1742	ninsori de la începutul lui octombrie, iarnă grea				
1748	iarnă călduroasă în decembrie 1747, cu zăpadă până la sfârșitul lunii martie 1748	lipsă de ploi	secetă		lipsă de pâine, au pierit animale, cazuri de cannibalism
1754	iarnă grea	a înghețat Bistrița			pâine puțină în Țara de Jos
1756		zăpadă de cinci palme în martie	grindină în iunie		
1757				lapoviță și ninsoare în septembrie	
1759	iarnă caldă până în martie; a nins de Ispas	secetă			
1762	iarnă bună				
1767	iarnă bună	a nins de Sf. Gheorghe			nu a provocat pagube, roadă multă
1775				toamnă lungă, a fulgerat în noiembrie	
1777	iarnă caldă			ceață densă în octombrie	

1778	iarnă caldă	primăvară bună			
1780	iarnă grea		ploi, inundații în lunca Prutului		au pierit vite, lăcuste
1781	iarnă blândă până la 30 ianuarie, la 11 ianuarie a tunat, apoi a nins				
1782	a nins de Ispas, la 5 mai, cu viscol	luna mai foarte ploioasă	luna iunie ploioasă		
1783			vara ploioasă		
1784	iarnă grea cu ninsori de la 14 noiembrie 1783			ploaie și ninsoare în septembrie	
1785	iarnă ușoară			toamnă cu ploi	
1786	ploi până la Crăciun			ninsori între 26 octombrie și 4 noiembrie	
1787	iarnă grea și lungă	la 23 aprilie era codrul neînfrunzit			
1789	iarnă grea, cu ninsori			ninsori în toamnă	
1790	iarnă obișnuită				
1793	iarnă lungă, fără zăpada	secetă		5 septembrie furtună în s. Bogdănești	vureau vitele de foame
1794		secetă	secetă până la 25 iulie	toamnă ploioasă	

1795	iarnă grea, cu ninsori și viscole, a înghețat râul Dunăre				foamete
1796	iarnă caldă ca vara	primăvară bună	vară bună	toamnă cu foarte multă roadă	
1797		ninsori mari în martie	secetă		au pierit animalele de frig
1798				zăpadă la mijlocul lui noiembrie	
1799	iarna a început la 14 noiembrie 1798, cu ninsori și viscole până la 22 martie 1799		ploaie cu grindină		au înghețat multe culture
1800	iarnă lungă		călduri mari		Lăcuste
1801	iarnă blândă		ploi cu grindină	a tunat la 17 octombrie	
1802	iarnă dificilă				
1803			ploi cu trăsnet		
1804			ploi toată luna august	ploi până la 26 octombrie	

1805	iarnă grea, cu mari geruri	geruri până în aprilie	vară ploioasă și rece	22 septembrie zăpadă până la genunchi, viscol, de la 22 octombrie ploi	au pierit animale de geruri
1806	ploi din decembrie 1805 până în februarie 1806	la 15 aprilie ninsoare de o palmă		toamnă relativ bună	pierderi „la stupid” și „la cireși”
1807	iarnă călduroasă	la 14 aprilie a nins			
1809		secetă în mai	secetă în iunie		fânul scump, boli în animale
1810	iarnă blândă până la 14 decembrie 1809, apoi a nins 3 zile; iarnă bună, fără zăpadă, tunete în februarie	în martie ploi, înainte Ispasului a nins			
1811	iarnă cu zăpadă fără îngheț	primăvara au pierit holdele			foamete
1812			vară ploioasă, revărsări de râuri		
1813	iarnă fără zăpadă în decembrie 1812; mari geruri la 20 ianuarie 1813, la 23 februarie a tunat		vară cu ploi		ciumă
1814	ianuarie cu viscol și geruri	primăvară rece până în luna mai, la 17-20 aprilie ninsori cu viscol, în mai ninsori			
1815			secetă mare		

1816		ploi la 9-11 martie, la 20 martie ninsori			lipsă de fân, au pierit animale
1817			vară bună, roditoare		
1818	iarnă fără zăpadă, cu ploi	martie și aprilie fără precipitații, la 28 mai a nins		la 30 octombrie ninsori mari	an dificil pentru agricultură, epidemie de ciumă
1819	iarna până la Buna Vestire	primăvară timpurie		la 16 octombrie și la 12 noiembrie a tunat și plouat	
1821	iarnă fără zăpadă, de Crăciun cald	ninsori în ziua de Paște			au pierit animale
1822	iarnă caldă, fără zăpadă	primăvara călduroasă	vară bună	toamna bună	
1823	iarnă până la 15 martie		vara s-au abătut lăcustele		lăcuste
1825		viscol în martie	în luna iulie inundații		lăcuste vara
1826			vara toridă		
1827		Primăvară timpurie	secetă, la 9 august ploaie cu grindină		
1828			lunile iulie și august cu vânturi mari		lăcuste vara
1829	iarnă caldă, tunet și fulger la 4 și 27 ianuarie	ploaie cu tunete și fulgere la 22 martie			
1830				toamnă lungă	

DECLARATIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII

Subsemnatul, CERETEU Igor, declar pe propria mea răspundere că materialele prezentate în teza de doctor habilitat în istorie sunt rezultatul propriilor cercetări și realizări științifice. Sunt conștient că în caz contrar urmează să suport consecințele în conformitate cu legislația în vigoare.

Igor Cereteu

Semnătura _____

Data _____

CURRICULUM VITAE

Numele: Cereteu

Prenumele: Igor

Patronimicul: Ion

Data nașterii: 3 august 1968

Locul nașterii: comuna Drochia, raionul Drochia

Cetățenia: Republica Moldova

Titlul științific și funcția: doctor în istorie, cercetător științific coordonator

Titlul didactic: conferențiar universitar

Studii:

1975-1985, școala medie, com. Drochia, raionul Drochia

1985-1992, Facultatea de Istorie și Etnopedagogie, Universitatea „Ion Creangă”, Chișinău

1992-1995, studii doctorat, Universitatea “Al. I. Cuza” Iași, România

Teza de doctorat: Construcții cu caracter bisericesc din Moldova în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea. Susținută în ședință publică la 13 aprilie 1999 la Universitatea „Al. I. Cuza” Iași.

Experiența profesională:

1992-1998 - laborant-superior la Institutul de Arheologie al Academiei de Științe

1998-prezent – Institutul de Istorie al AȘM, secția Istoria Universală

1998 – 2015 conferențiar universitar la Catedra Istorie, Facultatea de Istorie și Relații Internaționale din Moldova, Universitatea Liberă Internațională din Moldova

2013 - prezent bibliograf categoria II Biblioteca Științifică Centrală a Academiei de Științe a Moldovei.

Domenii de interes științific: istoria medievală a românilor, spiritualitatea creștină, arheologie bisericească, literatura veche românească, cultura scrisă, paleografie.

Referent oficial:

1. La teza de doctor în istorie „Domeniul mănăstiresc în Țara Moldovei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea – secolul al XVI-lea” elaborată de către Sava Igor, în cadrul Institutului de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei, la specialitatea 07.00.02 – Istoria Românilor, conducător științific doctor habilitat în istorie, profesor universitar, membru corespondent al AȘM, Demir Dragnev. A fost susținută la 15 mai 2004.

2. La teza de doctor în istorie „Constituirea și evoluția elitei politice moldovenești până la mijlocul secolului al XV-lea” elaborată de către Herghelighiu Cristina, în cadrul Universității de Stat din Moldova, la specialitatea 07.00.02 – Istoria Românilor, conducător științific doctor habilitat în istorie, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova, Ion Eremia. Teză susținută la 1 martie 2013.

Membru în colegii de redacție: Membru fondator al Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova. A fost fondată la 20 martie 1997; *Membru al colegiului de redacție al revistei*

Promemoria al Institutului de Istorie Socială; Membru al colegiului de redacție al revistei Biblio Scientia al Bibliotecii Științifice Centrale a ASM.

Premii și mențiuni: DIPLOMĂ pentru succese remarcabile în cadrul lucrărilor ediției a V-a Sesiunii științifice anuale a cadrelor didactice de la Universitatea Liberă Internațională din Moldova SYMPOSSIA PROFESSORUM 4-5 mai 2001; PREMIUL pentru merite în orientarea științifică a studenților, Universitatea Liberă Internațională din Moldova, 15 octombrie 2002; PREMIUL de gradul II „MONOGRAFIA ANULUI”. Pentru monografia *Biserici și mănăstiri din Moldova din secolul XIV și prima jumătate a secolului XV*, Brăila, Muzeul Brăilei, 2004. ULIM, 24 octombrie 2004; CERTIFICAT DE PARTICIPARE. Dr. Igor Cereteu participated in 36-hours practical courses on SEMINAR FOR EXCELLENCE IN TEACHING. The courses, offered in 2001-2002 and 2002-2003 academic years by the Project „Modernization of the History and International Relations Departament, ULIM”, June 6, 2003; DIPLOMĂ DE PARTICIPARE la Conferința Anuală A Tinerilor cercetători. Ediția I, 29 martie 2007, Chișinău; DIPLOMĂ DE MENȚIUNE, pentru participare activă la organizarea și desfășurarea TÂRGULUI INTERNAȚIONAL DE CARTE ȘTIINȚIFICĂ ȘI DIDACTICĂ. 10-13 octombrie 2011; DIPLOMĂ DE PARTICIPARE la școala de vară de la Vălenii de Munte, 19-24 august 2012; DIPLOMĂ DE EXCELENȚĂ pentru contribuții originale la promovarea cu pasiune și perseverență a imaginii bibliotecii, pentru activitate de aleasă dăruire cu importante rezultate. Președintele ABRM Mariana Harjevschi 23 aprilie 2014; DIPLOMĂ DE EXCELENȚĂ Pentru cele mai reușite cercetări bibliologice. Director interimar BȘCAȘM Cristina Caterev 15 aprilie 2014; DIPLOMĂ DE ONOARE Pentru performanțe preofesionale, contribuții esențiale în dezvoltarea domeniului bibliografic și cu prilejul Zilei bibliotecarului. Monica Babuc Ministru al Culturii al Republicii Moldova 23 aprilie 2014.

Participări la activități științifice. Pe parcursul activității profesionale am participat cu referate și comunicări la peste 50 de întruniri științifice naționale și internaționale.

Lucrări științifice: Autor a peste 90 de lucrări științifice, dintre care patru monografii.

Participări în cadrul proiectelor: Conducător al unui proiect și participant la peste 15 proiecte științifice.

Cunoașterea limbilor: română, rusă, slavonă (pentru cercetare), engleză (cu dicționarul).

Date de contact:

Str. 31 August 1989, nr. 82
Institutul de Istorie al AȘM
Chișinău, MD-2012
Tel. 23 33 10, 23 31 74

E-Mail: igor.cereteu@gmail.com, igcer@yahoo.com